سنڌ جي فتح

ڀاڱو ٻيو

ميجر جنرل ڊبليو ايف پي نيپئر

سنڌي ادبي بورڊ

سنڌ جي فتح

۽

ميجر جنرل سر چارلس جيمس نيپئر جي
زندگيءَ بابت ڪجهه تعارفي اقتباس،
برطانوي عوام جي نالي منسوب ڪيل

ٻيو ڀاڱو

از

ميجر جنرل ڊبليو. ايف. ڊي. نيپئر
ميمبر، سوئڊش رائل اڪيڊمي آف ملٽري سائنس

۽

مصنف
”هسٽري آف دي وار ان دي پيننشولا اينڊ دي سائوٿ فرانس“

سنڌيڪار
سومار علي سومرو

سنڌي ادبي بورڊ
ڄام شورو، سنڌ

چاپو پهريون　　　　۱۹۹۴ع　　　　تعداد ۲ هزار

[”سنڌي ادبي بورڊ“ جا سڀ حق ۽ واسطا قائم]

قيمت: [redacted]

[Price Rs. [redacted]]

Sindhi [illegible]rd
Kitab G[illegible], [illegible]bad.
Price Rs 1 2 0

ملڻ جو هنڌ

”سنڌي ادبي بورڊ“ جو بڪ اسٽال
تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ.

هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄامشورو سنڌ ۾ مئنيجر جاويد مرزا ڇپيو ۽ شمشير الحيدري، سيڪريٽري، سنڌي ادبي بورڊ، ان کي ڇپائي پڌرو ڪيو.

اطلاع

”سنڌ جي فتح“ جي ٻئي حصي سان سموريون فوجي ۽ سياسي نوعيت جون ڪارروايون مڪمل ٿين ٿيون. مصنف جو اصل ارادو تہ اِهو هو تہ هن سلسلي جو ٽيون يا انتظامي ڀاڱو، ٻن ڀاڱن جي ڇپجڻ بعد شايع ڪيو وڃي؛ پر اها رٿا ترڪ ڪئي ويئي آهي، ڇاڪاڻ تہ سر سي. نيپئر جي سنڌ ۾ حڪومت اڃا هلي رهي آهي، ۽ جيئن تہ اها گڏيل سڌيل نوعت جي آهي، ان ڪري انهيءَ موضوع تي هڪ جدا مڪمل جلد لکيو ويندو.

مئي، ١٨٤٥ع

— ڊبليو. نيپئر،
ميجر جنرل.

فهرست

صفحو	عنوان	باب
	● پيشڪش	
۳	ڊسمبر ۱۸۴۲ع	باب پهريون :
۶۸	جنوري ۱۸۴۳ع	باب ٻيو :
۱۳۱	فيبروري ۱۸۴۳ع	باب ٽيون :
۱۷۷	----	باب چوٿون :
۲۱۶	مارچ ۱۸۴۳ع	باب پنجون :
۲۴۶	۲۴- مارچ ۱۸۴۳ع	باب ڇهون :
۲۸۲	مارچ ۱۸۴۳ع	باب ستون :
۳۳۷	تبصرو	باب اٺون :
۳۷۹	ڀاڱو پهريون — سرچارلس نيپئر جو علي مراد ڏانهن خط، ڊسمبر ۱۸۴۲ع	ضميمو نمبر ۱ :
۳۸۰	ڀاڱو ٻيو — سرچارلس نيپئر طرفان علي مراد جي نالي، ۱۴- جنوري ۱۸۴۳ع	
۳۸۱	ڀاڱو ٽيون — سرچارلس نيپئر طرفان گورنر جنرل اِن ڪائونسل جي نالي، ۱۶- آگسٽ ۱۸۴۳ع	
۳۸۴	ڀاڱو چوٿون — سر سي • نيپئر طرفان گورنر جنرل اِن ڪائونسل ڏانهن، ۲۹- سيپٽمبر ۱۸۴۳ع	

(ب)

ضميمو نمبر ۲: پاڱو پهريون ـ گورنر جنرل طرفان خفيه ڪاميٽيءَ ڏانهن،
۱۳- جون ۱۸۴۳ع ۳۸۹

پاڱو ٻيو ـ سرچارلس نيپئر طرفان گورنر جنرل ڏانهن،
حيدرآباد، ۱۱-جولاءِ ۱۸۴۳ع ۳۸۹

پاڱو ٽيون ـ گورنر جنرل اِن ڪائونسل طرفان سر سي· نيپئر ڏانهن،
ڪلڪتو، ۷-آگسٽ ۱۸۴۳ع ۳۹۵

پاڱو چوٿون ـ سر سي· نيپئر طرفان گورنر جنرل ڏانهن، حيدرآباد،
۱۳- جولاءِ ۱۸۴۳ع ۳۹۶

پاڱو پنجون ـ گورنر جنرل اِن ڪائونسل طرفان، خفيه ڪاميٽيءَ ڏانهن،
۱۴- آگسٽ ۱۸۴۳ع ۳۹۹

پاڱو ڇهون ـ خيرپور جي سابق اميرن، رستم خان ۽ نصير خان طرفان، رائيٽ آنربل سر رابرٽ پيل ڏانهن، ۱۷-آگسٽ ۱۸۴۴ع
تي لکيل خط تي رمارڪ ۴۰۰

ضميمو نمبر ۳: پاڱو پهريون ـ سرچارلس نيپئر، گورنر جنرل ڏانهن، حيدرآباد،
۳- جولاءِ ۱۸۴۳ع ۴۰۳

پاڱو ٻيو ـ مير علي مراد طرفان، سرچارلس نيپئر ڏانهن،
۱۲- جنوري ۱۸۴۳ع ۴۰۸

ڀاڱو ٽيون – سرچارلس نيپئر طرفان، ميجر
آئوٽرام ڏانهن، حيدرآباد،
٢٢- جولاءِ ١٨۴٣ع ۴٠٨

ضميمو نمبر ۴: ڀاڱو پهريون – سنڌ جي اميرن جي درخواستن
تي سرچارلس نيپئر طرفان
ڪيل تبصرو، حيدرآباد،
١٢- جون ١٨۴٣ع ۴١٨

ڀاڱو ٻيو – سر چارلس نيپئر طرفان،
گورنر جنرل اِن ڪائونسل
ڏانهن، ڪراچي،
٢٧- آڪٽوبر ١٨۴٣ع ۴٢٩

ڀاڱو ٽيون – مير شهداد طرفان ريزيڊنسيءَ
تي ١٥- فيبروري ١٨۴٣ع تي
ڪيل حملي ۾ ادا ڪيل
ڪردار بابت مير غلام شاهه،
مير فضل علي، مير بجر ۽
ليفٽيننٽ رئٿبورن جي درميان
ٿيل گفتگوءَ جو يادداشت نامو ۴٣١

ڀاڱو چوٿون – حيدرآباد جي سابق امير
صوبدار خان جي مصاحب
يا معتمد ملازم پير بدرالدين
جي شهادت ۴٣٧

ضميمو نمبر ۵: ڀاڱو پهريون – امير صوبدار خان، امير نصير
خان ۽ امير محمد خان طرفان
لڳايل الزامن جو انهن آفيسرن
طرفان جواب، جن کي حيدرآباد
جي قلعي ۽ خزاني تي قبضو

ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيو ويو هوءِ
ميجر مئڪفرسن، پرائيز
ايجنٽ جو بيان ۴۴۲
ڀاڱو ٻيو — سر چارلس نيپئر طرفان،
گورنر جنرل ڏانهن،
۹- مئي ۱۸۴۳ع ۴۴۴
ڀاڱو ٽيون — ”بمبي ٽائيمس“ جي ڊاڪٽر
بيوسٽ طرفان مشهور ڪيل
غلط ڳالهين جي ترديد،
سر چارلس نيپئر طرفان،
گورنر جنرل ڏانهن،
۱۶ - مئي ۱۸۴۳ع ۴۴۵
ضميمو نمبر ۶ : ڀاڱو پهريون — انهن آفيسرن جا نالا، جن
ڪي مياڻيءَ ۽ حيدرآباد
وارين لڙاين ۾ نمايان
ڪارناما انجام ڏيڻ لاءِ
اعزاز ڏيڻ لاءِ، خط و ڪتابت
۾ سندن ذڪر ڪيو ويو ۴۵۱
ڀاڱو ٻيو — مياڻيءَ ۾ مارجي ويل آفيسرن
جا نالا ۽ زخمي آفيسر،
جيڪي حيدرآباد ۾ مارجي
ويا ۽ زخمي ٿيا ۴۵۲
ڀاڱو ٽيون — ۲۲ ريجمينٽ جي انهن سپاهين
جا نالا، جن حيدرآباد واري
لڙائيءَ ۾ ڀهتل زخم لڪائي
رکيا، ۽ پنهنجي ريجمينٽ
سان گڏ، ٻئي ڏينهن تي اهو

خيال ڪري تہ ہي لڙائي
ٽيٽي آهي، مارچ ڪرڻ ۾
شريڪ ٿيا ۴۵۳

ڀاڱو چوٿون — سر چارلس نيپئر طرفان
گورنر جنرل ڏانهن موڪليل
انهن نان - ڪميشنڊ آفيسرن
۽ سپاهين جا نالا، جن مياڻيءَ
جي جنگ ۾ ڀاڱ ڪي
خاص طرح موڪيو هو

ميجر جنرل سر سي. جي.
نيپئر، ڪي. سي. بي طرفان
هندستان جي گورنر جنرل
رائيٽ آنربل لارڊ ايلنبرو
ڏانهن، حيدرآباد،
۲- مارچ ۱۸۴۳ع ۴۵۳
انهن ماڻهن جي نالن جي
فهرست، جن ۱۷- فيبروري
۱۸۴۳ع واري لڙائيءَ ۾
ڀاڱ ڪي نمايان ڪيو ۴۶۱

ضميمو نمبر ۷: جون ۱۸۴۳ع ۾ شير محمد
جي خلاف ڪارروائن جي
متعلق، سر چارلس نيپئر جي
هڪ خانگي خط مان اقتباس ۴۶۲

ضميمو نمبر ۸: فوجن جي بيماريءَ متعلق،
سر چارلس نيپئر جي هڪ

خانگي خط جو اقتباس،

۱۹- ڊسمبر ۱۸۴۴ع ۶۴۶

ضميمو نمبر ۹ : سنڌ گورنمينٽ جي آمدني

۽ خرچ جو سال ۱۸۴۳-۴۴ع

لاءِ نقشو

نقشا

ناشر پاران

پيشڪش

ميانيءَ ۽ دٻي جي لڙائين ۾ ميرن کي هارائي، سنڌ تي قبضي ڪرڻ واري انگريز جنرل چارلس نيپئر جي ڀاءُ، وليم نيپئر، جي لکيل ڪتاب Conquest of Schind جي پهرئين ڀاڱي جو سنڌي ترجمو، ”سنڌ جي فتح“ جي نالي سان، ڪجهه مهينا اڳ اسين پڌرو ڪري چڪا آهيون. ”سنڌ جي فتح“ جي ٻئي ڀاڱي جو هي سنڌي ترجمو وڌيڪ اهم مواد سان ڀريل آهي، ڇاڪاڻ ته هن ۾ نه رڳو ميانيءَ ۽ دٻي جي لڙائين جو تفصيلوار ذڪر، ميرن ۽ انگريزن جي دوبدو لڙائيءَ جي حڪمتعمليءَ ۽ رٿابنديءَ سان گڏ، ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ هليل ڳالهين ٻولين، انگريزن جي اصل نيت، تڏهوڪن ماڳن مڪانن جي نشاندهيءَ، دغا ۽ وفا جي مثالن سان درج ٿيل آهي، جيڪو تاريخ جو قيمتي مواد مهيا ڪري ٿو. وڌيڪ قيمتي اهي ضميما آهن، جيڪي ڪتاب جي پوئين حصي ۾ آيل آهن، ۽ اهي سڀ جا سڀ سنڌ جي تاريخ جا تمام اهم دستاويز آهن.

جيئن پهرئين ڀاڱي جي ”پيشڪش“ ۾ ٻڌايو ويو، وليم نيپئر هي ڪتاب پنهنجي ڀاءُ، چارلس نيپئر، جي بچاءَ طور لکيو هو، ڇو ته سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ خود انگلنڊ جي پارليامينٽ ۾ چارلس نيپئر جي خلاف پڙاڏا پيدا ٿيڻ لڳا هئا ۽ ڪن اخبارن ۾ به سنڌ جي ميرن سان ناحق جا داستان آيا هئا. وليم نيپئر، انهيءَ ڪري، چارلس نيپئر کي انگريز قوم لاءِ هڪ اهڙو عظيم محب وطن ۽ محسن ثابت ڪرڻ جي ڪوشش

ڪئي آهي، جنهن جي هٿان ڪوبہ ظلم نہ ٿيو ۽ جنهن ٽالپر بلوچن جي ظلم ۽ جبر هيٺ پيڙجندڙ سنڌي ماڻهن کي نجات ڏياري، انگريز قوم کي دعائون ڏياريون هيون.

بهرحال، تاريخ ڪنهن جي بہ زبان يا قلم کان بيان ٿئي، اها چاڪاڻ تہ واقعن، انگن اکرن، ماڳن مڪانن، شخصيتن، روايتن، رسمن رواجن، جاگرافيائي ۽ سماجي حالتن جو هڪ خاص وقت ۾ قلمبند ڪيل چٽو هوندو آهي، تنهنڪري ان جي اهميت املهہ ٿيندي آهي: پوءِ اهو اڳتي جي محققن جو ڪم آهي تہ سچ ۽ ڪچ کي سوڌي ۽ سنواري، اصل حقيقتون آجاگر ڪن.

وليم نيپئر "سنڌ جي فتح" جو ٻيون ڀاڱو بہ چارلس نيپئر جي سنڌ ۾ حڪومتي ۽ انتظامي مدارن بابت لکڻ جي رٿ ڪئي هئي، پر پوءِ آها هن ختم ڪري ڇڏي. انهيءَ ڪري، "سنڌ جي فتح" جي ٻنهي ڀاڱن جو ترجمو، جيڪو انگريزن جي سنڌ ۾ اوائلي سرگرمين کان سندن فتح تائين پهچي ٿو، اميد تہ تاريخ جي طالبعلمن لاءِ ڪارائتو ثابت ٿيندو.

شمشير الحيدري

سيڪريٽري

"سنڌي ادبي بورڊ"

ڄامشورو، سنڌ

٢٥- جنوري، ١٩٩٤ع.

سنڌ جي فتح

(ڀاڱو ٻيو)

ڊسمبر ١٨٤٢ع

هن ڪتاب جي پهرئين ڀاڱي ۾ ڏيکاريو ويو آهي ته انگريز جنرل کي سنڌ ۾ جن سياسي مسئلن سان منهن ڏيڻو پيو، سي جيتوڻيڪ معمولي ۽ خسيس نوعيت جا هئا، پر ان جي باوجود اهي تمام وڏن ۽ خطرناڪ نتيجن جا حامل هئا. جنرل طرفان اختيار ڪيل حڪمت عمليءَ جي سلسلي ۾ جيڪو پيو، يعني جنگي رستو ورتو ويو، تنهن جي روشنيءَ ۾ اصل حقيقت کي وڌيڪ صاف ڪري پيش ڪرڻ جي ضرورت آهي. هن جي ڊپلوميسيءَ ۾ فوجي ڪارروايون به شامل هيون، جن ۾ ٽن مختلف ۽ جداجدا خود مختيار گهراڻن يعني خيرپور، حيدرآباد ۽ ميرپور جي اميرن طرفان هلندڙ سازشن سبب ڏڦير پيدا ٿيندو رهندو هو؛ ان کان سواءِ انهن ٽنهي خاندانن جي مختلف ڀاتين طرفان پڻ الڳ سازشون هلنديون رهنديون هيون، جيڪي سڀ ئي لارڊ آڪلئنڊ جي احمقاڻن معاهدن تحت خود مختياريءَ جي دعويٰ ڪري رهيا هئا؛ ۽ هنن کي انهن معاهدن تحت اهڙي دعويٰ ڪرڻ جو حق حاصل به هو.

معمولي قسم جا اهي شهزادا، جيڪي اڪثر طور پاڻ ۾ وڙهندا رهندا هئا، ۽ جنگين ۾ ملوث هوندا هئا، پنهنجن بلوچ ڀوئلڳن ۽ انهن خزانن جي زور تي، جيڪي سندس هوس ۽ لالچ بدنصيب سنڌين ۽ هندن کان زوريءَ وصول ڪندي رهندي، ڏاڍي آسانيءَ سان جزوي پر سنگين نوعيت جي گڙٻڙ ۽ بي آرامي پيدا ڪري سگهندا هئا؛ ۽ اهي گهڻو ڪري ائين ئي ڪندا رهندا هئا. انهيءَ طرح

حيدرآباد ۽ خيرپور وارا امير، نه ته پاڻ ۾ متحد هئا، ۽ نه ئي گڏ هئا، ۽ نه وري انهن لاءِ اهڙو رايو قائم ٿي پئي سگهيو ته سرڪاري سطح تي اهي انگريز سرڪار سان جنگ جي حالت ۾ هئا، يا امن ۽ صلح جي حالت ۾. درحقيقت اهي سڀ انگريز سرڪار سان سياسي يڪجهتي هئڻ جو اعتراف ڪندا هئا، ۽ ان سان پنهنجي دوستيءَ بابت وڏيون لباڙيون به هڻندا هئا، ته ساڳي وقت لارڊ آڪلئنڊ سان طئي ڪيل عهدنامن تي سختيءَ سان عمل پيرا هئڻ جي دعوي به ڪندا هئا، پر انهن سڀني ڳالهين جي باوجود، اهي ٿوري گهٽي ڳالهه تي انهن عهدنامن جي مکيه ۽ اهم شرطن جون روزانو ڇڪڙيون به ڪندا هئا. جڏهن انهن کي اهڙين خلاف ورزين لاءِ تنبيهه ڪئي ويندي هئي، تڏهن اهي ڏاڍي ديده دليريءَ سان انهن کان صاف انڪار ڪندا هئا. هر هڪ گهراڻي جا ڪجهه نه ڪجهه افراد هن اميد تي پنهنجي خصوصي نيڪ نيتي ۽ آزمايل دوستيءَ تي زور ڏيندا رهندا هئا ته ان طرح سان هو ڪنهن به هنگامي صورتحال ۾ فائدو وٺندا. چاڪاڻ ته بعد ۾ اها ڳالهه ثابت ٿي ويئي ته ٻين وانگر آهي به، انهيءَ غلاميءَ کان نفرت ڪندا هئا، جنهن کي اهي ظاهري طور تسليم ڪندا هئا، اهڙي قسم جي ٻٽي حڪمت عمليءَ لاءِ جيڪي امير مشهور هئا، تن ۾ اپر سنڌ وارو رستم ۽ لوئر سنڌ جا صوبدار ۽ محمد خان شامل هئا. انهن ۾ حيدرآباد وارو نوجوان حسين پڻ شامل هو، جيتوڻيڪ هو اڃا ڇوڪرو هو، ۽ ان وقت صوبدار جي سرپرستيءَ هيٺ هو.

اهي سڀ انهيءَ موقعي تي، بنا ڪنهن ظاهري سبب جي، فوجون گڏ ڪري رهيا هئا. جيتوڻيڪ اهي پنهنجن ذاتي غرضن ۽ مفادن جي بنياد تي هڪٻئي سان دشمني رکندا هئا، پر تڏهن به موقعي ملڻ سان، اهي انگلنڊ جي زوريءَ حاصل ڪيل بالادستيءَ جي خلاف پاڻ ۾ هڪ ٿي وڃڻ لاءِ هر وقت

تيار هئا. ان جي باوجود، سنڌن جذبات جي نمائش، ۽ اصل ۽ سچي حڪمت عملي بڻ، خوف، ڪاوڙ، اميد ۽ نشي جي مدهوشيءَ سبب، جن جو واري وٺيءَ سان مٿن غلبو ٿيندو رهندو هو، حد کان زياده بدلجندڙ هئي. انهيءَ ڪري انهن جون سرگرميون ۽ ڪارگذاريون عجيب و غريب هيون؛ تنهن کان سواءِ مختلف نوعيت جي جدا جدا مفادن جو اهڙو تہ تصادم هو، جو انگريز جنرل لاءِ اهو فيصلو ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو هو تہ هو ڪاٿي جون ڪالهيون هلائي، يا لڙائي ڪري، ڪهڙيءَ طرح يا ڪنهن سان معاملو طئي ڪري، ڪهڙي هنڌ ڌيجائي ۽ ڌمڪائي، ڪهڙي وقت ٿڌو ڪري ۽ پرچائي، ڪڏهن ڌڪ هڻي، ڪنهن جي حمايت ڪري. هن چيو تہ "انهن جو نظام اهڙو آهي، جو اهو ڪنهن کي بہ ذميوار نہ ٿو بڻائي؛ هنن جون دعوائون ايتريقدر تہ مليل سليل آهن، جو جيڪڏهن آءٌ حيدرآباد ۾ هڪ ڪوڏي ڪٿي اڇلائيندس تہ خبر ناهي تہ اها دوست جي مٿي تي وڃي لڳندي يا دشمن جي." ٿوري ۾ چئجي تہ جيڪڏهن اقتدار کي گهٽڻ ۾ تقسيم ڪرڻ جي حڪمت عملي جو مقصد، جيئن لارڊ آڪلئنڊ جي پاليسيءَ جو هو، هين جي حقن تي بيجا مداخلت ۽ ظلم و زيادتي ڪرڻ هجي تہ انتهائي اثرائتي ۽ يقيني ثابت ٿئي ها، پر جڏهن اصل مقصد انصاف، صلح سانت ۽ سلامتي آڻڻ جو هو، تڏهن اها پاليسي تڪليف ڏيندڙ ۽ اجايو بار سمجهي ويئي.

اهڙيءَ طرح جيڪو مونجهارو پيدا ٿيو هو، تنهن ۾ شخصي ۽ ذاتي سازشن، منصوبن ۽ تڪرارن جو هيئيان ئي هيٺان وڌندڙ وهڪرو گڏجي ويو، جيڪو هوئن تہ دنيا جي سڀني ملڪن، ۾ عام طور، پر مشرقي ملڪن ۾ خاص طور، عوامي معاملن جي مکيہ ۽ وڏي وهڪري ۾ رڪاوٽ پيدا ڪندو آهي. سر چارلس نيپئر شروع کان ئي، برائي ۽ حماقت جي انهيءَ گندي وهڪري ۾ پاڻ کي ڦاسائڻ کان سختيءَ سان انڪار

ڪري ڇڏيو هو. پر ان هوندي به هو اندرئي اندر انهيءَ وهڪري جي اونهائيءَ جو اندازو ۽ ڪاٿو ڪرڻ لاءِ مجبور هو، حالانڪ هن پنهنجي انهيءَ معلومات کي پاڻ وٽ خفيه رکيو، ۽ ان کي فقط اهڙن موقعن تي استعمال ڪيو، جڏهن اها ڄاڻ عوامي ۽ سرڪاري معاملات ۾ ڪنهن فيصلي تي پهچڻ ۾ اهڙي وقت تي سندس رهنمائي ڪري سگهندي هئي، جڏهن هو شڪ جي حالت ۾ هوندو هو.

معاملات جي انهيءَ مونجهاري، جيڪو سابق دور جي شرانگيز ڊپلوميسيءَ جو نتيجو هو، لارڊ هائوورڪ ۽ ٻين معمولي ماڻهن کي، اميرن سان جنرل جي هلت ۽ معامله بازيءَ جي حقيقي ۽ سچي داستان کي منجهائڻ ۽ سياه صورت ۾ پيش ڪرڻ جو موقعو فراهم ڪيو آهي؛ انهن جو مقصد فقط جنرل لاءِ هائوس آف ڪامنس ۾ پيش ڪيل شڪر ادائيءَ جي رٿ لاءِ تنگدل ۽ ڪمزور قسم جي مخالفت کي زور وٺائڻ آهي. اهي فوج جي تعريف ڪن ٿا، پر جنرل جي نه، جنهن انهيءَ فوج کي فتح جي منزل مقصود تائين پنهنجي رهبري ۽ رهنمائي ۾ پهچايو، ان جي باوجود، هن ڳالهه جو اقرار ڪيو ويو ته انهيءَ فوج جو ٻيو ڪوبه ماڻهو اهڙي دليري ۽ جرئت سان نه وڙهيو هو ۽ نه ٻي ڪنهن به اهڙيءَ مهارت جو مظاهرو نه ڪيو هو، جهڙو انهيءَ جنرل ڪيو هو. ان جي باوجود، اهو به تسليم ڪيو ويو ته هن پنهنجين فوجن جو پيار ۽ اعتماد مڪمل طرح حاصل ڪيو هو ۽ انهن ۾ جوش ۽ جذبي کي بدرجهء اتم بيدار ڪيو هو، جيڪو فتح ۽ ڪاميابيءَ جو يقيني ضامن هوندو آهي. پر ڇا ڪجي، جو اهو داغ رت اندر موجود آهي، ۽ بغض، موروثي نوعيت جو آهي. اڳئين وقت ۾ لارڊ گيري، پيننشولا واري جنگ ۾ ڊيوڪ آف ويلنگٽن جي هلت تي نڪته چيني ڪئي هئي، ۽ سندس پٽ، لارڊ هائوورڪ

وري سنڌ ۾ سر چارلس نيپئر جي هلت تي نڪتہ چينيءَ جو طوفان ڪڙو ڪري ٿو.

هيءَ ڪتاب عام ماڻهن جي دلين ڪي اهڙن خسيس ۽ انسانيت جو هٿ ٺوڪيو جذبو رکندڙ ماڻهن جي ڳالهين تي اعتبار ڪرڻ جي خيال کان پاڪ، ۽ انهيءَ احمقانہ سياسي فلسفي کان سندن ذهن کي صاف ڪرڻ جي مقصد سان لکيو ويو آهي، جيڪو انهيءَ موقعي تي گروهي ۽ جماعتي حسد جي پوري جوش و خروش سان پيش ڪيو ويو هو، گلاخورن طرفان ان طرح جيڪو ڏنڊ پيدا ڪيو ويو آهي، تنهن کي منتشر ڪيو ويندو، ۽ ان سان گڏ لارڊ هائووڪ جي انهيءَ تصور کي بہ دور ڪيو ويندو، جنهن ۾ هن بزرگانہ زندگي گذاريندڙ شهزادن کي هڪ ظالم سپاهيءَ جي رت ۾ ٻڏل ترار آڏو جهڪندي پيش ڪيو آهي، جنهن لاءِ فوجي نام و نمود خود خدا هو! ۽ انصاف، ڪا ڳالهہ ئي ڪانہ هئي! انهيءَ موهوم تصوير بدران، هڪ دلير ۽ فراخدل انگريز آفيسر جي ٺوس حقيقت ڏسبي، جيڪو ذري گهٽ پنجاهہ سالن جي ملازمت جي دوران آب و هوا، زخمن، بي انصافين ۽ غربت جي خلاف مقابلو ڪندو رهيو آهي، پر پنهنجي شاندار زندگيءَ ۾ ڪڏهن بہ خوف، يا ذاتي غرض يا اجائي وڏائي سبب، وار جيترو بہ پنهنجي مقرر راهہ کان پري نہ هٽيو آهي. سر چارلس نيپئر ڪڏهن بہ ڪو ذليل يا ظالمانہ ڪم نہ ڪيو!

جڏهن امير رستم، علي مراد جي ڪوٽ ڏيجيءَ واري قلعي مان ڀڄي نڪتو، تڏهن سنڌ جا معاملا اهڙيءَ بحراني حالت کي پهچي ويا هئا، جو انهيءَ صورتحال کي انگريزن جي مفادن جي مطابق طئي ڪرڻ لاءِ وڏي عقلمندي، جرئت ۽ سوچ سمجهہ جي ضرورت هئي. پر جنرل جي انهيءَ خواهش سبب، تہ سنڌس مقصد ڪنهن رتو ڇاڻ کان سواءِ ئي حاصل ٿئي، هن جي مٿي ذڪر ڪيل ڀرين ٻن خوبين کي پوريءَ طرح

پنهنجو ڪم ڏيکارڻ کان روڪي رهي هئي. * انهيءَ موقعي تي هن جو چوڻ اهو هو ته جيڪڏهن آءٌ خونريزيءَ کي روڪي سگهان ٿو، پر ائين نٿو ڪريان ته پوءِ آءٌ خوني ٿيندس. فوجي ڇانوڻيءَ وارن جو چوڻ وري ائين هو ته سڄي ڇانوڻيءَ ۾ جنرل ئي هڪ اهڙو ماڻهو آهي، جيڪو لڙائي جي خواهش نٿو رکي. ملڪي ماڻهن کي عذاب ۽ تڪليف کان بچائڻ لاءِ سندس عزم ايتريقدر پختو هو، جو جڏهن هو روهڙيءَ ۾ هو، جتي مٿس حملو ٿي پئي سگهيو، اُتي ڪنهن به وقت اهڙي حملي جي توقع هئي، تڏهن هن پنهنجي فوج سان بينگال وارن دستن کي پاڻ کان هن مقصد سان الڳ ڪري پنهنجي طاقت کي هيڪاري ڪمزور ڪيو ته اهي اميرن کان واپس ورتل انهن ضلعن تي، جيڪي سندس پشت ۾ هئا، قبضو ڪرڻ لاءِ موڪلي ڏنو ته مٿان بهاول خان، جنهن کي اهي ضلعا مليا هئا، پنهنجن وحشي گهوڙي سوارن سان اڳ ۾ ئي اچي انهن تي قبضو ڪري، جنهن جي نتيجي ۾ ڳوٺن جا ڳوٺ انهن وحشي سوارن جي هٿان قتل ۽ غارتگريءَ جو نشانو بڻجن ها.

نه وري لارڊ ايلنبرو طرفان ئي تشدد ۽ رتوڇاڻ ڪرڻ کان پنهنجي دلي نفرت جو اظهار گهٽ واضح الفاظ ۾ ڪيو ويو. هن جون ڏنل هدايتون رڪارڊ تي موجود آهن. انهن ۾ صاف طور چيو ويو آهي ته انگريز سرڪار جي وقار ۽ طاقت جي بالادستيءَ کي قربان ڪرڻ کان علاوه، جيڪي هندستان جي برطانوي سلطنت جي سلامتيءَ لاءِ انهيءَ وقت انتهائي ضروري هئا، پيا سڀ ذريعا ڪم آڻي ڪنهن به طرح جنگ کي ٽاريو وڃي. هن هنڌ تي اهو مناسب آهي ته هڪ دفعو پيهر انهيءَ وقت جي حقيقي صورتحال جو ذڪر ڪجي، جنهن سان انگريزي سلطنت دوچار هئي، جڏهن اهو سمجهدار، خبردار ۽

---

* سر چارلس نيپئر جا اڻ ڇپيل خط.

ديانتدار ملڪي مدبر، جيڪو صحيح صورتحال کان مڪمل طور آگاهه هئڻ ۽ محنت ۽ مشقت جي عادي هئڻ ڪري اهڙو طاقتور ۽ زوردار شخصيت جو مالڪ هو، مشرق ۾ انگلنڊ جي شهرت ۽ طاقت کي بحال ڪرڻ لاءِ آيو.

هن ڏٺو ته شهرت ۽ ساک کي بدنيتيءَ ۽ شڪست جي ڪَٽ چڙهي چڪي هئي؛ ۽ طاقت کي حماقت، غلطيءَ ۽ رشوت چوسي نيستو ڪري ڇڏيو هو. ڪابل واري تباهي اجا تازي ۽ غضبناڪ هئي. ان کان پوءِ غزنيءَ جي قبضي ڇڏڻ ڪري عام سطح تي خوف ۽ هراس ڇانيل هو، ۽ سڀني جون نگاهون جنرل ناٽ جي قنڌار ۾ قائل لشڪر جي تنهائي طرف مرڪوز ٿي ويون هيون، جتي اهو چؤ طرف کان افغانن جي ناڪه بنديءَ سبب گهيري ۾ آيل هو، ۽ وٽس نه بچيو هو پئسو، نه دوائون ۽ نه ئي ان وٽ ٻاهر نڪرڻ لاءِ آمدورفت جا ذريعا رهيا هئا. ان کان پوءِ هائڪلزئي کان جنرل ناٽ کي انهيءَ سامان جي صورت ۾، جنهن جي سندس لشڪر کي ضرورت هئي، جنرل انگلنڊ طرفان امداد پهچائڻ جي ناڪام ڪوشش ۽ بعد ۾ ٿيل پسپائي جي واقعن جو وارو آيو. انهيءَ وچ ۾ جنرل سيل جي خطرناڪ پوزيشن، جنهن کي جلال آباد ۾ گهيري ۾ آندو ويو هو، ۽ جنرل پولوڪ جي پنهنجي ساز و سامان ۽ اٺالي کي ساڻ ڪري هن جي امداد لاءِ پهچڻ کان مواصلاتي ذريعن جي عدم موجودگي سبب لاچاري، گهٽي وقت تائين هلندي رهي؛ پولوڪ جو پنهنجو ئي لشڪر، رسد جي سامان جي قلت هئڻ سبب بددل هو، جنهن لاءِ اهو سراسر سکن جو محتاج هو؛ جيڪي هندستان جي انگريزي اخبارن جي غلط بيانين سبب ڪاوڙيل هئا، ۽ هاٺي ضدي ۽ پورالا ٿي پيا هئا؛ سِک هن جي فوج کان تعداد ۾ ٻيڻا هئا، ۽ هن جي مواصلاتي لائين جي بچاءَ ڪرڻ بدران، ان لاءِ خطري جو باعث بڻجي رهيا هئا.

اِها هئي فوجي صورتحال جي اَها تصوير، جيڪا لارڊ ايلنبرو کي پيش ڪئي ويئي.

هندستان جي اندروني علائقن ۾ ملڪگير سطح تي نااميديءَ جو راڄ هو ۽ سڄي آباديءَ تي افغانن جو اهڙو تہ خوف ڇانيل هو، جو مٿين جنرلن جي امداد ڪرڻ لاءِ وسيلا هٿ ڪرڻ مشڪل ڪم هو. ٽي سؤ پنجاهہ اٺن مان، جيڪي هڪ ٽي قافلي ۾ جنرل پولوڪ ڏانهن موڪليا ويا، ٽي سو ويهن کي سنڌن اوٺي محض ڊپ وچان، پشاور کان هڪ ڏينهن جي سفر کان پوءِ، هڪ ٽي رات اندر وٺي رفو چڪر ٿي ويا. گورنر جنرل جون مخفي رٿائون ۽ منصوبا، آفيس ۾ ڪم ڪندڙ ملازم اخبارن کي پهچائي رهيا هئا ۽ هڪ شرانگيز ۽ ذلالت وارو جذبو، جيڪو اخباري ايڊيٽرن ۽ دولت جي کولائو ماڻهن کي ملڪي مدبرن ۽ فوجي جنرلن جي ڊئريڪٽرن بنائڻ جو قدرتي نتيجو هو، عام ماڻهن جي دلين کي ڪمزور ڪري رهيو هو. ۽ فوج تي پنهنجو زهريلو اثر وجهي رهيو هو. سنڌ ۾، دشمنيءَ وارا منصوبا، جن جون پاڙون اونهيون کتل هيون، هاڻي عملي صورت ۾ اچڻ لاءِ تيار هئا. مدراس ۾، سپاهين جون ڪيئي پلٽڻيون بيهودي قسم جي بچت ڪرڻ جي اثر کان، جيڪڏهن بغاوت تي آماده نہ هيون، تہ ناراض ۽ غير مطمئن ضرور هيون. ساگر ۾ سڄي پڇي بغاوت ۽ گهيري واري حالت هئي، جيڪا هڪ طرف کان بنڊيلکنڊ طرف وڌي رهي هئي، تہ ٻئي طرف نربدا نديءَ جي ڪناري بهرامپور طرف پيشقدمي ڪري رهي هئي. انگلنڊ جي طاقت جو پراڻو خوف ـ سنڌس قوت ۾ اهو اعتماد، جيڪو ان جي حڪمراني ۽ فرمانروائي کي برقرار رکندو هو، سو ذري گهٽ ختم ٿي ويو هو. هندستاني آبادي، خواه اها انگريز سرڪار جي رعايا هئي يا ان جي اتحادين ۽ ڏن ڀريندڙ رياستن جي، ۽ خصوصاً ان جو مسلمانن وارو حصو، انگريزي سلطنت جي

خاتمي جي خواهش سان سرشار هو، ۽ ان جي توقع ڪري رهيو هو.

حالات جي اها خطرناڪ صورت هئي، جنهن جو محض هڪ خاڪو ئي هتي پيش ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ لارڊ ايلنبرو مشرق ۾ اچي حڪومت جون واڳون سنڀاليون. هن هڪ ئي سال جي مختصر مدت اندر، جسم ۽ ذهن جي ناقابلِ اعتبار محنت، احتياط، انساني اخلاق، وقت ۽ حالتن جي باريڪ امتياز ۽ فرق ڪرڻ سان داخلي خرابين کي روڪي ورتو، بغاوت کي ختم ڪيو، عوام جي دلين ۾ اعتماد بحال ڪيو ۽ فوجن ۾ سپاهيانه شان و شوڪت ۽ عزت جو جذبو ٻيهر اڀاريو. هن افغانستان ۾ قابل فوجن جي مدد ڪري، انهن کي بچايو ۽ جنرلن کي ڪيترين ئي شاندار فتوحات حاصل ڪرڻ، ٻاهرين دشمنن کي ڏيڇارڻ، ماضيءَ جي تباهين ۽ بربادين جي علاج ڪرڻ ۽ سنڌ جهڙي عظيم ۽ خوشحال صوبي کي انگريزي سلطنت ۾ شامل ڪرڻ جي لائق بڻايو. اهي جنرل، چاهي ڪهڙا به بهادر ۽ لائق هئا، پنهنجي دل تي هٿ رکي ايمانداريءَ سان اها دعويٰ نه پئي ڪري سگهيا ته انهن جي ڪاميابيءَ لاءِ گورنر جنرل طرفان سنڌ ۾ محنت ۽ احتياط سان تياري نه ڪئي وئي هئي، ۽ انهيءَ ڪاميابيءَ جي خاطري، سنڌ ن اهليت ۽ لياقت مطابق، هن جي فراخدليءَ ذريعي نه ڪئي ويئي هئي، جنهن سان هو انهن کي پنهنجن خفيه ۽ راز وارين ڳالهين کان واقف ڪندو ۽ انهن ۾ سنڌ ن مڪمل پٺڀرائي ۽ حمايت ڪندو هو.

اهي وڏا نتيجا بزرگ هندستاني سياستدانن ۽ مشيرن جي صلاح ۽ مشوري سان نه، بلڪ انهن جي باوجود، ۽ سنڌ ن شرير عادتن هوندي به، حاصل ڪيا ويا. جنرل ناٽ ۽ جنرل پولوڪ سان لارڊ ايلنبرو جي خط و ڪتابت کي، جيڪا ۴- جون کان وٺي ڪابل تي دوباره ڪيل قبضي تائين،

مواصلات جي دستوري سرڪاري ذريعن ۽ خود ڪلڪتي واري ڪائونسل کان به، ڏاڍي احتياط سان روڪي رکيو ويو. ائين نه ڪيو وڃي ها، ته تجويز ڪيل سموريون ڪارروايون، آڪلئنڊ جي حڪومت وارن دستورن مطابق، جلدئي ظاهر ٿي پون ها، ۽ اهڙيءَ طرح دشمنن وٽ پهچي وڃن ها. ان صورت ۾، غزني جنرل ناٽ جي حملي کان بچاءَ ڪرڻ لاءِ تيار ٿيل ملي ها. پولوڪ جو وڏيڪ طاقت سان مقابلو ڪيو وڃي ها؛ پوءِ به ڪٿي حملي جي نتيجي ۾ ڪاميابي حاصل ٿئي ها، پر ان جي نتيجي ۾ تمام وڏو نقصان برداشت ڪرڻو پوي ها، جنهن جو اثر سڄي هندستان ۾ محسوس ڪيو وڃي ها.

اها رازداري، لارڊ ايلنبرو جو پهريون ڏوهه هو، جنهن لاءِ، ڪن ٿورن ماڻهن کان سواءِ، ٻين سڀني وڏن سياسي عهديدارن طرفان انهيءَ ماڻهوءَ جي خلاف هڪدم دشمنيءَ واريون سازشون شروع ڪيون ويون، جنهن انهن جي سرڪاري وضعداري ۽ وڏائي کي ويڙهي سيڙهي ۽ انهن جو هڪ گوڙهو ٿاهي پاسي ڦٽو ڪيو ۽ پاڻ مضبوطيءَ ۽ خاموشيءَ سان پنهنجي منزلِ مقصود ڏانهن پيشقدمي ڪندو رهيو. ان جي مٿان وري جو هن کي مڪمل ڪاميابي حاصل ٿي، سو هن جو ٻيو ڏوهه شمار ڪيو ويو، جنهن هن جي پهرين ڏوهه کي ناقابل معافي بنايو؛ ۽ جڏهن هن پوري حق ۽ انصاف سان ڪاوڙجي ڪمپنيءَ جي هڪ سول ملازم کي فوج جي بدناموسي ڪرڻ لاءِ نوڪريءَ کان معطل ڪري ڇڏيو، تڏهن ڪورٽ آف ڊئريڪٽرس به هن ڏانهن دشمني اختيار ڪئي ۽ هن جي حڪومت کي ڪمزور ڪرڻ، ۽ سندس راه ۾ رڪاوٽون وجهڻ ۽ ان جي مخالفت ڪرڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش ڪئي نيٺ جڏهن انهن ڏٺو ته هن جي قوت، مهارت ۽ اعليٰ خوبيون، سندن طرفان مشرق ۾ ڦهلايل بري اثر جي جهل ۾ اچڻ واري نه آهي، تڏهن انهن بدنيتيءَ جي جذبي سان ڀرجي، مجبوريءَ ۽

بيوسيءَ وچان انهيءَ ئي ماڻهوءَ کي واپس ڪوٺايو، جنهن عين موقعي تي اچي سنڌن سلطنت کي بچايو هو، ڇاڪاڻ ته هو انهن جي بيوقوفيءَ واري غرور ۽ اقربا پروري لاءِ انگلنڊ جي عظيم تر مفاد کي قربان ڪرڻ لاءِ تيار ڪونه هو.

پر عوام جو آواز، هاڻي، ۽ آئينده نسل جو فيصلو هن ڪان پوءِ، ساڻس ضرور انصاف ڪندو. تاريخ جي ڪلهي تي انتقام وٺندڙ فرشتو سوار هوندو آهي. اها ضرور اهو داستان ٻڌائيندي، ۽ اهو داستان اهڙو هوندو، جنهن کي ٻڌي دنيا حيران ٿيندي ته جنهن شيءَ کي عظيم مدبرن ۽ شاندار فوجن مشرق ۾ کٽيو ۽ جنهن جو انهن بيمثال طاقت سان بچاءُ ڪيو، تنهن کي ”واپاري شهزادن“ جي ذليل وڏائي ۽ خسيس هوڏ خطري ۾ وجهي ڇڏيو، ۽ ڪيئن نه روشن دماغ حڪمت عمليءَ ۽ اندڻ وانگر هڙوراڙيون هڻندڙ حرص ۽ لالچ حقيقي ۽ سچي عظمت ۽ ضد جي درميان دائمي مقابلو رهندو آيو، ۽ ڪيئن ته ڪورٽ آف ڊئريڪٽرس پاڻ کي بي طاقت محسوس ڪري، جيئن ان کي اهڙي وقت سچ پچ هڻڻ گهرجي، جڏهن بورڊ آف ڪنٽرول تي هڪ باخبر ۽ طاقتور شخص صدارت ڪري رهيو هو، هندستان جي چند مخصوص آفيسرن سان نمائشي خط و ڪتابت ڪري پنهنجي لاءِ اختياريءَ ۽ وقار حاصل ڪرڻ جي اجائي ۽ بيفائدي ڪوشش ڪئي. ڊئريڪٽرن جي انهيءَ ئي ڪورٽ، سندس ئي نالي ۾ هلندڙ حڪومت جي خلاف، گويا پاڻ ئي مخالف جماعت جي قيادت ڪندي، ۽ هڪ طرح سان سياسي گڙ ٻڙ ڦهلائيندڙ فساديءَ جو ڪردار ادا ڪندي ۽ جتي ان جي حڪمراني بي اثر ثابت ٿي رهي هئي، اتي ان هر قسم جي سازشن ۽ منصوبن جي همت افزائي ڪرڻ سان انهيءَ ڏورانهين ۽ اٿاهه سلطنت تي حڪومت ڪرڻ جي راهه ۾ حائل رڪاوٽن ۽ دشوارين ۾ هميشه اضافو ڪيو، هندستان جي پريس، جيڪا اهڙي ڪوڙي، شور ۽ غوغا مچائيندڙ، ۽ اهڙي ذليل هئي،

سا عوام جي ترجمان ڪانہ هئي، بلڪ چند ئي مفاد پرستن جي نمائنده هئي؛ اها (پريس) محڪوم رعايا جي نہ، پر حڪمران يورپي ماڻهن جي عيوضي هئي، جيڪي عام ماڻهن جي ڀلائي ۽ نيڪيءَ کان دور رهندي، پنهنجي مفادن جي ڪولا ۾ هئا. آخر ۾ اهو بہ چيو ويندو تہ ائنگلو-انڊين پاليسيءَ تي هڪ بيڙو ۽ پيچيده نظام حاوي هو، جيڪو عزت وارن ماڻهن لاءِ ناقابلِ قبول ۽ نهايت برو هو. ۽ جڏهن عظيم خوبين، اڻٿڪ ڪوشش، ۽ اڻ لچڪندڙ مضبوط ارادي واري گورنر جنرل ان جي بڇڙي اثر کي روڪڻ جي ڪوشش ڪئي، تڏهن ڊئريڪٽرن فضول وڏائي ۽ خود غرضانہ غصي کان مغلوب ٿي، هن کي واپس گهرايو ۽ ان لاءِ عقل ۽ سمجهہ بجاءِ هنن بدناميءَ کي بهانو بنايو.

انگريزن کي سنڌ کان هڪالي ٻاهر ڪڍڻ جو اميرن جو ارادو، ڪو هڪ ڏينهن جو ڪونہ هو. انهيءَ جذبي جون پاڙون سنڌن دلين اندر اونهيون هيون، ۽ اهو جذبو سندن بلوچ رعيت جي جذبن جي عين مطابق هو؛ ۽ ڏورانهين ٽڪرين ۾ رهندڙ انهيءَ قوم جا سمورا وحشي قبيلا، انهيءَ مقدس ڪم ۾ هنن جي مدد ڪرڻ لاءِ تيار هئا. جوشيلن مسلمان هئڻ ڪري، هنن کي مذهبي همدرديءَ ۽ پنهنجائپ جي رشتن، افغانن جي فتوحات ۽ ڪاميابين تي خوشي پهچائي، ۽ سندن دلين ۾ هن خواهش کي جنم ڏنو تہ سنڌ ۾ بہ اهڙي ڪاميابي ۽ فتح و نصرت جو دوباره مثال قائم ڪجي. انهيءَ ڪم لاءِ جيڪي رٿائون تيار ڪيون ويون، تن جي خاڪہ بندي اميرن کان وڌيڪ لياقت رکندڙ عقل وارن ۽ وڌيڪ جرئت ۽ دليري سان سرشار دلين جي مالڪن ڪئي هئي. سڀني کان وڌيڪ مهارت جو مالڪ ۽ عقلمند سازشي رستم جو وزير فتح محمد غوري هو، جيڪو ڏاڍو حرفتي ۽ عيار منصوبي باز ماڻهو هو، جنهن پين افغانن، سکن ۽ بلوچ سازشن سان گڏ جي انهن قومن

جي فوجن تي مشتمل هڪ ٺي عظيم سازش سٽي، ۽ ٻن لکن جنگبازن جي گڏيل لشڪر سان هڪ ٺي وقت انگريزن جي فوجي ڇانوڻين تي ڪڙڪڻ جو سچو منصوبو ڏاهيو انهيءَ لشڪر سان امير گهٽ ۾ گهٽ ستر هزار ماڻهو مهيا ڪري پئي سگهيا.

ڪرنل انگلنڊ جي دستي کي قنڌار کان موٽندي، جڏهن نانا ڪابل طرف پيشقدمي ڪري، تباهه ڪرڻ، انهيءَ منصوبي جو هڪ حصو هو؛ انهيءَ حملي جي ڪاميابي مٿين سڀني قومن لاءِ هن ڳالهه ۾ اشاري جو ڪم ڏني ها ته اهي گڏجي هاڻي انگريزن جي فوج تي ڪڙڪن، جيڪا انهيءَ موقعي تي ڪمزور ۽ سکر ۽ ڪراچي ۾ پنهنجي بيءَ فوج کان جدا ٿيل هجي ها. انهيءَ منصوبي ۾شامل مختلف قومن جي گڏجڻ واري رٿا جي ڪنهن نقص، ۽ انگلنڊ جي دستي جي غير متوقع طاقت، جنهن ۾ سندس انهيءَ دستي جي ماڻهن کان، جيڪو هو قنڌار وٺي ويو هو، تمام گهٽا ماڻهو شامل هئا، انهيءَ آفيسر تي سوچيل حملي کي روڪي وڌو، ۽ جڏهن اهو سکر پهتو، تڏهن هڪ دفعو پيهر سنڌ تي مضبوطيءَ سان قبضو ٿي ويو. اها ڳالهه اميرن کي روڪڻ ۽ بي همت بنائڻ واري هئي، جنهن جي نتيجي ۾ غوريءَ جي حڪمت عمليءَ کي سر چارلس نيپئر جي زوردار ۽ هوشياريءَ سان تيار ڪيل ڊپلوميسيءَ ناڪام بڻائي ڇڏيو.

هن پنهنجي انهيءَ ڊپلوميسيءَ جو بنياد، اميرن جي باهمي تڪرارن ۽ تنازعن، ۽ سندن مذبذب، گهٻراهٽ وارين ۽ لچڪندڙ عادتن تي رکيو، جيڪي انهن جي دائمي طور نشي جي مدهوشي ۾ رهڻ جو نتيجو هيون. هن انهيءَ وقت، جڏهن پننگ جي نشي لهڻ بعد انهن ۾ سوچڻ ۽ سمجهڻ جي قوت واپس بحال ٿي، هڪ ٺي وقت تي انهن جي خوف ۽ عقلمنديءَ کي مخاطب ڪيو. ان جي باوجود، هنن جون پاڻ ۾ ۽ ٻاهرين

حڪمرانن سان خفيہ صلاحون، سندن مُنجهيل سُنجهيل سازشون ۽ رٿائون، عهد نامن جون پڇڪڙيون، ۽ سندن تقريرن ۽ وقت بوقت ڪوٺايل ميڙن ۾ ظاهر ڪيل پنهنجون دلي نفرتون، اهڙيون ڳالهيون هيون، جن مان واضح ٿي رهيو هو تہ اسان جي خلاف تيار ڪيل سندن منصوبو ترڪ نہ ڪيو ويو آهي، بلڪ ڪجهہ وقت لاءِ فقط ملتوي ڪيو ويو آهي. افغانن ۽ بلوچن لاءِ اهو هڪ قومي مسئلو هو، پر سِک اينگلو انڊين پريس جي غلط بيانيءَ ڪان بد دل ۽ نا اميد ٿي پيا هئا، ۽ انهن جو بهتر طور باخبر رهندڙ راجڪمار شيرسنگهہ ڏاڍي مشڪل سان پنهنجن سِکن کي پنجاب مان لنگهندڙ انگريز فوجن تي حملي ڪرڻ ڪان روڪي سگهيو. انهيءَ ڪري ريزرو فوج جي اجتماع واري سوال کي، اخبارن جي ايڊيٽرن طرفان گورنر جنرل تي مڙهيو ويو، ۽ جيئن تہ اهو فوجي اجتماع ڪارگر ثابت ٿي رهيو هو، انڪري انهن ان تي پنهنجي عادت ۽ فطرت مطابق ٺٺوليون ڪيون، جنهن ۾ حماقت ۽ بدمعاشي هڪبئي تي تسلط قائم ڪرڻ جي حد ڪان زياده ڪوشش ڪنديون آهن، پر جيڪڏهن اپر ۽ لوئر سنڌ جا امير ان وقت پاڻ ۾ متحد هجن ها، ۽ انهيءَ وقت پاڻ ۾ گڏجي جنگ شروع ڪرڻ جو فيصلو ڪن ها، جنهن تي اهي گهٽي وقت ڪان سوچيندا رهيا هئا، تہ پوءِ سکن کي سندن راجا بہ جهلي نہ سگهي ها. پوءِ هڪ زبردست گهوڙالو پيدا ٿئي ها، جيڪو هڪ طرف ڪان گهٽو ڪري نيپال ۽ گواليار تائين وڃي وڃي ها، تہ ٻئي طرف ڪان بنڊيلکنڊ ۽ نربدا نديءَ جي ڪنارن وارن ضلعن تائين ڦهلجي وڃي ها، ۽ اهڙيءَ طرح اهو هندستان کي ان جي مرڪز تائين لوڏي وجهي ها ۽ لارڊ ايلنبرو جي دور انديشيءَ کي ثابت ڪري ڇڏي ها، جنهن سان هن ستلج وارن ڪنارن تي ريزرو فوج گڏ ڪئي هئي.

انهيءَ ڪري، اهڙي نازڪ وقت ۾ سر چارلس نيپئر لاءِ اهو انتهائي ضروري هو ته ڏاڍي هوشياريءَ ۽ مضبوط ارادي واري حڪمت عمليءَ سان گڏو گڏ، ڏڪائيندڙ فوجي طاقت جي مظاهري سان اميرن کي تذبذب جي حالت ۾ رکي ۽ سنڌ سوچيل رٿا کي عملي جامو پهرائڻ کان انهن کي روڪي وجهي. گورنر جنرل جي مڪمل پٺڀرائي ۽ حمايت، هن کي بنا ڪنهن خوف ۽ خطري جي، پنهنجي شعور جي فيصلي تي عمل ڪرڻ ۾ مدد ڏني. هن چيو ته ”مان ائين محسوس ڪيو ته لارڊ ايلنبرو جي تحت آءٌ پوري قوت سان اڳتي وڌي سگهان ٿو، بشرطيڪ مون کي پنهنجو رستو صاف نظر اچي.“ سچ ته هن کي اهو سڀڪجهه ڏنو ويو، جنهن جي هن طلب ڪئي، پر حقيقت هيءَ آهي ته ڪيس ان کان به وڌيڪ ئي ڏنو ويو، جيڪو ڪيس گهربل هو. سنڌ فوج جي بينگالي ڊويزن، جنهن کي فيروزپور وڃڻ جا احڪامات ڏنا ويا هئا، سندس مرضيءَ مطابق هن جي حوالي ڪئي ويئي ته چاهي ته ان کي پاڻ وٽ رکي ۽ چاهي ته ان کي روانو ڪري؛ کيس وڌيڪ گهوڙيسوارن ۽ توبن جي پيشڪش ڪئي ويئي، ۽ ان کان سواءِ به کيس جنرل ناٽ جي لشڪر ۾ شامل بمبئي وارا سمورا سپاهي به ڏنا ڪيا ويا، جيڪي انهيءَ موقعي تي پنجاب جي سرزمين مان لنگهي رهيا هئا؛ ۽ هن جي ڪمانڊ کي بمبئي پريزيڊنسيءَ ۾ ڪڇ تائين وڌايو ويو. لارڊ ايلنبرو کي سنڌ جي دشوارين کي محض طاقت جي مظاهري سان پرامن طور ختم ڪرڻ جو ايڏو ته فڪر لڳو پيو هو.

پنهنجي مرضيءَ ۽ دل جي صلاح تي عمل ڪرڻ جو پهريون نتيجو، سنڌو نديءَ کان پار ڪرڻ سان روهڙي ۽ الور تي قبضو ڄمائڻ جي صورت ۾ ظاهر ٿيو،* جيئن اڳيئي

* پاڳو پهريون، باب — ٦.

ذڪر ڪيو ويو آهي، ۽ هن جو اهو قدم، يقيناً، هڪ ڪامياب جنرل جي سٺي قيادت جي بهترين چال هئي. اسيرن لاءِ انهيءَ وقت فقط اهوئي رستو ڪليل هو ته هن ڪي انهن ضعلن جو قبضو وٺڻ ڏين، جن تان اهي نئين معاهدي جي ذريعي دستبردار ٿيا هئا؛ ۽ اهو معاهدو هنن زباني طور قبول ڪيو هو؛ يا ته وري اهي مٿس پنهنجي لشڪر جي هڪ حصي سان حملو ڪن ها، جڏهن جنرل جي پوزيشن ڏاڍي مضبوط هئي. پهرئين طريقي سان عمل ڪرڻ جو مطلب اهو ٿئي ها ته هنن گويا اهو معاهدو تسليم ڪيو، جنهن کي قبول ڪرڻ جو ڪين ڪو ارادو ڪونه هو؛ پويون رستو اختيار ڪرڻ، هنن لاءِ هڪ خطرناڪ تجزيو ثابت ٿئي ها، ۽ ساڻ ئي سندن دشمنيءَ تان مناسب وقت کان اڳيئي پردو لهي وڃي ها. چنانچه، انهيءَ سياسي ۽ فوجي نوعيت جي ماهرانه چال هنن کي ڏاڍو منجهائي وڌو، ۽ ٻئي طرف مرڪزي حڪومت کي سندس دشوارين جي زبردست دٻاءُ واري وقت ۾ ساهه کڻڻ جي مهلت ڏئي وڌي. انهن سڀني ڳالهين هوندي به، جيڪڏهن امير رستم انهيءَ وقت پنهنجن فسادي پٽن ۽ پائٽين کان پڇي، رئيس جي پڳ تان پنهنجي پاڻ جي حق ۾ دستبردار نه ٿئي ها، ته اپر سنڌ ۾ جنگ تمام جلدي ڇڙي وڃي ها. چاڪاڻ ته لوئر سنڌ جا امير انهيءَ وقت، پڪ ئي پڪ، ميدان ۾ نڪرڻ جون تياريون ڪري رهيا هئا، ۽ علي مراد نتيجي کان مشڪوڪ رهي؛ گهٽو ڪري انهن سان گڏجي قدم کڻڻ لاءِ آماده ٿي پوي ها. هنن کي پنهنجين سمورين فوجن کي گڏ ڪرڻ ۾ ڪجهه وقت يقيناً لڳي وڃي ها، پر اها ڳالهه خود انهن جي حڪمت عمليءَ جو هڪ حصو هئي ته انگريزن جي فوجن کي انهيءَ وقت تائين ٻاهر نڪرڻ جو موقعو نه ڏنو وڃي؛ جيسين اونهارو نه اچي وڃي.

رستم جي پنهنجي گهراڻي سان غداري، جيڪا هڪ پوڙهي شخص جي خود غرضيءَ واري جذبي جي مظهر هئي، هڪ وڏي واقعي جي حيثيت رکي رهي هئي ۽ انگريز جنرل جي فهم و فراست انهيءَ واقعي کي فيصلہ ڪُن حيثيت ڏيئي ڇڏي. ان انگريزن لاءِ علي مراد جي دوستي حاصل ڪئي ۽ رستم واري گهراڻي جي ٻين شهزادن کي سنڌن دشمني قبل از وقت ظاهر ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو؛ انهن هڪ ٻه ڏڪ هٿ ڪان سواءِ اپر سنڌ ۽ ان جي ذريعن ۽ وسيلن کي انگريزن جي قبضي ڪرڻ لاءِ ڇڏي ڏنو. انهيءَ ڳالهہ، آنهيءَ صوبي ۾ جنگ جي ڇڙڻ کي روڪي وڌو، ۽ خيرپور وارن اميرن جي دشمنيءَ جو ناقابلِ ترديد ثبوت مهيا ڪيو، جڏهن تہ اهي بظاهر دوستيءَ جي دعويٰ ڪري رهيا هئا؛ ان جي باوجود، انهيءَ ڳالهہ کي احمقانہ بغض سان سر چارلس نيپئر جي بي انصافيءَ سان منسوب ڪيو ويو آهي، جيڪا هن خيرپور جي اميرن سان ڪئي، ۽ انهيءَ کي جنگ جو اصل سبب قرار ڏنو ويو آهي.

پوڙهي امير کي جلد ئي پنهنجي غلطيءَ جو احساس ٿيو ۽ هن ڪوڙ ۽ خسيس نموني جي چالاڪيءَ سان ان جو تدارڪ ڪرڻ چاهيو، پر هو ناڪامياب ٿيو. پر جيڪڏهن هو پنهنجن پٽن ۽ ڀائٽين، ۽ لوئر سنڌ جي اميرن سان متحد رهي ها، تہ پوءِ جنرل کي هڪ گنڀير معاملو درپيش هجي ها، جيڪو هن طرح سان ڏيکاري سگهجي ٿو.

جڏهن هو اچا سکر ۾ ئي هو، تڏهن کيس چيو ويو هو تہ هو انهن هٿيار بند ٽولن کي منتشر ڪري پڇائي ڪڍي، جيڪي انگريزي لشڪر لاءِ خطرو بہ هئا، ۽ ان جي بيعزتي بہ ڪري رهيا هئا. هن انهيءَ وقت ائين ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي، ڇاڪاڻ تہ کيس چڱيءَ طرح معلوم هو تہ، جيئن هن انهيءَ ڳالهہ جو اظهار پاڻ ڪيو، ائين ڪرڻ ڪنهن خيالي شيءِ جي پٺيان پوڻ وانگر ٿيندو. بهرحال، هن پنهنجي

سياسي فوجي حڪمت عمليءَ کي ملائي قدم کڻڻ پئي چاهيو، ۽ انهن پنهي رستن مان هڪ ۾ به هن غلط پير نه پئي کڻڻ چاهيو. هن چيو ته آءٌ انهن مينني کي سنڌو درياهه ۾ لوڙهي ڏو سگهان، هو سڀ وحشي آهن، پر پوءِ به آءٌ ائين هلي رهيو آهيان، گويا اهي سڀ فرانسيسي آهن". پر جڏهن هن پنهنجا قدم ڄمايا ۽ روهڙيءَ پهچڻ سان پنهنجن ڪاروائين لاءِ صحيح قسم جو مورچو حاصل ڪيو، تڏهن هن ڪيس مليل حڪمن جي تعميل ڪرڻ جو ارادو ڪيو، هاڻي، جيڪڏهن رستم اڃا تائين رئيس هجي ها، ته هو ۽ سندس خاندان وارا انهن هٿيار بند ٽولن کي ظاهري طور ڇڙوڇڙ ڪري ڇڏين ها، انهن کي خفيه هدايتون ڏين ها ته اهي وري بعد ۾ اچي جمع ٿين، ۽ پوءِ ظاهري طور قسمن، دانهن، شڪوائن ۽ شڪايتن سان پنهنجي بيگناهي جو اعلان ڪن ها، ۽ مٿن شڪ شبهي ڪرڻ جي بي انصافيءَ خلاف احتجاج بلند ڪن ها. اهڙيءَ طرح انهن کي اونهاري جي موتمار گرميءَ اچڻ لاءِ مهلت ملي وڃي ها ۽ ان وقت هو پنهنجن قسمن ۽ انگريز جنرل، ٻنهي تي خوب کلن ها، ۽ پوءِ اهي لوئر سنڌ وارن اميرن سان گڏجي جنگ شروع ڪن ها، جڏهن ڪين لشڪر جي گهٽي تعداد، باهمي اتحاد ۽ آب و هوا جا فائدا حاصل هجن ها.

ائين نه سمجهڻ گهرجي ته سنڌونديءَ کي پار ڪرڻ، روهڙيءَ تي قبضو ڪرڻ، سکر واري ڇانوڻيءَ کي مضبوط ۽ مستحڪم ڪرڻ، ۽ لاڙڪاڻي ۾ جمع ٿيل بلوچن کي نظرانداز ڪرڻ، جنهن جو ذڪر هن ڪتاب جي پهرئين ڀاڱي ۾ ڪيل آهي، ڪي رواجي ۽ خسيس معاملا هئا. انهن ڳالهين فوج کي پنهنجي ڪاروائي جي صحيح پوزيشن ۾ آڻي بيهاريو. جيڪا سنڌونديءَ جي ڏاڍي ڪناري تي هئي. انهن ڳالهين سياسي ۽ فوجي حڪمت عملين ۾ مطابقت پيدا ڪئي، انهن اميرن کان ورتل علائقن جي سلامتيءَ جي حفاظت ڪئي ۽ ساڻ ئي

فوج کي اڳرائي ڪرڻ جي خطرناڪ حيثيت ڏيئي ڇڏي، جڏهن ته ان جا پنهنجا مورچا مضبوط ۽ سلامت هئا. انهن ڳالهين تي عمل ڪرڻ به آسان ڪم ڪونه هو. سنڌونديءَ کي پار ڪرڻ واري ڪم ۾ ڪيئي ڏينهن لڳي ويا؛ چاڪاڻ ته جيتوڻيڪ جنگباز فوج جو تعداد چند هزارن هو، پر فوج جي پوئلڳن جو تعداد ويهن هزارن جي لڳ ڀڳ ۽ انهن جو ساز و سامان بي انداز هو. "سون اوهان صاحبن کي ناقابلِ عبور ۽ دشوارين جي بيان سان پريشان نه ڪيو آهي، پر هندستاني لشڪر جو ساز و سامان ڏاڍو تڪليف ڏيندڙ مسئلو آهي". جنرل جو اهو سڄو سادو نوٽ هو، جيڪو هن انهيءَ موقعي تي گورنر جنرل کي موڪليو؛ جن ماڻهن فوج جي قيادت ڪئي آهي، سي انهيءَ نوٽ جي زور جو احساس ڪري سگهندا.

جنگ ۾ ايترين ته گهڻين ڳالهين کي ملائڻو پوندو آهي، ايترا تفصيل طئي ڪرڻا پوندا آهن، ايتري قدر تياري ڪرڻي پوندي آهي. جو هڪ عظيم ڪمانڊر جي علامت هن کان وڌيڪ يقيني ٻي ڪائي ڪانه هوندي آهي ته هو فوج جي بيشمار جزن ۽ حصن کان هڪ ئي يڪمشت ۽ متحد جسم وانگر گڏي وٺڻ جو اهل بڻائي سگهي ٿو ۽ ان کي دشمن جي خلاف تيز رفتاريءَ ۽ فيصلي سان صحيح وقت ۽ موزون هنڌ تي حڪم ڏيئي استعمال ڪري سگهي ٿو، ۽ انهن سڀني حصن جي آسانيءَ ۽ سولائي سان متحرڪ ٿي سگهڻ مان پڪ ڪري سگهي ٿو ته سندس اشاري سان دشمن کي اثرائتي ضرب لڳي ويندي. اها ڳالهه پوءِ آسان ۽ سولي نظر اچي ٿي، پر ان کي اهڙي سادگيءَ جي منزل تي آڻڻ لاءِ عقل ۽ ذات جي ڪيتري قدر نه وڏي قوت صرف ٿئي ٿي! ٻاڦ جي طاقت تي هلندڙ انجڻ جي مٿان، چوڌاري ڦرندڙ سڌا سادا لوهي گولا ڪهڙا نه سادا ۽ آسان نظر اچن ٿا، جڏهن ته اهي انجڻ جي هيٺان رکيل پيچيده هڏن تي ضابطو رکن ٿا، اهي ڦرندڙ لوهي گولا ۽

انهن جي ضابطي ۾ هلندڙ دخاني انجڻ، هڪ منظم ۽ باقاعده فوج جو نمونو پيش ڪن ٿا.

انگريز جنرل اپر سنڌ جي سڀني کان وڏيڪ طاقتور ۽ زوردار امير کي، جيڪو پڳ جو قانوني وارث پڻ هو، سندس گهرائي جي پاليسيءَ کان جدا ڪرڻ، پوڙهي رئيس ۽ سندس فسادي مائٽن مٿن کي ڪڏهن ڌمڪائڻ ۽ ڪڏهن پرچائڻ سان علي مراد جي جاندار خيالات جرئت ۽ آرزو، رستم جي خوف ۽ چالاڪيءَ، ۽ سندس نافرمانبردار پٽن، ڀائيٽين جي غرور، ۽ تشدد کي سڌيءَ طرح هڪٻئي جي خلاف صف آرا ڪري ڇڏيو. اهي سڀ ڳالهيون غوري جي پاليسيءَ کان مختلف ۽ ان سان ٽڪرائيندڙ هيون، ڇاڪاڻ ته اهو وزير علي مراد جو ذاتي دشمن، رستم کي اندرئي اندر هلائڻ وارو، ۽ حيدرآباد وارن اميرن سميت، ٽنهي سڀني جو صلاحڪار ۽ مشير هو، جڏهن ته انهن جي وڏائي ۽ غرور کين هن جي مشوري تي ڪن ڌرڻ جي اجازت ڏيندا هئا. حالات جي انهيءَ صورت ڪنهن به فيصلہ ڪن عام قدم کڻڻ کان کين روڪي ڇڏيو؛ ۽ اپر ۽ لوئر سنڌ جي لشڪرن جي انهيءَ ميلاپ کي سست ڪري ڇڏيو، جيڪو لڙائي ڇڙڻ جو پهريون قدم ٿيڻو هو. اپر سنڌ ۾ لڙائي ڇڙڻ جو امڪان، جيڪو ڪنهن وقت بلڪل قريب نظر اچڻ لڳو هو، ان طرح هوا ۾ تحليل ٿي غائب ٿي ويو؛ ۽ جڏهن مذبذب طبيعت جو مالڪ امير رستم علي مراد جي ڪوٽ ڏيجيءَ مان ڀڄي وري پنهنجن پٽن سان ملڻ سان نڪتو، تڏهن خيرپور وارين دشوارين جو مزاحيه ناٽڪ ختم ٿي ويو. پر پوءِ وڏيڪ سخت شڪل ۽ صورت وارا ڪجهه ٻيا اداڪار اچي ظاهر ٿيا، جنهن مان اهو چٽائيءَ مليو ته ڪنهن خطرناڪ الميه جي رونما ٿيڻ جي تياري ٿي رهي آهي.

انهيءَ وقت کان وٺي انگريز جنرل جو هرهڪ لمحو نازڪ هو، جنهن مان خوفناڪ نتيجن نڪرڻ جو انديشو هو.

هن جي اخلاق کي چڱيءَ طرح سمجهڻ لاءِ اها ڳالهه قدم بقدم اڳتي وڌي ڏيکارڻ ضروري آهي ته هن ڪيئن نه پنهنجي هلت چلت کي شان ۽ مان جي اصولن ۽ عهدنامن جي شرطن ۽ حقن جي عين مطابق هلايو؛ ۽ ڪيئن نه هن پنهنجن حڪمن جي سختيءَ سان تعميل ڪئي، ۽ ان جي باوجود، ٽالپر گهراڻي کي انهيءَ ملڪ ۾، جنهن کي انهن عذاب ۾ وڌو هو، هميشه لاءِ ختم ڪرڻ واسطي پنهنجي تيز ترار جي ضرب هڻڻ کان اڳي امن ۽ صلح جي حفاظت ڪرڻ لاءِ هر قسم جي ڪوشش ڪئي. اميرن سان معاملي ڪرڻ لاءِ هن احتياط ۽ انصاف سان قدم وڌايو، ۽ رعايا سان شفقت ۽ رحم جو مظاهرو ڪيو؛ پر هن ساڳئي وقت تي پنهنجي ملڪ جي وقار ان جي حقي واجبي دعوائن ۽ فوجي طاقت جي عزت جو مضبوطي سان تحفظ ڪيو. هن خونريزيءَ کي ٽارڻ جي پرخلوص ارادي ۽ پختي عزم سان ذليل قسم جي چالاڪين جو منصفانه هلت سان، منجهائيندڙ فريب جو اعليٰ قسم جي اندازي سان مقابلو ڪندي، پنهنجي منزل مقصود ڏانهن مستقل مزاجيءَ سان مذاڪرات جي ذريعي وڌڻ شروع ڪيو. ۽ جڏهن بلوچن جي لهرائيندڙ هٿيارن انهيءَ راه اختيار ڪرڻ جي ممانعت ڪئي، تڏهن هو ناقابل اعتبار قوت ۽ جرئت سان سنڌن بيشمار لشڪرن کي ائين چيري ڦاڙي وڃي پار پيو، جيئن هر جي چوني زمين کي چيري اندر هلي ويندي آهي. انهيءَ شاندار محنت ۽ ڪوشش جي نتيجي ۾ سنڌ کي خوشيءَ جو ڀرپور فصل مليو آهي.

سر چارلس نيپئر روهڙيءَ ۽ اميرن جي قبضي مان ڇڏايل ضلعن تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ هاڻي گهٽي وقت تائين هٿيار بند ٽولن کي ڇڙوڇڙ ڪرڻ وارن گورنر جنرل جي حڪمن جي تعميل ڪرڻ ۾ دير ڪري نه پئي سگهيو. هن بار بار اميرن کي ذهن نشين ڪرايو هو ته ڪيس اهڙي نوعيت جا حڪم مليا آهن، ۽ هن جو ارادو انهن تي عمل ڪرڻ جو آهي. انهيءَ سلسلي ۾

اميرن جو دائمي جواب هيءُ هو: ”اسان وٽ ڪي ٻه هٿياربند ٽولا ڪينهن؛ اسان اوهان جا سراسر نيازمند آهيون.“ ان جي باوجود هٿياربند ٽولا موجود ضرور هئا، ۽ انهن جو تعداد ۽ تشدد زوردار هو ۽ انهن ۾ اضافو ٿي رهيو هو. اهي ٽولا اميرن لاءِ پيشڪي طور ڍل ۽ محصول اڳاڙي رهيا هئا؛ عام ماڻهن ۽ واپارين کي ڦري لُٽي رهيا هئا؛ هنن ملڪ مان سيني اُنن کي پڇائي ڪڍيو ته جيئن انگريزن جون فوجون انهن کي استعمال ڪرڻ لاءِ حاصل ڪري نه سگهن؛ هنن ٽپال کي سکر ڏانهن اچڻ کان بند ڪري ڇڏيو ۽ فوج جي مواصلاتي نظام ۾ رخنو وڌو. احتجاج ۽ اعتراض مان جيئن ته انهيءَ طرح ڪو فائدو حاصل نه پئي ٿيو، انڪري انهيءَ صورتحال جو تدارڪ طاقت کان سواءِ ٻيو ڪونه هو. چنانچه جنرل کي جيئن ته معلوم هو ته مختلف طرفن ڏانهن پڇند ڙ هٿيار بند ٽولن جي پٺيان فوج جي گشتي دستن کي روانو ڪرڻ خطرناڪ ڪم هو، انڪري هن انهن جي مرڪز تي حملي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. اهو مرڪز خيرپور جو شهر هو، جيڪو اميرن جي گاديءَ جو هنڌ هو، ۽ انهيءَ وقت هٿياربند ۽ جنگجو ماڻهن سان ڀريل هو، جنهنڪري انگريز جنرل ان تي حملي ڪرڻ جو پڪو ارادو ڪيو.

هن ٻه هزار پياده فوج، نو سؤ گهوڙيسوارن ۽ ٻارهن ميداني توبن کان علاوه ۲۴ پائونڊ وزني گولا اڇلائيندڙ توبخاني سان، جن کي اُٺن جي مدد سان ڇڪيو ويو، ڊسمبر مهيني ۾ پيشقدمي شروع ڪئي. ان جي باوجود، جيئن ته رستم انهيءَ موقعي تي علي مراد جي ڏيجيءَ واري ڪوٽ ۾ موجود هو، ۽ خود علي مراد کي رئيس جي حيثيت ۾ تسليم ڪيو ويو هو، ۽ جيئن ته هو انگريزن جو اتحادي به هو، انڪري جنرل کي هن ڳالهه جي وڏي اميد هئي ته پيا امير رستم جي روش ۽ هلت کان حيران ۽ پريشان ٿي، ڪلميل حملي

جو جوکم نہ کٽندا • انهيءَ ڪري هن اڳتي وڌڻ کان اڳ ۾ هنن ڏانهن هيٺيون تنبيهہ ڀريو خط موڪليو:

”اميرؤ، مون کي اوهان صاحبن کي هيءُ عرض ڪرڻو آهي تہ اوهان مهرباني ڪري اسان جي انهيءَ ٽپال جي حفاظت ڪندا، جيڪا اوهان جي ملڪ مان اچي رهي هجي• اسان جي ٻن ٽپالن کي خيرپور جي علائقي مان لنگهندي روڪيو ويو آهي ، ۽ آءٌ انهيءَ معاملي ۾ جاچ ڪرڻ وارو آهيان، ۽ منهنجو ارادو انهن جارحانہ ڪارروائين کي ختم ڪرڻ جو آهي• جتي بہ منهنجي ٽپال کي روڪيو ويندو، اُتي آءٌ پنهنجين فوجن سميت هليو ايندس؛ ۽ جيڪڏهن اهڙو ڪوبہ واقعو اوهان جي علائقي اندر ٿيو، تہ اوهان صاحبن کي ان جو سمورو خرچ ڀرڻو پوندو•“

هن جي اهڙي قدم کڻڻ جي حق ۾ ڪو شڪ شبهو ڪونهي• جيڪڏهن اميرن هٿيار بند جماعتن کي گهرايو هو، ۽ انهن کي مذڪوره ڪارروائين ڪرڻ جون هدايتون ڏنيون هيون، جنهن ۾ ڪوبہ شڪ ڪونہ هو، تہ ان جي معنيٰ هئي، جنگ• جيڪڏهن انهن ٽولن سنڌن حڪمن کان سواءِ اهڙا قدم کنيا هئا تہ ان صورت ۾ اهي ماڻهو عام رواجي دشمن هئا؛ ان کان سواءِ اهي خوني، ڌاڙيل ۽ ڦورو بہ هئا• انهن انگريزن جي ٽپالن کي روڪيو هو ۽ سڄي ملڪ کي خوف، دهشت ۽ روج راڙي سان ڀري ڇڏيو هو• اميرن انهن کي گهرائي گڏ ڪيو هو ۽ انهن کي رقمون ڏنيون هيون، ۽ هاڻي جيڪڏهن اهي چاهين بہ ها، تہ مٿن ڪو ضابطو هلائي نہ پئي سگهيا• انڪري اهڙن خوفناڪ جنگبازن جي اجتماع کي منتشر ڪرڻ انگريز جنرل جو نہ فقط هڪ سماجي حق هو، بلڪ هن جو فرض بہ هو، جيتوڻيڪ ڪيس لارڊ ايلنبرو طرفان اهڙا ڪي احڪامات نہ مليا هئا • ان کان سواءِ اها ڳالهہ نون شرطن واري انهيءَ عهدنامي جي عين مطابق بہ هئي ،

جيڪو لارڊ آڪلنڊ طرفان رستم سان طئي ڪيو ويو هو. انگريز سرڪار کي انهيءَ عهد نامي جي تحت هڪ امير جي خلاف ٻئي جي اڳرائي کي روڪڻ جو حق حاصل ٿيل هو، ۽ ان کان وڌيڪ وڏو حق، ان کي ملڪ جي بالادست طاقت هئڻ جي حيثيت ۾، خود پنهنجي خلاف ٿيندڙ اڳرائي کي روڪڻ ۽ دٻائڻ جو مليو هو.

انگريزي فوج ٢٥- ڊسمبر تي *منگهڻ واري پهتي، جيڪو خيرپور جي قريب هڪ قعلو آهي ۽ ان انهيءَ هنڌ ڇانوڻي قائم ڪئي. پر انهيءَ کان اڳي ئي، جنرل جي توقع مطابق، رستم جا سڀ پٽ ۽ پائنيا، هن جي پيشقدميءَ کان گهبرائجي ۽ خوفزده ٿي، ۽ علي مراد جي حق ۾ پڳ تان رستم جي دستبرداريءَ کان حيران ۽ پريشان ٿي، علي مراد جي طاقت ۽ پختي ارادي جي سابق تجربي کان آگاهه هوندي، خيرپور کان ڏکڻ طرف هليا ويا، ۽ پاڻ سان پنهنجا سمورا جنگجو جوان، خزانا ۽ ٻار ٻچا گڏ وٺي نڪري ويا.

٢٨- ڊسمبر تي پوڙهو رستم، هڪ دفعو ٻيهر طرفداري بدلائي، ڏيجيءَ جي ڪوٽ کان نڪري، پنهنجي لشڪر ۽ خزاني سميت هنن جي پٺيان روانو ٿي ويو. ان کان پوءِ بلوچن جي لاڙڪاڻي واري لشڪر سنڌو ندي پار ڪرڻ شروع ڪئي، ۽ پوءِ اهو به ڏکڻ طرف روانو ٿي ويو. انهيءَ لشڪر وارن کي پڪ هئي ته اتر خواه ڏکڻ وارا امير جنگ ۾ شرڪت ڪرڻ جي خيال سان سنڌ ن آجيان ڪندا. اهڙيءَ طرح علي مراد جي قيادت ۾ رهندڙ هٿياربند جماعت کان سواءِ، ماڻهو ٻيو ڪوبه مسلح ٽولو اپر سنڌ ۾ باقي نه بچيو هو. گورنر جنرل

---

*انگريزي ۾ لکيل لفظ Mungaree جو اچار ته مُنگيري ٿئي ٿو، پر اهڙو ڪوبه ڳوٺ خيرپور جي ويجهو ڪونهي، البت منگهڻ واري آهي. (مترجم)

جي حڪمن جي تعميل ٿي ويئي هئي ۽ ڪابہ خونريزي نہ ٿي هئي. پوءِ تہ سنڌي مزور خوشيءَ جو نعرو بلند ڪري اٿيا، ۽ واپاري هندن انهن وحشي ظالمن جي پاڃ تي خوش ٿي پنهنجن سنهڙن هٿن سان خوب تاڙيون وڄايون. زراعت پيشہ ماڻهو ۽ واپاري، ترارباز پٺاڻن ۽ بلوچن کان آزاد ٿي، جن جا تيز ڏارن وارا اوزار انهن جي لٽ ڦر جي خلاف آواز اٿاريندڙن جا ڳلا آسانيءَ سان وڍي سندن احتجاجن کي بند ڪرڻ لاءِ هر وقت هڪيا تڪيا، تيار ۽ حاضر هوندا هئا، هاٿي وڏن ولرن جي صورت ۾ انگريزن جي ڇانوڻين ۾ پهتا، ۽ انهن کي پنهنجو سامان ۽ اناج وغيره وڪري لاءِ پيش ڪرڻ لڳا ۽ انصاف پسند فرنگي جنرل جي حفاظت هيٺ اطمينان ۽ سک جو ساهہ کڻڻ لاءِ جهڪي سلام ڪندا رهيا. هن بہ انهن جي جان ۽ مال جي حقن جي حفاظت طاقتور هٿن سان ڪئي.

ڦورن ۽ ڌاڙيلن سان هو تمام سختي سان هلندو هو، ۽ پنهنجن حڪمن جي تعميل تي چوڪسي ڪرڻ لاءِ هو هر وقت گهوڙي جي پٺيءَ تي رهندو هو تہ جيئن پنهنجن فوجين ۽ لشڪر جي پٺيان هلندڙن جي هلت چلت تي اک رکي سگهي. ائين بہ نہ هو تہ سندس اهو ڪم ٻين ڪمن کان هلڪو هو. سپاهين واري فوج ۾ ڦٽڪن جي سزا جي منسوخ ٿيڻ ڪري، لٽ مار ڪندڙن لاءِ موت يا قيد جي ٻن سزائن مان ئي انتخاب ڪرڻو هو، پر موت جي سزا باربار ڏيڻ جهڙي نہ هئي، ۽ قيد جي حالت ۾ چوڪيدارن ۽ محافظن جي ضرورت هوندي هئي، جنهنڪري جنگ جي ميدان لاءِ گهربل فوج ۾ ڪمي اچي ها، جڏهن تہ ڏوهاري، مشرقي ملڪن جي رواج موجب، ڪجهہ بہ نہ ڪرڻ جي عياشي وٺنو ڪري ها. فوجي قاعدي قانون جي انهيءَ نقص جو تدارڪ ڪرڻ لاءِ، هن پرو-ووسٽ مارشلن جو تعداد وڌايو ۽ اهڙيءَ طرح

هن ڦر ڪندڙن جي سزا جو ڪم انهن ملازمن جي هٿن ۾ ڏنو، جن کي هن جسماني سزائن ڏيڻ کان نه روڪيو. هن انهن کي سختي ڪرڻ جي هدايت ڏني، پر هن باري ۾ محتاط رهيو ته اهي ڪنهن سان ظلم ۽ بي انصافي نه ڪن؛ هن آفيسرن کي هدايت ڪئي ته اهي چوڪس رهن، ۽ انهن کي چتاءُ ڏنائين ته، جنگ جي ميدان ۾ هلندڙ لشڪر ۾ به وڏيون خرابيون، سپاهين جو صفن کان نڪري پٺيان پٺيان اچڻ ۽ لٽ مار ڪرڻ آهن؛ هن لارڊ ويلنگٽن جي اختياريءَ جو حوالو ڏيئي ڪين ٻڌايو ته ملڪ جي هارين نارين جي فوج لاءِ سٺي يا خراب راءِ هئڻ کي وڏي اهميت هوندي آهي. اها رٿا ڪامياب ٿي. ان جي ڪري عام ماڻهو تشدد کان بچي ويا ۽ فوج تباهيءَ کان ـــ پر هندستاني اخبارن جي ايڊيٽرن انهيءَ ڳالهه کي وٺي ڪنيو، ۽ ان جي آڌار تي سپاهين کي بغاوت تي اڀارڻ جي ڪوشش ڪئي. انهن ايڊيٽرن جنگ جي انتهائي نازڪ موقعن تي مطالبو ڪيو ته ”اهي اٺن ۽ انهيءَ ماڻهوءَ جي قانوني ڇڪڙين جو خاتمو آڻين.“ بغاوت ۽ قتل عام جي انهن ليکڪن کي ڪابه سزا نه ڏني وئي، ڇاڪاڻ ته اهي هڪ اهڙي گروه جا ترجمان آهن، جن کي ڊئريڪٽرن جي حمايت حاصل آهي. هندستان جي حڪومت ڪمزور آهي، ۽ اها ان وقت تائين ڪڏهن به طاقتور نه ٿيندي جيستائين هندستان جي ڪاموري طبقي جي ماڻهن کي، ليڊن هال اسٽريٽ جي واپاري سياستدانن جي رضامندي حاصل ڪرڻ جي پٺيان هلڻ بدران، شاهي تاج جي گورنر جنرل جي فرمانبرداري ۽ حمايت ڪرڻ لاءِ مجبور نه ڪيو ويندو. هندستاني اخبارن جا ايڊيٽر شخصي طور ڪٿي ڪيترا به نفرت جوڳا آهن، پر هھڙن معاملن کي نظرانداز ڪرڻ عقلمندي جو ڪم ناهي، ڇاڪاڻ ته اهي تمام وڏي خرابيءَ کي جنم ڏين ٿا. ڏسو ته انهن جي ڪوڙين ڳالهين ۽ غلط بيانين

ڪابل ڪان موٽندي پنجاب مان گذرندڙ فوج جي ڪيئن نه ذري گهٽ تباهي آئي وڌي.

فوج ڪيترن ئي ڏينهن تائين سخت برساتن جي ڪري جيڪي سنڌ جي علائقي لاءِ تمام غير معمولي واقعي جي حيثيت رکن ٿيون، منگهن واريءَ ۾ ترسي پيئي هئي. انهيءَ جبري قيام جي دوران، جنرل علي مراد سان ملڻ لاءِ خيرپور ويو ۽ هن سان اهڙن اقدامات لاءِ بندوبست ڪيو، جيڪي فوج جي لوئر سنڌ ڏانهن پيشقدمي شروع ڪرڻ کان پوءِ، سندن پنيان اپر سنڌ ۾ امن امان قائم رکڻ لاءِ ضروري سمجهيا ويا. چاڪاڻ ته حالتن جي مطابق، لوئر سنڌ ۾ جنگ کي روڪڻ يا شروع ڪرڻ، جو فيصلو ڪرڻ گورنر جنرل طرفان موڪليل هدايتن ۾ شامل هو، چاڪاڻ ته حيدرآباد وارن اميرن جي سلسلي ۾ پڻ اهي ساڳيون دشواريون حائل هيون، جيڪي اپر سنڌ وارن اميرن جي حالت ۾ موجود هيون، ۽ جيڪي رستم ۽ سندس پٽن ۽ پيائٽين جي فرار ٿيڻ سان ختم ٿيون هيون.

جنوري ١٨٤٣ع

هاڻي وڌيڪ وقت ضايع ڪرڻ جو موقعو ڪونه هو. حيدرآباد اتان ڪان هڪ سو پنجاه ميل پري هئي. جنوريءَ جي مهيني جي شروعات هئي، ۽ مارچ جي اڌ ڪان پوءِ فوجي ڪارروايون گرميءَ جي اثر ڪان زبردست خطري ۽ نقصان جي انديشي ڪان سواءِ جاري رکڻ مشڪل هيون. اميرن کي اها ڳالهه چڱيءَ طرح معلوم هئي ۽ انهن جون سازشون، ڪوڙ بدوڙ، فرمانبرداريءَ جا ڍونگ، نئين عهدنامي کي قبول ڪرڻ جا وعدا، ۽ ڏاه جون ڳالهيون، جيڪي انهن پنهنجن وڪيلن جي معرفت شروع ڪيون هيون، اهي سڀ جون سڀ ڳالهيون انگريز جنرل لاءِ ٿڌي موسم کي بيفائدي ضايع ڪرڻ جي مقصد سان ڪيون ويئون هيون.

هنن جي چرپر ۽ لشڪر جي تعداد متعلق صحيح معلومات حاصل ڪرڻ، هڪ اهڙي ملڪ ۾ ڏاڍي مشڪل ڳالهه هئي، جتي ڪوڙ ڳالهائڻ گفتگوءَ جو ڏک قدرتي طريقو، ۽ سچ ڳالهائڻ غير معمولي ڳالهه آهي. پر جيئن ته تمام گهڻا ايلچي مقرر ڪيا ويا، ۽ ڏاڍي گهڻي محنت ڪئي ويئي، انڪري اصل ڳالهه تان ڏنڊ آهستي آهستي هٽي ويو ۽ صاف تصوير سامهون آئي. هٿيار بند ماڻهن جي جٿن، ميدانن ۽ ريگستان ڪان لڳاتار اچڻ ۽ جمع ٿيڻ جي ڳالهه جا ثبوت هٿ ڪيا ويا ۽ هيءَ ڳالهه يقيني ٿي ويئي ته جيڪڏهن سڀ امير پاڻ ۾ متحد ٿي پنهنجن خزانن ڪي آزادي ۽ فراخدليءَ سان استعمال ڪندا ته مناسب مهلت ملڻ سان اهي ستر کان وٺي اسي هزار هٿيار بند ماڻهن تي مشتمل لشڪر ڪي ميدان ۾ مقابلي لاءِ آڻي سگهندا ۽ هنن جي اهڙي لشڪر ۾ نهايت جاڻندا، جسماني طور مضبوط ۽ همت ڀريا مسلح ماڻهو شامل هوندا، جن وٽ پنهنجي نموني جا تمام سٺا هٿيار هوندا، جن جي استعمال ۾ اهي، پنهنجي نموني سان، چڱيءَ طرح هوشيار ۽ تربيت يافته هوندا ـ، ۽ انهن جي وڙهڻ ۽ هٿيارن هلائڻ جو طريقو سراسر نظر انداز ڪرڻ جهڙو يا نفرت لائق ڪونه هو. بلوچن، جن کي انهن تڪليفن ۽ دشوارين جو پورو پورو علم هو، جيڪي هن ملڪ جي طبعي ساخت سبب دشمن کي درپيش ٿي سگهن ٿيون، پنهنجون رٿائون انهن جي مطابق، ۽ ڏاڍي هوشياريءَ سان ٺاهيون هيون. هنن جنگ لاءِ پنهنجو ميدان مهارت سان منتخب ڪيو، ۽ ٻين ايشيائي قومن جي برعڪس، بلوچ پنهنجي گهوڙيسوار فوج جي ڀيٽ ۾ پنهنجي پياده فوج تي وڌيڪ فخر ۽ شان ڪندا هئا.

انهيءَ بيشمار لشڪر جو مقابلو ڪرڻ يا ان تي ضابطو آڻڻ لاءِ سرچارلس نيپئر وٽ انهيءَ وقت وڌ ۾ وڌ اٺن هزارن تائين هٿيار بند فوجي مس هئا، جيڪي ڪجهه سکر ۾، ته ڪجهه

ڪراچيءَ ۾، ۽ ڪڇهه جنگ جي ميدان ۾ دور دور تائين ڦهليل هئا. ايڪيتاليهين برٽش ريجيمينٽ بمبئي جي جهازن ۾ سوار ٿيڻ لاءِ ساحلي علائقي طرف پيشقدمي ڪري رهي هئي. بينگالي ڊويزن اتان ڪان هڪ يا ٻن منزلن جي پنڌ تي امرن ڪان ڇڏايل ضلعن تي قابض هئي، ۽ اهو به فقط ٽيسين، جڏهن بهاول خان انهن ضلعن جو قبضو ورتي، جنهن ڪان پوءِ انهيءَ ڊويزن ڪي به فيروز پور ڏانهن وڃڻو هو. ميدان ۾ ڪل ٺي ٺي هزار جنگجو سپاهي موجود هئا. اهي به تمام پختي ارادي ۽ سنگين نوعيت جي دشوارين ۽ تڪليفن تي حائل ٿيڻ لاءِ ورتل سخت ڪوشش ۽ وڏي محنت سان هڪ هنڌ تي گڏ ٿي سگهيا هئا. سنڌ ڪي لارڊ ڪين جي باربرداريءَ واري فوج ذري گهٽ خالي ڪري ڇڏيو هو، جنهن جو هندستاني اصطلاح ۾ مطلب آهي، اُن ۽ بار ڍوئيندڙ ٻين جانورن ڪان خالي ڪيو هو، ۽ اهو ملڪ اجا تائين اهو ڏڪ پچائي نه سگهيو هو، ان ڪان سواءِ امرن خفيه طور ٺيڪيدار ڪي ڏمڪايو، ۽ انهن مان سيني ڪان وڏي ٺيڪيدار انهن جي انتقام ڪي منهن ڏيڻ بدران، پنهنجي ڊپازٽ واري رقم جي ضبطي ڪي برداشت ڪرڻ بهتر ڄاتو. ان ڪان سواءِ، جيئن مٿي چيو ويو آهي، هنن پنهنجن بلوچن ڪان سڀ آڻ پڄارائي ڇڏيا هئا، جيڪو ڪم پنهنجي ليکي ئسي گويا جنگ جو اعلان ۽ سندن اصل مقصد جي نشاندهي ڪندڙ فعل هو. اهي خفيه ۽ دشمنيءَ وارا قدم ڪامياب ٿيا. ميدان ۾ آيل سڄي فوج لاءِ فقط ڇهه سو اڀرا ۽ تڪل ٽٽل آڻ مس ملي سگهيا، جيڪي لارڊ ڪين جي پرتيءَ ڪان بچي ويا هئا. لارڊ آڪلئنڊ طرفان افغانستان تي ڪيل جنوني حملي جي نتيجي ۾، نه فقط سندس جانشين جي ڳچيءَ ۾ سنڌ جي جنگ پيئي، پر ان سان گڏ فوج ڪي پڻ، انهيءَ جنگ جي ڪاميابيءَ سان تڪميل ڪرڻ جي وسيلن ۽ ذريعن ڪان پڻ

ذري گهٽ محروم ڪري ڇڏيو. ائين ٿي بيوقوفي شرارت کي جنم ڏيندي آهي.

انهن ٽن هزار ماڻهن مان، جن کي ميدان ۾ آندو ويو، گهڻن ٿي سپاهين کي افغانستان واري مقابلي جي ٽن سالن واري عرصي دوران، ڏاڍين مشڪل حالتن ۾ رکيو ويو هو، ڪن کي انهن بهادر، جابلو وحشين جي هٿان سخت شڪستون مليون هيون. انهيءَ جو سنڌ ن دلين تي ڏاڍو خراب اثر پيل هو. هاڻي انهن کي هن ڳالهه جو احساس ٿيو ته انهن کي اهڙو ڪمانڊر مليو آهي. جيڪو کٽڻ سکي ٿو، ۽ انهيءَ احساس ٿيڻ سان ماضيءَ جون تباهيون فراموش ٿي ويون. ان جي باوجود هنن جي حافظي ۾ بلوچن جي بهادريءَ جا آثار اچا ايترا گهرا هئا، جو انهن ۾ پنهنجي دشمن لاءِ عزت ۽ احترام جو جذبو پيدا ٿيو هو، ۽ اهڙا خيال انهن سپاهين لاءِ خراب نه هوندا آهن، جيڪي جنگ جي ميدان ۾ خطرناڪ ڪارنامن ۾ مصروف هوندا آهن.

ايلچين جا پيغام هاڻي روزانو اچڻ لڳا، ۽ انهن خبرن جنرل کي جنگ جي اُفق جو وڌيڪ چٽائي سان جائزو وٺڻ ۾ مدد ڪئي.

رستم جي پٽ، محمد عليءَ جي قيادت هيٺ ٻه هزار ماڻهو، اڀرندي طرف جيسلمير جي سرحدن وٽ، هڪ ريگستاني قلعي، شاهه ڳڙهه ۾ وڃي مورچه زن ٿيا هئا؛ هن جو ارادو اِجا به وڌيڪ لشڪر گڏ ڪرڻ، ۽ اتان ويهي روهڙيءَ ۽ اُنهن ڀرين علائقن جي خلاف ڪارروايون ڪرڻ هو، جيڪي سنڌ ن قبضي مان ڇڏايا ويا هئا. پر شاهه ڳڙهه، پڳ ڏٽيءَ جي جائداد ۾ شامل هو، جنهنڪري محمد عليءَ جو اهو ڪم، بلڪل صاف طرح جنگي ڪارروائي ۽ علي مراد جي خلاف اُڀرائي جو قدم هو، جيڪو ان وقت پڳ جو مالڪ ۽ رئيس هو. انهيءَ ڳالهه انگريز جنرل کي نون شرطن واري عهدنامي جي تحت پنهنجي لشڪر سان مداخلت ڪرڻ جو حق ڏنو.

رستم، جنهن سان گڏ بيشمار پوئلڳ هئا، جن جي تعداد متعلق بعد ۾ پتو پيو تہ ست هزار هو، ۽ جنهن وٽ ڪيترين ئي ميداني توبون بہ هيون، ڏکڻ طرف ريگستاني سرحد ن اندر موجود هو. هو پاڻيءَ خاطر اتان جي سرسبز ۽ آباد علائقي کي ڇڏيندو رهيو، پر ان هوندي بہ هنگامي حالت ۾ پسپا ٿيڻ لاءِ ريگستان پاسي ۾ ئي هو. هو پنهنجن پٽن ۽ پائنيْن سان سڌيءَ طرح خط و ڪتابت جو سلسلو جاري رکندو رهيو هو، جن مان اڪثر انهيءَ وقت ڊنگي ۾ موجود هئا، جيڪو انهيءَ خاندان جي جاگير ۾ شامل هڪ وڏو قلعو هو، جيڪو ڏيجي واري ڪوٽ کان پنجيتاليهہ ميل ڏکڻ طرف، ۽ اپر ۽ لوئر سنڌ کي تقسيم ڪندڙ سرحد واريءَ ليڪ جي بلڪل ڀرسان هو. لاڙڪاڻي ۽ ٻين علائقن کان ايندڙ بلوچ ۽ ٻين قبيلن وارا ڏاڍي تيزيءَ سان هٿيارن پنوهارن سميت انهيءَ قلعي ڏانهن وڃي رهيا هئا، انهيءَ قلعي مان ويٺي، اهي فسادي شهزادا حيدرآباد جي اميرن سان قريبي رابطو قائم رکندا رهيا ۽ انگريزن خلاف گڏ جي جنگ ڪرڻ جي رٿا تي انهن سان صلاح مصلحت جو سلسلو هلائيندا رهيا.

محمد، يا حسين خان، جيڪو پڻ رستم جو هڪ پٽ هو، ٻن هزار ماڻهن ۽ خزاني سان امام ڳڙهہ ۾ وڃي لٿو هو، جيڪو هڪ ٻيو ريگستاني قلعو هو، جنهن ۾ هن اڳوات ئي اناج ۽ بارود جا ذخيرا گڏ ڪري ڇڏيا هئا. انهيءَ جاءِ کي، جنهن کي بلوچ ناقابل تسخير، ۽ انگريزن جي هٿ چڙهڻ کان زور سمجهي رهيا هئا؛ ڇاڪاڻ تہ اهو بياباني علائقي جي عين مرڪز ۾ واقع هو، هنن پنهنجين جنگي ڪارروائين جو بنيادي نقطو ۽ اپر سنڌ جي مکيہ لشڪر لاءِ هٿيارن ۽ بارود ملڻ جي مرڪز طور استعمال ڪرڻ جو منصوبو گهڙيو هو. محمد طرفان انهيءَ قلعي تي قبضو ڪرڻ، علي مراد خلاف جنگ ۽ اڳرائي جو قدم هو، ڇو تہ اهو پڻ پڳ جي مالڪ جي ملڪيت ۾ شامل هو. انهن کان سواءِ، بلوچ گهوڙي سوارن جي ڪيترين ئي

جماعتن جي جهڳڙن جهڳڙن ۾ رلڻ جون خبرون پڻ اچي رهيون هيون، پر انهن سڀني جو منزل مقصود پڻ امام ڳڙه ئي بڻايو ٿي ويو، جنهن کي اپر سنڌ جي اميرن طرفان پنهنجين سمورين جنگي ڪارروائين جو محاذ بنائڻ جو فيصلو ڪيو ويو هو.

حيدرآباد ۾ لوئر سنڌ وارا امير ۽ ميرپور وارو شيرمحمد پڻ ساڳيءَ طرح فوجون گڏ ڪري رهيا هئا، جيتوڻيڪ اهي ڏيکاءُ گهٽ ڪري رهيا هئا؛ ۽ انهن سڀني گڏجي اپر سنڌ وارن شهزادن سان جنگي مهم جي هڪ اهڙي رٿا ٺاهي هئي، جيڪا اميرن جي عقل ۽ سمجهه کان گهڻو ٻاهر هئي، — يعني انهيءَ رٿا جي سوچ ۾ وحشين واري ڪا ڳالهه ڪانه هئي. بعد جي معلومات مان اها ڳالهه ظاهر ٿي ته اهو ڪم اميرن جي خريد ڪيل حبشي ۽ عرب غلامن جو هو، جن کي اهي ”شيدي“ سڏيندا هئا، جيڪو لفظ شايد عربيءَ وارو ساڳيو ئي ”سيدي“ لفظ يعني ”مالڪ“ آهي. انهن ۾ هڪ سياه فام* ”هوچي سيدي“ به هو، جنهن جي باري ۾ مون کي اڳتي هلي ڪجهه وڌيڪ چوڻو آهي، جيڪو پنهنجي اهليت، دل جي عظمت ۽ مجاهدانه جرئت ۽ دليريءَ سبب ٻين کان وڌيڪ نمايان هو.

اميرن اها توقع ڪري، ته جنرل جيڪو انهن پنهنجين سمورين ڪارروائين ۾ اهڙو تيز ۽ مضبوط هو، خيرپور تي حملي ڪرڻ ۾ دير نه ڪندو، جيئن درحقيقت هن تجويز ڪيو هو، اميرن جو پهريون انتظام اهو هو ته اپر سنڌ جا بلوچ وڙهندي انهيءَ دارالحڪومت کان هٽي ڏنگيءَ ۾ وڃي پهچن، جتي انهن سان وڌيڪ پندرهن هزار ماڻهو وڃي ملندا؛ اوترڻي تعداد ۾ ماڻهو، جيڪي سنڌو نديءَ جي ساڄي ڪپ

---

* هي اهو ئي ماڻهو آهي، جيڪو هوشو شيدي يا هوش محمد شيدي جي نالي مشهور آهي. (مترجم)

تي واقع، لاڙڪاڻي شهر ۾ موجود هئا، عين انهيءَ وقت جڏهن مٿيون لشڪر ڍنگيءَ ڏانهن هٽي رهيو هوندو، سکر واري ڇانوڻيءَ تي حملو ڪندا. جيڪڏهن لاڙڪاڻي واري طرف کان ٿيندڙ اهو حملو ڪامياب ٿيو، ته پوءِ انگريزن جو ميدان ۾ آيل لشڪر، سنڌن خيال موجب، ڪنهن مرڪز کان سواءِ پنهنجي مکيه فوج کان ڪٽجي جدا ٿي ويندو، ۽ ان وقت اپر سنڌ واري بيشمار لشڪر، جنهن ۾ حيدرآباد ۽ ميرپور وارا لشڪر پڻ ڍنگيءَ وٽ اچي مليا هوندا، گڏجي انگريزن سان لڙائي ڪندا.

جنرل جي سکر واري ڇانوڻي کي مضبوط ڪرڻ، ۽ روهڙيءَ ۾ نئين مرڪز قائم ڪرڻ جي دوراند يشيءَ کي انهن جهنگلين نظرانداز ڪري ڇڏيو؛ بس، انهيءَ هڪ غلطيءَ کان سواءِ، انهن جي رٿا ڏاڍي چڱيءَ طرح سان ترتيب ڏنل هئي. انهن فوجي مهم جي انهيءَ وقت تائين آغاز نه ٿيڻ، ۽ اونهاري جي گرميءَ اچڻ تائين ان کي روڪي رکڻ لاءِ ڦاهم جي ڪوڙين ڳالهين جي مٿان اعتبار ۽ يقين ڪيو هو. پر جنرل طرفان سنڌن اصل مقصدن جي سراغ ڳولي لهڻ ۽ ان کان پوءِ هن جي تيز رفتار ڪارروائيءَ، هنن کي انهيءَ معاملي ۾ پڻ ناڪام بنائي سنڌن منصوبي کي بيڪار ڪري ڇڏيو؛ ۽ پوءِ رستم جي لچڪدار ۽ مذبذب هلت سنڌن مونجهاري کي مڪمل ڪري ڇڏيو. انهيءَ ڪري اهي هڪدم ڍنگيءَ طرف وڌي ويا، جيئن مٿي ڏسي آيا آهيون، ۽ پوءِ لاڙڪاڻي وارن ماڻهن پڻ، سکر واري ڇانوڻيءَ تي حملي ڪرڻ بدران، هنن جي پٺيان ڍنگيءَ وارو رستو ورتو.

اجا به خيرپور وارا شهزادا ڍنگيءَ ۾ ترسي ويٺا، ۽ پنهنجي جنگي مهم جي ٻئي حصي کي عمل ۾ آڻڻ جون تياريون ڪيون، ۽ جيتوڻيڪ انهيءَ رٿا ۾ تازه ترين واقعن جي پيش نظر ڪجهه ترميم ۽ ردوبدل ڪرڻ پيئي، پر ان

هوندي به ان جا مکيه اصول ساڳيائي هئا. هنن انگريزن جي ميداني فوج کي جنهن جي تعداد کان اهي چڱي طرح باخبر هئا، چال ۾ آڻي سنڌوندي جي ڏائي ڪپ ڏانهن خشڪ نالن، جهنگن ۾ سم وارن علائقن ۾ پهچائڻ جو اراد و ڪيو، ۽ ڪين انهيءَ چال ۾ ڪامياب ٿيڻ جون وڏيون اميدون هيون: انهن پنهنجن ڪوڙن، غلط بيانين، سازشن ۽ نون مذاڪرات جي ذريعي فوج کي هڪ ئي هنڌ ساڪت ۽ غير متحرڪ بڻائي رکڻ جي سازش سٽي، تانجو آبڪلائي جو سيلاب انگريزي ڇانوڻي تي حملو ڪري ان کي ٻوڙي ڇڏي، ۽ اونهاري جي سخت گرمي سپاهين کي پنهنجي شدت سان ڪيرائي بستري داخل ڪري. ان کان پوءِ بلوچن جي تيز ڌار وارين ترارين کي جنگ جو خاتمو ڪرڻو هو، يا جيئن اهي پنهنجين درٻارين ۾ چوندا هئا، "ڪافرن کان انهيءَ وقت جڏهن آهي سندن تيز ترارين جي هيٺان ڪڇي ڪري رهيا هوندا، هي دانهون ڪرائيون هيون ته "اي خدا، اسان ڇا ڪيو آهي، جو تون هنن شيطانن کي اسان جي مٿان ڪڙڪڻ لاءِ ڇوٽ ڇڏي ڏنو آهي؟"

"جيڪڏهن اسان فريب ذريعي هنن کي درياءَ جي ڪناري تي روڪي رکڻ ۾ ڪامياب نه ٿا ٿيون، جيڪڏهن هو حملو ڪري ٿو ۽ اسان کي شڪست اچي ٿي، "هنن اهڙيءَ طرح دليلبازي ڪئي." ته پوءِ اسين ٻن جدا جدا رستن سان ٻن جماعتن جي صورت ۾ پسپا ٿينداسين. خيرپور جي اميرن کي، اپر سنڌ جي لشڪر سان گڏ ريگستان طرف هليو وڃڻ گهرجي ۽ اتان کان پوءِ وري وڃي امام ڳڙهه ۾ جمع ٿيڻ کپي، جتي رسد جي سامان، بارود ۽ خزاني جا ذخيرا موجود آهن. پر لوئر سنڌ جي اميرن کي حيدرآباد طرف پسپا ٿيڻ گهرجي- ۽ انهيءَ شهر کي مضبوط قلعي جي پناهه حاصل

آهي. جنرل ڪھڙي به جماعت جي پٺيان پوي ته ٻي جماعت کي گھرجي ته اها وڪڙ ڪائي ھن جي پٺيان اچي مٿس حملو ڪري.

"ڪنھن به يورپي ماڻھوءَ ھن وقت تائين امام ڳڙھ نه ڏٺو آهي؛ اهو ھڪ ويران ۽ غيرآباد علائقي جي وچ ۾ ٺھيل آهي. ان ڏانھن فقط ڪجھه غير واضح نموني جا پيچرا وڃن ٿا، جن جو اڻڄاڻ ۽ ٻاھرين ماڻھن کي پتو ڪونھي، ۽ ڪي ھنڌ ته اھڙا آھن، جن ۾ گھٽين ئي منزلن تائين پاڻيءَ جو نالو نشان به ڪونھي. ھو اسان تائين انھيءَ ھنڌ پھچي نٿو سگھي.

"جيڪڏھن ھو پنھنجي فتح ڪان پوءِ اتي قيام ڪري ٿو، ۽ اونھاري جي آخري مند ۾ درياءَ جي ڪپ تي ڇانوڻي ھڻي ترسي ٿو، تہ پوءِ بيماري پنھنجو پاڻ ھن جي لشڪر کي تباھ ڪندي.

جيڪڏھن ھو اپر سنڌ جي لشڪر جو پيڇو ڪندي ريگستان ۾ داخل ٿئي ٿو، تہ پوءِ لوئر سنڌ وارو لشڪر آباديءَ وارو علائقي ۽ درياءَ سان ھن جو رابطو منقطع ڪري ڇڏيندو؛ پوءِ ھن جون فوجون باھه وانگر ٻرندڙ ريتيءَ تي گرميءَ ۽ اڃ جي وگھي مري ڪپي ويندينون.

"جيڪڏھن ھو حيدرآباد تي حملو ڪري ٿو ته پوءِ ھن کي لوئر سنڌ جي طاقتور لشڪرن سان مقابلو ڪرڻو پوي ٿو، جن جو انھيءَ مضبوط ۽ طاقتور قلعي ۾ بنيادي مورچو قائم آھي، ۽ جيڪڏھن ھو وري ٿو ھارائي، ته پوءِ ھن کي درياءَ جي ڪيٽين واري سم ۽ الاڻ سان پريل علائقي ۾ پناھ وٺڻي پوندي؛ مشرق ۾ انھن کي ميرپور واري ٻي مضبوط قلعي سان، ۽ ريگستان جي عين وچ ۾ عمرڪوٽ واري اھڙي ئي مضبوط قلعي سان منھن ڏيڻو پوندو. انھيءَ وچ ۾ وري اپر سنڌ وارو لشڪر امام ڳڙھ ڪان موٽندي اوچتو دشمن جي پٺيان ريگستان مان نڪري نروار ٿيندو ۽ روھڙيءَ سان ھن جو رابطو ڪاٽي ڇڏيندو.

”پوءِ به جيڪڏهن، انهن سڀني ڪارروائين کي نظرانداز ڪري، هو پنهنجي لاءِ خطرو محسوس ڪري وٺي ٿو ۽ روهڙيءَ ڏانهن پٺتي هٽڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، تہ پوءِ اسان سڀ پاڻ ۾ گڏجي، هن کي رات ڏينهن نت نون حملن سان پريشان ڪنداسين. هو ڪڏهن بہ سکر پهچي نہ سگهندو!“

هنن کي انهيءَ جنگ لاءِ ذري گهٽ ستر هزار جنگجو ماڻهن ۽ ٽيهن توبن ملڻ جو آسرو هو، ۽ هنن کي اهو چڱي طرح معلوم هو تہ جيڪڏهن انهن کا نمايان ڪاميابي حاصل ڪري ورتي، يا فقط ايترو ئي ڪيو، جو مڪمل طور تباهہ ٿيڻ کان سواءِ، حملي جو پهريون دباءُ سهي ان کي روڪي ورتو، ۽ ٿوري ئي وقت لاءِ جدوجهد کي جاري رکيو تہ پوءِ افغان، سِک، بروهي بلوچ، ملتان وارا ماڻهو، ۽ ممڪن هو تہ بهاول خان جا ماڻهو پڻ، جنگ ۾ شامل ٿيندا. پوءِ تہ داخلي گڙٻڙ ۽ فساد هندستان کي لوڏي ڇڏيندا، گواليار وارو لشڪر ميدان ۾ نڪري پوندو، ۽ انگريزن جي مشرق واري سلطنت جا بنياد لڏي ويندا.

انگريز جنرل کي هاڻي جنهن ڳالهہ کي منهن ڏيڻو هو، تنهن جي نوعيت اهڙي زوردار ۽ خطرناڪ هئي، فيصلي ڪرڻ ۾ ڪنهن بہ معمولي غلطيءَ، يا بدقسمتيءَ سبب اهڙن خطرناڪ قسمن جي نتيجن جي توقع هئي؛ اهي هٿا مخالفانہ امڪان، جيڪي آب و هوا سازشن يا ترار جي اثرن ۽ نتيجن جي خطرناڪ نوعيت سبب، هن جي دل کي ڏڪائي ڇڏين ها، ۽ ذميداريءَ جي احساس ۽ خطري جي امڪان کان سندس سوچ سمجهہ جي حواس کسي منجهائي وجهن ها. هن انهيءَ خطري کي ڪيئن منهن ڏنو؟ ڇا، هو ذميداريءَ جي احساس کان ڪنبي ويو؟ پلي تہ هن جا ڪارناما انهيءَ ڳالهہ جي شاهدي پاڻ ئي ڏين.

هن جي خيال کان اهڙو امڪان ڪونه نڪتو هو ته متان ڪنهن هوشيار ۽ قابل ماڻهوءَ طرفان هنن ڪي انهيءَ مهم سر ڪرڻ جي اهڙي ئي ڪا رٿا ڏني وڃي، ۽ متان ان تي عمل ڪيو وڃي؛ هن ڪي انهيءَ رٿا جي قوت جو پورو پورو احساس هو ۽ هن ان ڪي منهن ڏيڻ جي طريقن ۽ وسيلن تي غور ڪيو. چنانچه، هن ڪي جڏهن اميرن جي انهيءَ رٿا جي ڄاڻ حاصل ٿي، تڏهن هو آن ڪي ناڪام بنائڻ لاءِ پوريءَ طرح تيار هو، پر هن جنگ ڪي هلائڻ لاءِ پنهنجي نگاهه ڪي اهڙي سادي طريقه ڪار جي دائري اندرئي محدود نه رکيو. هن جي جوابي رٿا محض اميرن جي رٿائن ڪي بيڪار ڪرڻ يا انهن کان پاڻ ڪي بچائي نڪرڻ تائين محدود ڪانه هئي؛ بلڪ هن لڙائي چڙڻ کان اڳي ئي، هنن جو پنهنجن فوجي ذريعن ۽ وسيلن مان ايمان ۽ اعتماد ايتريقدر کسڻ چاهيو، جو اهي ٿاهم جون ڳالهيون ڪرڻ لاءِ آماده ٿي وڃن؛ هن ڪي اميد هئي ته ايتريقدر گهٽي اعتماد ۽ ڪامل يقين ڪرڻ کان پوءِ، خوف جي رد عمل طور هو ڪيس نرميءَ ۽ فرمانبرداريءَ جي حالت ۾، نئين معاهدي جي توثيق لاءِ تيار ملندا. ڇاڪاڻ ته رتوچاڻ ڪرڻ جو خوف اصل کان وٺي هن جي ذهن ۽ خيالن ۾ سڀ کان مٿانهون رهندو هو ۽ هو پنهنجن خطن ۾ انهيءَ ئي خيال جو مستقل طور اظهار ڪندو رهيو هو، گويا سندس دل مياڻي ۽ دبي وارين لڙاين جي خونريزيءَ جي خيال کان اڳيئي آگاهه هئي.

شروع ۾ هن علي مراد طرفان پڳ قبول ڪرڻ جي هن خيال کان مخالفت ڪئي هئي، ته ان طرح دشمنيءَ ۽ لڙاين جا امڪان وڌي ويندا، پر هاڻي هن پنهنجي راءِ تبديل ڪئي. رستم جي بي آراميءَ واري حرفت ۽ عياري، علي مراد طرفان حڪومت جي انتظام هلائڻ جي ڪم ۾ مونجهارو پيدا ڪري وجهي ها، ۽ اهو پوڙهو امير هونئن به ڏيجيءَ واري ڪوٽ کان

پڄي وڃي ها؛ پر ان جي باوجود عام ماڻهن جي دلين تي انهيءَ ڳالهه جي اثر ۾ اهو اهم تفاوت ضرور ٿئي ها، ته رئيس جي پڳڙي هن جي مٿي تي رهي ها، ته پوءِ سندس اثر تمام گهٽو هجي ها؛ اهو فائدو هن پنهنجي رئيساڻي پڳ تان هٿ کڻي وڃائي ڇڏيو؛ ڇو ته مسلمان بلوچ هميشه انهيءَ ماڻهوءَ کي مڃيندا آهن، جنهن جي مٿي تي پڳ هوندي آهي، خواهه اها ڪهڙي به طريقي سان حاصل ڪئي ويئي هجي. دراصل، اهو ايشيائي قومن جو هڪ قديم ترين اصول آهي ته اصل شان و شوڪت ۽ طاقت ماڻهوءَ کي نه، بلڪ تخت کي حاصل آهي؛ چنانچه انگريز جنرل کي هاڻي معاملي جي انهيءَ صورت تي خوشي حاصل ٿي ۽ هن بنا دير جي، پنهنجن حڪمن جي خلاف ورزي ڪرڻ يا پنهنجي ملڪ جي مفادن کي ضرر رسائڻ کان سواءِ ئي سنڌ جي معاملي کي پرامن طريقي سان نبيرڻ لاءِ پنهنجي تيار ڪيل رٿا ۾ انهيءَ مان فائدو ورتو.

پڻتي هنڻ يا پنهنجي پيشقدميءَ کي ئي روڪڻ جو خيال هن جي دل اندر هڪ گهڙيءَ لاءِ به داخل نه ٿيو، پر ان جي باوجود هن پنهنجي چوطرف ڏاڍي احتياط ۽ خبرداريءَ سان نظر ڦيرائي ڏٺو. ڊنگيءَ وٽ لڙائي ڪرڻ، ۽ پوءِ فتح جي صورت ۾، پنهنجي فوج جي بيشمار پوئلڳن جي انبوهه ۽ ساز و سامان سان گڏ اهڙي دشمن جي پٺيان پوڻ سان، جنهن وٽ ڪو به گهرو ساز و سامان ڪونه هوندو ۽ جيڪو انهيءَ طرح ريگستان طرف ڀڄندو ويندو، جڏهن ته دشمن جا سپاهي جسماني طور گرميءَ ۽ سج جي شدت کان محفوظ هوندا، ڪيس تباهيءَ جو منهن ڏسڻو پوندو. شڪست خورده لشڪر جي پٺيان حيدرآباد تائين وڃڻ جي نتيجي ۾، گهيري واري صورت پيدا ٿيندي، جيڪا انهيءَ حالت ۾ غير يقيني ۽ تڪائيندڙ ٿيندي، جيڪڏهن امام ڳڙهه وارا ماڻهو ٻاهر نڪري هن جو سکر سان رابطو ٽوڙي ڇڏيندا، ۽ تنهن کان سواءِ اها صورتحال جنگي

ڪارروائين ڪي اونهاري جي گرم موسم ۾ پهچائي ڇڏيندي. هن جڏهن پنهنجي مخالفت ۾ اثر انداز ٿيندڙ رنڊڪن ۽ رڪاوٽن ڪي خيال ۾ آندو ته ڪيس سڀني ڪان وڌيڪ وڏي رڪاوٽ حيدرآباد ۾ جمع ٿيل لشڪر نه نظر آيو؛ انهيءَ ڪي ته هو پهرئين ٽوڙي ڀڄي پيري، شڪست ڏيئي سگهي ها؛ نه ئي حيدرآباد جي قلعي جو گهيرو ڪيس انهيءَ حيثيت ۾ نظر آيو، انهيءَ ڪي انگريزن جي سائنس ختم ڪري سگهي ها. باقي وچي سچ ۽ ريگستان بچيا. ريگستان ئي اهو مرڪزي نقطو هو، جنهن جي چوگرد اميرن جون ڪارروايون گردش ڪري رهيون هيون. ريگستان جي ناقابلِ عبور هئڻ جي فرض ڪيل صورتحال ئي سندن سهارو ۽ سندن جنگجو يا نه اعتماد ۽ عقيدي جو آسرو هئي. سچ سندن اميدن جو مرڪز هو. ريگستان ۽ ويران علائقي جي طاقت، هڪ اجايو وهم هو ۽ انگريز جنرل سرد موسم ختم ٿيڻ ڪان اڳيئي انهيءَ وهم ڪي هڪدم ختم ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ۽ اهڙيءَ طرح هن هڪ ئي ڌڪ سان کين پنهنجي اعتماد ۽ يقين جي ٻنهي وسيلي ڪان محروم ڪرڻ جو پختو عزم ڪيو.

هن لارڊ ايلنبرو ڪي، ۲۰ ڊسمبر ڌاري ئي اطلاع ڏيئي ڇڏيو هو ته سندس خيال ۾ پهريون حملو ريگستان تي ئي ڪرڻ موزون ٿيندو. هن هاڻي انهيءَ خيال ۾ هڪ اهڙي پُر-خطر مهم جي تجويز تيار ڪئي، جنهن ڪان وڌيڪ جفاڪشيءَ ۽ خطري واري مهم جو فوجي رڪارڊن ۾ ڪٿي به ڪو ذڪر ٿيل ڪونهي، هن جي اها مهم رٿابنديءَ ۾ بلڪل ساڳي، پر لڙائي جي امڪانن ڪان انهيءَ ڪان وڌيڪ خطرناڪ ۽ وڌيڪ جرئتمندانه هئي، جيڪا ماريئس طرفان ”جگرٿائين“ واري لڙائيءَ دوران ”ڪئپسا“ جي شهر تي اوچتي حملي ڪرڻ لاءِ تيار ڪئي هئي. ڪئپسا وانگر امام ڳڙهه ڪي پڻ، دشمن طرفان مضبوطيءَ جي خيال ڪان ناقابلِ تسخير ۽ بيهڪ جي لحاظ ڪان

پهچ کان ٻاهر سمجهيو پئي ويو. اهو قلعو ريگستان جي عين قلب ۾، اٺن منزلن جي مفاصلي تي هو. ۽ ان جو اصل مقام به معلوم ڪونه هو. جن پيچرن تان اڳتي وڃڻو هو، ۽ جن معمولي کوهن جي پاڻيءَ سان اڳاڀل فوجين کي تازو ٿيڻو هو، تن جي متعلق ڏيهي مخبرن هٿان بلڪل اڻپوري ۽ ڏنڊلڪي معلومات ملي رهي هئي. انهن جي ڄاڻ به تمام ٿورن سنڌي ماڻهن کي هئي، ۽ هي به امڪان هو ته جيڪي انهن جو ڏس پتو ڏيئي رهيا هئا، سي غدار هجن. هن ڳالهه جي پڪ هئي ته ڪجهه منزلون پاڻيءَ کان سواءِ ئي طئي ڪرڻيون پونديون ۽ ان کان سواءِ پاڻيءَ جا چشما به پورالا هئا، ڇاڪاڻ ته ڪن وقتن تي انهن مان، ڪنهن هڪ هنڌ تي، بلڪل آزاديءَ سان ۽ ڀرپور مقدار ۾ پاڻيءَ جا گوها نڪرندا نظر ايندا هئا، ته ڪنهن ٻئي وقت تي اهي بلڪل غائب ٿي ويندا هئا، ۽ اوچتو اتان کان دور ڪنهن ٻيءَ جاءِ تي نڪري پوندا هئا، مطلب ته انهن جي جاءِ وقوعه يا پاڻيءَ جي گهٽائي يا ٿورائي بابت ڪڏهن به يقين ڪري نه سگهبو هو. امام ڳڙهه جي انهيءَ لڪل قلعي ڪي، جيڪو ايترو دور دراز، ۽ اهڙو ناقابلِ گرفت هو، انگريز جنرل ڳولي لهڻ ۽ ان تي حملي ڪرڻ جو پڪو فيصلو ڪيو. جيتوڻيڪ ڪيس چڱيءَ طرح معلوم هو ته انهيءَ قلعي ۾ رسد جي سامان، هٿيارن ۽ بارود جا ڀرپور ذخيرا موجود هئا، ۽ بلوچ جنگبازن جي لشڪر جا ٻه هزار بهترين ويڙهاڪ ۽ بهادر جوان موجود هئا، جو ته ريگستاني علائقي جي دشوارين ۽ تڪليفن کي، بهترين ۽ دلير جوانن کان سواءِ، ٻيو ڪوبه انتهائي لاچاريءَ ۽ ضرورت جي تقاضائن جي موقعي کان بغير منهن ڏيڻ لاءِ ڪڏهن به تيار ڪونه ٿيندو. ريگستان جي ٻاهرين ڪناري واري علائقي ۾ ٻڻ ڪيئي هزار گهوڙي سوار موجود هئا جيڪي پاڻيءَ جي ڏس کان واقف هئا، ۽ اهي انهن کي پري سگهڻ جهڙا، يا

دڙن جي پاڻيءَ ڪي زهريلو بڻائي، ماندن ۽ بيهوش سپاهين تي سندن مصيبت جي وقت ۾ مٿان اچي پوڻ لاءِ تيار رهڻ وارا هئا. اهڙين دشوارين ۽ خطرن جي منهن ۾ امامڳڙهه جي قلعي کي تباهه ڪرڻ جي ڪوشش، سڪندر اعظم ۽ سندس ايگرينس جي لائق هئي.

بهرحال، ان کي پوري غور و خوض سان رٿيو ويو هو. ان جي ڪاميابي اميرن کي حيران ۽ نراس ڪري ڇڏيندي ۽ سندن بلوچ جوانن کي سندن اهڙي وسيلي کان محروم ڪري وجهندي، جيڪو انهن جي عادتن ۽ گرميءَ کي سهڻ جي اعليٰ تر خوبيءَ لاءِ موزون هو. ڊنگيءَ ۾ انهن جي حالت جيڪا سندن چونڊيل هئي، امامڳڙهه ڏانهن ٿيندڙ هن پيشقدميءَ جي نتيجي ۾ ابتي ٿي ويندي، ۽ پوءِ انهيءَ هنڌ تان هنن جي پٺتي هٽڻ ڪري بيڪار بڻجي ويندي. هنن جي مهم جي اها ماهرانه رٿا، جيڪا فوجي ڪارروايـن جي ٻـئي لائين تي مشتمل هئي، بر ثواب ڪانه ٿيندي، ۽ سنڌ جا ٻئي لشڪر هڪ ئي رستي سان ڏکڻ طرف پسپائي تي مجبور ٿي ويندا. پوءِ جيئن ته اهي گهيرايل حالت ۾ ۽ تمام گهٽي تعداد ۾ هڪٻئي جي مٿان ڪرندا هلندا، ۽ پنهنجي دشمن جي بهتر قيادت سبب منجهيل هوندا، انڪري هو ڇڙوڇڙ ٿيڻ لاءِ مجبور ٿي پوندا، يا ڪين حيدرآباد کي بچائڻ لاءِ، سوچ ويچار جي مهلت ملڻ کان سواءِ، اهڙين فوجن سان فيصلو ڪن جنگ قبول ڪرڻ لاءِ تيار ٿيڻو پوندو، جيڪي انهن جي لشڪر کان تعداد ۾ يقيناً گهٽ ۽ شايد وڌيڪ بهادر به نه هونديون، تڏهن به انهن کان بهتر هٿيارن سان سينگاريل ۽ نظم و ضبط جي معاملي ۾ انهن کان وڌيڪ باقاعده هونديون؛ انهيءَ آخري ذڪر ڪيل آزمائش کان هن پاڻ کي بچائڻ جي اميد رکي. اميرن جي خيال موجب، امامڳڙهه حيدرآباد کان وڌيڪ مضبوط قلعو هو، ۽ ان تي قبضي ٿيڻ جي نتيجي ۾

جيڪا افراتفري ۽ خوف پيدا ٿيندو، جنهن جي نتيجي ۾ اميرن جي سڄي مهم جي رٿا زير و زبر ٿي ويندي، تنهن جي نتيجي ۾ جنرل اميد ڪئي ته اهي وحشي ۽ عيش پسند شهزادا ايتريقدر ته خوفزده ٿي ويندا، جو اهي صلح ڪرڻ لاءِ جهڪي پوندا.

اهڙي طرح دليل بازي ڪري، هن پنهنجي مهم لاءِ هڪدم تياريءَ جو حڪم ڏنو؛ پر انهيءَ ڳالهه ۾ ڪي سياسي ۽ فوجي نوعيت جا مسئلا موجود هئا. امامڳڙهه ۽ شاهڳڙهه وارن ريگستاني قلعن جي خلاف پيشقدمي ڪرڻ، انهن شهزادن جي خلاف يقيناً دشمنيءَ وارو قدم ٿيندو، جن انهن قلعن تي قبضو ڪيو هو؛ پر ان جي باوجود سندس اها ڪارروائي هرو پرو اميرن جي خلاف جنگي ڪارروائي نه ليکي ويندي، حالانڪ ان جو مقصد هنن جي ڪاروواين کي متاثر ڪرڻ هو. اهو قدم بلڪل انهيءَ طرح اميرن جي خلاف جنگي ڪارروائي جو نه ٿيندو، جهڙيءَ طرح هٿيار بند ٽولن کي منتشر ڪرڻ لاءِ خيرپور ڏانهن سندس پيشقدمي جنگي ڪارروائي جو عمل نه هئي. جن بلوچن جو انهن قلعن تي قبضو هو، سي انهن ئي ٽولن جو هڪ حصو هئا، اهي پڻ انهيءَ ساڳئي مشڪل ۾ هئا ۽ انهن تي حملي ڪرڻ جو حق پڻ انهيءَ ساڳئي اختيار، يعني نون شرطن واري معاهدي جي تحت هو، جيڪو هاڻي رئيس علي مراد جي اختياريءَ هيٺ، جنهن جي جائداد ۾ اهي قلعا شامل هئا، اڳي کان ئي وڏيڪ زوردار بڻجي ويو.*
اصل ۾ اهي رستم جا هئا، پر هاڻي سندس پٽن انهن تي قبضو ڪيو هو. ان هوندي به، هن جو انهن قلعن تي جيڪو حق هو، سو هن جي محض رئيس هئڻ جي ڪري هو، ۽ هو انهيءَ حق تان پڳ سان گڏ دستبردار ٿي چڪو هو. رستم جو انهيءَ قاعدي تي اعتراض ڪونه هو، پر هن جي دعوا اها هئي ته هن جي پڳ تان دستبرداري قانوني ڪانه هئي؛ ساڻ ئي

*ڏسو ضميمو نمبر ١ ۽ ٣

هن اهو اعلان ڪيو ته هن انهيءَ واقعي ڪان اڳي پنهنجي پڳ پنهنجي پٽ، محمد حسين جي حوالي ڪئي هئي، جنهنڪري هن جو امام ڳڙهه تي قبضو بلڪل صحيح ۽ قانون جي مطابق هو. هن جي پڳ تان پٽ جي حق ۾ دستبرداري، بهر صورت ٽالپرن جي وراثت واري قانون جي بلڪل منافي هئي؟ ۽ هن انهيءَ مونجهاري کي مڪمل ڪرڻ لاءِ، رئيس جي حيثيت ۾ خود پنهنجي اختياري استعمال ڪرڻ جي پيشڪش ڪئي، جڏهن ته هو ائين به چئي رهيو هو ته حسين ۽ عليءَ ڪان امام ڳڙهه ۽ شاهه ڳڙهه جي قلعن جو قبضو ڇڏائڻ جو اختيار هاڻي وٽس ڪونه هو.

درحقيقت اِها هن جي گهٽين ئي خسيس سازشن مان هڪ هئي، جنهن جو مقصد، سنڌن مهم جي عام رٿا جي تياريءَ لاءِ مهلت حاصل ڪرڻ هو؛ ان جي باوجود انهيءَ ڳالهه تي رئيس جي مطلق اختياري هئڻ جي حقيقت کي ثابت ڪيو، ۽ قانوني لحاظ ڪان علي مراد ئي رئيس هو، جهڙيءَ طرح بعد ۾ ڏيکاريو ويو. رستم طرفان اها ڳالهه، انهيءَ وقت پين لفظن ۾ تسليم ڪئي ويئي، جڏهن هن اهو اعلان ڪيو ته هن سڄو اختيار پنهنجي پٽ کي ڏيئي ڇڏيو آهي، ڇاڪاڻ ته قانوني نقطه نظر ڪان هو ائين نه پئي ڪري سگهيو؟ ۽ جڏهن ائين ڪرڻ لاءِ هن پنهنجي مٿي تان پڳ لاٿي، تڏهن اها فوري طور علي مراد جي هٿن ۾ وڃي ڪري، خواه هن جو مقصد ائين ڪرڻ جو هو، يا نه — رستم جي اعلان انهيءَ ڳالهه جي سچي هئڻ جي پڻ تصديق ڪئي، جيڪا علي مراد روهڙيءَ ۾ جنرل سان مُلاقات جي دوران زور ڏيئي چئي هئي ته رستم ڪيس حسين جي حق ۾، سنڌس جائز ورثي ڪان محروم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو.

محمد حسين ۽ علي محمد يا علي اڪبر کي، جيئن هن کي ڪوٺيو ويو آهي، سنڌن انهيءَ ڪارنامي عهدنامي جي

آرٽيڪل نمبر-٥ جي سڌيءَ زد ۾ آئي ڇڏيو، جنهن انگريز سرڪار کي مختلف اميرن ۾ تڪرار کي نبيرڻ جو حق ڏنو هو، دراصل، علي مراد کي انگريزن جي ريگستان ۾ داخل ٿيڻ واري ڳالهه بلڪل ناپسند معلوم ٿي رهي هئي، ۽ هو چئي رهيو هو ته هو پاڻ امام ڳڙهه تي قبضو ڪندو. بهرحال، هن پهرين اها شڪايت ڪئي هئي ته سندس سؤٽ پڳدار جي اختياريءَ جي مقابلي ڪرڻ لاءِ مسلح ٿيا هئا؛ انهيءَ ڪري هو، عهدنامي جي آرٽيڪل نمبر-٣ جي پيش نظر، رستم جي پڳ جي وارث هئڻ جي حيثيت ۾، انگريز سرڪار جي ماتحتيءَ ۾ ساڻس تعاون ڪرڻ لاءِ پڌل هو. انهيءَ مان ثابت ٿئي ٿو ته جڏهن ته محمد خان کي مسلح ٿيڻ لاءِ سندس والد رستم طرفان واضح طور ڪو اختيار نه ڏنو ويو هو، ۽ جيئن ته هو ڪليل نموني سان علي مراد جي مقابلي ۾ اچي رهيو هو، تنهنڪري هو شهزادو نه، بلڪ هاڻي قانون جو دشمن ۽ ان جي حدود کان خارج ٿيل هو. انهيءَ ڪري هن تي ڪنهن به حملي کي قانوني حيثيت ڏيڻ لاءِ، جنگ جي اڳواٽ اعلان ڪرڻ جي ڪا ضرورت ڪانه هئي، جڏهن ته قتلِ عام جي انهيءَ پرواني تي عملدرآمد ۾ دير ڪرڻ ڪي، حڪمت عملي ۽ انسانيت جون سموريون تقاضائون مناسب قرار ڏيئي رهيون هيون. انهن ڳالهين جي باوجود انهيءَ مهم کي حق ۽ سچ جو ڏيک ۽ حيثيت ڏيڻ لاءِ علي مراد جي حمايت حاصل ڪرڻ لازمي ڳالهه هئي، ۽ ساڻ ئي ريگستان ۽ قلعي جي اندروني حالات متعلق هن جي ڄاڻ کي پنهنجي فائدي ۾ استعمال ڪرڻ پڻ ضروري هو. انهن ڳالهين کان سواءِ انهيءَ ماڻهوءَ کي جنهن انگريز سان عهدنامي ڪرڻ کان شروع ۾ ناراضگي ظاهر ڪئي هئي، ۽ هاڻي ريگستان ۾ انهن جي داخل ٿيڻ لاءِ پنهنجي نارضامندي جو اظهار ڪري رهيو هو، اهو سبق ڏيڻ به نهايت ضروري هو ته هاڻي هو پنهنجي طرفداريءَ کي بدلائي نٿو سگهي، ڇو ته ڪيس اهڙي ماڻهوءَ سان

واسطو پيل هو، جيڪو حڪمت عمليءَ جي لحاظ کان ڪانئس گهڻو مٿي هو، ۽ هٿيارن جي استعمال ۾ ماهر استاد هو. هن پنهنجن انهن خيالن جو انهيءَ موقعي تي اظهار اجهو هن طرح ڪيو:

”مون کي گهڻو* اڳي معلوم ٿي چڪو هو ته اميرن کي پنهنجن ريگستانن ۾ حد کان زياده اعتماد آهي، ۽ اهي يقين رکن ٿا ته اسان انهن علائقن ۾ سندن قريب پهچي نه سگهنداسون. ۽ انهيءَ ڪري جڏهن سندن ڳالهيون، ديرمدار، ڪوڙ ۽ غلط بيانيون ۽ سازشون ناڪام ٿينديون، تڏهن اهي پنهنجي مڪمل فرمانبرداريءَ، نيازمنديءَ، بيگناهيءَ ۽ خاڪساريءَ جو اعلان ڪري سگهندا ۽ پنهنجن ريگستانن ڏانهن وڃي اسان جي دسترس کان ٻاهر نڪري ويندا ۽ اتان ويهي اسان جي خلاف پنهنجي وحشي ٽولين کي اسان تي حملن ڪرڻ لاءِ ڪم آڻيندا، ته جيئن اسان جي سڄي مواصلاتي نظام کي منقطع ڪري سگهن، ۽ پوءِ اسان جي لاءِ سنڌ کي اهڙو تپائي گرم ڪندا، جو قدرت ان کي اڳيئي گويا اهڙو گرم نه بنايو آهي.

”اهڙي صورتحال ۾، انهيءَ سڄي معاملي تي پوري طرح سوچ ويچار ڪرڻ، ۽ علي مراد کان اها سڄي معلومات حاصل ڪرڻ کان پوءِ، جنهن سان مون گذريل رات خيرپور ۾ ملاقات ڪئي، مون پنهنجيءَ دل ۾ اهو فيصلو ڪيو ته جيتوڻيڪ جنگ جو اعلان نه ڪيو ويو آهي، ۽ نه ئي انهيءَ اعلان ڪرڻ جي ڪا ضرورت آهي، آءٌ هڪدم امام ڳڙهه طرف پيشقدمي ڪندس، ۽ خيرپور توڙي حيدرآباد جي سڄي ٽالپر گهراڻي کي ثابت ڪري ڏيکاريندس ته سندن ڳالهيون يا سندن ريگستان ۽ بيابان، انهن کي انگريز فوجن کان بچائي نٿا سگهن. جڏهن ته اهي سمجهن ٿا ته اهي سلامتيءَ سان ريگستانن طرف پهچي وڃي سگهندا، پر اهي ڪڏهن به خاموش نه رهندا.

* گورنر جنرل ڏانهن ٢٧- ڊسمبر سن ١٨٤٢ع تي موڪليل خط.

”مون علي مراد کي چيو ته امام ڳڙهه ۾ آءٌ سندس قلعدار رکندس، ۽ اوهان (گورنر جنرل) خاندان جي وڏي امير جي حمايت ڪرڻ جو پڪو ارادو رکو ٿا، جيئن اسان عهدنامي جي شرطن تحت ٻڌل آهيون؛ ۽ اهي ماڻهو جيڪي هٿياربند ماڻهن جي ٽولن سان گڏ امام ڳڙهه ڏانهن ڀڄي ويا آهن، ۽ پنهنجي امير، مير رستم جي فرمانبرداري ڪرڻ کان انڪار ڪن ٿا، سي درحقيقت باغي آهن، ۽ آءٌ انهن جو پيڇو ڪرڻ جو پڪو ارادو رکان ٿو. هن جو جواب اهو هو ته ”آءٌ پاڻ ئي امام ڳڙهه تي قبضو ڪندس“. مون هن کي جواب ۾ چيو ته ”مون کي معلوم آهي ته هو ائين ڪري سگهندو، ۽ منهنجين فوجن کي انهيءَ تڪليف وٺڻ کان بچائڻ جي خواهش تعريف لائق آهي، ۽ ان لاءِ آءٌ هن جو نهايت شڪر گذار آهيان“. بهرحال، آءٌ حيدرآباد جي اميرن کي اهو ڏيکارڻ لاءِ پڪو ارادو رکان ٿو ته سندن ريگستان انهن لاءِ بلڪل بيڪار آهن؛ ۽ آءٌ هنن جو سنڌ جو بيابانن خواه بلوچستان جي جبلن تائين پيڇو ڪري سگهان ٿو، ۽ ڪندس؛ ۽ امام ڳڙهه تائين هن جي سوٽن جي پٺيان وڃڻ، سڀني ڪارروائين کان وڌيڪ مشڪل ڪم آهي، ۽ انڪري ان جو سڀني ڳالهين کان وڌيڪ زوردار اثر ٿيندو. مون پردو کڻي پنهنجي دوست علي مراد کي مستقبل تي نظر وجهڻ جي اجازت ڏيڻ کي مناسب سمجهيو. هن لاءِ اهو احساس ڪرڻ چڱو آهي ته هو مڪمل طور اسان جي طاقت جو محتاج آهي ۽ اسان جي وفادار اتحاديءَ طور، هو جنهن ۾ ڳالهه جي ايمانداريءَ سان خواهش ڪندو، سا هن جي آهي، پر جيڪڏهن هو غداري ڪندو ته پوءِ هن کي ڪٿي به پناهه نه ملي سگهندي. هو دل جو مضبوط، لالچي ۽، مون کي اهو به شڪ آهي ته چالاڪ ماڻهو آهي، پر بظاهر هو سخي ۽ جرئتمند آهي؛ ٿوري ۾ چئجي ته هو ايترو چڱو آهي، جيترو قدر وحشي ماڻهو چڱا ٿي سگهن ٿا، ۽ پاڻيان ٿو ته

انهن مان گهڻن کان وڏيڪ چڳو آهي. هن جو وزير، شيخ علي نصير ڏاڍو چالاڪ ۽ هوشيار آهي؛ هو بينگال ۾ رهيو آهي ۽ اسان جي طاقت کان پوريءَ طرح واقف آهي؛ ۽ آءٌ سمجهان ٿو ته هن پنهنجي آقا کي هن باري ۾ مطمئن ڪري ڇڏيو آهي ته اسان جي طاقت جو مقابلو ڪرڻ ممڪن ناهي؛ ان کان سواءِ هو انهيءَ ڳالهه جي به خاطري ڪري ٿو ته پنهنجي آقا کي اسان جي بهترين دوست جي حيثيت ۾ رکڻ سان گڏو گڏ، سنڌس پنهنجو مقدر پڻ ترقي ڪري ۽ وڌندو ويجهندو رهي. انهيءَ ڪري هو اسان جو پنهنجو ماڻهو آهي.“

انگريز جنرل پنهنجي مهم جي اهڙيءَ طرح تياري ڪرڻ سان گڏو گڏ، هيٺين پڌرنامي جي ذريعي علي مراد کي اپر سنڌ جي قانوني امير طور تسليم به ڪيو ۽ ان جو اعلان پڻ ڪيو:

”سنڌ جا اميرؤ ۽ عام لوڪو! هزهائينس امير رستم خان مون ڏانهن هڪ خفيه پيغام موڪليو، جنهن ۾ هن چيو ته هو پنهنجي گهراڻي وارن ماڻهن جي هٿن ۾ آهي ۽ انڪري هو اهڙي نموني سان نٿو هلي سگهي، جهڙيءَ طرح انگريز قوم لاءِ سندس دوستيءَ وارن دلي جذبن جي تقاضا آهي، ۽ جيڪڏهن آءٌ کيس پاڻ وٽ اچڻ ڏيان ته پوءِ هو انهن وٽان پڇي منهنجي ڇانوڻيءَ ۾ ايندو. مون هزهائينس کي جوابي موڪليو ته آءٌ سندس اچڻ جي آجيان ضرور ڪندس، پر منهنجي کيس صلاح اها آهي ته هو پنهنجي ڀاءُ امير علي مراد خان سان مشورو ڪري. هن منهنجي صلاح ورتي ۽ پنهنجي ڀاءُ وٽ ڏيجيءَ جي ڪوٽ ۾ ويو. جڏهن مون اها ڳالهه ٻڌي، تڏهن مون کي خوشي ٿي، ڇو ته مون سمجهيو ته ان طرح سنڌ ۾ امن امان برقرار رهندو، ۽ هزهائينس پنهنجا آخري ڏينهن عزت ۽ امن ۾ گذاريندو. مون خيرپور طرف پيشقدمي ڪئي ته جيئن ته سندس خاندان جي فسادي ماڻهن

کي پنهنجن هٿيار بند ڌولن کي منتشر ڪرڻ لاءِ مجبور ڪريان، جن کي انهن جمع ڪيو هو. مون هزهائينس ڏانهن نياپو موڪليو ته آءٌ ساڻس ملاقات ڪرڻ لاءِ ايندس. مون کي هن ڪان نئين عهد نامي لاءِ ضروري انتظامن متعلق صلاح وٺڻ جو ارادو هو. مون سمجهيو ته هو انهيءَ حڪومت جو وري دوست ٿيو آهي، جنهن جي آءٌ ملازمت ۾ آهيان. انهيءَ رات مون ٻڌو ته هن نهايت سنجيدگيءَ سان پنهنجي ڀاءُ امير علي مراد کي ٽالپر گهراڻي جي قيادت جي پڳ ڏني آهي، جيڪو ڀاءُ انهيءَ اعزاز جو قانوني وارث آهي. مون سمجهيو ته اها ڪارروائي ڏاڍي سمجهه ڀري آهي، جنهنڪري هزهائينس سان ملاقات ڪرڻ جي خواهش منهنجي دل ۾ اڃا به وڌيڪ زوردار نموني سان ٿي ته جيئن آءٌ انهن سڀني ڳالهين جو بيان خود سندس واتان ٻڌان ۽ اهي گورنر جنرل کي لکي موڪليان، جو ته منهنجي دل ۾ يقين هو ته هن جون اهي ڪارروايون گورنر جنرل جي دل ۾ سٺي راءِ ۽ دوستاڻه جذبي کي وري بحال ڪري وجهنديون. هزهائينس لاءِ منهنجي دل ۾ عزت، دوستيءَ ۽ امن جا جذبات موجزن هئا. مون ته ايترو به ڪيو ته هزهائينس جي ڀاءُ امير علي مراد کي صلاح ڏني ته هو پڳ قبول نه ڪري، پر پنهنجي وڏي ڀاءُ، امير کي حڪومت هلائڻ جي ڪم ۾ مدد ڏي، مون اها سڄي محنت ٽالپر خاندان جي عزت لاءِ ڪئي. پوءِ منهنجي حيرت جي ڪهڙي حالت ٿي، جڏهن مون کي اهو معلوم ٿيو ته جنهن امير رستم خان سان مون ملاقات ڪرڻ پئي چاهي، سو پنهنجي ڀاءُ جي چٽ هيٺان نڪري هليو ويو هو، ۽ اهڙيءَ طرح هن گورنر جنرل جي بيعزتي ۽ حڪم عدولي ڪئي، جنهن جو آءٌ ڪمانڊر آهيان. پر هن خبر ٻڌڻ تي منهنجي حيرت اڃا به وڌي ويئي آهي ته هزهائينس پنهنجي خاندان ۽ هٿياربند ڌولن سان وڃي مليو آهي، جن اسان جو مواصلاتي نظام

منقطع ڪيو، ۽ اسان جي ٽپال کي روڪيو آهي. انهن ڳالهين مون کي سخت حيران ڪيو آهي، پر منهنجو رستو صاف آهي، ۽ آءٌ انهيءَ کي هن طرح شايع ڪريان ٿو ته جيئن سڀني کي معلوم هجي ۽ هرڪو پاڻ کي انهيءَ جي مطابق هلائي. آءٌ موجوده عهدنامي جي شرطن مطابق، وڏي امير علي مراد جي انهيءَ حق جو بچاءُ ڪندس ته هن کي ٽالپر گهراڻي جي پڳدار رئيس طور باقاعدگيءَ سان مقرر ڪيو ويو آهي. خدا چاهيو ته منهنجو ارادو ريگستان اندر پهچڻ جو آهي. آءٌ انهن مسلح دستن کي منتشر ڪندس، جن اسان جي ٽپال کي روڪيو آهي. آءٌ امير علي مراد جي قلعدارن کي هر هڪ قلعي جو سنڀاليندڙ مقرر ڪندس ۽ انهن کي قلعن جو قبضو وٺي ڏيندس. آءٌ حيدرآباد وارن اميرن سان اهو سلوڪ ڪندس، جنهن جو آءٌ انهن جي عملن ۽ فعلن جي مطابق، ڪين لائق سمجهندس."

اهو پڌرنامو اڃا شايع مس ٿيو هو، ته امير رستم وٽان هڪ خط آيو، جنهن ۾ هن رضاڪارانه طور پڳ تان دستبردار ٿيڻ جي ڳالهه کان انڪار ڪيو ۽ چيو ته انگريز جنرل سائس دغابازي ڪري کيس علي مراد جي هٿن ۾ ڏنو ته جيئن کيس قيد ڪيو وڃي. ساڳي وقت حيدرآباد واري امير نصير وٽان هڪ خط پهتو، جنهن ۾ هن فرمانبرداريءَ جو اظهار ڪيو هو، پر اهو فقط هن قبيلن جي جمع ڪرڻ لاءِ مهلت حاصل ڪرڻ خاطر ڪيو هو. اهي چالاڪيون حد کان زياده بيهود يون هيون.

جنرل پنهنجي جواب ۾ نصير کي چيو ته، "امير! مون کي توهان جو خط پهتو آهي. جڏهن ماڻهوءَ جي قولن ۽ فعلن ۾ مطابقت ڪانه ٿي ٿئي، تڏهن مون کي اهو محسوس ڪري ڏک ٿو ٿئي ته آءٌ ان حالت ۾ ڪهڙو قدم کڻان. اميرن جي حڪومت هڪ ڪان وڏيڪ ۽ گهڻن ئي سربراهن

تي مشتمل آهي. اهي سڀ جدا جدا ۽ ڏاڍي عجيب نموني جي ٻولي ٻولين ٿا. آءٌ دور کان ويهي ڪو فيصلو نٿو ڪري سگهان، آءٌ اهو معلوم ڪرڻ لاءِ خيرپور آيس ته جيئن پاڻ ڏسان ته معاملات ڪهڙي حالت ۾ آهن، ۽ آءٌ انهيءَ ئي مقصد سان حيدرآباد وڃڻ جو پڻ ارادو رکان ٿو. آءٌ ٻن سؤ ميلن جي مفاصلي تي ويٺي دوست ۽ دشمن ۾ تميز ڪري نٿو سگهان، ۽ جيئن ته اوهان چئو ٿا ته توهان گورنر جنرل ۽ ڪمپنيءَ جا دوست آهيو، انڪري توهان مون کي ڏسي خوش ٿيندا، مان ڏڪڻ ۾ هٿياربند فوجن جي جمع ٿيڻ جون خبرون ٻڌي رهيو آهيان؛ هٿياربند ماڻهو سنڌو نديءَ پار ڪري سنڌ ۾ داخل نه ٿيندا؛ انڪري آءٌ فوجون وٺي اچان ٿو."

رستم ڌڻيءَ هن وڌيڪ سخت نوعيت جو خط موڪليو، ڇاڪاڻ ته هن کي سندس ڪوڙ ڳالهائڻ، ۽ مٿس دغابازي ڪرڻ جي الزام لڳائڻ تي سخت ڪاوڙ لڳي.

"توهان صاحبن جو خط مون کي اهڙي ٻوليءَ سان ڳالهائڻ لاءِ مجبور ڪري ٿو، جنهن لاءِ مون کي افسوس آهي، پر منهنجي ملڪ جي عزت ۽ توهان جي ملڪ جو مفاد مون لاءِ ڪو ٻيو رستو نه ٿو ڇڏي، توهان صاحبن جي خط جو تَتُ هيءُ آهي، ته مون اوهان کي پنهنجي ڀاءُ امير مراد علي جي صلاح تي هلڻ جو مشورو ڏنو، ۽ ٻيو ته هن هڪ سازشي هئڻ جي حيثيت ۾، جنهن اوهان کي قيدي بنائڻ ٿي چاهيو، توهان کي صلاح ڏني ته مون سان ملاقات ڪرڻ کان پڇي وڃو.

" اي امير، اهڙي چالاڪي اوهان جي اعليٰ رتبي جي لائق ناهي. توهان کي چڱيءَ طرح معلوم آهي ته اهو سچ ناهي. توهان چاڙهو ٿا ته توهان پاڻ منهنجي ڇانوڻيءَ ۾ اچڻ جي آڇ ڪئي هئي، ۽ اهو به چاڙهو ٿا ته مون توهان کي پنهنجي ڇانوڻيءَ ۾ اچڻ بدران پنهنجي ڀاءُ جي قلعي ۾ وڃڻ جي صلاح ڏني هئي، تنهنڪري توهان کي معلوم آهي ته مون کي اوهان کي

قيدي بنائڻ يا اوهان جي خانداني انتظامات ۾ مداخلت ڪرڻ جي ڪابه نيت ڪانه هئي، ان هوندي به هاڻي اوهان اهو بهانو بنائي رهيا آهيو ته جڏهن مون اوهان کي ملاقات ڪرڻ جي اجازت ڏيڻ لاءِ چيو، تڏهن اوهان مون سان ملاقات ڪرڻ جي معاملي کي ٽارڻ لاءِ نه، پر چاڪاڻ ته مون اوهان کي پنهنجي ڀاءُ جي صلاح تي عمل ڪرڻ لاءِ مشورو ڏنو هو، ۽ هن اوهان کي پڇي وڃڻ لاءِ چيو، تڏهن ئي توهان پڇي هليا ويا! آءٌ اوهان کي اهڙين غلط بيانين هيٺان پناهه وٺڻ جي هرگز اجازت نه ڏيندس. توهان مون کي گورنر جنرل جي نمائندي جي حيثيت ۾ گذارش ڪئي هئي: توهان انتهائي سنجيدگيءَ سان پڳ تان دستبردار ٿيا آهيو، ۽ هاڻي توهان اِهو ٿا چئو ته توهان پنهنجي زندگيءَ جي انتهائي سنجيده ۽ سنگين نوعيت جي ڪم کي هڪ چرچو ۽ هڪ ٺٺولي جي نظر سان ڏسو ٿا!

"اي امير، آءٌ اوهان جي انهيءَ ڀيٺيءَ هلت کي سمجهي نٿو سگهان. آءٌ اوهان کي پنهنجن قولن ۽ فعلن جو ذميوار ٺهرايان ٿو. آءٌ هاڻي اوهان کي ٽالپر گهراڻي جو رئيس تسليم نٿو ڪريان ۽ نه ئي آءٌ اوهان جي انهيءَ حيثيت ۾ عزت ڪندس. ۽ نه انهن سان اها هلت ڪندس، جيڪي توهان کي رئيس تسليم ڪن ٿا".

جنهن دوران جنرل کي منگهن واريءَ ۾ انهيءَ طرح مجبوراً قيام ڪرڻو پيو، تڏهن کيس علي مراد جي وزير شيخ نصير وٽان اهڙو اطلاع مليو ته سڄيءَ شرارت جو مکيه محرڪ ۽ ٽالپرن جي صلاحڪارن ۾ سڀني کان وڏو سازشي، فتح محمد غوري ويس بدلائي ۽ چهرا پوش ڪري ڏيجي جي ڪوٽ ويو هو، ۽ رئيس جي ٻن هزار فوجين کي هن ارادي سان رشوت ڏني هئي ته انهن کي رستم جي پٽن ۽ پاڻين جو طرفدار بڻائي اوڏانهن وٺي وڃي، چنانچه شيخ هن کي پڪڙي ورتو هو، ۽ پر معنيٰ انداز ۾ پڇيو هو "ته هن سان ڪهڙو سلوڪ ڪريان؟"

جنرل هن کي جواب موڪليو ته ”ڪيس پاڻ وٽ قيدي بڻائي رکو، پر ڪيس ڪو ضرر نه پهچڻ ڏيو“. اهو هڪ انتهائي خوش قسمتيءَ وارو واقعو ۽ نيڪ شگون هو.

برسات واري موسم ۾ فوج چرپر ۾ نه ٿي اچي سگهي، ڇاڪاڻ ته آلي زمين تي آٽ هلي نه سگهندا آهن ۽ انهن جي ٽنگن جا هڏا ترڪڻ ڪري ڏڪ لڳڻ سان نڪري ويندا آهن. ڪرنل وئليس جي ماتحت بينگال واري ڊويزن، حڪمن جي خلاف ورزي ڪندي، خراب موسم ۾ پيشقدمي جاري رکڻ ڪري هڪئي ڏينهن ۾ انهيءَ نموني سان نوي اٺن تان هٿ کنيو هو. بهرحال، هاڻي موسم خوشگوار ٿي ويئي هئي، ۽ جنرل اپر سنڌ جي معاملن کي صحيح ڪري ڏيڄيءَ جي ڪوٽ ڏانهن ڪوچ ڪيو، ۽ اتان کان پوءِ ريگستان طرف وڃڻ جو پڪو ارادو ڪيو. پر انهيءَ نامعلوم ويرانيءَ ۾ داخل ٿيڻ کان اڳ، هو علي مراد سان هڪ دفعو وري به صلاح مصلحت ڪرڻ ۽ پنهنجن ايلچين جون خبرون وٺڻ لاءِ منتظر هو. هو چوٿين جنوريءَ تي ڏيڄيءَ پهتو، جتي هن سان ميجر آئوٽرام اچي مليو، جيڪو ڪمشنر طور مقرر ٿيڻ تي بمبئي کان آيو هو. اتي ئي ايلچين جون رپورٽون به پهچي ويون. ڊنگيءَ وٽ جيڪي بلوچ جمع ٿيا هئا، تن جي متعلق چيو ويو ته اهي ريگستان طرف هليا ويا آهن. رستم به پنهنجن پٽن سان گڏ اتي ئي هو، پر هو اجا تائين ريگستاني علائقي جي ٻاهرين ڪناري جي اندر ئي هئا، جتي انهن جي گهوڙن ۽ ٻين چوپاين لاءِ گاهه پٺو ۽ پاڻي اجا ڪافي مقدار ۾ ملي پئي سگهيو. خيال هو ته اهي سڀ ماڻهو، جيڪي ويهن يا پنجويهن هزارن جنگجو ماڻهن تي مشتمل هئا، امام ڳڙهه طرف وڃڻ وارا هئا، جتي قلعي جي بچاءَ لاءِ جدا لشڪر موجود هو، جنهنڪري هڪ دفعو ريگستان ۾ پير پاتو ويندو ته پوءِ انهن سڀني ماڻهن سان مقابلو متوقع هو.

ڏيجيءَ واري ڪوٽ ۾ رهندي، امام ڳڙهه ڏانهن ويندڙ رستن يا چئجي ته پيچرن جي متعلق، يا رستي ويندي پاڻيءَ جي صحيح صورتحال، ٿورائي يا گهٽائي جي باري ۾ صحيح معلومات ملڻ مشڪل نظر اچي رهي هئي، ۽ اهو به ظاهر هو ته علي مراد اجا به ڌارين ماڻهن جي ان طرف وڃڻ جي خيال ڪي ناپسند ڪري رهيو هو. انگريز جنرل ڪي سندس اراد ي کان باز رکڻ ناممڪن هو؛ پر هن وٽس موجود سڄي لشڪر ۽ سامان سميت روهڙيءَ کان چار منزلون طئي ڪيون هيون، جن مان پويون ۾ منزلون ته سچ پچ ريگستاني علاقي جي ٻاهرين حدن اندر ئي هيون. هن ڪي پيو قدم، هاڻي ريگستان جي عين قلب اندر ئي کڻڻو هو، جڏهن ته وٽس اعتبار جوڳا سونهان ڪين هئا، پاڻيءَ ۽ گاهه چاري جي موجودگيءَ متعلق ڪا يقيني توقع ڪانه هئي، ۽ جڏهن ته هن ڳالهه جي ذري گهٽ خاطري هئي ته بلوچ گهوڙيسوارن طرفان اڏ ۾ سندس رستو روڪي پريشان ڪيو ويندو يا ڪافي تعداد ۾ سندس مقابلو ڪيو ويندو. اهڙيءَ طرح اها مهم انتهائي خطرناڪ ۽ مشڪلات سان پرڀل هئي.

اهڙي نازڪ حالت ۾، هو ڪنهن وڏيڪ قدم کڻڻ کان اڳ جيڪر گورنر جنرل جي منظوري حاصل ڪرڻ لاءِ خوشيءَ سان انتظار ڪري ها، پر تازين زوردار برساتن، جيڪي سنڌ لاءِ غير معمولي نوعيت جون هيون، هن جي ارادي جي تڪميل لاءِ ايتريقدر ته سهولت پيدا ڪري ڇڏي هئي، جو هن وڏيڪ دير مدار ڪرڻ سان اهو موقعو هٿان وڃائڻ مناسب نه سمجهيو. هن جو پهريون خيال لالوءَ واري رستي سان، سڄي لشڪر سان امام ڳڙهه طرف پيشقدمي ڪرڻ جو هو. لالو اهو مقام آهي، جيڪو ريگستان جي علاقي اندر سمجهيو ويندو آهي، پر ان هوندي به اهو آباد علاقي جي ڪناري تي آهي. انهيءَ طريقي سان پيشقدمي ٺيٺ جي حالت ۾ ڊنگيءَ ۾ گڏ

ٽيل بلوچن جي پوزيشن بدلجي وڃي ها، ۽ ريگستان وارن قلعن سان انهن جي مواصلات ڪٽجي وڃي ها، پوءِ هو انهن ٻن رستن مان هڪ جو انتخاب ڪري سگهي ها ته اوچتو ساڄي هٿ طرف ڦيرو ڪائي، ڊنگيءَ ۾ اميرن جي مٿان وڃي پوي، يا ڏائي هٿ ڏانهن مڙي امامڳڙهه تي وڃي ڪڙڪي. ڇاڪاڻ ته هن هڪ ڏاهي جنرل هئڻ، هوندي ۽ هن حقيقت کان واقفيت رکندي ته جنگ روزانو پنهنجي شڪل ۽ صورت کي بدلائيندي آهي، درميانو رستو اختيار ڪرڻ جو ارادو ڪيو، ۽ اهو فيصلو ڪيو ته انهيءَ وچ ۾ جيڪڏهن اوچتو ڪو اتفاقي فائدو نظر ايندو ته ان کي پنهنجي مقصد لاءِ استعمال ڪرڻ واسطي هر وقت تيار رهندو؛ ان سان گڏ هن ڊنگيءَ ۾ اهڙي گهٻراهٽ ڦهلائڻ جي توقع رکي، جيڪا اتي گڏ ٽيل بلوچن کي ڇڙوڇڙ ٿيڻ يا پٺتي هٽي وڃڻ تي مجبور ڪندي. ٻنهي صورتن ۾، هن کي ايتري مهلت ملي ويندي، جو هو تيزيءَ سان ريگستان اندر پهچي ويندو ۽ انهيءَ خطرناڪ سفر دوران هو انهن سان رستي ۾ مقابلي ڪرڻ يا انهن جي تڪليفن پيدا ڪرڻ کان بچي ويندو. جيڪڏهن سندس جاسوسن جي خبرن مطابق، ڊنگيءَ وارو لشڪر اڳيئي اتان کان امامڳڙهه ڏانهن روانو ٿي ويو هو، ته پوءِ هن جو ارادو انهن جي پٺ وٺي اوڏانهن پهچڻ، ۽ حيدرآباد واري لشڪر جي گڏ ٿيڻ ۽ سندس پٺ ۾ خطرو پيدا ڪرڻ کان اڳ انهن سان امامڳڙهه واري قلعي جي صدر دروازي اڳيان فيصلہ ڪن جنگ ڪرڻ هو. جيڪڏهن اهي گهٻراهٽ ۾ اچي بدنظميءَ سان حيدرآباد ڏانهن پٺتي هٽيا، ۽ ان طرح کيس هڪ سٺو موقعو ملي ويو ته ان صورت ۾ هن جو ارادو ريگستان ڏانهن هلندڙ پنهنجي پيشقدميءَ کي روڪي، انهن تي لوئر سنڌ جي دارالحڪومت جي فصيلن هيٺان ڪاري ضرب لڳائڻ جو هو.

هر ڪلاڪ ۾ نون نون واقعن جون خبرون پڌڻ ۾ اينديون هيون. ڍنگيءَ کان بلوچن جي امام ڳڙهه ڏانهن وڃڻ جون خبرون قبل از وقت مليون هيون. ڪن اميرن واقعي انهن کي ان طرف وڃڻ تي آماده ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي هئي، پر سنڌن ٽولين دشوارين ۽ مشڪلات جي خيال کان جلد ئي بغاوت ڪئي، ۽ آباديءَ واري علائقي جي ڪنارن ڏانهن موٽي آيا؛ هنن ويرانيءَ جي بک ۽ اُڃ جي پيٽ ۾ لڙائي جي خطري کي منهن ڏيڻ کي ترجيح ڏني. انهيءَ وچ ۾ هڪ مقامي ايجنٽ، جنهن کي جنرل طرفان ريگستان جي رستن ۽ پاڻيءَ جي کوهن جي نشاندهي ڪرڻ ۽ انهن جي نشانن کي لکي اچڻ لاءِ موڪليو هو، واپس پهتو ۽ پاڻ سان اهڙي ويران بيابان ۽ خشڪ ٿيل کوهن ۽ پاڻيءَ جي ڊپن جي خبر کڻي آيو، جو جنرل پنهنجي سڄي لشڪر سان ريگستان طرف پيشقدمي ڪرڻ جي سڄي اميد لاهي ڇڏي، پوءِ هن حيرت انگيز جرئت سان ٻه سؤ باقاعدي گهوڙيسوارن جو انتخاب ڪيو، "ملڪ جي ٻاويهين ريجمينٽ جي ٽي سؤ پنجاهه سپاهين کي اٺن تي سوار ڪيو، ڏهن وڌيڪ اٺن تي رسد جو سامان چاڙهايو، ۽ اسي اٺن تي پاڻي کڻائي انهيءَ خطرناڪ مهم کي ڪل ئي پنج سؤ ماڻهن سان سر ڪرڻ جو فيصلو ڪيو، جڏهن ته هن فقط هڪ ڏينهن اڳ ئي ان لاءِ ٽي هزار ماڻهو تيار ڪيا هئا، ۽ پوءِ به انهيءَ مهم کي نهايت خطرناڪ سمجهيو هو، جيڪا آها واقعي هئي.

انديشو هو ته سونهون دغا ڪري ڪيس غلط رستي تي وٺي وڃي، علي مراد غدار ثابت ٿي پوي؛ کوهن جي پاڻيءَ ۾ زهر ملايو وڃي يا انهن کي پري بند ڪيو وڃي، يا رات جي اونداهيءَ ۾ ڪو جاسوس ايجنٽ پاڻيءَ جون مشڪون ۽ ڪلون وڍي وڃي. ريگستان جي ٻاهرئين ڪناري وارو علائقو هزارين بلوچ گهوڙيسوارن جي ٽولين سان ڀريو پيو هو،

جيڪي ممڪن هو ته هن کي رستي تي وکوڙي گهيري ۾ آڻي ڇڏين، ۽ اميرن کي سنڌن پياده فوجين کي سوار ڪرڻ لاءِ سنڌس مقابلي ۾ گهٽا ۽ بهتر قسم جا اٺ هئا. ان کان پوءِ انهيءَ خطرناڪ مهم جو اصل مقصد، جيڪو حاصل ڪرڻو هو، يعني امام ڳڙهه، ڪافي مضبوط ۽ رسد جي سامان سان چڱي طرح ڀريل هو، ۽ ان جي حفاظت تي مقرر ٿيل لشڪر جو تعداد ئي هن جي دستن جي تعداد کان ڇوڻو هو! انهن سڀني خطرن سان نظر ملائڻ، سڀني ڳالهين جو احتياط ڪرڻ جي باوجود هر قسم جي خوف ۽ خطري کي دل مان ڪڍي اڇلڻ، انهن سڀني دشوارين ۽ نامعلوم ريگستان جي اُڃ ۽ بُک کي برداشت ڪرڻ جي همت رکڻ جنگ جي هڪ ماهر استاد ۽ دلير انسان جو ڪم هو، نه ته قديم زماني جي ماڻهن کي بلڪل اجايو ۽ غلط نموني سان عظيم چيو ويو آهي.

هن علي مراد ۽ مقامي سونهين کي پاڻ سان گڏ جي هلڻ تي مجبور ڪيو، ۽ انهن کي پنهنجي مخصوص انداز ۾ چتاءُ ڏنو ته جيڪڏهن ڪا دغا يا فريب ڪيو ويو ته ان لاءِ کين مهانگي قيمت ادا ڪرڻي پوندي. هن انهن کي اهو به ذهن نشين ڪرايو ته ڪيس انهن جي زندگيءَ جو ايترو ته اونو آهي، جو انهن کي فقط سندس سپاهين سان گڏ جي ڪاڻ ۽ کوهن تان پاڻي پيئڻ گهرجي ته جيئن ڪيس خاطري رهي ته انهن کي ڪا تڪليف نه ٿي پهچي. پوءِ هو پنهنجي لشڪر سان رابطي قائم رکڻ لاءِ اٺ سوارن جي هڪ دستي کي منظم ڪرڻ کان پوءِ اتان روانو ٿي ويو. ذري گهٽ پنجاهه سالن جي ملازمت جي بوجهه، هن جو سر نه نوايو هو، ۽ گهڻن ئي زخمن مان وهي نڪتل رت، هن جي خون ۾ موجود آتشي وهڪري کي ٿڌو نه ڪيو هو. هن، ڪنهن به قسم جي مشقت کان روگرداني نه ڪندي، ۽ هر تڪليف کي پنهنجي لشڪر جي انتهائي مضبوط جسم واري ۽ جوان مڙس سپاهين سان گڏ جي ساڳئي انداز ۾

برداشت ڪندي، هو پنهنجي انهيءَ مختصر ۽ حوصلہ مند دستي جي قيادت ڪندو، انهن ڪي بي آب وگياهہ ۽ بي راهہ بيابان جي وچ ۾ وٺي ويو؛ هن اهو ڪم فقط تڪبر ۽ وڏائي يا دليريءَ جي اجائي مظاهري لاءِ نہ، بلڪ هڪ اهڙي مقصد لاءِ ڪيو، جيڪو ايڏي ساري خطري کڻڻ جي لائق هو. اهو مقصد اميرن جي طاقت جي اهم ۽ مکيہ هنڌن ۽ سندن اعتماد ۽ عقيدي جي بنياد تي ڪاري ضرب لڳائڻ، ۽ انهيءَ هنڌ، جتي هنن فقط جنگ لاءِ تياري ڪئي هئي، امن جي تلاش ڪرڻ هو.

جيئن تہ هن کي انهن شهزادن جي ڪمزور طبيعت جي خبر هئي، ۽ جيئن تہ سندس پيشقدميءَ جي ڳالهہ کي خفيہ رکڻ ممڪن نہ هو، انڪري هن نهايت عقلمنديءَ سان هنن کي پنهنجي اچڻ جو هنن لفظن ۾ اطلاع ڏياري موڪليو: "جيڪڏهن توهان ڪو مقابلو نہ ڪندا تہ آءٌ ڪا لٽ مار يا خونريزي نہ ڪندس؛ پر جيڪڏهن توهان ائين ڪندا تہ پوءِ نتيجن ڀوڳڻ لاءِ تيار ٿجو!" اهڙيءَ طرح هن پوري سوچ ويچار ڪري ۽ هن خطرناڪ مهم ۽ مرڻ يا مارڻ جي آزمائش ۾ هر امڪاني حالت لاءِ اهڙي ٿڌي دماغ ۽ فهم سان بندوبست ڪيو، جنهن هن لاءِ انهيءَ عظيم ۽ ڪامياب جنرل جي واتان بي حد و حساب تعريفي ڪلمات ڪڍايا، جنهن جي ذات ۽ مهارت سلطنت شاهي انگلستان جو شان ۽ فخر آهي. هاڻي اهو سمجهي سگهبو تہ ڊيوڪ آف ويلنگٽن جهڙي ماڻهوءَ، جنهن آسائي فتح ڪيو، جنهن فقط هڪ پيڙيءَ ۽ پنجويهن ماڻهن سان ڊورو جي رستي جي ابتدا ڪئي، دارالامرا ۾ پنهنجي دستوري ۽ اعليٰ درجي جي سادگيءَ سان، جيڪا سندس دل ۽ دماغ جي مخصوص خوبي هئي، خطاب ڪندي، هن مهم لاءِ هنن لفظن ۾ بيان ڪيو: "امام ڳڙهہ تي سر چارلس نيپئر طرفان ڪيل پيشقدمي انتهائي حيرت انگيز فوجي ڪارنامن سان هڪ آهي، جنهن جهڙن ڪارنامن انجام ڏيڻ بابت مون گهٽ ئي ٻڌو آهي ۽

پڙهيو آهي. هن دشمن طاقتن جي وچ ۾ان پنهنجن دستن کي وڌي ويو؛ هو پنهنجون توبون نهايت دشوار ۽ انتهائي غير معمولي نموني ۾ حالتن ۾ ڪٽائي ويو ۽ هن دشمن جي پٺتي هڻڻ جا رستا اهڙيءَ طرح ڪاٽي ڇڏيا، جو انهن لاءِ سندن ٺڪاڻن تي وري پهچي سگهڻ ناممڪن ٿي ويو".

پنجين تاريخ شام جو هن ڪوچ ڪرڻ شروع ڪيو، رات اونداهي هئي، ۽ ريتي تمام اونهي؛ سونهون پنهنجو رستو وڃائي ويٺو. ان جي باوجود فوجي دستي داهو ڪرڻ کان اڳي پنجويهن ميلن جي منزل هٽي پوري ڪئي. ٻئي ڏينهن تي پيشقدمي ڪجهه گهٽ ٿي، جو جانورن جو گاهه پٺو ختم ٿي ويو ۽ پاڻي مختصر وڃي رهيو. هن پنهنجن گهوڙي سوارن مان ٽن حصن کي واپس موڪليو، ۽ فقط پنجاهه چونڊ سوارن کي پاڻ وٽ جهليو، جن لاءِ ٻه هن کي بمشڪل اهڙي اميد هئي ته انهن کي ٻه هو هڪ ڏينهن وڌيڪ رکي سگهندو. ان جي باوجود هن تيسين اڳتي وڌڻ جو پختو ارادو ڪيو، جيسين هن ۾ هڪ سؤ ماڻهن کي ٻه پاڻ وٽ گڏ رکڻ جي طاقت باقي هوندي.

رستم ۽ سندس مسلح پوئلڳن کي، جن جو تعداد انگريزي فوج جي ماڻهن کان ڏهوڻو هو، ۽ جن وٽ ست توبون به هيون، هاڻي ريگستان جي ٻاهرين ڪناري وٽ ڏنو ويو؛ جنرل انهيءَ امير لاءِ ائين تسليم ڪندي، ته هو فرمانبرداريءَ کان علاوه ٻيو ڪجهه ڪري ئي نه سگهندو، ميجر آئوٽرام کي وٽس موڪلي ڏنو ته هو وڃي کيس سمجهائي راهه راست تي آڻي، ۽ پاڻ پنهنجن پنجاهه جوشيلن گهوڙي سوارن، ٻن ميداني توبن، ۽ آئرش نسل جي ٽن سؤ پياده فوجين کي ساڻ وٺي اڳتي وڌندو رهيو؛ ائين پئي لڳو ته گويا هن جي آئرش فوجين، جن جي نسن اندر 'گيوبري' نسل جو رت جوش و خروش سان گردش ڪري رهيو هو، گويا مشرق جي انهيءَ سج جي

ديوتائي حيثيت کي سچائي ورتو هو، جنهن جي انهن جا ابا ڏاڏا ٻه هزار سال اڳي پوڄا ڪندا هئا.

انهيءَ ملڪ جي ويراني عجيب و غريب هئي، جنهن جي وچان اهي لنگهي رهيا هئا. واريءَ جا اوچا ڏڙا سوين ميلن تائين اتر ۽ ڏکڻ طرف، هڪ ٻئي کان مفاصلي تي متوازي بيٺل ٽڪرين جي قطارن ۽ ماٿرين وانگر، چوٽين وٽان گول ۽ ڏاڍي يڪسانيت سان اهڙيءَ طرح لهرن جي شڪل اختيار ڪري بيٺا هئا، جيئن سمنڊ جي ڪناري تي آيل ماٺي وير کان پوءِ واريءَ سي ڪناري تي لهرن جا نشان رهجي ويندا آهن. اهي واريا سا پهاڙ، جيڪي اوچائي، ويڪرائي ۽ گهرائي ۾ هڪٻئي کان مختلف هئا، هڪ ئي نموني جو يڪسان منظر پيش ڪري رهيا هئا، پر انهن مان ڪجهه جڏهن ته هڪ ئي ميل ويڪرا هئا، ته ٻيا ڏهن ميلن کان به وڌيڪ ويڪرا هئا جن هيٺ پرا ۽ مختصر سلاميءَ وارا، ته ڪي تمام اوچا ۽ اهڙي سڌي سنئين چاڙهيءَ وارا هئا، جو توبن کي ماڻهو گهلي ئي مٿي چڪي سگهيا، واريءَ سان گڏ سخت ۽ چمڪندڙ پٿريون مليل هيون، جيڪي بيشمار لهرن جي صورت ۾ ناليون ٺاهي واريءَ وچان لنگهي دور تائين ونديون نظر اچي رهيون هيون، جن جي ٻاهرين ٻنهي ڪنارن وٽ مٽيءَ جا ڍڳا هئا، جن ۾ ٽڙيل پکڙيل هنڌن تي جهنگ جهر نظر اچي رهيو هو، حالانڪ اهو به ڇڙو هو. شروع ۾ ڪٿي ڪٿي چراخن ۽ جهنگلي سوئرن جي چنبن ۽ ڪرن، ۽ ڪٿي وري هرڻن جي ننڍڙن پيرن جا نشان ڏسڻ ۾ آيا، پر اهي جلدئي غائب ٿي ويا، ۽ پوءِ بيابان ۽ ويرانيءَ جي خاموشيءَ جو سلسلو اڻ ڪٽ هو، ۽ خاموشي مڪمل هئي.

اٺن ڏينهن تائين اهي سخت جان سپاهي انهيءَ ويران علائقي کي پار ڪندا رهيا. ۽ هنن اهو سڄو وقت چڪتاڻ سان گذر پئي ڪيو. هر نئين صبح ڪين اها پڪ ڪانه

هوندي هئي ته شام جو پاڻي ملي سگهندو يا نه؟ ۽ اڪثر
وقتن تي اهو نه ملندو هو. ڪين اها به پڪ ڪانه هئي،
ته اهي جنهن رستي سان وڃي رهيا هئا، سو صحيح هو يا نه؟
ان جي باوجود هو پرجوش همت ۽ اٽڪ طاقت سان پنهنجي
خطرناڪ سفر کي جاري رکندا هليا. اُنن کي تمام ٿورو قوت
هٿ لڳي سگهيو ۽ اهي جيئن پوءِ تيئن ڪمزور ٿيندا ويا،
پر قوي جسم وارن پيادہ سپاهين انهن کي وزندار توبن کي
وارياسن چاڙهين تي چڪڻ ۾ مدد ڪئي. سمورا سپاهي بلوچن
جي حملي جي خطري کان بي پرواه رهي، اهڙي ته طاقت ۽
مضبوط ارادي سان ڪم ڪندا رهيا، جو هر رڪاوٽ دور
ٿيندي رهي. اٺين ڏينهن تي جڏهن اهي امام ڳڙهه پهتا،
تڏهن حملي ڪرڻ ۽ دشمن کي ڪاري ضرب هڻڻ جي جذبي
سان پوريءَ طرح سرشار هئا، ۽ انهيءَ وقت ڏٺو ويو ته نيپولين
جو اهو عظيم اصول ڪيتريقدر نه حقيقت تي مبني آهي ته
جنگ ۾ اخلاقي قوت جو جسماني طاقت سان تناسب ائين آهي،
جيڪو چئن سان هڪ جو.

محمد خان، جيڪو اهڙي مضبوط قلعي ۾ ويٺو هو،
جيڪو رسد جي پوري ساز و سامان سان ڀريل هو، ۽ جنهن
جي حفاظت لاءِ رهندڙ فوج جو تعداد انهيءَ فوجي دستي
کان ڇهوٽو هو، جيڪو هن تي حملو ڪرڻ لاءِ اچي رهيو
هو، پر ڏينهن اڳ ۾ پنهنجو خزانو کڻي ڀڄي ويو هو. هن
ڏاکڻو رستو وٺي، انهن رستن ۽ پيچرن جي مدد سان، جيڪي
هن جي ماڻهن کي چڱيءَ طرح معلوم هئا، سنڌونديءَ کي
پار ڪيو، ۽ اناج ۽ بارود جو سچو ذخيرو پٺيان ڇڏي
هليو ويو.

امام ڳڙهه، جنهن کي ان کان اڳي ڪنهن به يورپي
باشندي نه ڏٺو هو، خاصو وڏو چورس شڪل جو قلعو هو،
جنهن جي وچ ۾ اهڙو ئي چورس ۽ پنجاهه فوٽ اوچو پڪين

سرن مان جوڙيل ٿُل بيٺل هو. ان جي چوڌاري چاليهہ فوٽ اوچيون فصيلون هيون، جن ۾ بچاءَ لاءِ ڪچين سرن جا گول شڪل جا آٺ برج ٺهيل هئا، جن کي توب جي گولن جي ڌڪ سهڻ جي حيرت انگيز طاقت آهي، ڇاڪاڻ تہ ان ۾ گولو آسانيءَ سان اندر هليو تہ ويجي ٿو، پر ان جي اثر ڪان ڌهي ڪجهہ بہ نٿو. انهن کي ڊاهڻ لاءِ توبون بي اثر ثابت ٿيون، جنهنڪري بارودي سرنگن ڪان ڪم ورتو ويو. علي مراد شروع ۾ قلعي کي تباهہ ڪرڻ لاءِ رضامندي ظاهر ڪئي، پر پوءِ شڪ ظاهر ڪرڻ لڳو. جنرل ان کي تباهہ ڪرڻ جو پڪو ارادو ڪيو هو، پر اهو هن جو فيصلو ڪنهن اجائي سختيءَ جو نتيجو ڪونہ هو. ان جي تباهہ ڪرڻ جا جيڪي سبب هئا، سي انهيءَ مهل جزوي طور علي مراد کي پڌايا ويا، ۽ نيٺ اِنهيءَ ڪم لاءِ اُنهيءَ امير جي رضامندي حاصل ڪئي ويئي. هن ڪتاب کي پڙهڻ دوران محسوس ڪيو ويندو تہ جنرل ڪهڙيءَ نہ سمجهہ ۽ رحم جي جذبي ڪان متاثر ٿي اهو ڪم ڪيو هو.

هن لارڊ ايلنبرو کي لکي موڪليو تہ شهزادا هميشہ وفادار نہ رهندا آهن ۽ جيڪڏهن علي مراد ڪنهن وقت اسان جي اتحاد ڪان نڪري ويو تہ ان صورت ۾ بيابان اندر بيٺل هي قلعو تڪليف ڏيندڙ ثابت ٿي سگهندو ۽ ان تي دوباره قبضي ڪرڻ لاءِ وري هڪ خطرناڪ سفر ڪرڻو پوندو. انهيءَ وچ ۾، هن قلعي جي موجودگي، ٻين سڀني اميرن جي دلين ۾ اعتماد جي هڪ ڪوڙي ۽ غلط جذبي جي پرورش ڪندو رهندو، ۽ ان جي اوچتي تباهيءَ جو اثر، انهن جي سچي همت ۽ طاقت کي بيحس بڻائي ڇڏيندو. اهي هئا هن جا عام طرح اعلان ڪيل مقصد! پر هن اميرن جي طرفان سنڌ ۽ رعايا سان ناقابل برداشت قسم جا ظلم ۽ زيادتيون ٿينديون ڏٺيون هيون، جيڪي اهي پنهنجن بيشمار ڪوٽن ۽

قلعن جي طاقت جي زور تي انهن سان، ڪنهن بہ خوف ۽ خطري کان بي نياز رهي ڪندا رهندا هئا، ۽ هن سوچيو تہ انهيءَ هڪ ئي قلعي جي تباهي، انسانيت لاءِ ڪجهہ نہ ڪجهہ فائدو ضرور ڪندي. امام ڳڙهہ فقط اهڙيءَ جاءِ جو ڪردار ادا ڪندو، جتي انگريزي بالادستيءَ جي خلاف بغاوت جو علم بلند ڪري سگهبو؛ يا اهو ڪنهن نہ ڪنهن ظالم لاءِ سلامتيءَ ۽ تحفظ سان، بي انصافي ڪري سگهڻ جو هنڌ ثابت ٿيندو، چنانچہ هن ان کي تباهہ ڪري ڇڏيو. علي مراد کي هن انهيءَ لاءِ ڪي پيا ئي سبب ٻڌايا، جيڪي ڪليل دل سان مناسب تسليم ڪيا ويا، ۽ انهيءَ شهزادي پنهنجن ئي هٿن سان ان جي تباهي لاءِ پهريون گولو ڇوڙيو.

اهو قلعو اناج ۽ بارود سان ڀريو پيو هو، ۽ علي مراد کي اناج جي رقم ادا ڪرڻ بعد اهو سڄو لشڪر ۾ ورهايو ويو. بارود کي، قلعي کي تباهہ ڪرڻ لاءِ ڇوويهن سرنگن ۾ ڀرڻ لاءِ استعمال ڪيو ويو. اهو ڪم چيف انجنير، ميجر وائڊنگٽن جي جوش و خروش ۽ مضبوط ارادي جي هيٺئين مظاهري سان سرانجام ڏنو ويو. جڏهن سڀورين سرنگن جي فليتن کي تيلي ڏني ويئي، تڏهن اسسٽنٽ انجنيئر ڏماڪن جي انتظار ۾، سرنگن کان ٿوري مفاصلي تي هڪ اتفاقي دڙي جي پٺيان پناهہ ورتي؛ اتان هن منهن ورائي ڏٺو تہ سندس چيف هڪ سرنگ جي فليتي جي مٿان اونڌو ٿيو بيٺو هو. هن پوري جوش ۽ جذبي سان وڏو آواز ڪري کيس ڊوڙڻ لاءِ چيو ۽ واڪو ڪري چيو تہ "ٻيون سرنگون ڦاٽڻ واريون آهن." ان تي چيف انجنيئر تحمل سان جواب ڏنو تہ، "ائين هوندو، پر هن سرنگ کي ٻڻ ڦاٽڻ گهرجي." ۽ پوءِ پرندڙ فليتي کي پنهنجي اطمينان سان ٺاهي ٺڪي، ميجر وئڊنگٽن پنهنجا ٻئي هٿ ائين مٿي جهلي، گويا هو پنهنجي مٿي کي ڇوڌاري اڏامندڙ وڏن ٽڪرن ۽ سرن جي ڪرڻ کان بچائي رهيو هو، جيڪي

سنڌ چوطرف برسات وانگر وسي رهيا هئا، ڏاڍي تحمل ۽ اطمينان سان گهمندو ويو. هن جو بدن زخم کان بلڪل اهڙيءَ طرح بي نياز هو، جهڙيءَ طرح سندس دل خوف جي جذبي کان. سندس اهو ڪرتب نهايت شاندار هو. پر اهو عقلمنديءَ جو ڪم ڪونه هو. ميجر وڊنگٽن لاءِ بهتر ائين هو ته پنهنجو قدر سڃاڻي ها ۽ انهيءَ بي ڊپائي واري ڪارنامي کي ڪنهن ٻئي اهڙي موقعي لاءِ مخصوص رکي ها، جتي سندس اهڙو ڪرتب جنگ جي بحران جو رخ ڦيري ڇڏي ها. ان هوندي به، اهو هڪ شاندار ڪرتب هو!

هاڻي جڏهن ته امام ڳڙهه جو قلعو تباهه ڪيو ويو ۽ اناج تقسيم ڪيو ويو ۽ پاڻيءَ جون خالي مشڪون وري ڀريون ويون، تڏهن جنرل هڪ دفعو ٻيهر پنهنجي حالت ۽ مقصدن جو جائزو ورتو. شاهه ڳڙهه واري ٻئي ريگستاني قلعي جي بلوچن علي مراد جي قلعدار کي تسليم ڪرڻ کان انڪار ڪيو هو. ڇا، هو اوڏانهن به ڪوچ ڪري؟ اهو قلعو پري هو، پيچرا ڪين ها، ۽ سونهان به موجود نه هئا. پر انهن ڳالهين جي باوجود هو ان طرف وڃي ها، جيڪڏهن انهيءَ موقعي تي هڪ اوٺي ڏيجيءَ واري ڪوٽ کان هيءَ خبر نه آڻي ها ته قبيلن جا ماڻهو اچا به ڊنگيءَ ۾ ڪٺا ٿي رهيا آهن. پوءِ هن انتهائي تيز رفتاريءَ سان پنهنجي باقي لشڪر سان ملڻ لاءِ درياءَ طرف رخ ڪيو. پر هن دفعي هن هڪ نئون رستو چونڊيو، جيڪو اڳئين کان وڌيڪ ڏکڻ طرف هو، ڇاڪاڻ ته هن جو هڪ مقصد ڊنگيءَ ۾ جمع ٿيل بلوچن کي ڇڙوڇڙ ڪرڻ به هو ۽ هن اچا اهو مقصد حاصل نه ڪيو هو، جنهنڪري هن انهن کي خوفزده ڪرڻ لاءِ پنهنجي فوج کي اچا به اڳتي وڌي وڃڻ جو فيصلو ڪيو ۽ هن جو مقصد هو ته سندس اوڏانهن وڃڻ ائين نظر نه اچي ته هو موٽ تي اوڏانهن وڃي رهيو آهي، بلڪ ائين نظر اچي ته هو ريگستان کان انهن جي بازوءَ کان انهن لاءِ

جنگ ۽ ڌمڪاءَ ڪٿي آيو آهي. انڪري هن وري هڪ وڏو وڪڙ ڪائي اوڏانهن رخ ڪيو ۽ هڪ دفعو پيهر انهن سڀني مشڪلات ۽ مصائب سان مقابلو ڪيو، جيڪي ڪنهن رهنمائي ڪان سواءِ نامعلوم ويرانيءَ مان سفر ۾ پيش اچي سگهن ٿيون؛ هو اچا ۾ اڻ چاتل پيچرن تان چرپر ڪندو رهيو ۽ اوچتو ملندڙ کوهن مان پاڻيءَ حاصل ڪرڻ تي پاڙيندو هليو؛ ۽ جڏهن انهيءَ وسيلي پاڻي نہ ملندو هوس تہ پوءِ لاچار مشڪن جو پاڻي ڪم آڻيندو هو.

هن جا بهادر سپاهي فتح جي جذبي سان سرشار ٿي ۽ هر رڪاوٽ ڪي ٺڪرائيندا، هن سان گڏ اهڙي ئي جوش، جذبي سان ۽ نتيجن ڪان بي نياز رهندي، ريگستاني علائقي ڪي پار ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌندا رهيا ۽ ٻئي ڏينهن تي اهي ٺڪل نالي هڪ اهڙي هنڌ پهتا، جتان ڪان ٻہ رستا ڦٽي رهيا هئا، جن مان هڪ حيدرآباد طرف ۽ ٻيو ڊنگي ڏانهن وڃي رهيو هو. اتي پهچڻ بعد، هاڻي هو پنهنجي رخ جو انتخاب ڪري پئي سگهيو. ۾ هاڻي وري ساٿس آٺ-سوار اچي مليا، جن ڪيس اها خبر پهچائي تہ سندس چرپر آخرڪار ڪامياب ٿي آهي. رستم ريگستان ڇڏي هليو ويو هو؛ سندس ٻنہ ۽ پائنين طرفان گڏ ڪيل لشڪر ڊنگيءَ مان ڇڙوڇڙ ٿي هليو ويو هو. حيدرآباد وارا امير خوفزده هئا. اهڙيءَ طرح لڙائي جو گجندڙ طوفان، ٻيو دفعو برپا ڪيو ويو هو ۽ هڪ ٻہ جان ضايع ٿيڻ ڪان سواءِ منتشر ٿي ويو هو. تنهن هوندي بہ پنهنجي انهيءَ ڌمڪيءَ ڪي پورو ڪري ڏيکارڻ لاءِ، تہ جيڪڏهن حيدرآباد وارن اميرن نئين عهدنامي تي دستخط ڪرڻ ۾ دير سدار ڪئي تہ پوءِ هو پنهنجي فوج سميت انهن وٽ ايندو. هن حڪم ڏنو تہ سندس سڄي لشڪر لاءِ رسد جو سامان درياهہ رستي موڪليو وڃي، ۽ لشڪر جي مکيہ حصي کي حڪم ڏنو تہ اهي ڏيجيءَ جي ڪوٽ وٽان درياءَ جو ڏاڻي ڪپ وٺي هيٺ اچن، ۽ انهيءَ

ڪوٽ کان ڏکڻ طرف واقع پير ابوبڪر واري هنڌ تي ساڻس اچي گڏ جن.

ريگستان کان موٽڻ تي، سندس پهريان ٽي ڏينهن ڏاڍي تڪليف وارا هئا، پر چوٿين ڏينهن کيس پاڻي ۽ جانورن جو گاهه پٺو ملي ويو. اٺين ڏينهن، يعني ٢٣-جنوريءَ تي هو پير ابوبڪر پهتو، جتي هن پنهنجي سڄي لشڪر کي وري ملائي هڪ ڪيو، پر هو ڪن نين سياسي ڳالهين، نئين ڊپلوميسي، ۽ نئين نوعيت جي ڪن اهڙين دشوارين سبب اتي ترسي پيو، جن سندس مضبوط ارادي ۽ حڪمت عمليءَ کي سخت ترين آزمائش ۾ وڌو. ارڙهن ڏينهن تائين هو ريگستان جي ويرانين ۾ رلندو رهيو هو، جنهن جي دوران کين اهڙيون رڪاوٽون آڏو آيون، جن تي حاوي ٿيڻ لاءِ هن جي ماتحت سڀني ماڻهن کان انتهائي سخت جسماني مشقتن جي ضرورت پئي هئي؛ ۽ انهيءَ جي دوران کين اڃ ۽ بک کان علاوه ڪي اهڙا بيا خطرا به سامهون ٿيا، جن کي منهن ڏيڻ لاءِ، ڪنهن خوف ۽ ڊپ جي احساس کان متاثر ٿيڻ کان سواءِ، وڏي ۾ وڏي ذهني قوت درڪار هئي، ان جي باوجود هو انهن آزمائشن مان، بغير ڪنهن رنڊڪ ۽ رڪاوٽ جي، ۽ ڪنهن به ماڻهوءَ جي جان ضايع ڪرڻ کان سواءِ فتحياب ۽ سرخرو ٿي نڪتو، جڏهن ته سندس ڪو هڪڙو سپاهي به بيمار نه ٿيو ۽ وڏي ڳالهه اها ته هن اميرن جي لشڪر کي چڙوچڙ ڪرڻ، ۽ لڙائي ڇيڙڻ لاءِ تيار ڪيل سندن سڄي رٿا کي ناڪام بنائڻ جو مقصد به حاصل ڪري ورتو.

باب ٻيو

جنوري ١٨٤٣ع

جيئن تہ هاڻي اهم فوجي ڪارروائين ۽ نئين نموني جي ڊپلوميسيءَ جي اشتراڪ سان ڪيل هڪ واضح ۽ چٽي نموني جي ڪارروائي جو بيان ڪرڻو آهي، جيڪا جيتوڻيڪ اڳيئي بيان ڪيل واقعن جي نتيجي طور ڪئي ويئي، ان جي باوجود اهو مناسب آهي تہ ماضيءَ جي پاليسيءَ جي اهم نُڪتن جو وري ٿيهر اختصار پيش ڪجي، ۽ انهن جي درجہ بندي اهڙي طرح ڪجي، جو سنڌ جي فتح بابت ڪنيل هر هڪ قدم هر وقت ياد رهي ۽ جنرل تي بدنيتيءَ سان بي انصافيءَ ۽ ظلم جا جيڪي الزام لڳايا ويا آهن، سي حقائق جي شهادتن جي آڌار تي غلط ثابت ڪري سگهجن.

پهرئين دور جو تعلق سر چارلس نيپئر طرفان سنڌ جي سياسي معاملن جي چارج سنڀالڻ، سندس پيشروئن طرفان سنڌ جي اميرن سان اختيار ڪيل پاليسي جي ڪمزوريءَ ۽ تذبذب کي فوراً سمجهي وڃڻ، اميرن طرفان لارڊ آڪلئنڊ سان ڪيل معاهدن جي خلاف ورزين، ۽ انهن شهزادن کي صاف لفظن ۾ چئي ڏيڻ سان آهي تہ هاڻي وقت اچي ويو آهي، جڏهن انهيءَ طريقہ ڪار کي ختم ٿيڻ گهرجي.

ٻئي دور جو تعلق، گورنر جنرل جي احڪامات جي تحت، انگريزن لاءِ اميرن جي دشمنيءَ جي سلسلي ۾ ميجر آئوٽرام طرفان مهيا ڪيل سڌين ۽ بالواسطہ شهادتن ۽ ثابتين جي پوري پوري تجزيي ڪرڻ سان هو، ڇاڪاڻ تہ جنرل

پنهنجي دل ۾ هميشه لارڊ ايلنبرو جي منصفانه ۽ سچ ۽ ڪوڙ ۾ امتياز ڪرڻ لاءِ ڏنل هدايتن کي رکندو هو.

”توهان جو پهريون سياسي فرض، ميجر آئوٽرام ۽ ٻين پوليٽيڪل ايجنٽن جون اهي سڀ ڳالهيون ٻڌڻ ٿيندو، جيڪي اهي حيدرآباد ۽ خيرپور وارن اميرن جي انگريزن لاءِ دشمنيءَ وارن ارادن جي باري ۾ ثبوت طور پيش ڪن. انهيءَ ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته انهن جا ارادا دشمنيءَ وارا هوندا. هن ڳالهه تي يقين ڪرڻ ناممڪن ٿيندو ته انهن کي اسان لاءِ دوستيءَ جا جذبا هوندا. پر اسان انهن جي فقط خيالن لاءِ کين سزا ڏيڻ ۾ حق بجانب نه ٿينداسون.

ڏٺين دور جي نشاندهي انهن مذاڪرات ذريعي ٿئي ٿي، جيڪي اميرن سان، نئين عهدنامي کي خاموشيءَ سان تسليم ڪرڻ لاءِ ڪيا ويا، جيڪو لارڊ ايلنبرو انهن تي پراڻن عهدنامن جي بار بار ڀڃڪڙين ڪرڻ ۽ انگريزن جي خلاف دشمنيءَ جي خفيه اقدامات ڪرڻ لاءِ سزا طور مسلط ڪرڻ مناسب سمجهيو هو. بيشڪ، اهو ئي اهڙو نقطو هو، جنهن تي انصاف ۽ بي انصافيءَ جو بنياد رکيل هو. اها ڳالهه اڳيئي ڏيکاري ويئي آهي ته اميرن جي ڏوهن لاءِ مليل ثابتين کي جنرل ڪهڙي نه خبرداري، احتياط، باريڪيءَ ۽ هوشياريءَ سان چڪاسيو ۽ انهن جي خاطري ڪئي.

گورنر جنرل انهيءَ پاليسيءَ تي عمل ڪندي، جنهن جو هن سڄي هندستان ۾ اڳيئي اعلان ڪري ڇڏيو هو، نئين معاهدي جي آڇ ڪئي. انهيءَ معاهدي ذريعي اڳين ڀڃڪڙين لاءِ هلڪي نموني ۾ سزا ڏني ويئي، پر دراصل اهو معاهدو اهڙي طرح تيار ڪيل هو، جو ان جو مقصد معاهدي کي اميرن تي زوريءَ مڙهڻ نه، بلڪ ان مان سڄي مهذب ۽ سڌريل دنيا کي فائدو پهچائڻ هو. ان جي غير جارحانه ۽ بي غرضانه نوعيت، اميرن کان واپس ورتل ضلعن

تي بهاول خان جي قبضي کي بحال ڪرڻ مان ظاهر ٿي رهي هئي؛ اهي ضلعا، بنا ڪنهن شڪ ۽ شبهي جي، هن جي ملڪيت ئي هئا، ۽ انگريزن سان سندن مستقل وفاداري جي تقاضا هئي ته اهي ضلعا هن کي انعام طور ڏنا وڃن. هندستان لاءِ اهو هڪ نازڪ زمانو هو. ناٽ ۽ پولوڪ جون فوجون خطرناڪ صورتحال سان دوچار هيون، ۽ انهيءَ موقعي تي ڪوبه غلط قدم، اخبارن جي ايڊيٽرن طرفان ڦهلايل بغاوت جي پيش نظر، وڏي پيماني تي شرارت ڦهلائي رکي ها. لارڊ ايلنبرو، پوءِ پنهنجي طرفان اعلانيه طور شايع ڪيل پاليسيءَ تان ڦري نه پئي سگهيو. ۽ انهيءَ ٽئين دور کي حيدرآباد وارن اميرن جي وڪيلن طرفان پنهنجن آقائن جي نالن ۾ نئين معاهدي کي تسليم ڪرڻ، ۽ دلي دوستيءَ ۽ پُر خلوص فرمانبرداريءَ جي وعدن ۽ خاطرين سان ختم ڪيو ويو؛ ۽ ساڳيءَ طرح خيرپور واري رستم پاران معاهدي جي قبوليت ۽ خاطرين ڏيڻ، ۽ اُن کان علاوه، سندس اعلان ڪيل قبوليت تي، تصديق طور سندس مهر جي اضافي مذاڪرات کي پايه تڪميل تي پهچائي ڇڏيو.

چوٿين دور جو تعلق، سنڌ ونديءَ کي پار ڪرڻ، روهڙيءَ ۽ پونگ-باڙا ۽ سبزلڪوٽ جي قبضي ڪرڻ ۽ هٿيار بند ٽولن کي چڙوچڙ ڪرڻ لاءِ خيرپور طرف پيشقدمي ڪرڻ سان آهي، ۽ هن ڳالهه کي ياد ڪرڻ گهرجي ته انهن مان هڪ به قدم انهيءَ وقت تائين نه کنيو ويو، جيسين رستم پنهنجي قبوليت جي اعلان تي پنهنجي مهر ثبت نه ڪئي؛ ۽ لوئر سنڌ کان آيل وڪيلن طرفان بااختيار طور خاطريون ڏنيون، جنرل کي انهيءَ ڪم ڪرڻ جو سبب نه ڏنو ويو؛ نه ئي اهڙو قدم بلوچ جوڌن طرفان هنن جي ڇانوٽين ۽ فوجي مورچن اڳيان جمع ٿي، ڌمڪي آميز ٻولي استعمال ڪرڻ، پنهنجن هموطن ماڻهن سان ظلم ۽ سختي ڪرڻ، ۽ اميرن جي

قولن ۽ فعلن ۾ فرق ظاهر ٿيڻ ذريعي، ايلچين جي متضاد رپورٽن جي صحيح ثابت ٿيڻ کان اڳ ۾ نه ڪنيو ويو. ڇاڪاڻ ته انهن ڳالهين معقول حد تائين هن ڳالهه جي تصديق مهيا ڪئي ته مناسب وقت اچڻ سان انگريزي ڇانوڻين تي دغابازيءَ سان حملي ڪرڻ جي سازش اندر ئي اندر هلي رهي هئي. پوءِ علي مراد جي پنهنجي گهراڻي جي پاليسيءَ کان روگردانيءَ، رستم طرفان پڳ تان دستبرداريءَ، ۽ ٻين اميرن جي خيرپور کان فرار ٿيڻ، انهيءَ چوٿين دور جو خاتمو آندو.

پنجين دور جي نشاندهي، رستم ۽ سندس پٽن طرفان اپر سنڌ ۾ پيرن مضبوط ڪرڻ، ۽ امام ڳڙهه ۽ شاهه ڳڙهه تي سندس اوچتي قبضي ۽ ڏنگيءَ ۾ پنهنجي پوزيشن کي مضبوط ڪرڻ لاءِ مورچه زن ٿيڻ ذريعي ٿئي ٿي. انهن شهزادن طرفان اپر سنڌ تي ڪيل فوجي قبضو، جڏهن ته اهي سڄو وقت لوئر سنڌ جي اميرن سان قريبي رابطي ۾ هئا، صاف طور ظاهر ڪري رهيو آهي ته انهن جي اصلي نيت گڏجي عام جنگ ڇيڙڻ جي هئي، ڇاڪاڻ ته اپر سنڌ ۾ مضبوطيءَ سان قدم ڄمائي رهڻ سان، اهي ملتان وارن سکن، بروهي بلوچن ۽ افغانن سان وڌيڪ فوري ۽ قريبي تعلق ۾ رهي پئي سگهيا. انگريز جنرل جي تيز رفتاريءَ سان ريگستان اندر ڪيل پيشقدميءَ، ۽ اتان کان هن جي طوفان وانگر واپسيءَ، هنن جي سمورن اندازن ۽ حساب ڪتاب کي مونجهاري ۾ وجهي، انهيءَ پنجين دور کي اختتام تي آندو، ۽ اهڙيءَ طرح اپر سنڌ جون سموريون مشڪلاتون ۽ مصيبتون ختم ٿي ويون.

انهيءَ ڪوچ ۽ واپسيءَ واري وقت اندر سياسي نوعيت جي واقعات جو هڪ لڳاتار سلسلو رونما ٿيو، ۽ ڊپلوميسيءَ جو هڪ اهڙو رستو اختيار ڪيو ويو، جيڪو انهيءَ وقت نظرن کان پوشيده رهيو ۽ انڪري هن داستان جي سمورين ڪڙين کي ڳنڍيل حالت ۾ رکي سگهڻ ممڪن نه رهيو؛

پر هاڻي انهن جو بيان ضرور ڪرڻو پوي ٿو ته جيئن انهيءَ سڄي صورتحال جو مڪمل ۽ صاف نظارو ڏسي سگهجي، ۽ هر هڪ واقعي جي قوت، ان جي سبب، ۽ حقيقي اثر کي صحيح طرح پڌائي ۽ سمجهائي سگهجي. پوءِ اهو چڱيءَ طرح ڏسي سگهبو ته انگريز جنرل انهيءَ سڄي خوفناڪ، حالانڪ شاندار ۽ منصفانہ لڙائي جي دوران، پنهنجي ملڪ جي شان ۽ وقار، ۽ پنهنجي نالي خاطر پنهنجي فوجي طاقت ۽ هٿيارن جي عزت ۽ مانَ جي پٺي روايت ـ "تيار، هائو تيار" ۽ (Sans Tache) کي صحيح ثابت ڪري ڏيکاريو.

هيءَ ڳالهہ اوهان کي ياد هوندي تہ ريگستان طرف ڪوچ ڪرڻ جي پٺي ڏينهن تي، فوجون اوچتو امير رستم جي ڇانوڻيءَ مٿان اچي پيون هيون. جيئن تہ هو ڏيجيءَ واري ڪوٽ کان فرار ٿيڻ جي تڪليف ڪرڻ سبب ٿڪجي ٽٽي پيو هو، ۽ انگريزن جي انهيءَ غير متوقع آمد کان خوفزده ٿي ويو، انڪري هن ميجر آئوٽرام ڏانهن پيغام موڪلي ڏنو تہ هو نيازمند ۽ فرمانبردار آهي. انهيءَ آفيسر هن وٽ وڃي ساڻس ملاقات ڪرڻ جي اجازت گهري، جيڪا ڏني ويئي، ڇاڪاڻ تہ انهيءَ وقت جنرل سوچي رهيو هو تہ مٿان علي مراد پنهنجي پوڙهي ڀاءُ کي خوفزده ڪري ريگستان طرف ڀڄڻ لاءِ مجبور ڪيو هجي.* هن کيس تسلي ڏيڻ پئي چاهي، پر ان جي باوجود هن ميجر آئوٽرام کي منع ڪئي تہ هو رستم کي سندس شخصي حفاظت ۽ سلامتيءَ، ۽ هڪ امير جي حيثيت ۾ سندس خانگي جائداد کي صبر ۽ آرام سان ماڻڻ جي خاطري يا اميد ڏيڻ کان وڌيڪ ٻيءَ ڪنهن بہ ڳالهہ جي ضمانت نہ ڏي؛ ۽ کيس ذهن نشين ڪرائي تہ هن جي طرفان هاڻي انگريزن سان خواه ڪيتري بہ وفاداري، نيازمندي

*ڏسو ضميمو نمبر ـ ١، پاڱو ـ ٢

۽ رعايتن ڏيڻ جي نوازش ڪئي ويندي، پر انهن مان ڪابہ ڳالهہ هن کي رئيس جي حيثيت ۾ بحال ڪرائي نہ سگهندي.

آئوٽرام رستم جي هڪ پٽ سان گڏ موٽي آيو، جنهن کي جنرل بذاتِ خود پوري طرح سان پنهنجا خيال ۽ رايا سمجهايا، ۽ کيس چيو تہ سندس والد خيرپور ڏانهن واپس وڃي، ڪنهن بہ هنڌ بلڪل آزادي ۽ حفاظت سان پنهنجي مرضيءَ مطابق هڪ سڌي سادي ۽ عام رواجي امير طور رهي سگهي ٿو، ۽ انهيءَ ۾ کيس نئين معاهدي جي تحت انگريز سرڪار جو پورو تحفظ حاصل رهندو. نوجوان شهزادو بلڪل مطمئن نظر آيو، ۽ رستم سان گڏجي واپس ويو، جنهن هاڻي جنرل جي منظوريءَ سان رستم کي انگريزن جي ڇانوڻيءَ ۾ اچڻ جي دعوت ڏني. هن اثين ڪرڻ قبول ڪيو، پر ان هوندي بہ ٽڪل هڻڻ جو بهانو ڪري، ۽ اهڙيءَ طرح آئوٽرام کي دوکو ڏيئي، هو راتو رات اتان ڪان پڄي نڪتو، ۽ اهڙيءَ طرح هن هڪ دفعو پيهر اهو ئي ڪوڙو ڪردار ادا ڪيو، جيڪو هڪ دفعو اڳي ڏيجيءَ واري ڪوٽ ۾ ادا ڪري چڪو هو؛ حالانڪ تہ هاڻي هن کي ڪنهن بہ دغابازيءَ يا سازش جو شبهو ٿي نہ پئي سگهيو، جو هو ڏسي پئي سگهيو، تہ کيس ڇانوڻيءَ ڏانهن اچڻ جي دعوت ڏيڻ بدران، بالجبر ۽ طاقت جي زور سان اوڏانهن آڻي سگهجي ها.

جڏهن امامڳڙهہ تي قبضو ٿي ويو، تڏهن جنرل انهيءَ جي تسخير مان فائدو وٺڻ لاءِ، ميجر آئوٽرام کي پنهنجي ڪمشنر جي حيثيت ۾ خيرپور روانو ڪيو، ۽ اپر ۽ لوئر سنڌ جي وڏوڙي اميرن کي هڪ عام پڌرنامي جي ذريعي ويهين تاريخ تي انهيءَ شهر ۾ بذات خود اچي گڏ ٿيڻ، يا پنهنجن وڪيلن کي موڪلڻ جي دعوت ڏني تہ جيئن نئين عهدنامي کي طئي ڪيو وڃي. لوئر سنڌ جي اميرن پنهنجن وڪيلن کي

موڪلڻ کان انڪار نہ ڪيو، پر انهن کي ڪونہ موڪليو. باقي اپر سنڌ جا امير دور رهيا. انهيءَ وچ ۾ ڪمشنر پنهنجي سفر دوران جڏهن رستم کي ريگستان جي سرحد وٽ سنڌس پراڻي ڇانوڻيءَ ۾ موجود ڏٺو، تڏهن هن کيس ساڻس گڏ جي خيرپور هلڻ ۽ ٻين اميرن جي وڪيلن سان گڏجي عهدنامي جي معاملي نبيرڻ لاءِ مدعو ڪيو. رستم، جنهن وٽ انهيءَ وقت ست هزار هٿياربند پوئلڳ ۽ ست توبون ساڻ هيون، ۽ جيئن تہ هو پنهنجن فسادي پٽن ۽ پائٽين سان قريبي رابطي ۾ هو، جن جي فوجن ۾ هو پنهنجون فوجون ملائي انهن کي وڌيڪ طاقتور بنائڻ وارو هو، ڪمشنر جي انهيءَ ڳالهہ تي دل ئي دل ۾ ڪلڻ لڳو. هن پنهنجن ماڻهن کي ڪمشنر جي نظرن کان دور رکي، هڪ دفعو وري به اڳي وانگر ٽڪ هڻڻ جو بهانو بنايو، ميجر کي التجا ڪئي تہ هو پنهنجو سفر جاري رکي، ۽ هن سان وعدو ڪيو تہ هو ٻئي ڏينهن تي خيرپور پهچي ويندو. اهڙيءَ طرح هو انهيءَ ماڻهوءَ کي ٻيو دفعو بہ دوکو ڏيئي ويو، جنهن کي پنهنجي اعليٰ تر خوبين ۽ مهارت سان جنرل ۽ اميرن تي ضابطو رکڻو ۽ سنڌن رهنمائي ڪرڻي هئي، ۽ پوءِ اهو پوڙهو رئيس ڏکڻ طرف ڪوچ ڪري هليو ويو.

ڪمشنر طرفان انهيءَ ٺڳيءَ ۽ فريب کي، ناقابلِ فهم منطق سان علي مراد جي بري اثر سان منسوب ڪيو ويو، حالانڪ هو انهيءَ وقت ڪيئي ميل پري سر چارلس نيپئر سان گڏ ريگستاني علاقي ۾ هو، جڏهن تہ رستم پنهنجن دوستن ۽ عزيزن جي جهرمٽ ۾، ۽ پنهنجن هزارين بلوچن جي حفاظت ۾ هو! پر معلوم ٿئي ٿو تہ انهيءَ وقت آئوٽرام جي فيصلي واري قوت ڪنهن جوشيلي خيال سبب پريشان ٿيل هئي ۽ هن جا رايا ۽ خيال حيرت انگيز طور بي ترتيب ۽ هڪٻئي سان بلڪل اڻ ٺهڪندڙ هئا، جيتوڻيڪ هو انهن لاءِ زوردار ۽ بار بار سفارش ڪري رهيو هو. هن کي جڏهن سنڌ ۾ سنڌس سياسي

عهدي کان محروم ڪيو ويو هو، اتان کان رواني ٿيڻ تي، جنرل کي وري سفارش ڪئي هئي ته علي مراد کي اعليٰ تر لياقت ۽ اهليت، عزت آبروءَ جي پختگيءَ ۽ انگريزن لاءِ اڻ لچڪندڙ وفاداريءَ جي خوبين جي مالڪ هئڻ جي حيثيت ۾ اعتماد ۽ اعتبار ڪرڻ گهرجي؛ ساڳئي وقت هن اميرن جي وزير، فتح محمد غوري جي بي اصول ماڻهوءَ، انگريزن سان اتحاد ڪرڻ جي مخالف ۽ دشمن هئڻ، ۽ هر طرح سان خطرناڪ هئڻ سبب مذمت ڪئي هئي. انهن ئي جذبن ۽ راين جو اظهار ڪندي، هو بمبئي هليو ويو، ۽ ڇهن هفتن کان پوءِ هو نئين معاهدي جي تفصيلن طئي ڪرڻ لاءِ جنرل جي ڪمشنر طور واپس آيو. هن وٽ، سنڌ مان سندس غيرحاضريءَ دوران، انهن ٻن ماڻهن جي متعلق پنهنجا رايا تبديل ڪرڻ لاءِ نوس معلومات حاصل ڪرڻ جا ڪي به وسيلا موجود ڪين هئا، ۽ انهيءَ وقفي جي دوران انهن کان جيڪي به ڪم سرزد ٿيا هئا، سي سڀ ئي اهڙا هئا، جيڪي سندس پهرئين خيال جي منصفانه هئڻ جي تصديق ڪري رهيا هئا.

ان هوندي به، هاڻي رستم سان فقط ٻن ملاقاتن ڪرڻ کان پوءِ، جيڪي ٻئي انهيءَ پوڙهي جي ڪوڙن ۽ غلط بيانين سان نمايان هيون، ميجر آئوٽرام، بظاهر انهيءَ امير جي اختياريءَ تي، حيرت انگيز نموني ۾ ڦيرو کائي، علي مراد جي خلاف نهايت ئي زوردار نموني ۾ ڳالهائيندڙ، ۽ شديد مذمت ڪندڙ ٿي پيو هو. هن رستم جي خواهش تي اهڙي نازڪ وقت ۾، جڏهن سنڌ جي ٻنهي ملڪن جا سمورا امير خوف ۽ دشمنيءَ جي وچ ۾ لوڏا کائي رهيا هئا، سفارش ڪئي ته انگلستان جي دشمن، فتح محمد غوريءَ جهڙي عيار ماڻهوءَ کي، جنهن جو بلوچن جي مٿان اثر و رسوخ عام طرح سڀني کي چڱيءَ طرح معلوم هو، جنهن جي محمد شريف جي پڇاڙي ۾ شرڪت، خود ميجر آئوٽرام طرفان ثابت ڪئي وئي هئي؛ ۽ اهڙو

ماڻهو، جيڪو پنهنجي لياقت ۽ سازشن سبب ايتريقدر طاقتور ۽ زوردار هو، ۽ جيڪو هن وقت علي مراد جي ماڻهن کي، ٻين اميرن جي طرفداري ڪرڻ لاءِ رشوت ڏيئي ڦيرائڻ ۽ خراب ڪرڻ جي ڏوهه سبب قيد ۾ هو، آزاد ڪيو وڃي. البت هن انهيءَ سفارش ۾ هن ڳالهه جو اضافو ڪيو ته هن کي سنڌ مان جلاوطن ڪيو وڃي؛ پر سوال ته اهو هو ته هن کي اميرن سان فوري طور رابطي ۾ اچڻ کان ڪهڙيءَ طرح روڪي سگهجي ها؟

هن جي انهيءَ ڪارروائي جو مقصد متعين ڪرڻ ڏکيو ٿيندو. ائين ممڪن هو ته اخبارن جي احمقانه چاپلوسيءَ کان متاثر ٿي، يا سنڌ ۾ واحد پوليٽيڪل ايجنٽ هئڻ واري پنهنجي اڳوڻي طاقتور حيثيت کي ياد ڪري، هو اميرن سان ٺاهه جي ڳالهين ڪرڻ لاءِ سندن سامهون اچڻ کان پيشتر، هو پاڻ کي انهن جي نظرن ۾ طاقت ۽ اثر و رسوخ جي مالڪ هئڻ جي حيثيت ۾ آڻڻ چاهيندو هجي، يا اهو به ممڪن ٿي پئي سگهيو ته هو جنرل جي هن باري ۾ آزمائش ڪرڻ چاهيندو هجي ته هو پاڻ کي ٻين، يا خود سندس هٿن ۾ ڪاٺ جو اُلو بڻجڻ ڏئي ٿو يا نه؛ يا وري اهو به ممڪن هو ته سندس اها ڪارروائي هن جي ويسر ۽ فراموشيءَ جو نتيجو هجي يا وري ملڪ جي عام نازڪ صورتحال تي سوچ ويچار کان سواءِ ٿي، هو محض رستم کي راضي ڪرڻ چاهيندو هجي. انهيءَ معاملي تي ڪهڙي به رخ کان اوهان نظر وجهندا، ته هو اوهان کي بلڪل ناڪافي، اڻپورو ۽ بيخيالو پوليٽيڪل ايجنٽ ڏسڻ ۾ ايندو.

جنرل طرفان محمد غوريءَ کي آزاد ڪرڻ کان انڪار ڪرڻ واري ڳالهه مان ڪمشنر کي اهو سبق سکڻ گهربو هو ته ڪيس آئينده لاءِ پنهنجين سفارشن ۽ تجويزن پيش ڪرڻ ۾ احتياط کان ڪم وٺڻ گهرجي. انهيءَ انڪار ڪرڻ جي ضرورت مان سر ميي. نيپئر کي اهو سبق سکڻ گهربو هو ته ڪيس پنهنجي ڪمشنر کي هڪ ڪامياب ايلچيءَ ۽ ڊپلوميسيءَ جي

ماهر طور سمجهڻ کان احتراز ڪرڻو پوندو. انهن ٻنهي مان اول الذڪر کي ڪنهن به طرح ڪو شرم نه آيو ۽ مؤخرالذڪر کي پنهنجي ڪمشنر جي اهڙي تضاد خياليءَ تي ڏک پهچڻ بدران حيرت ٿي، ڇاڪاڻ ته هو هڪ اهڙي فطرت جو مالڪ آهي، جنهن تي ٻين ماڻهن جي اهليت ۽ اعليٰ اوصاف جو فائديمند ۽ سٺو اثر پوندو آهي، جنهن کي اها قبول ڪرڻ لاءِ هميشه ڪليل رهندي آهي، ۽ هڪ دفعو جڏهن اها اهڙو اثر قبول ڪري وٺندي آهي، تڏهن ان کي سختيءَ سان پاڻ وٽ محفوظ رکندي آهي. چنانچه هن سندس بي وقتي تجويز کي رد ڪندي، کيس پوءِ بہ اعتما ۾ رکيو، تان جو هن جي اڃا بہ ٻين وڏيڪ حيران ڪندڙ ۽ ڏڪائيندڙ تجويزن، جن ۾ سڄي لشڪر جي سلامتيءَ جو سوال پيدا ٿي رهيو هو، جنرل کي اهو ڏکوئيندڙ احساس ڏياريو ته هن بلڪل عام رواجي خوبين جي مالڪ، حد درجي خودراءِ ۽ غلطين جي بار بار مشق ڪندڙ انسان جي مشورن کي حد کان زياده قبول ڪيو هو.

جنرل امام ڳڙهه طرف ڪوچ ڪرڻ کان اڳي اڃا ڏيجيءَ واري ڪوٽ ۾ ئي هو، جڏهن رستم اهو چاهندي ته انگريزن وٽ ڪا مهم زير غور آهي، لوئر سنڌ جي اميرن کي، جيڪي سندس گهراڻي جي نوجوان شهزادن سان قريبي ۽ گهاٽي اتحاد ۾ هئا، اهو مشورو ڏنو ته انهن کي لڙائي جي تيارين ڪرڻ ۾ اورچ ٿيڻ گهرجي. هن کي يقين هو ته انگريزن جو لشڪر ريگستان اندر داخل ٿي نه سگهندو، ۽ ان جا سپاهي اتان جون تڪليفون ۽ مصيبتون برداشت ڪرڻ سبب بيمار ۽ بد دل ٿي واپس موٽندا ۽ اهو ئي سبب هو، جو جنرل جي توقعات ۽ اميدن جي برعڪس ڊنگيءَ واري مورچي کي، ايڏي ڊگهي عرصي تائين قائم رکيو ويو هو. جڏهن رستم ڏٺو ته انگريزي لشڪر امام ڳڙهه کي تباهه ڪرڻ کان پوءِ، ٿڪ ۽ بيزاريءَ کان بي نياز رهي واپس اچي رهيا هئا، انهن جا سر

اڃا اڻ جهڪيل هئا؛ هن انهيءَ متڪبرانه سختيءَ سان، جيڪا
ڪاميابي ۽ فتح ماڻهوءَ کي عطا ڪندي آهي، شهزادن کي
هي مشورو ڏنو ته اهي جنگ جي ڏڏڪي کي جذب ڪرڻ لاءِ
نه ترسن؛ هن کين کونهيرا طرف پٺتي هٽڻ لاءِ چيو، جتي
لوئر سنڌ جي سرحد سان لڳو لڳ هن جو هڪ قلعو موجود
هو، جيڪو ريگستان جي حدن اندر هئڻ جي باوجود، ان ۾
پاڻيءَ جو ڪافي مقدار موجود هو. هن ميجر آئوٽرام کي
خيرپور طرف سندس بي مقصد ڪم سان موڪلي، پنهنجي فوج
جي حصي کي پاڻ سان گڏ وٺي، نهايت تيز رفتاريءَ سان روانو
ٿي ويو. اتي پهچڻ کان پوءِ، جيئن ته هن جو حيدرآباد ۽ ميرپور
جي اميرن سان قريبي تعلق هجي ها، انڪري هو سندن
ارادي کي وڌيڪ آسانيءَ سان متاثر ڪري سگهي ها، ۽ انهيءَ
وقت تائين پنهنجن بلوچن سان سلامتيءَ ۾ رهي سگهي ها، جيسين
لوئر سنڌ جي لشڪر جو اجتماع، سڄي لشڪر کي گڏ جي
ميدان ۾ نڪرڻ لائق بنائي ها.

اهڙي موقعي تي ڪو فوجي دماغ رکندڙ ماڻهو ريگستان
۾ پيشقدمي ڪرڻ، ۽ امام ڳڙهه کان پٺتي هٽندڙ انگريزن
جي مختصر فوج کي گهيري منجهائي مارڻ جو مشورو ڏئي ها؛
پر انگريز جنرل هنن جي ڪنهن به اهڙي رٿا کي، جيڪڏهن
انهن جي ذهن ۾ اهڙي ڪا رٿا هئي، ناڪام بنائڻ لاءِ
دورانديشي ڪندي، موٽڻ لاءِ پيو ٿي رستو اختيار ڪيو هو.
رستم جڏهن اپر سنڌ کي بلڪل ئي ترڪ ڪرڻ، ۽ پنهنجي
گهراڻي ۽ هٿياربند پوئلڳن جي اثر ۽ رسوخ کي حيدرآباد وارن
اميرن جي وڌيڪ ويجهڙائي ۾ آڻڻ جو فيصلو ڪيو هو،
تڏهن هن ڪو غلط فيصلو نه ڪيو هو. اهي شهزادا امام ڳڙهه
جي تباهه ٿيڻ تي نراس ۽ خوفزده ٿي پيا ۽ جيئن ته سندن
سڀني مددگار سردارن جي فوجن کي لڙائي شروع ڪرڻ لاءِ
هڪ هنڌ جمع ٿيڻ ۾ اڃا ٽن هفتن جي دير هئي، ان ڪري

اهي لچڪڻ ۽ لوڏا کائڻ لڳا، جيڪا ڳالهه عياش ۽ نشئي ماڻهن کان اهڙي سنگين بحران جي موقعي تي بلڪل قدرتي طور متوقع هوندي آهي. انهن اپر سنڌ وارن اميرن کي پاڳل ۽ چريو سڏيو، ۽ کين لوئر سنڌ ۾ داخل ٿيڻ کان منع ڪئي، ۽ هنن اجا به دوکي بازي ڪرڻ جي خيال کان، ڪمشنر سان ملڻ لاءِ پنهنجا وڪيل خيرپور ڏانهن موڪلي ڏنا ۽ اهو قدم اهڙو هو، جيڪو هنن اڳواٽ ڪٺڻ کان سختيءَ سان پرهيز ڪئي هئي. اپر سنڌ جا امير، جن پنهنجي دشمن جي قوت کي مذاڪرات ۽ فوجي چرپر، ٻنهي ۾ چڱيءَ طرح محسوس ڪري چڪا هئا، جن پنهنجا محلات ۽ آرامده باغ باغيچا ترڪ ڪيا ۽ پنهنجن "زنانن" سان گڏ اُبهري سٺبهري سفر جون صعوبتون سهي آيا هئا، جيڪي هن کان اڳيئي جنگجو ماڻهن کي پگهارن تي رکڻ ۾ پنهنجو گهڻو ئي خزانو خرچ ڪري کپائي چڪا هئا، ۽ جن کي انهن سڀني ڳالهين جي نتيجي ۾ نامرادين ۽ ناڪامين کان علاوه ٻيو ڪجهه پلئه نه پيو هو، سي اهي ڳالهيون ٻڌي وڏائيءَ، ڪاوڙ ۽ نفرت وچان سڙي پچي ويا. جيئن ته انهن کي سخت قسم جي زندگي گذارڻ ۽ لٽ مار ڪرڻ جي شوقين بلوچن جي پٺڀرائي حاصل هئي ۽ اهي سنڌن آواز تي اچي گڏ ٿيا هئا، ۽ ڏاڍي جوش ۽ جذبي سان پريل هئا، انڪري هاڻي اهي صلح ۽ امن جي ڳالهه ٻڌڻ جا روادار نه هئا. هنن لوئر سنڌ جي اميرن کي چيو ته اهي رنج ٿين يا راضي، انهن کي ڪنهن به صورت ۾ گڏجي اتحاد ڪرڻو پوندو؛ ۽ پوءِ انهن ۽ اپر ۽ لوئر سنڌ جي سڀني سردارن، جيڪي به انهيءَ وقت تائين جمع ٿي سگهيا هئا، قسم کنيو ته اهي لعنتي فرنگين سان وڙهندا، ۽ علي مراد کي تباهه و برباد ڪندا.

انهيءَ بحراني صورتحال ۾، حيدرآباد وارن اميرن، دستور موجب، ٻٽو ڪردار ادا ڪيو. هنن لڙائي جي حامي جماعت جي خواهش کي قبول ڪندي، پنهنجن مددگار قبائلي

سردارن ۽ سنڌن پوئلڳن کي جلد از جلد وڙهڻ لاءِ چوائي موڪليو، پر انهن ساڻ ئي ساڻ، پنهنجن ايلچين ۽ نمائندن کي سفيرن جو اعليٰ درجو ڏيئي ۽ اهڙيون سنّدون عطا ڪري، کين جاسوسن جون هدايتون ڏيئي ۽ فوجي اڳواٽن جا اختيار حوالي ڪري، انگريزن جي ڇانوڻي ڏانهن موڪلي ڏنو.

انهن نمائندن جي اچڻ سان سر چارلس نيپئر تي اهو تاثر قائم ٿيو ته اپر سنڌ ۾ به هن جون ڪوششون ائين ئي ڪامياب ٿينديون، جيئن لوئر سنڌ ۾ ٿيون هيون، ۽ کيس اها خاطري ٿي ته هاڻي هن کي ڳالهين جي ذريعي صلح سانت سان سڄي معاملي کي نبيرڻ گهرجي، پر هو غلطيءَ ۾ هو. هن کي انهيءَ وقت بلوچ جنگي جوانن جي متڪبرانه ۽ جرئت ڀري طبيعت، ۽ سنڌن جوشيلي همت جي ڪا ڄاڻ ڪانه هئي، ۽ نه ئي هن کي اهڙو ڪو علم هو ته اهي ماڻهو پنهنجن اميرن تي ڪيترو اثر ۽ رسوخ رکن ٿا، جن جي ڪمزور دلين ۽ ڊڄڻين طبيعتن کي هن پنهنجي خيال ۾ تمام گهٽو وزن ڏنو هو. انهيءَ ڪري هن تمام جلدي انهيءَ باري ۾ يقين ڪرڻ جي غلطي ڪئي، ۽ ڇاڪاڻ ته هن جي زوردار خواهش اهائي هئي ته ائين ٿئي، ۽ هن ڪري به، جو ميجر آئوٽرام پنهنجن خيالن ۽ فتوائن ۾ حد کان زياده يقين رکڻ ڪري جنرل کي مسلسل اها خاطري ڏيندو رهيو ته هو آسانيءَ ۽ يقين سان اميرن کي فرمانبرداريءَ ڪرڻ تي آماده ڪري سگهندو، ڇو ته سنڌس راءِ مطابق، هنن کي لڙائي ڪرڻ جو ڪوئي شوق ڪونه هو. بهرحال، جنرل هنن جي مرضيءَ کي پرکڻ لاءِ هڪ پڌرنامو جاري ڪيو، جنهن ۾ هن انهن کان هڪ دفعو ٻيهر مطالبو ڪيو ته هو سنڌس ڪمشنر سان گڏجن، ۽ نئين عهدنامي جي خلاف کين جيڪي به اعتراض آهن، سي صاف طور ظاهر ڪن، ۽ اختلافي مسئلي تي قطعي ۽ يقيني فيصلو ڪرڻ لاءِ ان جو اظهار ڪن، يا مردانه وار جنگ جو

اعلان ڪن، ميدان ۾ نڪري اچن، ۽ اڄ تائين جيڪا غلط نموني جي ڪوڙي ٻه-طرفي راند ڪندا رهيا آهن، تنهن کي هاڻي ختم ڪن.

انهيءَ ڳالهه ڪو اثر پيدا نه ڪيو. اميرن، انگريزن جي فوج ۽ پنهنجن وحشي سردارن جي طرفن کان، ٻن مختلف قسمن جو خوف محسوس ڪيو، ۽ انڪري قدرتي طور هنن مؤخرالذڪر ڌر کي ذري گهٽ وڌيڪ خطرناڪ سمجهي، ان طرف لاڙو ڪاڏو؛ انهن جي خواهش ٻه لڙائي جي هئي، سندن ارادو ٻه لڙائي ڪرڻ جو هو. هو انهيءَ ڳالهه کان فقط انهيءَ وقت دور ڀڄندا هئا، جڏهن شخصي خطرو سمجهندا هئا. ان هوندي به، هنن جا ڪافي تعداد ۾ اتحادي هنن کان اچا ايڏو ته گهٽو پري هئا، جو هو فوري تصادم کان ڪترائي رهيا هئا، ۽ نيازمنديءَ جي هن ڍونگ سان، سندن مقصد انهيءَ وقت تائين مهلت حاصل ڪرڻ جو هو، جيسين هنن جا سمورا لشڪر هڪ هنڌ تي اچي جمع ٿين. جيئن ئي سندن جنگجو جوان انهن وٽ پهتا، تيئن ئي هنن جو خوف ۽ خطرو گم ٿي ويو، ۽ سندن غرور ۽ تڪبر آڏو آيو.

اِها هئي سياسي صورتحال، جڏهن سر چارلس نيپئر جنوريءَ جي پوئين اڌ ۾ پير ابوبڪر وٽ پهچي، پنهنجي لشڪر سان وري وڃي مليو. هن جون فوجون، جن جو تعداد ذري گهٽ ٽي هزار هو، هاڻي پوري طرح سان منظم هيون. هن جو ساڄو بازو سنڌونديءَ وٽ هو، جنهن جي وسيع پيٽ تي سندس هٿيار بند جنگي جهاز ۽ جنگ ۽ رسد جو سامان موجود هو. هن جو ڏائو بازو ريگستان طرف هو، جتي هاڻي ويران جهنگ ۽ بيابان کان علاوه ٻي ڪابه شيءِ موجود نه هئي، جنهن تي امير ڪو آسرو ڪري سگهن ها. امڪان هو ته اهي پنهنجون فوجون وٺي انهيءَ ويران علائقي ۾ گهڙي پون، ۽ پوءِ اتان وڏو وڪڙ کائي، سندس ٻازوءَ وٽان لڪي

علي مراد جي علائقن ۾ وڃي پـون. ان جي بـاوجود، ڪيس انهيءَ باري ۾ ڪا پرواه ڪانه هئي، ڇو ته انهيءَ امير وٽ پنهنجي ڪافي طاقتور فوج موجود هئي، ۽ هو پنهنجي لاءِ انهيءَ خطري کان پوريءَ طرح باخبر هو. سکر ۽ روهڙيءَ ۾ موجود انگريزن جي فـوجن جي هن کي حمايت حاصل هئي، ۽ هو ٻين اميرن جـي سنڌونـديءَ جـي ساڄي ڪپ وارن قلعدارن سان اڳيئي جنگـ ۾ مصروف هـو، جيڪي پنهنجن قلعن جي مضبوطيءَ تي جيڪي سڄي ساڪ ۾ پکـڙيل هئا، آسرو رکي هن جي ڊل اڳاڙيندڙن جي مخالفت ڪري رهيا هئا. چنانچه، هو انهن سان لڙائي ڪرڻ لاءِ بلڪل تيار هو، ۽ جيڪڏهن ڏکڻ کان آيل تازه دم فوجن جي پهچڻ سان، يا جيڪڏهن شاهه ڳڙهه واري طرف علي محمد جي اتي پهچڻ ڪري علي مراد ڪنهن طرح سان مغلوب ٿي پوي هـا، تـه بـه بينگال واري ڊويزن ٿوري ئي وقت انـدر اتي پهچي سندس پوزيشن بحال ڪري سگهي ها.

ائين به نه ٿي سگهي ها ته امير درياءَ جي ساڄي ڪپ تـان پنهنجن فوجن کي سکر تي چاڙهي ڪو فـائـدو پرائي سگهن هـا، ڇاڪاڻ ته هاڻي اها ڇانوڻي ڏاڍي مضبوط هئي. انهيءَ ڪري انگريزي فوج جي ڪارروائي جو رخ بلڪل سڌو ۽ سولو، سنهن سامهون هو، جڏهن ته سندس ساڄو بازو جنگي جهازن جي موجودگيءَ ڪري محفوظ ۽ اجا به چئجي ته ايترو طاقتور هو، جو اهو لشڪر دشمن جي ڏائي بازوءَ کي ڦيرو ڏيئي، ان جي پٺ لاءِ خطرو بڻجي سگهي ها. سچ آهي تـه انگريزي فوج جو ڏائو بازو کليل هو؛ پر اهو پاسو ريگستان طرف ئي کليل هو، جتي ڪئپٽن جيڪب جي قيادت ۾، جيڪو گهوڙيسوار فـوج جـي مـلازمت لاءِ مخصوص مـهـارت جـو مالڪ هو، سنڌ جـي گهوڙيسوارن وارو لشڪر موجود هـو، جنهن کي ريگستان ۾ ڪجهه اندر پهچائڻ سان، انهيءَ طرف

ڪان اوچتي حملي جي امڪان کي ختم ڪري سگهي ها.
اهڙيءَ طرح فوجي اصولن جي نقطہ نظر کان فوج محفوظ
مقام تي هئي، ۽ اتان کان اها ڪنهن بہ طرف ڏانهن پيشقدمي
ڪرڻ لاءِ آزاد هئي؛ ايترو بہ هو، جو فوج سنڌوءَ کي پار
ڪري سگهي ها، ۽ اڳتي وڌندي يا پٺتي هٽندي، ساڄي
ڪپ تي پڻ جنگي ڪارروائي ڪري سگهي ها.

هاڻي اهڙو وقت اچي ويو، جو اميرن جي لشڪر جي
تعداد يا سندن ارادن جي متعلق ڪابہ يقيني معلومات ۽
خبرچار نہ ٿي ملي سگهي، پر ان هوندي بہ هيءَ ڳالهہ بلڪل
واضح ٿي ويئي تہ لوئر سنڌ جي اميرن جو مقصد فقط مناسب
مهلت ملڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻ هو، جڏهن تہ اپر سنڌ وارا
جنگ لاءِ سندرو ٻڌي بيٺا هئا.

جيئن مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي؛ تہ جنرل امام ڳڙهہ ۾
موجود هوندي هڪ پڌرائي شايع ڪرڻ ذريعي سڀني اميرن
کي دعوت ڏني هئي تہ اهي پاڻ شخصي طور يا پنهنجي
وڪيلن جي معرفت سندس ڪمشنر سان خيرپور ۾ اچي
ملاقات ڪن. وڪيلن کي، البت پنهنجن مالڪن وٽان نئين
عهدنامي طئي ڪرڻ لاءِ مڪمل اختيارات حاصل ڪري پوءِ
اچڻو هو، نہ تہ انهن کي ڪانفرنس کان خارج ڪيو ويندو
۽ سندن آقائن کي دشمن قرار ڏنو ويندو. خيرپور ۾ جمع
ٿيڻ لاءِ ٢٠- جنوريءَ واري تاريخ مقرر ٿيل هئي. انهيءَ مدت
کي، بعد ۾ وڌائي ٢٥ ڪيو ويو، پر اپر سنڌ وارن اميرن
پاران ڪوبہ ماڻهو ڪونہ آيو ۽ لوئر سنڌ وارن وٽان جيتوڻيڪ
انهيءَ وقت تي وڪيل اچي پهتا، جڏهن فوج ريگستان
کان واپس پهتي هئي، پر ان هوندي بہ فقط هڪ صوبدار
جي وڪيل کي ئي مڪمل اختيارات حاصل هئا. انهيءَ ڪري
جنرل، پير ابوبڪر ۾ بہ ڏينهن قيام ڪرڻ کان پوءِ، آهستي
آهستي ڏکڻ طرف ڪوچ ڪيو، ۽ ائين ڪندي هن کي امن

۽ صلح جو ڪو آسرو ڪونہ هو، پر وري بہ هن طرح دليلبازي ڪرڻ سان صلح جي ڪجهہ اميد هيس:

”آءٌ وقت وڃائي نٿو سگهان؛ گرميءَ جي موسم قريب اچي رهي آهي ۽ آءٌ نٿو چاهيان تہ هي جهنگلي انگريزن جي فوجي طاقت کي حقارت وچان ڏسن. هنن جا ارادا مشڪوڪ آهن ۽ سنڌن چلت شڪ واري آهي؛ هٿيار بند ماڻهو هنن ڏانهن هر طرف کان تيزيءَ سان اچي رهيا آهن، انهيءَ ڪري سنڌن اصل حالت ۽ خيالن جي پڪ ڪرڻ لاءِ هنن کي ويجهو وڃڻ ضروري آهي. جيڪڏهن ائين سچ آهي تہ، جيئن ٻڌڻ ۾ پيو اچي، لوئر سنڌ جي اميرن اپر سنڌ وارن سان ٻڌي ڪرڻ کان انڪار ڪيو آهي، يا انهن کي سنڌن ملڪ اندر داخل ٿيڻ کان منع ڪئي آهي تہ پوءِ اهي سرحد وٽ موجود ملندا، جتي انهن تي سامهون کان حملو ڪري سگهبو، جڏهن تہ جيڪب ريگستان واري طرف کان سنڌن ساڄي بازوءَ تي حملو ڪري سگهندو. اسان جا دخاني جهاز انهن جي ڏائي بازوءَ طرف هوندا، جڏهن تہ حيدرآباد انهن لاءِ بند هوندي؛ پوءِ انهن کي جنگ جيتڻي پوندي يا اسان جي هٿان مري کپي وڃڻو پوندو، يا پيش پئي عهد نامي تي دستخط ڪرڻي پوندي. جيڪڏهن هو اڪيلا ئي ريگستان طرف پڇڙي ويندا تہ اتي هنن لاءِ پناهہ جي ڪا جاءِ ڪانهي، ڇاڪاڻ تہ امامڳڙهہ تباهہ ٿي چڪو آهي. انهن کي لازمي طور اتر طرف وڃڻو پوندو، جتي کين علي مراد موجود ملندو، ۽ هن کان سواءِ انهن کي وڏيڪ انگريز فوجن سان وڙهڻو پوندو. بينگالي ڊويزن، درحقيقت فيروزپور طرف ڪوچ ڪري رهي آهي، پر هنن جي چڏيل ضلعن ۾ بهاول خان جي گهوڙيسوار فوج اسان جي اتحادين ۽ ساٿين جي حيثيت ۾ موجود آهي.“

هن جو اهو خيال بلڪل پورو ۽ ماهرانہ هو.

انهيءَ وچ ۾ لوئر سنڌ وارن وڪيلن کي سلامن ۽ سندن پنهنجي موجودگيءَ کي دوستيءَ جي علامت طور قبوليت جو شرف ڏيئي واپس موڪليو ويو؛ ۽ جيئن ته ڪنهن به اهڙي ڳالهه کي نظرانداز نه ڪرڻ گهربو هو، جنهن جي نتيجي ۾ امن جي بحالي ممڪن ٿي سگهي ها، انڪري عهدنامي طئي ڪرڻ جي مدت پهرين فيبروريءَ تائين وڌائي ويئي. ميجر آئوٽرام کي، خود سنڌس تڪڙي ۽ زوردار درخواست ڪرڻ تي حيدرآباد وڃڻ جي اجازت ڏني ويئي، ڇو ته هو اجا به وڏي اعتماد سان هن ڳالهه جي دعوي ڪري رهيو هو ته هو اميرن کي مطيع بنائي سگهندو. ان هوندي به جنرل پنهنجي پيشقدميءَ کي جاري رکيو، ڇو ته سندس اهو خيال هو ته اها ڳالهه سندس ڪمشنر جي ڊپلوميسي جي ڪاميابيءَ ۾ مدد ڏيندي. ساڳي وقت هو اميرن کي اها هدايت پڻ ڪندو رهيو ته هو مذاڪرات ڪن، ۽ هو هر وقت پنهنجي طرفان جنگ کي ٽارڻ ۽ ان کان بچڻ جي خواهش جو اظهار ڪندو رهيو.

”هاڻي ته مون بااختيار وڪيلن لاءِ حد کان گهڻو وقت انتظار ڪيو آهي،“ هن ميجر آئوٽرام کي لکي موڪليو، ۽ ”آءٌ سمجهان ٿو ته اوهان هاڻي حيدرآباد وڃي سگهو ٿا. جيڪڏهن اوهان سمجهو ته ائين ڪرڻ سان رتوڇاڻ جي امڪان کي ٽاري سگهبو ۽ اميرن کي عهدنامي جي مسودي سان متفق ڪري سگهبو ته انهيءَ ڳالهه تي آءٌ اتفاق ڪرڻ بدران، ان کي تعلقات جي بحالي سمجهي سگهبو. مون کي هن ڳالهه، جو نهايت گهڻو اونو آهي ته هو مقابلو نه ڪن؛ مون کي يقين آهي ته اهي هٿيارن جي طاقت سان مقابلو نه ڪندا، پر آءٌ ان هوندي به ڪنهن اهڙي قدم کڻڻ کي نظرانداز نه ڪندس، جنهن لاءِ توهان يا ڪو ٻيو اهو سمجهي ٿو ته ان طرح جنگ جي خطري کي ٽارڻ ۾ مدد ملي سگهندي.

آءٌ ۽ نيان ٿو ته توهان گهڻو ڪري چڱو ڪم ڪندا ۽ اهو ڪم، انهيءَ رخ ۾ منهنجين سرگرمين جي ڪاميابيءَ لاءِ پڻ اوترو ئي چڱو ثابت ٿيندو“. ”منهنجي مرضي آهي ته توهان رستم کي لکي موڪليو ته جيڪڏهن هو منهنجي ڇانوڻيءَ ۾ ايندو ته آءٌ سندس سک ۽ آسودگيءَ لاءِ هر ضروري قدم کڻي سندس آجيان ڪندس“.

اهو خط ٢٩-جنوريءَ تي لکيو ويو هو. ٣٠-جنوريءَ تي هن هڪ دفعو وري پيهر عهدنامي تي دستخط ڪرڻ جي مدت وڌائي ٦-فيبروريءَ تي رکي، ۽ ميجر آئوٽرام ڏانهن هن طرح لکي موڪليو:

”مون حيدرآباد جي نمائندن سان ملاقات ڪئي آهي. مون هنن کي اوهان سان آتي ٦-فيبروريءَ تي ملڻ جو حڪم ڏنو آهي. توهان کي ان ڪان پوءِ، مون کي هڪدم ۽ سڌي طرح اهو ٻڌائڻو آهي ته اهي مير رستم ۽ ٻين اميرن جي بااختيار نمائندن کي پاڻ سان گڏ وٺي آيا آهن يا نه. جيڪڏهن انهن کي وٺي آيا آهن ته پوءِ آءٌ مذاڪرات جي نتيجي جو انتظار ڪندس؟ جيڪڏهن نه، ته ان صورت ۾ آءٌ ٦-فيبروريءَ تي انهن جي خلاف دشمن جي حيثيت ۾ پيشقدمي شروع ڪندس، پر آءٌ اهو سمجهڻ ڪرڻ لاءِ آماده آهيان، جنهن سان اميرن تي اها مصيبت نازل ٿيڻ کان ٽري سگهي، جيڪا هنن تي اوهان سان نه ملڻ جي حالت ۾ پڪ نازل ٿيندي“.

اميرن ڏانهن هن نرم ۽ دوستانه انداز ۾ خط لکي موڪليو ۽ جنهن ۾ هن انهن طرفان وڪيلن موڪلڻ، ۽ ظاهري طور امن ۽ صلح جي خواهش رکڻ لاءِ سندن تعريف ڪئي؛ پر هن اپر سنڌ جي اميرن کي ٢٧ تاريخ تي هيٺين پڌرنامي ذريعي مخاطب ڪيو هو، جنهن ۾ انهن اميرن سان گڏريل ڏيڻ ۾ ڪيل ڳالهين جو اختصار ڏنل هو:

”اي اميرؤ، مون ڪي اوهان سان نئون عهدنامو ڪرڻ جو حڪم ڏنو ويو هو. اوهان صاحبن انهيءَ معاهدي جي مسودي کي زباني طور منظور ڪيو هو، پر عملي لحاظ کان اوهان مخالفت ڪرڻ لاءِ فوجون جمع ڪيون. توهان کي انهن فوجن کي منتشر ڪرڻ جو حڪم ڏنو ويو؛ توهان انهن کي منتشر نه ڪيو؛ توهان عهدنامي جي مسودي کي منظور ڪرڻ جي بهاني مون سان دوکو ڪرڻ چاهيو؛ توهان ائين سمجهو ته گرم موسم اچڻ تائين، جڏهن انگريزن جي فوجن لاءِ جنگي ڪارروائي ڪرڻ ممڪن نه رهندي، توهان معاملي کي ڊيگهه وٺائي وقت ڪڍي ويندا. توهان ائين سمجهو ته پوءِ توهان بنا ڪنهن خوف ۽ خطري جي، اسان تي چئني طرفن کان آزاديءَ سان حملو ڪري سگهندا. جيڪڏهن اسان گرميءَ اچڻ کان اڳ ئي اوهان تي حملو ڪيو، ته توهان پاڻيو ته تيستائين ڪافي دير ٿي ويندي، ۽ ان صورت ۾ توهان طاقت جي ذريعي اسان کي روڪڻ جو فيصلو ڪيو؛ لڙائي ۾ هارائڻ جي صورت ۾ توهان ريگستان ۾ پنهنجي لاءِ پناهگاهه موجود سمجهيو. جيڪڏهن اسان توهان جي مرضيءَ واري وقت تائين ترسون ها، ۽ انهيءَ رستي کان ڪوچ ڪريون ها، جنهن جي توهان کي توقع هئي، ته پوءِ جو خيال بلڪل صحيح هو. پر اسان پنهنجي وقت کي ترجيح ڏني، ۽ پنهنجي مرضيءَ مطابق رستو چونڊيو. اسان اوهان جي ريگستان ۾ ڪوچ ڪيو، ۽ توهان جي بارود جي ذخيري ۽ اناج کي ناس ڪيو، ۽ انهيءَ قلعي کي به تباهه ڪيو، جنهن ۾ توهان جي اجائي اميد مطابق، سلامتيءَ سان رکيل هئا، اسان ريگستان کان موٽيا آهيون، ۽ جنگ شروع ڪرڻ لاءِ اسان وٽ اڃا ڏهن مهينن جي مدت موجود آهي. پر آءٌ جنگ کان بچڻ چاهيان ٿو. انهيءَ ڪري مون توهان کي پنهنجي ڪمشنر ميجر آئوٽرام سان هن مهيني جي ٢٥ تاريخ تي ملڻ جي خواهش ڪئي. اها ملاقات نئين عهدنامي جي شرطن جي مسودي تي

تبادله خيال ڪرڻ، ۽ انهن کي توهان صاحبن طرفان، بلڪل اوهان جي مرضيءَ مطابق، قبول يا رد ڪرڻ جي فيصلي پڌڻ لاءِ رکي ويئي هئي. پر نتيجو ڇا نڪتو آهي؟ اوهان صاحبن نه تہ منهنجي خط جو ڪو جواب موڪليو آهي، ۽ نہ پنهنجن نمائندن کي اختيار ڏيئي منهنجي ڪمشنر سان ملڻ لاءِ موڪليو آهي. توهان جي اها روش انهيءَ حڪومت جي بيعزتي آهي، جنهن جو آءٌ ملازم آهيان. سون اوهان کي چيو تہ جيڪڏهن توهان ائين ڪندا تہ مان اوهان جي علاقن تي قبضو ڪندس. پر منهنجو مقصد اهو آهي تہ گورنر جنرل جي حڪم جي تعميل ڪندي، رتوڇاڻ ۽ لڙائي کي ٽاريان. انهيءَ ڪري مان اڃا بہ توهان کي ڇهرين فيبروريءَ تائين وقت ڏيان ٿو تہ انهيءَ تائين پنهنجن وڪيلن کي منهنجي هيڊڪوارٽر ڏانهن موڪليو، ۽ اها اميد ڪريان ٿو تہ توهان پنهنجي انهيءَ غير دانشمندانہ روش جو ازالو ڪندا، جنهن جو اوهان هن وقت تائين ارتڪاب ڪندا رهيا آهيو، جنهن جو مون کي ڏک آهي. بهرحال، منهنجي فوجي ڪارروائي پوءِ بہ جاري رهندي، پر توهان جو شخصي احترام ڪيو ويندو ۽ ڇهرين فيبروريءَ جي ڏينهن تائين توهان کي دوست سمجهيو ويندو، پر انهيءَ ڏينهن گذرڻ بعد مان انهن سڀني کي دشمن سمجهندس، جيڪي پنهنجن وڪيلن کي مون سان ملڻ لاءِ نہ موڪليندا.

”اي اميرؤ، توهان ائين سمجهو ٿا تہ توهان انهيءَ وقت تائين دير مدار ڪري سگهندا، جڏهن توهان سخت اونهاري ۾ انگريزي فوج کي ميدان مان پڇاڙي ڪڍندو، ۽ انهن کي سکر ۾ پناهہ وٺڻ لاءِ مجبور ڪندو. توهان پنهنجي ريگستان ۾ اعتماد رکيو، پر توهان ان ۾ دوکو کاڌو. توهان پنهنجي موتمار گرميءَ تي اعتماد ڪريو ٿا، ۽ ممڪن آهي تہ اڃا بہ توهان دوکو کائي وڃو. مان توهان کي هن کان پوءِ بيو خط نہ لکندس، ۽ نہ ئي انهيءَ اختياريءَ کي، جنهن جي آءٌ

نمائندگي ڪري رهيو آهيان، توهان جي آڏو ٽنوليءَ جو ذريعو بڻائيندس. پر آءٌ توقع ڪريان ٿو تہ هيءُ پڌرنامو توهان کي بزدليءَ واري پاليسي تي هلڻ بدران، مردانگي واري طريقه ڪار اختيار ڪرڻ تي آماده ڪندو“.

٣١- جنوريءَ تي فوج نوشهري فيروز پهتي، جيڪو شهر اپر سنڌ جي ڏاکڻين سرحد تي واقع، علي مراد جي علائقي ۾ آهي. اِتي پهچڻ تي، جنرل کي هدايتو ويو تہ اپر سنڌ وارا امير نيٺ آڻ مڃڻ لاءِ تيار ٿيا آهن. اها ڳالهہ ڪوڙي هئي، پر ان هوندي بہ، هو انهن کي خود پنهنجي تشدد جي نتيجن کان بچائڻ لاءِ ايتريقدر تيار هو، جو هن انهيءَ موقعي کي غنيمت ڄاڻي، هڪدم لارڊ ايلنبرو تي زور آندو تہ عهدنامي جي مسودي ۾ انهن شرطن کي نرم ڪيو وڃي، جيڪي سنڌس خيال ۾ هنن جي مالي ذريعن تي وڏيڪ بار وجهي رهيا هئا، ائين بہ نظر نٿو اچي تہ ڪو هن جي انهيءَ درخواست کي نامنظور ڪيو ويو ها، جيڪڏهن اهي افسوسناڪ واقعا هڪٻئي جي پٺيان ايڏيءَ تيز رفتاريءَ سان رونما نہ ٿين ها، جن انهيءَ کان پوءِ هر قسم جي ناهہ جي ڳالهين جو خاتمو آڻي ڇڏيو.

فيبروري ١٨٤٣ع

نوشهري ۾ هن جزوي طور پنهنجن يورپي فوجين لاءِ رسد جو سامان پهچائڻ، ۽ گهڻي ڀاڱي اميرن کي ميجر آئوٽرام سان پنهنجا معاملا طئي ڪرڻ جو موقعو ڏيڻ لاءِ، پنج ڏينهن قيام ڪيو. اهڙيءَ طرح هن عهدنامي ڪرڻ لاءِ ٽيون دفعو وقت وڌايو. پر هاڻي ميجر آئوٽرام طرفان عجيب و غريب نموني جي، ۽ بلڪل نئين ڊپلوميسي شروع ڪئي ويئي، ۽ انهيءَ گهڙيءَ کان وٺي، جڏهن هو امام ڳڙهہ مان سر چارلس نيپئر کان علحده ٿيو، ۽ اهڙيءَ طرح پنهنجي هلت ۾ هڪ طرح جي آزادي حاصل ڪئي، مياڻيءَ جي جنگ ختم ٿيڻ تائين، جڏهن

هن وري سنڌ ڇڏي، اهڙي هلت شروع ڪئي، جنهن سڀني کي حيران ڪري وڌو.

هن جو پهريون قدم اهو هو* جو هن شرپسند غوريءَ کي آزاد ڪرڻ جي تجويز ڏني هئي، ۽ ان سان گڏوگڏ هن علي مراد جي خلاف سخت غصي واري ٻولي استعمال ڪئي هئي؛ ڇڻ ته انهيءَ امير جي انگريزن سان ڪيل اتحاد سان وفاداري هن جي نظرن ۾ ڪو سنگين ڏوهه هو. ان کان پوءِ، هن جو ٻيو قدم، اميرن کي معاهدي ڪرڻ لاءِ، پڌرنامي ۾ مقرر ڪيل وقت کان وڌيڪ وقت ڏيڻ هو؛ يقيناً، اها ڳالهه منظور ڪئي ويئي، ۽ ان کي موزون قرار ڏنو ويو؛ پر هن کان انهيءَ سلسلي ۾ ڏينهن مقرر ڪرڻ وسري ويو، جنهن ڳالهه اميرن کي اڻ ڇاٽايل مدت تائين ديرمدار ڪرڻ لاءِ موقعو ڏيئي وڌو، تان جو جنرل طرفان انهيءَ غلطيءَ جو ازالو ڪيو ويو. ان کان پوءِ هن عهدنامي جي مسودي جي هڪ اهڙي اهم شرط ۾ ترميم ڪرڻ جي تجويز پيش ڪئي، جيڪو لارڊ ايلنبرو طرفان ارادتاً ائين پيش ڪيو ويو هو. ان طرح هو پنهنجي مقرر ڪيل ڪم جي حدن کي اورانگهي نڪتو جيڪو، فقط ايترو هو ته هو تفصيلن ۽ انگن اکرن جو معاملو نبيري ۽ نه عهدنامي ۾ اصلاح ڪري.

انهن ڳالهين ۾ جڏهن سر چارلس نيپئر طرفان هن کي درست ڪيو ويو، تڏهن هن اهو ڏسي ته لوئر سنڌ جا امير هاڻي پنهنجا وڪيل موڪلي رهيا هئا، ۽ اپر سنڌ جا امير انهيءَ ڳالهه ۾ ڪوتاهي ڪري رهيا هئا، هن اڪيلي سر ثـي ثالث ڪرائينڊر جي حيثيت ۾، حيدرآباد وڃڻ جي تجويز پيش ڪئي، ۽ پنهنجي ڪاميابيءَ جي پڪ ڏني، پر ائين ڪرڻ ۾ هن ڪو به خطرو محسوس نه ڪيو، ۽ ائين سمجهيو ته سيڪجهه

---

* ڏسو پوئين ڀاڱي جو ضميمو، باب-٦.

ٽيڪ ٺاڪ ٿي ويندو. درحقيقت، شخصي خطرو ڪيڏو به وڏو هوندو هو، پر هن انهيءَ کان ڪڏهن به نه ڪيٻايو. جنرل جيئن تمام وڏيڪ سوچ ويچار وارو ۽ دور انديش ماڻهو هو، انڪري هن ڪي انهيءَ ڳالهه ۾ دغابازيءَ جو شڪ پيو، جنهنڪري هن ٢٢ ڪوئينس ريجمينٽ جي هڪ هلڪي دستي ڪي سنڌ سن حفاظت خاطر موڪلي ڏنو؛ هو تم اجا وڏيڪ هڪ سؤ ماڻهن کي، جيڪي انهيءَ وقت صحتياب ٿيڻ بعد آرام ڪري رهيا هئا، موڪلي ڏني ها، پر آرڊرن جي جاري ٿيڻ ۾ ڪجهه غلط فهمي پيدا ٿي پئي. بهرحال، هن جي انهيءَ دور انديشيءَ ڪمشنر جي جان بچائي وڌي.

ٺاهه جي ڳالهين ڪرڻ جي جاءِ جي انهيءَ تبديليءَ لاءِ سر چارلس نيپئر طرفان بي دليءَ سان منظوري ڏني ويئي؛ ۽ اها سرڪاري مفاد لاءِ بلڪل انهيءَ طرح نقصانڪار ثابت ٿي، جيئن ميجر آئوٽرام جي سڀني انهن تجويزن سان نقصان ٿيو، جن جي منظوري ڏني ويئي؛ ۽ جن جي منظوري نه ڏني ويئي، تن جي نتيجي ۾ جيڪا سڄي فوج جي تباهي ٿئي ها. اهڙيءَ طرح اميرن کي مهلت جا پنج ڏينهن ڏنا ويا، پر اها دير ڏاڍي عذاب سان برداشت ڪئي ويئي؛ ان جي باوجود انسان دوستي جي ڪليل ثابتي ۽ فراخدليءَ جي ظاهري علامت هئي، ۽ ان مان سر چارلس نيپئر کي هن دليل جي آڌار تي پارليامينٽ جي شڪرادائي کان محروم ڪرڻ لاءِ، تم هو انصاف جي ڪابم پرواهم نم ڪندي، بلڪل ظالماني انداز ۾ زوريءَ جنگ ڪرڻ لاءِ ڪمربستم ٿي بيٺو هو، لڳايل الزامن جي غير منصفانم نوعيت ثابت ٿئي ٿي. هن جنگ لاءِ بلڪل ڪوشش نم ڪئي، بلڪ اها هن تي زوريءَ مڙهي ويئي. گروه بنديءَ کي سچ يا معقوليت لاءِ نم اکيون هونديون آهن ۽ نم ڪن؛ ۽ نم وري ان کي حسد ۽ بغض کان علاوه ٻيءَ ڪنهن ڳالهم جو ڪو شعور هوندو آهي. جنرل اميرن جي

ڪوڙن وعدن ۽ اعلانن، چاٽي پڇھي ڪيل ديرمدار، ۽ سفارتي سطح جي ڳالھين ڪي انھيءَ وقت تائين ڊگھي ڪرڻ جي ڪوشش جي چالاڪين جي آرپار سندن اصل ارادن کي خوب ڏسي رھيو ھو، جيسين سچ پنھنجي پوري آب و تاب ۾ اچي موتمار شدت سان تپش پيدا ڪري. ھن جي اڳيان جنگي ڪارروايون ڪري سگھڻ لاءِ گھربل وقت جا فقط ڇھہ ھفتا وڃي رھيا ھئا، جن ۾ ھو سلامتيءَ سان ميداني ڪارروائي ڪري پئي سگھيو. انھيءَ وقت ئي گرمي سخت پريشان ڪندڙ ھئي، ۽ روزانو وڌي رھي ھئي. ان ھوندي بہ ھن انھن دغاباز ماڻھن کي، سندن چالاڪين ۽ دوکيبازين کان انڌي ٿيڻ کان سواءِ، پنجن ڏينھن جي مھلت فقط صلح لاءِ پنھنجي دلي محبت، ۽ امن امان جي اميد وچان ڏني، جنھن کي ھو جنگ ۾ ھوند تمام وڏن فائدن حاصل ڪرڻ لاءِ ڪم آڻي سگھي ھا.

ھن کي آخر ڪھڙي ڳالھہ فوج کي جبري پيشقدمي ڪرائڻ کان روڪي رھي ھئي، جڏھن تہ ھن سان جنگي جھاز بہ ساڻ ھئا، جن ۾ ھو پنھنجن بيمار ماڻھن ۽ رسد جي سامان کي ڪٽائي سگھي ھا؟ ھن کي اميرن جي اڌوري جمع ٿيل لشڪر تي آفت بڻجي ڪڙڪڻ ۽ حيدرآباد جي فصيلن ھيٺان انھن کي شڪست ڏيڻ کان ڪھڙي ڳالھہ روڪڻ واري ھئي؟ امن جي خواھش ۽ ڪوڙي شان کان نفرت ھئڻ کان سواءِ ٻي ڪابہ ڳالھہ ڪانہ ھئي! انصاف ۽ انسان دوستيءَ جي خيال ۾ طاقت محسوس ڪندي، پنھنجي لياقت جي شعور ۾ پاڻ کي محفوظ سمجھندي، اخلاقي مضبوطيءَ ۾ پختگي رکندي، ھن پنھنجي سر تي خطرو ڪٽي بہ، ڪنھن بہ خوف ۽ خطري کان متاثر نہ ٿيندي، پنھنجي ڌڪ کي آخري گھڙيءَ تائين روڪيو، حالانڪ اھو خطرو اھڙي نوعيت جو ھو، جو انتھائي دلير ماڻھن کي بہ ڏڪائي وجھڻ لاءِ ڪافي

هو، ۽ ان کان سواءِ ائين ڪرڻ سان هن پنهنجي حڪومت کي جنگ جي خطرن ۾ ڦاسائڻ جي خوفناڪ ذميداري پڻ پنهنجي مٿان هموار ڪئي. ان جي باوجود، ڪمانڊر انچيف جي حيثيت ۾ اهو ئي هن جو پهريون حملو هو.

اميرن جون سموريون ڪارروايون دغابازيءَ واريون هيون. انهن کي فقط پنهنجي سڄي لشڪر جي جمع ٿيڻ لاءِ مهلت حاصل ڪرڻ کان علاوه ٻيو ڪوبه خيال ڪونه هو ۽ اهو لشڪر فيبروريءَ جي اڌ کان اڳ ۾ گڏ نه ٿي پئي سگهيو؛ ۽ جنگ کي انهيءَ وقت تائين پٺتي ڪرڻ لاءِ هنن ڪنهن به ڪوڙ، دغابازي، سازش، يا جرئتمنديءَ واري تشدد کان ڪم وٺڻ کي نه ڇڏيو. ميجر آئوٽرام سان سرچارلس نيپئر جي خط و ڪتابت چورائي ويئي؛ رستم ۽ سنڌ س پڻ ڪمشنر کي مضحڪه خيز خط ۽ اجايا بهانا لکي موڪليا؛ هنن کيس گمراه ڪرڻ جي مقصد سان هن کي پنهنجن ارادن ۽ لشڪر جي تعداد بابت غلط ڳالهيون لکي موڪليون؛ ۽ هنن کيس واقعي گمراه ڪري ڇڏيو، پر ايلچين جا بيان بلڪل واضح، غير مبهم ۽ يقيني هئا، ۽ سڀ اميرن ۽ ميجر آئوٽرام جي بيانن کان متضاد ۽ هڪٻئي سان مطابقت رکندڙ هئا. مختلف قبيلن جا جنگي جوان، خواه اهي ڪيترو به پري هئا، حيدرآباد طرف ڪوچ ڪرڻ جي تيارين ۾ هئا، يا سچ پچ ڪوچ ڪري چڪا هئا؛ اپر ۽ لوئر سنڌ جا سڀ ئي شهزادا، جارحانه خواه مدافعانه ڪارروائي لاءِ قريبي رابطي ۾ هئا. ملڪي ماڻهن عام طور اعلان ڪيو ته جيڪڏهن اميرن انگريز جنرل جو مقابلو ڪيو ته پوءِ سڄي سنڌ ۾ هڪ زبردست هنگامو برپا ٿيندو. جاسوسن جا بيان اجهي اهي هئا.

دغاباز صوبدار، ٻين سڀني کان ذلالت ۾ گوءِ کٽيندي، خفيه طور هائي، جنرل کي وڪيل هٿان چوائي موڪليو ته هن ٻين اميرن سان فقط ظاهري طور اتحاد ڪيو آهي، پر هن جو

ارادو ڪين ڏوکي ڏيڻ جو آهي؛ هن چوائي موڪليو ته هو انگريزن جو پڪو دوست آهي، ۽ جڏهن جنگ شروع ٿيندي، تڏهن سندس پنجن هزارن جي فوج پنهنجن بيخيال هموطنين جي مٿان وڃي ڪڙڪندا ۽ انهن کي انگريزن سان ملي قتل ڪندا. جنرل ڪاوڙ ۾ پرجي سندس وڪيل کي چيو ته ”هن کي وڃي چئه ته مون کي ڪنهن به بلوچ لشڪر جو خوف ڪونهي. مون کي مدد جي ضرورت ڪانهي؛ آءٌ دغابازن ۽ غدارن کان نفرت ڪريان ٿو. جيڪڏهن مون کي هن جا ماڻهو ميدان ۾ نظر آيا ته آءٌ انهن تي دشمن وانگر حملو ڪندس. مون کي غدارن سان پيار ڪونهي.“

٦-فيبروري جو ڏينهن مهلت جو آخري ڏينهن هو، ۽ ٥-فيبروريءَ تي حيدرآباد وارن وڪيلن چوائي موڪليو ته رستم ڪمشنر سان حيدرآباد ۾ ملڻ جو وعدو ڪيو آهي، پر اها چالاڪي بلڪل بيهودي هئي. سر سي. نيپئر جواب ڏنو ته اميرن ۽ خاص طور رستم جي وعدن جي ڪيتري قدر گهٽي خبر هئي، جو انهن تي ڪوبه اعتبار ڪري نٿو سگهجي، ۽ انهيءَ ڪري هن جهڙيءَ طرح ڌمڪي ڏني هئي، ٻئي ڏينهن تي نوشهري کان ڪوچ ڪيو. ان هوندي به هن ٽيهن ڏينهن تي فقط اٺ ميل پيشقدمي ڪئي، ڇاڪاڻ ته کيس اڃا اها اميد هئي ته سندس پيشقدمي جو اثر، آخرڪار هنن کي وري به نوائي وجهندو.

هاڻي گرمي ڏاڍي تيزيءَ سان وڌي رهي هئي، ۽ انهيءَ ئي ڏينهن جنرل کي سندس ايلچين منجهان هڪ جي ذريعي معلوم ٿيو ته رستم واقعي حيدرآباد ويو هو، جڏهن ته سندس پٽ فقط پندرهن سو مسلح ماڻهن سان ڪونهيرا ۾ ترسيل هئا. البت انهن وٽ ست توبون هيون ۽ انهن جي جانبازن سان اڪثر فقط موڪل تي پنهنجن گهرن ڏانهن ويل هئا، ۽ اهو وعدو ڪري ويا هئا ته اهي هڪ گهڙيءَ جي اطلاع تي

واپس موٽي ايندا. اهو پڻ ٻڌڻ ۾ آيو ته ميرپور جو حاڪم سنڌن لشڪر کي پاڻ وٽ رهائڻ ۽ ڪين عمرڪوٽ جو قلعو جنگي مرڪز ۽ هٿيارن جي ذخيري لاءِ ڏيڻ جو ارادو ڪري رهيو هو. پوءِ جنرل ميجر آئوٽرام کي لکي موڪليو ته ”ائين نٿو ٿئي. اپر سنڌ جي اميرن جي هٿياربند ٽولن کي ڇڙوڇڙ ڪرڻ بابت گورنر جنرل جا احڪامات واضح آهن. مون وٽ وڏيڪ وقت وڃائڻ لاءِ ڪونهي. خود منهنجون فوجون گرميءَ سبب جلدئي منتشر ٿينديون. مان هي ٿـڌا ڏينهن وڃائڻ نـه ٿو چاهيان.“

پوءِ پلا توهان خيرپور جي اميرن کي هيئن چئو:

”توهان کي ڊسمبر ١٨٤٢ع ۾ چيو ويـو هو ته توهان پنهنجن هٿياربند ٽولـن کي ڇڙوڇڙ ڪري ڇڏيو؛ پـر توهـان انهن کي پاڻ وٽ رکيو ۽ اڃا به انهن کي رکندا پيا اچو. هاڻي انهن کي فورن منتشر ڪريو، نه ته مان انهن تي حملو ڪندس.“

حيدرآباد وارن اميرن کي هن طرح چئو:

”جيڪڏهن توهان اپر سنڌ جي هٿياربند ٽولن کي پنهنجي علائقي ۾ گڏ ٿيڻ جي اجازت ڏيندا تـه مان توهان کي بـه دشمن سمجهندس؛ ۽ جيڪڏهن توهان انهن کي پنهنجي ريگستان واري عمرڪوٽ جي قلعي ڏانهن وڃڻ ڏيندا ته پوءِ مان اڳ ۾ حيدرآباد تي ڪاهه ڪندس ۽ پوءِ عمرڪوٽ تي! توهان پنهنجن اپـر سنڌ جي مائٽن کي مهمانـن طور پـاڻ وٽ بيشڪ رهائي سگهو ٿا، پر نه انگريزن جي دشمنن جي حيثيت ۾.“

جهاز رانيءَ جي ڪجهه دشواريـن سبب، ميجر آئوٽرام ٨ ـ فيبروري کان اڳي حيدرآباد نه پهچي سگهيو. هن وٽ انهيءَ موقعي تي ڪئپٽن ويلس جي ڪمان هيٺ فقط ٽيهه سپاهي ذاتي محافظن طور ساڻ هئا. ٢٢ ڊويزن جي لائيٽ ڪمپني ان کان ٽي ڏينهن بعد ۾ اتي پهتي. هن جي پهرين خط ۾ سندس هيءَ

پختي راءِ بيان ڪيل هئي ته اميرن کي جنگ ڪرڻ جو ڪو به ارادو ڪونه هو. ان هوندي به هن تسليم ڪيو ته هو پنهنجي ريگستاني قلعي، عمرڪوٽ ۾ اناج جو ذخيرو ڪري رهيا هئا، ۽ ڏاڍي لپاڙ هٽي رهيا هئا. انهيءَ تي جنرل طرفان بلڪل صحيح طرح هيءَ ڳالهه چئي ويئي ته جڏهن ماڻهو ست هزار هٿياربندن جي قيادت ۾ ڌاڙون ۽ لپاڙون هڻندا رهن، تڏهن انهن ٽن هزارن ماڻهن لاءِ، جيڪي سندن زد ۾ هجن، اهڙي صورتحال ڪا مذاق واري ڪانهي.

هاڻي هڪ ڏکي ڪانفرنس منعقد ڪئي ويئي، جنهن ۾ اميرن، رستم جي موجودگيءَ ۾ ڏاڍو رنو پٽيو، ۽ زور شور سان انهن سيني ڪمن ۽ خطن کان انڪار ڪيو، جيڪي ڪين نئين عهدنامي جي مسودي پيش ڪرڻ کان اڳي، سندن خلاف ثابت ڪيا ويا هئا. انگريزن لاءِ اڃا به ڏاڍي دوستي هئڻ جو ڍونگ رچائيندي، هنن رستم کي رئيس جي پڳ تي بحال ڪرڻ جو مطالبو ڪيو؛ هنن چيو ته سندس محرومي ئي نئين معاهدي جي دستخط ٿيڻ جي راهه ۾ اڪيلي رڪاوٽ هئي. انهيءَ ڳالهه جي ڪين چڱيءَ طرح خبر هئي ته خود سندن قاعدن ۽ رسمن مطابق، ائين نه ٿو ٿي سگهي، جنهنڪري اها ڳالهه اجائي بحث ۽ گسر ڪرڻ جو يقيني بهانو هئي.

هنن جو انهيءَ ڳالهه تي به زور هو ته جنرل کي پنهنجي پيشقدميءَ ۾ دير ڪرڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته سندن چوڻ هو ته هيءَ طرح بلوچ جنگبازن کي سڄي ملڪ اندر دوست خواه دشمن کي لٽڻ ۽ ڦرڻ کان روڪڻ ناممڪن ٿي پوندو. اها ڳالهه هن حقيقت جو اعتراف هو، ته سندن اڳوڻن اعلانن جي باوجود هنن واقعي تمام گهڻي تعداد ۾ هٿياربند ماڻهن جا ٽولا جمع ڪيا هئا، ۽ سندن اها تياري جنگ کان علاوه ٻيءَ ڪنهن به ڳالهه لاءِ ڪانه هئي.

پوءِ وري به هنن انهن الزامن تي احتجاج ڪيو ۽ انهن ڳالهين کان انڪار ڪيو، جن جي بنياد تي نئين عهد نامي جو مسودو تيار ڪيو ويو هو، ڇاڪاڻ ته هو ڪڏهن به ڪوڙ ڳالهائڻ کان نه ٽڪيا هئا؛ هنن البت هن ڳالهه جو اضافو ڪيو ته جيڪڏهن ڪمشنر کين اهڙي صلاح ڏيندو ته پوءِ هو عهد نامي تي صحيح ڪندا. اهڙيءَ طرح هنن هڪ ئي وقت رستم جي دعوائن کي رد به ڪري ڇڏيو ته انهن تي زور به ڏنو. جن الزامن جي بنياد تي نئين عهدنامي جو مسودو تيار ڪيو ويو هو، تن کي تمام گهٽين ثابتين جي پٺڀرائي حاصل هئي، ۽ انهن ثابتين هوندي، الزامن جي سچائي ۾ ڪو به معقول شڪ باقي نه بچيو. ۽ جيتوڻيڪ هنن پنهنجي صفائي ۾ گورنر جنرل ڏانهن لکي موڪلڻ جي تجويز پيش ڪئي، پر صوبدار جيڪو بين سڀني کان وڌيڪ منافق هو، تنهن اهو اعلان ڪيو ته هو وڌيڪ تڪرار ڪرڻ کان سواءِ ئي معاهدي تي هڪدم دستخط ڪرڻ لاءِ تيار هو. اهڙيءَ طرح پهريون ڏينهن ڳالهين ۾ گذريو ۽ اميرن ٻئي ڏينهن صبح جو پنهنجن وڪيلن کي معاهدي تي صحيحن ڪرڻ لاءِ ريزيڊنسيءَ ۾ موڪلڻ جو وعدو ڪيو.

٩ - تاريخ جو ڏينهن ڪمشنر ڏانهن انهيءَ ساڳئي مطلب وارن پيغامن موڪلڻ ۾ گذريو، جن جو ڪانفرنس ۾ اظهار ڪيو ويو هو، ۽ انهن جو مقصد به ساڳيءَ طرح شام تائين وقت ضايع ڪيو ويو. پوءِ حيدرآباد وارن اميرن، جنهن انهيءَ وچ ۾ آئوٽرام جي ڏيهي منشيءَ کي رشوت ڏيئي پاڻ سان ملايو هو، ۽ پنهنجي خفيه رٿائن جو انتظام ڪري ڇڏيو هو، پنهنجن وڪيلن کي هن مقصد سان ريزيڊنسيءَ ڏانهن موڪليو، جيڪا شهر کان چار ميل اوپر طرف درياهه جي ڪناري تي واقع هئي، ته اهي سندن پاران معاهدي تي دستخط ڪرڻ جو وعدو صحيح ڪري، انهيءَ وعدي تي سندن مهرون لڳائي اچن.

بلڪل اهائي ڳالهه گڏيل ڊسمبر ۾ رستم به خيرپور ۾ ڪئي هئي. پنهي حالتن ۾ مقصد فقط ٽگڻي ڪرڻ جو هو. انهيءَ موقعي تي اميرن هڪ وڏو لشڪر حيدرآباد کان اتر طرف چار ميل پري هڪ ڇانوڻيءَ ۾ گڏ ڪري ڇڏيو هو، جيڪو ٦- تاريخ کان وٺي انهيءَ هنڌ موجود هو. ميجر آئوٽرام کي انهيءَ ڇانوڻيءَ جو ڪو پتو ڪونه هو، حالانڪ اها هن کي ڪافي قريب هئي. هن دشمنيءَ ۽ لڙائي جي ڪيترين ئي ظاهري علامتن کي بلڪل ئي نظرانداز ڪيو، حالانڪ هن سان گڏ انهيءَ هنڌ جيڪي ٻيا آفيسر موجود هئا، تن کي اهي ڳالهيون ڏاڍيون شڪي نظر آيون، ۽ هو هڪ طرح جي جنون سان پنهنجي انهيءَ دعوي تي اصرار ڪندو رهيو ته اميرن کي لڙائي ڇيڙڻ جو ڪو ارادو ڪونهي. دراصل اميرن هن جو پاڻي ڪڇي وڏو هو.

هاڻي هنن کي خاطري ٿي چڪي هئي ته انهن جا سڀ جنگي جوان، شڪارپور جي اتر وارين ٽڪرين کان وٺي ويندي ڏکڻ ۾ ڪراچيءَ تائين، سڄي ملڪ ۾ حرڪت ۾ اچي چڪا آهن. هو انهن جي تعداد ۽ طاقت تي اعتماد ڪري هاڻي فقط رتوڇاڻ ڪرڻ ۽ بدلي وٺڻ تي سوچي رهيا هئا. نيازمندي، فرمانبرداري ۽ نرميءَ جي نقابن جي هاڻي ڪين ڪا ضرورت ڪانه هئي، ۽ هنن پنهنجي غرور ۽ ظلم جي خيال ۾، مهمان نوازيءَ ۽ قومن جي قاعدن کي بلڪل نظرانداز ڪري، ڪمشنر کي سندس سڀني آفيسرن سميت قتل ڪرڻ ۽ انهن جي محافظ دستي کي، جيڪو فقط ٽيهن سپاهين تي مشتمل هو، ناس ڪرڻ جو پڪو عزم ڪيو. پوءِ هنن قاتل وارو خنجر ٿڦي ڪري، پنهنجون تراريون ٻي مياڻ ڪرڻ چاهيون ۽ سٺ هزار خطرناڪ قسم جي هٿياربند جنگي جوانن سان، جيڪي پنهنجن هٿيارن هلائڻ ۾ ماهر هئا، ۽ جن جي دلين ۾ خوف جو نالو به ڪونه هو، جنگ جوٽڻ جو ارادو ڪيو. اهڙيءَ حالت ۾

انهن کي فتح ڪيئن نہ حاصل ٿئي ها؟ هنن جي مقابلي ۾ فقط ٽي هزار فوج هئي، جن مان بہ يورپي سپاهي فقط پنج سؤ مس هئا! افغانن تہ ويھن هزار ماڻهن سان وڏيڪ تعداد ۾ انگريز ماريا هئا؛ ۽ افغان بلوچن جا مد مقابل بہ ڪين هئا. پوءِ اهي ڪهڙيءَ طرح شڪست کائين ها؟

انهن سمجهيو تہ هنن پنهنجين سابق سازشن، نيم فرمانبردارين تمام گهڻين غلط بيانين، ۽ پنهنجن پوئلڳن کي ڇڙوڇڙ ڪرڻ جي ڍونگ بازين ذريعي، ڏاڍي چالاڪيءَ سان انگريزن جي هڪ ننڍڙي لشڪر کي سنڌن ززرو فوجن کان گهڻو دور تنها پوزيشن ۾ آڻي پنهنجي رحم و ڪرم تي پهچايو هو؛ هنن جو رحم ڪهڙي قسم جو هجي ها، تنهن جي سڀني کي خبر آهي. هنن طئي ڪري ڇڏيو هو تہ فتح حاصل ٿيڻ کان پوءِ، سنڌ جي انگريزي حڪومت سان وابستہ هرهڪ مرد، عورت ۽ ٻار کي جنگ جي ميدان ۾ گڏ ڪري انهن جا گلا ڪاٽيا ويندا ۽ اهڙيءَ طرح ”اسان ان کي مشهور ڪنداسين“. ڪين فقط اڪيلي جنرل کي پڇائڻو هو، تہ جيئن هن جي نڪ ۾ ناڪولي وجهي، ۽ ڪيس زنجير سان گهلي فتح ۽ نصرت جا ڏنڪا وڄائيندي دربار ۾ پهچايو وڃي. انهيءَ حالت ۾ هن کي سنڌن محلات جي پٽ سان انهيءَ وقت تائين سنڌن طاقت ۽ انتقام جي نشان طور ٻڌي رکڻو هو، جيستائين هن ۾ ساهہ باقي هجي ها. فقط اڪيلي نصير انهيءَ قسم جي سخت هلت جي خلاف احتجاج ڪيو، پر جڏهن سندس احتجاج تي ڪو بہ ڌيان نہ ڏنو ويو، تڏهن هن اها تجويز ڏني تہ نڪ واري ناڪولي سوني هئڻ گهرجي، ڇاڪاڻ تہ اها ڪجهہ گهٽ بيعزتي واري ٿيندي. ”هرگز نہ“، وحشي شهداد قسم کڻي چيو، ”لوهہ جي، ۽ اها بہ وزنائتي!“

اميرن انهيءَ ذهني ۽ جذباتي حالت ۾ هئڻ دوران ميجر آئوٽرام ۽ سندس ڪل ٽي آفيسرن کي ١٢ تاريخ شام جن

سنڌن دربار ۾ اچڻ لاءِ مدعو ڪيو ۽ انهن جي بقول انهيءَ جو مقصد اهو هو ته جيئن هو پاڻ انهيءَ وعدي جي توثيق ۾، جيڪو انهن جي وڪيلن اڳيئي ريزيڊنسيءَ ۾ تحريري طور ڪيو هو، معاهدي جي مسودي تي سنڌن موجودگيءَ ۾ صحيحون ڪن ۽ انهن تي پنهنجون مهرون هڻن. اها دربار هڪ چار هو.

اميرن پنهنجي اصلي تجويز موجب پنهنجي سڄي لشڪر کي ۹ - تاريخ تي ڇانوڻيءَ ۾ جمع ڪرڻ لاءِ انتظامات ڪيا هئا، پر انهيءَ وچ ۾ محرم جي مذهبي تقريب وچ تي اچي ويئي، جنهن کي بلوچ سختيءَ سان ملهائيندا آهن، جنهنڪري گهڻن ئي قبيلن کي ڪوچ ڪرڻ ۾ دير ٿي ويئي. انهيءَ سان اصل رٿا ۾ ڪجهه مونجهارو پئجي ويو، ڇاڪاڻ ته هنن جو ارادو ڪمشنر کي ڪهڻ کان هڪدم پوءِ جنگ جو ميدان گرم ڪرڻ هو. پر محرم جي يارهين تاريخ تائين پورو ڪونه ٿيو، ۽ جيئن ته امير دغا ۽ رتوڇاڻ ڪرڻ لاءِ آتا ۽ بي صبر ٿي رهيا هئا، انڪري هو سڄي لشڪرن جي گڏجڻ لاءِ انتظار ۾ رهي ڪمشنر کي ڪهڻ جي انهيءَ فائديمند موقعي کي هٿان نڪرڻ جي اجازت ڏيڻ لاءِ آماده نه هئا. ان کان علاوه ۲۲ فوج جي لائيٽ ڪمپني ايتري تائين پهچي ويئي هئي، ۽ ممڪن هو ته وڌيڪ فوجون پهچن، انهيءَ ڪري هنن اها دربار ۱۲ تاريخ تي رکي؛ ۽ سڀ قتل ڪرڻ لاءِ تيار ٿي چڪا هئا. هنن وٽ انهيءَ موقعي تي ٽيهه هزار فوج اڳيئي سنڌن حڪم هيٺ موجود هئي، جنهن مان اٺن هزارن کي ريزيڊنسيءَ ۾ موجود فوجين تي حملي ڪرڻ جو حڪم ڏنو ويو هو.

آئوٽرام بلڪل انڌو ٿي، سندس قتل لاءِ تيار ڪيل ڪوس گهر ڏانهن هليو ويو، ۽ جيڪڏهن هو ان طرح قتل ٿيڻ کان بچي ويو، ته فقط هن ڪري جو اميرن ائين سمجهيو هو ته جنرل به گهٽو ڪري پنهنجي ڪمشنر وانگر بي خيالو

۽ غير محتاط هوندو، جنهنڪري هنن ڪمشنر کان وڏيڪ وڏي شڪار ڦاسائڻ جي توقع ڪئي. پر صلح لاءِ هليل ڳالهين جي سڄي سلسلي، ۽ خصوصاً دربار واري هن نازڪ معاملي ۾، ميجر آئوٽرام طرفان جنهن غير دانشمنديءَ جو مظاهرو ڪيو ويو، تنهن کي پڙهندڙ هن جي روزنامچي ۽ جنرل سان ڪيل خط و ڪتابت جي هيٺين بيان جي مطالعي ذريعي وڌيڪ واضح نموني ۾ بهتر طور سمجهي سگهندا، جنهن ۾ هن جنرل ۽ سڄي فوج جي تباهي ۽ برباديءَ آڻڻ لاءِ ايتري سادگي، ڪليل دل ۽ زور شور سان ڪم ڪيو هو، جو ان جو بيان خود سندس اختياري کان سواءِ ٻئي ڪنهن جي به چوڻ سان اعتبار جوڳو نه سمجهيو ويندو.

هو انهن شهزادن سان مصالحت ڪرڻ لاءِ هليو آيو، جن لاءِ فقط سورهن ڏينهن اڳي هيٺين لکيو هو: ”منهنجو ارادو اهو آهي ته آئينده مان ڪنهن به مسئلي تي ٻنهي ڌرين جي موجودگيءَ ۾ ڳالهيون ڪريان، ۽ اهڙيءَ طرح صورتحال کي ڪجهه حد تائين روڪي وجهان، جيڪا هنن جي هڪٻئي جي پريٽ الزامن لڳائڻ ۽ ڪوڙ ڳالهائڻ ڪري پيدا ٿئي ها“.
”آءٌ يقيناً بيزار ٿي چڪو آهيان، ۽ بنا ڪنهن شڪ جي، توهان به هنن جي انهن خسيس سازشن کان، جيڪي هڪ ڀاءُ ٻئي ڀاءُ جي خلاف، پٽ پيءُ جي خلاف ڪري رهيو آهي، بيزار ٿي پيا هوندا ۽ هن ڳالهه تي مون کي ڏک ٿو ٿئي ته اسان کي اهڙن بدمعاشن جي هٿن ۾ رانديڪو بڻجي رهڻو پيو آهي؛ چاڪاڻ ته اسان ڪٿي ڪهڙي به نموني سان قدم کڻنداسين، يقيناً هڪ نه ٻيءَ ڌر جي هٿن ۾ کيڏنداسين؛ چنانچه ان جو هڪ ئي علاج اهو آهي ته ملڪ تي اسين پاڻ قبضو ڪريون“.
هن پنهنجي اهڙي تازه ترين جذبات جي اظهار ڪرڻ جي باوجود، اميرن جي صلح پسنديءَ جي سلسلي ۾ ڪيل دعوائن، ۽ امن جي خواهشن جي اظهار تي وري به اعتبار ڪيو؛

نه فقط اهو پر هنن جي انهيءَ خاطريءَ ڏيارڻ تي به اعتماد ڪيو ته هنن پنهنجين سڀني مسلح جماعتن کي منتشر ٿيڻ جا حڪم ڏيئي ڇڏيا آهن، حالانڪ عين انهيءَ موقعي تي هو پنهنجن سڀني هٿياربند ماڻهن جي وچ ۾ گويا وڪوڙيل هئا، پنهنجي عمرڪوٽ واري ريگستاني قلعي ۾ ذخيرن جمع ڪرڻ لاءِ اقدامات ڪري رهيا هئا ۽ جنگ و جدل جي ارادن لاءِ پيا به ثبوت فراهم ڪري رهيا هئا، جن کي هو سنڌن لاف زني قرار ڏيئي رهيو هو. هو رستم جي انهيءَ دعويٰ جي ته جنرل ڪيس حڪم ڏنو هو ته علي مراد جي رهنمائيءَ ۾ هلو ۽ سندس صلاح ۽ ساڻئي هين جي هن ڳالهه جي به، ته هن پنهنجي پڳ تان رضاڪارانه طور دستبرداري نه ڏني هئي؛ ڪجهه حد تائين تائيد ۽ پٺڀرائي ڪري رهيو هو، ۽ پنهنجي انهيءَ بيان سان گڏ علي مراد کي پنهنجي دستور مطابق گارگند به ڏيندو رهيو ۽ انهيءَ شهزادي جي متعلق پاليسي بدلائڻ جي سفارش ڪندو رهيو. ان جي باوجود هن رستم جي ڪوڙ جي هن ناقابل ترديد ثابتي کي بلڪل ئي نظرانداز ڪري ڇڏيو ته جنرل بار بار انهيءَ بزرگ کي چيو هو ته جيڪڏهن علي مراد هن سان ڪا بي انصافي يا سختي ڪئي آهي ته ڪيس ٻڌائي ته هو ان کي ٺيڪ ڪندو، ۽ جيڪڏهن رستم انگريزن جي ڇانوڻيءَ ۾ ايندو ته سندس حفاظت ۽ بچاءُ ڪيو ويندو، پر امير اهو چاڻي ته ان طرح سان حقيقت کلي پوندي، ملاقات کان ڪترائيندو رهيو هو.

انهيءَ اعتبار جوڳي حالت ۾ ميجر آئوٽرام ٩- تاريخ تي اوڏانهن روانو ٿي ويو، حالانڪ امير هن کي سندس ماڻهن لاءِ آئن جا سوار ۽ سونهان موڪلڻ جي وعده وفائي ڪرڻ ۾ ڪوتاهي ڪئي هئي؛ عهدنامي تي صحيح ڪرڻ لاءِ صبح مهل هن ڏانهن وڪيلن موڪلڻ وارو وعدو پورو نه ڪيو هو، ۽ جيئن ڪيس چڱيءَ طرح معلوم هو، سندس ڏيهي منشيءَ کي

رشوت ڏيئي خراب ڪيو هو، ۽ جيڪو اڳيئي انهن سان خط و ڪتابت ڪري رهيو هو، نه وري هن جي اعتماد ۾ خيرپور جي اميرن طرفان هن شرط ڪان سواءِ سنڌن وڪيلن موڪلڻ ڪان انڪار ڪرڻ تي لوڏو آيو ته رستم جي پڳ واري حق کي نقصان پهچڻ نه ڏنو ويندو. هن اميرن سان ايتريقدر به وعدو ڪيو ته هو فوج جي پيشقدمي ۽ آمد ۾ دير مدار ڪرڻ لاءِ پنهنجو اثر و رسوخ استعمال ڪندو، جيڪو دراصل هنن جو دلي مقصد هو، جو محرم جي اچڻ ڪري هنن جي لشڪرن کي هڪ مرڪز ۾ جمع ٿيڻ ۽ انگريزي فوج جي مقابلي ڪرڻ ۾ دير ٿي ويئي هئي.

هڪ اهڙي ماڻهوءَ کي، انهن ئي شهزادن جي هٿان دوکي ۾ ايندو ڏسڻ ڏاڍي خطرناڪ ۽ پوائتي ڳالهه هئي، جنهن جي مٿان ايڏيون عظيم ذميداريون هيون، جنهن پاڻ انهن جي دغابازي ۽ ڪوڙ جو تورو ئي وقت اڳ ۾ لفظن ۾ بيان ڪيو هو. انهيءَ موقعي تي حيدرآباد ۽ انگريزي فوج جي درميان جيڪي به ڳوٺ هئا، سي سڀ انهن بلوچن سان پريا پيا هئا، جيڪي اميرن طرفان جنگ ڇيڙڻ جي اشاري ملڻ جا منتظر هئا، قبيلن جا قبيلا ملڪ جي انتهائي ڏورانهن هنڌن کان ڪوچ ڪري رهيا هئا. مشرق ۾ عمرڪوٽ جي آس پاس ٿهليل ريگستان جا رهاڪو، ڏکڻ ۾ ڪراچيءَ جي آس پاس رهندڙ جوکيا، اتر طرف شڪارپور جي پريان ٽاڪرو علائقن جا مري، بگٽي ۽ چانڊيا، سڀ حرڪت ۾ اچي چڪا هئا. اهي سڀ ماڻهو، جيڪي هڪٻئي کان چار سؤ ميل پري رهندڙ هئا، جن ۾ بلوچ جي نالي کان علاوه ٻيو ڪوبه رابطو ڪونه هو، ۽ جيڪي فقط اميرن جي پڳهاردار هئڻ کان سواءِ ٻئي ڪنهن به تعلق ۾ نه هئا، سي هڪ ئي مرڪز ڏانهن پيشقدمي ڪري رهيا هئا. اهي سڀ ظاهر ظهور فرنگين سان لڙائي ڪرڻ جي ارادي جو اظهار ڪري رهيا هئا، ان جي باوجود

ميجر آئوٽرام جنرل کي خاطري ڏني تہ اميرن جي دلين ۾ دشمنيءَ جا کي بہ ارادا موجود ڪين هئا، ۽ انهن پنهنجن ميڙني ماڻهن کي منتشر ڪري ڇڏيو هو، ۽ انهن وٽ سنڌن خدمتگارن ۽ محافظن جي دستوري ٽولن کان سواءِ ٻيا ڪي بہ ماڻهو موجود ڪين هئا. پر اهي شهزادا لالچي ۽ عياشي هئا، ۽ انهن بلوچ سردارن کان خوفزده هئا، جيڪي سنڌن چوڌاري جمع ٿيل هئا؛ اهڙيءَ حالت ۾، جڏهن انهن هيترو سارو پئسو خرچ ڪيو هو ۽ ايڏي تڪليف برداشت ڪئي هئي، تڏهن ڪوئي اهو ڪيئن سمجهي سگهي ها تہ جيڪڏهن سنڌن مقصد انگريزن کي سنڌ مان پچائي ڪڍڻ نہ هجي ها، جنهن لاءِ انهن پنهن ڏارين طاقتن مان پڻ ٺاهہ ڪيا هئا ۽ جنهن رٿا جو سراغ خود ميجر آئوٽرام کي ٿورائي مهينا اڳي کولي ڪڍيو هو، تہ پوءِ اهي ايڏي ساري ضابطي ۾ رهڻ جي ڏکيائي ڪيئن پئي برداشت ڪري سگهيا!

هيلتائين جنرل سرڪرنڊ پهچي ويو هو، جيڪا جاءِ سنڌونديءَ جي ڪپ تي، حيدرآباد کان سٺ ميل پري واقع آهي، ۽ آتي پهچي هن ميجر آئوٽرام جي خواهش مطابق واقعي قيام ڪيو؛ نہ انڪري جو هن کي سنڌس راين مان اتفاق هو، پر محض هن ڪري جو آخري گهڙيءَ تائين اهڙي ڪنهن بہ تجويز کي اختيار ڪرڻ لاءِ آماده هو، جنهن سان سندس لشڪر جي سلامتيءَ جي شرط سان، جنگ ۽ خونريزيءَ کي روڪڻ ممڪن ٿئي ها. اتي، فوجي تقاضائون سندس امن جي خواهش سان ٺهڪي رهيون هيون؛ هن جا اٺ، جيڪي ڏٻرا ۽ ٿڪل جانور هئا، پٺتي رهجي ويا هئا، ۽ انهن جي پهچڻ لاءِ ٽن ڏينهن جو قيام ضروري هو، ۽ جيڪڏهن جنگ کي ٽارڻ ممڪن نہ ٿي سگهي ها تہ فوج کي لڙائي ڪرڻ لاءِ تيار ڪرڻ واسطي ايترو آرام ڏيڻ بہ ضروري هو. ان جي باوجود جنرل اميرن جي حق ۽ علي مراد جي مخالفت ۾ پنهنجي

ڪمشنر جون ڳالهيون قبول ڪرڻ لاءِ تيار ڪونه هو. هن جو جواب هيءُ هو: ”مون کي پراڻن عهدنامن تي بحث ڪرڻ جو ڪو اختيار ڪونهي، پر ان هوندي به آءٌ لارڊ ايلنبرو کي اهي سڀ ڳالهيون لکي موڪليندس، جيڪي اهي چئي رهيا آهن، چاڪاڻ ته ائين ڪرڻ، هنن سان انصاف ٿيندو؛ پر مون کي يقين آهي ته اسان کي هنن سان هن وقت اها ڳالهه ڪرڻ نه گهرجي، چاڪاڻ ته هو انهيءَ ڳالهه تي بحث مباحثي جو هڪ اڻ کٽ سلسلو شروع ڪري ڏيندا. هن وڌيڪ چيو ته ”توهان اميرن کي چئو ته انهن جي طرفان بلوچن تي ضابطو نه ڪري سگهڻ وارو پيش ڪيل دليل، ڪنهن به ٻيءَ حڪومت کي سندن حڪومت جي تختي اونڌي ڪرڻ لاءِ ڪافي وزنائتو بهانو مهيا ڪري ٿو.“

ساڳي وقت، ميرپور واري شير محمد وٽان جنرل کي جڏهن هڪ خط مليو، جنهن ۾ هن پنهنجي طرفان بي آراميءَ جي اظهار ڪرڻ جو ڍونگ ڪيو هو، تڏهن جنرل کيس هيٺين خاطريءَ ذريعي مطمئن ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي:

”منهنجي معلومات ۾ اوهان جي طرفان دشمنيءَ جو ڪو به ڪم نه ڪيو ويو آهي، عهدنامي ۾ اوهان جي نالي جو ڪو به ذڪر ڪيل ڪونهي، نه وري اسان کي توهان جي ڪنهن به علائقي تي قبضي ڪرڻ، يا توهان کي ناراض ڪرڻ جي ڪنهن ڪم ڪرڻ جو ارادو آهي. انگريز سرڪار پنهنجن دوستن سان نه، بلڪ دشمنن سان جنگ ڪندي آهي.“

ميجر آئوٽرام ڏهين تاريخ تي هيٺن لکي موڪليو ته خيرپور جي اميرن عهدنامي جي مسودي تي دستخط ڪرڻ جي وعدي ڪرڻ کان پوءِ، محرم هئڻ سبب، انهيءَ ڪم کي ٻارهين تاريخ تائين ملتوي ڪيو هو. هن اهو بهانو قبول ڪيو، ۽ وري عرض ڪيو ته فوج کي قيام ڪرايو وڃي، ڇو ته هن

چيو ته ڪيس يقين آهي ته رستم ۽ سندس گهراڻي طرفان عهدنامي تي آخرڪار صحيحون وڌيون ويندديون. اهو امير، بهرحال، گذريل ٻن مهينن کان وڌيڪ وقت کان وٺي لڳاتار ائين ڪرڻ جو وعدو ڪندو رهيو هو، پر هن ان تي عمل ڪونه ڪيو هو. پر هاڻي، ڪمشنر پنهنجي طرفان حد کان زياده اعتبار جو مظاهرو ڪندي، جنرل تي زور پريو ته هو پنهنجي لشڪر کي ڇڏي، اڪيلي سر حيدرآباد هليو اچي! هن مٿس اهو زور پريو ته هو ويهن هزار هٿياربند بلوچ جانبازن جي وچ ۾ اچي، جن مان اٺ هزار جنگجو بلوچ شهر ۾ موجود هئا، ۽ سڀ جوش ۾ ڀريل ۽ وڙهڻ تي آماده هئا! ۽ اهو سڀ ڪهڙي مقصد لاءِ؟ محض هن لاءِ ته جيئن ڪيس اهڙيءَ طرح هن ڳالهه جو اطمينان ٿي سگهي ته سندس فيصلي کان وڌيڪ هن جي ڪمشنر جي راءِ بهتر ۽ وڌيڪ صائب هئي!

ٻارهين تاريخ تي ميجر آئوٽرام چوائي موڪليو ته خيرپور جا امير انهيءَ ڏينهن پنهنجن وڪيلن جي معرفت عهدنامي جي قبوليت تي صحيحون ڪرڻ ۽ مهرون لڳائڻ وارا هئا؛ گويا اهو ڪو اڳتي قدم هو، حالانڪ رستم اها رسم ٻه مهينا اڳي ادا ڪري چڪو هو. ان کان پوءِ هن نون انتظامن ڪرڻ جي تجويزن ڏيڻ جو سلسلو شروع ڪيو، ۽ انهن سان گڏ هن رستم جي فائدي ۾ اهڙي ٻوليءَ ۾ دليل ڏنا، جيڪا علي مراد جي حق ۾ نقصانڪار هئي، ۽ اها هن جي مستقل عادت بڻجي ويئي هئي.

هن چيو ته رستم جي گهراڻي وارن شهزادن جي هٿ هيٺ ڪونهرا ۾ جيڪي هٿياربند بلوچ جمع ٿيل هئا سي، انهيءَ امير جي چوڻ مطابق، محض سندن ضروري ۽ لازمي خدمتگار ۽ محافظ، يعني فقط ٻارهن سؤ ماڻهو هئا! ۽ جيڪي ٻه انتهائي ضروري ۽ لازمي ڪين هئا، تن سڀني کي ڪڍيو ويو هو، ۽ جيڪي ٻه انهن وٽ باقي بچيل ماڻهو هئا، تن جي

دلين ۾ ڪنهن جي لاءِ به دشمنيءَ جا جذبات موجزن نہ هئا. ان ڪان سواءِ، هن اهو به چيو تہ حيدرآباد وارن اميرن کيس يقين ڏياريو هو تہ هنن پنهنجن سمورن دستن ڏانهن هڪدم چڙوچڙ ٿيڻ لاءِ نوان حڪم موڪليا آهن، پر سندن خيال هو تہ هنن جي پهرئين حڪم ڪان پوءِ ڪي به ماڻهو ٽولن جي صورت ۾ باقي رهيل ڪين هئا؛ هن اهو عجيب و غريب خط، جنهن ۾ علي مراد جي جذبن ۽ مفادن جي خلاف انتهائي اٿوٽندڙ مواد پيريل هو، رستم جي هڪ نوڪر هٿان موڪلڻ جو ارادو ڪيو، حالانڪ هن فقط ٻہ هفتا ئي اڳي دعوائي سان چيو هو تہ اهو امير، علي مراد جي پڳهاردار جاسوسن ۽ ٺڳن ۾ وڪوڙيل، ۽ پوريءَ طرح سندن قبضي ۾ آهي! انهيءَ طرح هو انهن کي سڌيءَ طرح هن ڳالهہ جو موقعو ڏيئي رهيو هو تہ هو اهو خط جنرل کي پهچائڻ بدران، عليءَ کي پيش ڪن، جنهن جي نتيجي ۾ هو خوفزده ٿي انگريزن جي اتحاد کي ڇڏي وڃي ها!

اهو خط، محض هڪ حادثي جي نتيجي ۾ رستم جي نوڪر جي حوالي ٿيڻ ڪان بچي ويو؛ ۽ ميجر آئوٽرام امير جي انهن دعوائن ۾ پنهنجي اعتماد ۽ يقين کي زوريءَ ٻين تي مڙهڻ لاءِ ايتريقدر آتو هو، جو هن انهيءَ ساڳئي ڏينهن تي هڪ ٻيو خط لکيو، جنهن ۾ هن زور ڏيئي چيو تہ کونهرا ۾ جمع ٿيل بلوچ شهزادن جي گهراڻن جا لازمي ۽ ضروري خدمتگار ۽ محافظ هئا. انهيءَ ڳالهہ تي اعتبار ڪرائڻ لاءِ رستم جي فڪرمندي بہ بي بنياد ڪانہ هئي. کونهرا، اتر اوڀر طرف حيدرآباد ڪان ست ميلن جي مفاصلي تي هو؛ سڪرنڊ، اتر طرف اوتري ئي پنڌ تي حيدرآباد ڪان پري هو. چنانچہ هيءَ ڳالهہ صاف ظاهر هئي تہ انگريزي فوج، سڪرنڊ ڪان پيشقدمي ڪري کونهرا تي وڏي آسانيءَ سان ڪڙڪي سگهي ها، جتي رستم جي چوڻ مطابق، فقط ٻارهن سو خدمتگار نہ، بلڪ

ست هزار مسلح بلوچ جانباز موجود هئا، ۽ انهن وٽ ست توبون، هڪ قلعو ۽ انگريزي فوج جي خلاف دلين ۾ دغا ۽ بد ارادا پڻ موجود هئا. انهيءَ وچ ۾ اهي هٿيارٻند ماڻهو، جن لاءِ حيدرآباد وارن اميرن چيو هو ته ڪين ڇڙوڇڙ ڪيو ويو آهي، سي ان جي برعڪس انهيءَ شهر جي اتر ۾ هڪ ڇانوڻيءَ ۾ گڏ ٿي رهيا هئا. پورا ٽيهه هزار ماڻهو گڏ ٿي چڪا هئا ۽ اهي مياڻيءَ جي ميدان ۾ جنگ ڪرڻ جي پوزيشن اختيار ڪري، ان ۾ هن اميد تي مورچا ٺاهي رهيا هئا ته اُن ڏينهن جي اندر گهٽ ۾ گهٽ وڌيڪ پنجويهه هزار ماڻهو اتي پهچندا. ڪراسٽس جي ڏينهن کان وٺي اڄ تائين ڪنهن به تهذيب يافته ماڻهوءَ کي اهڙيءَ طرح اڻ سڌريل ۽ وحشي ماڻهن طرفان دوکي ۾ نه آندو ويو ۽ نه ان تي ٺٺولي ڪئي ويئي، جهڙيءَ طرح ميجر آئوٽرام تي.

انهيءَ وچ ۾، انگريزي ڇانوڻيءَ جي حالات اميرن جي امن پسنديءَ ۾ ميجر آئوٽرام جي يقين کان عجيب نموني ۾ متضاد صورت اختيار ڪئي. آسپاس جا سمورا ڳوٺ هٿيارٻند ماڻهن سان ڀريا پيا هئا، جيڪي انگريز آفيسرن کي ڌمڪائي ۽ بيعزت ڪري رهيا هئا؛ روزانو سوين بلوچ جانباز انگريزي فوج جي ڏائي ٻانهن وٽان ڦيرو ڏيندا، ريگستاني علائقي جي ڪناري وٽان حيدرآباد طرف ويندا نظر اچڻ لڳا. جنرل اهو خيال ڪري، ته انهن ماڻهن مان ڪن وٽان اميرن جي اصل مقصدن جي خبر ملي سگهندي، جيڪب کي حڪم ڏنو ته سندس ڇانوڻيءَ وٽان جيڪي به هٿيارٻند لنگهڻ جي ڪوشش ڪن، تن کي گرفتار ڪيو وڃي، جلد ئي پنجويهن سردارن، جيڪي پوريءَ طرح هٿيارٻند ۽ گهوڙن تي سوار هئا، انگريزي ڇانوڻيءَ جي عين وچ مان لنگهڻ جي گستاخي ڪئي، جيڪب انهن کي روڪيو، ۽ جيئن ته انهن هٿيار پيش ڪرڻ يا هيڊڪوارٽر ڏانهن هلڻ کان انڪار ڪيو، تنهنڪري هن وڌيڪ

شرارت جو موقعو ڏيڻ لاءِ راضي نہ ٿيندي، اهو سڄو معاملو جنرل اڳيان پيش ڪيو، جنهن انهن ڪي قيدي بڻائي سنڌس روبرو آڻڻ لاءِ هڪ فوجي دستو ڏياري موڪليو. اهي سڀ مري قبيلي جا سردار هئا، جن جو جابلو اڏو شڪارپور جي اتر الهندي وارين ٽڪرين ۾ سوين ميل پري هو. انهيءَ قبيلي جو لٽ سردار، حيات خان پڻ انهن قيدين مان هڪ هو. هن اهو بهانو ڪيو تہ هو سنڌس اڳوٽين خدمتن جي صلي ۾ اميرن کان معاوضو وٺڻ لاءِ وڃي رهيو هو، ان جي باوجود، جڏهن ڪيس پهرين پيري جنرل جي سامهون پيش ڪيو ويو، تڏهن هن عجب مان پڇيو، ”تون مون کي ڇو ٿو روڪين؟ تو کان فقط ٻہ ڪوهہ پري جيڪو ڳوٺ آهي، تنهن ۾ ڇهہ سؤ هٿياربند بلوچ موجود آهن. دراصل، هر هنڌ ڪيئي مسلح بلوچ ڦهليل آهن!“

بهرحال، هن جي تلاشي وٺڻ تي، هن وٽان حيدرآباد واري امير محمد خان طرفان لکيل خط نڪتو، جنهن هميشہ کان مڪمل طور نيازمندي ۽ فرمانبرداري ۽ انگريزن سان دوستي جي جذبي هيٺ جو اعتراف ڪيو هو، ۽ جنهن نصير ۽ صوبدار سان گڏجي فقط هڪ هفتو اڳي نمائندن جي وسيلي خط موڪليا هئا، جن ۾ هنن جنرل کي خاطري ڏني هئي تہ ”رستم طرفان سندن علائقن ڏانهن ڪيل چرپر ۾ هنن جو ڪوبہ واسطو ڪونہ هو ـ تہ ڪونهرا ۾ موجود سندس ماڻهو محض ضروري گهربل خدمتگار هئا ـ تہ هو انگريزي فوجن جي پيشقدميءَ کي ناجائز سمجهي ان جي مذمت ڪن ٿا، ۽ جنرل طرفان ٩-فيبروريءَ تائين نوشهري ۾ قيام ڪرڻ لاءِ ڪيل وعدي کي وفا ڪرڻ جو مطالبو ڪن ٿا.“

اهڙو ڪوبہ وعدو نہ ڪيو ويو هو. انهيءَ شهر کان ڪوچ ڪرڻ جي تاريخ، علي الاعلان ٦-فيبروري مقرر ڪئي ويئي هئي. ٩-تاريخ تي اهو ڏينهن هو، جيڪو اصل ۾ اميرن

طرفان سنڌن سمورن لشڪرن جي جمع ٿيڻ لاءِ مقرر ڪيو ويو هو، ۽ آهي واقعي انهيءَ ڏينهن تي گڏ ٿين ها، پر وچ ۾ جو محرم جي تقريب اچي ويئي، تنهن انهيءَ اجتماع کي روڪي وڌو، ڇاڪاڻ تہ اميرن پنهنجي مهم جي رٿابندي ڪندي، انهيءَ تقريب کي وساري ڇڏيو هو. اهو خط محض پنهنجن نمائندن کي شڪ شبهي کان ڍڪڻ جو ذريعو هو، جڏهن تہ انهن پنهنجا اصلي خط مري قبيلي وارن جي جبلن ڏانهن موڪلي ڏنا هئا، جن مان هڪ هاڻي حيات خان جي جامه تلاشيءَ مان برآمد ٿيو. خط ۾ ڏنل حڪم واضح ۽ اهم هو:

مري قبيلي جي سردار ڏانهن موڪليل خط محمد خان طرفان لکيل هو، جنهن ۾ هن اطلاع ڏنو هو تہ هو ٩-تاريخ تي بلوچن جي لشڪر سان اتر طرف پيشقدمي ڪرڻ جو ارادو رکي ٿو، پر هو پنهنجون رٿائون مرتب ڪرڻ لاءِ مياڻيءَ جي ميدان ۾ داہو ڪندو؛ ۽ حيات خان کي پنهنجي قبيلي جي هر اهڙي ويڙهوءَ کي ساڻ وٺي انهيءَ هنڌ پهچڻ گهرجي، جيڪو ترار، ڍال يا بندوق کڻي سگهڻ جهڙو هجي؛ پڻ خط ۾ هن کي نصيحت ڪئي ويئي هئي تہ هو پنهنجي ارادي ۾ مضبوط ۽ وفادار رهي، ۽ سنڌس نمائندي غلام شاهہ جي حڪمن جي پيروي ڪري، جنهن ۾ جنرل جي اظهار موجب، جاسوس، ايلچي ۽ پرتي ڪندڙ آفيسر جون خوبيون گڏيون ويون هيون، انهيءَ کان پوءِ اميرن جي اصل مقصدن بابت ڪوبہ شڪ شبهو باقي نہ بچيو هو، پر ان جي باوجود ميجر آئوٽرام وري بہ اعتبار ڪندو ئي رهيو.

١٢ - تاريخ تي، جڏهن ڪيس عهدنامي تي رسمي طور دستخط ڪرائڻ لاءِ سڀني اميرن سان ملڻو هو، تڏهن هن انهيءَ صبح جو دربار منعقد ٿيڻ کان اڳ هيٺيون خط لکي موڪليو:

”هي احمق توهان جي فوجن جي حيدرآباد ڏانهن مسلسل ٿيندڙ پيشقدميءَ جي نتيجي ۾ انتهائي خوفزده آهن، حالانڪ هنن عهدنامي کي قبول ڪيو آهي، جنهن لاءِ ڪين اميد هئي

تہ ان جي دستخط ٿيڻ کري توهان جي فوجن جي پيشقدمي رڪجي ويندي. جيڪڏهن توهان هالا کان اڳتي وڌي ايندا، تہ پوءِ هو پنهنجي خوف سبب پنهنجن ماڻهن جي انبوهن کي پنهنجي ۽ پنهنجن خاندانن جي بچاءَ ڪرڻ جي ارادي سان جمع ڪرڻ لاءِ مجبور ٿي پوندا، ڇو تہ سندن خيال اهو هوندو تہ اسان هنن جي فرمانبرداري ۽ آڻ مڃڻ جي باوجود، ڪين تباہ و برباد ڪرڻ جو پڪو ارادو رکون ٿا. مون کي اميد آهي تہ توهان پنهنجين فوجن کي هن طرف وڌيڪ اڳتي آڻڻ کي ضروري نہ سمجهندا، ڇاڪاڻ تہ مون کي انديشو آهي تہ اها ڳالهہ اميرن کي توهان جي انهن حڪمن جي، جن ۾ توهان کين پنهنجن فوجي دستن کي ڇڙوڇڙ ڪرڻ، يا انهن کي جمع نہ ڪرڻ لاءِ چيو هو، برعڪس عمل ڪرڻ تي مجبور ڪري وجهندي، ڇاڪاڻ تہ انهن سپني کي ڪالهہ منتشر ڪيو ويو؛ اهڙيءَ طرح هو اسان کي ساڻن وڙهڻ لاءِ مجبور ڪري وجهندا."

هيءَ ڳالهہ حدکان زيادہ واضح آهي تہ اهو عجيب و غريب خط پوري سوچ سمجهہ سان نہ لکيو ويو هو. هن ڳالهہ تي ڪهڙيءَ طرح يقين ٿي پئي سگهيو تہ هزارن جي تعداد ۾ آيل اهڙا غريب، خونخوار ۽ جنگجو قسم جا ماڻهو، جيڪي سوين ميل پري رهندي بہ شڪار ۽ ڦر لٽ جي مال جي ڳولا ۾ اتي اچي سهڙيا هئا، ۽ سي بہ وري مذهبي تعصب رکندڙ جنوني، هڪ هٿ جي اشاري سان ڇڙوڇڙ ٿي واپس وڃي پئي سگهيا ۽ وري ٻئي هٿ جي هڪ لوڏي سان واپس اچي جمع بہ ٿي پئي سگهيا. اهو ناممڪن هو تہ اهڙن طاقتور ۽ مغرور سردارن سان اهڙي قسم جا زنانا امير انهيءَ طرح معاملو طئي ڪري پئي سگهيا. ۽ جيڪڏهن اميرن کي جنگ ڪرڻ جو ڪو ارادو ڪونہ هو، تہ پوءِ صوبدار طرفان اڳ ۾ ذڪر ڪيل انهيءَ تجويز جي معنيٰ ڪهڙي هئي تہ هو جنگ هلندي پنهنجن

ماڻهن کان سندن ساٿين تي حملو ڪرائيندو؟ عين انهيءَ موقعي تي جڏهن ميجر آئوٽرام اهو خط لکي رهيو هو، تڏهن مَري سردار حيات خان کي مٿي بيان ڪيل خطن سميت جهليو ويو هو، جيڪي هن جي جامه تلاشيءَ سان نڪتا هئا. مياڻيءَ جو سچو ميدان جنگجو ماڻهن جي ڪٺڪن سان پريو پيو هو، جيڪي انهيءَ ميدان کي ڪوڙرين ۽ بيلچن سان لڙائي لاءِ تيار ڪري رهيا هئا؛ ۽ ٻئي طرف، سنڌونديءَ جي ساڄي ڪپ واري علائقي کان آيل لغاري قبيلي جا اٺ هزار ماڻهو درٻار ۾ ڪمشنر جي قتل ٿيڻ جي انتظار ۾ هئا، ته جيئن اهڙو اشارو ملڻ سان هو ريزيڊنسيءَ تي حملو ڪري محافظ دستي جي هرهڪ ماڻهوءَ کي ڳيا ڳيا ڪن.

ان کان سواءِ اهو بيان حقيقتن خواه راين جي نقطهِ نگاه کان پڻ سچو غلطين سان پريل هو. ڇاڪاڻ ته سڀ کان اول، سڀني اميرن عهدنامو قبول ڪونه ڪيو هو؛ ۽ جن اهو قبول به ڪيو هو، سي سڀ نيون فوجون ڀرتي ڪري ۽ پناهگير شهزادن جي لشڪرن جو خرچ ڀري رهيا هئا. هيءَ ڳالهه اميرن کي به پوريءَ طرح معلوم هئي، ۽ انگريز ڪمشنر کي به پوري طرح معلوم هئڻ گهرجي ها ته فوج پيشقدمي نه ڪئي هئي، پر اها انهيءَ ڇانوڻيءَ ۾ مقيم هئي، جتي آن خود سندس عرض ڪرڻ تي انهيءَ هنڌ قيام ڪيو هو.

آئوٽرام جو خط ١٢ تاريخ تي ٻنپهرن مهل روانو ڪيو ويو ۽ ساڳي ڏينهن ٣ وڳي مهل هن وري هڪ ٻيو خط لکيو، جنهن ۾ هن چيو ته انگريز فوج جي ٢٢-لائيٽ ڪمپنيءَ جي وارد ٿيڻ ڪري هر طرف بي آرامي ۾ اضافو ٿي ويو آهي- ۽ سندس اها مرضي آهي ته ڪيس هن ڳالهه چوڻ جو اختيار ڏنو وڃي ته انگريزن جي فوج اڳتي بلڪل نه وڌندي- هن اميرن جي اڳيان پنهنجي انهيءَ اميد جو اظهار ڪيو هو ته جيئن ته هنن جنرل جي سڀني مطالبن جو پورائو ڪري ڇڏيو هو،

انڪري اها ائين نہ ڪندي• هن پنهنجي انهيءَ ارادي کان بہ مطلع ڪيو تہ هو هن ڳالهہ لاءِ پنهنجي شخصي ضمانت ڏئي تہ فوج کي ڪنهن بہ نقصان ڪرڻ جو اراد و ڪونهي؟ ۽ هن انهيءَ باري ۾ شڪايت ڪئي تہ ڪيس ڪنهن بہ اهڙيءَ ڳالهہ جي پڪي طرح ضمانت ڏيڻ جي آزادي نہ ڏني ويئي هئي، جنهن کي هو موزون ۽ مناسب سمجهي ٿو؛ ٻين لفظن ۾ چئجي تہ ڪيس انهيءَ عظيم معاملي کي هلائڻ ۽ طئي ڪرڻ جو مڪمل اختيار ڪونہ هو، جڏهن تہ هر ڏينهن جو هرڪلاڪ انهيءَ ڪم جي ڪنهن بہ حصي کي پوري هوش ۽ حڪمت سان هلائڻ جو نااهل ثابت ڪري رهيو هو• هو پنهنجي انهيءَ خواهش کي مسلسل طور دهرائڻ کان مطمئن ڪونہ ٿي رهيو هو تہ فوج پيشقدمي نہ ڪري؛ هن پنهنجي انهيءَ عجيب و غريب مشوري کي وري بہ ورجايو تہ جنرل پنهنجين فوجن کي ڇڏي اڪيلي سر حيدرآباد هليو اچي• سندس چوڻ هو تہ ان طرح سندس اهو قدم ”هر قسم جي شڪ شبهي کي دور ڪري ڇڏيندو•“ جنهن تي جنرل پنهنجي دستوري چڀندڙ طنز سان چيو، ”يقيناً، اهو قدم سمورا شڪ ۽ شبها دور ڪري ڇڏيندو، ۽ ان سان گڏ ئي منهنجو سر بہ منهنجن ڪلهن کان دور پيو هوندو!“ وري ميجر آئوٽرام حقيقتن جي نقطہٴ نگاہ کان بہ غلط هو• اميرن سمورا شرط شروط پورا نہ ڪيا هئا؛ هنن پنهنجون فوجون منتشر نہ ڪيون هيون؛ سٺ هزار ماڻهو، درحقيقت انگريزي لشڪر جي سامهون، ٻارن کان ۽ پڻيان، هٿيارن پنوهارن سان تيار موجود هئا، جڏهن تہ انگريزن جي فوج هڪ قدم بہ اڳتي نہ وڌي هئي• نہ ئي اپر سنڌ وارن اميرن عهدنامي تي سچ پچ صحيحون ڪيون هيون؛ هنن فقط ائين ڪرڻ جو وعدو ڪيو هو، ۽ ايتري ڳالهہ تہ هنن ٻہ مهينا اڳي ڪئي هئي•

ڪمشنر، انهن خطن مان آخري خط روانو ڪرڻ کان پوءِ پنهنجن سمورن فوجي آفيسرن سان گڏجي دربار ۾ ويو، جتي اميرن، خيرپور واري نصير کان سواءِ، پورين رسمن ۽ دستور مطابق عهدنامي تي صحيحون ڪيون، ۽ پنهنجون مهرون لڳايون. خيرپور وارو نصير پاڻ اتي حاضر ڪونه هو، پر هن جي مهر لاءِ وعدو ڪيو ويو، دستور مطابق علي مراد جي خلاف رستم جي شڪايتن ۽ تڪليفن ڪي گفتگوءَ جو مکيه موضوع ۽ احتجاج جو بهانو بنايو ويو ۽ ميجر آئوٽرام پنهنجي رپورٽ ۾ علي مراد جي خلاف ڪارين سان گڏ، انهيءَ پوڙهي امير جي مفاد لاءِ زوردار سفارش ۽ دليلبازي ڪئي.

١٣ - تاريخ تي، هن حالات جو هيٺين طرح بيان ڪيو:

”ماڻهن جي جوش ۽ جذبي جو جيڪو مظاهرو مون ڪالهه ڏٺو، تنهن مان مون کي ائين ٿو نظر اچي ته اميرن کي سندن ذلت آميز نيازمنديءَ، فرمانبرداري ۽ آڻ مڃڻ لاءِ، جنهن کي اهي ائين ئي سمجهن ٿا، ۽ جنهن کي اهي ذاتي جي نالي سان سڏين ٿا، لعنت ملامت ملي رهي آهي. جڏهن کان وڏي آءٌ سرڪاري حيثيت سان سنڌ ۾ آيو آهيان، ته دربار کان رواني ٿيڻ کان پوءِ، قلعي جي صدر دروازي کان ٻاهر نڪرڻ تي ڪالهه رات پهريون دفعو ماڻهن جي هڪ وڏي انبوه طرفان منهنجو استقبال ڪيو ويو. سڄي آباديءَ طرفان زوردار آواز ۾ فرنگين کان نفرت جو اظهار ڪرڻ لاءِ نعرا بلند ڪيا ويا ۽ ساڻ ئي هڪ مخصوص قسم جي دانهن ڪئي ويئي، جنهن ۾ سڀني ماڻهن گڏجي آواز ملايو، جنهن جو مطلب مون انهيءَ وقت ته ڪونه سمجهيو، پر پوءِ مون معلوم ڪيو آهي ته اها سندن ڪنهن وليءَ جي نالي ۾ فرنگين جي خلاف فرياد هئي. جيتوڻيڪ دربار ۽ قلعي جون سموريون گهٽيون ماڻهن جي انبوهن سان ڀريون پيون هيون، پر ان جي باوجود اميرن جي آفيسرن اهڙي ته خبرداريءَ سان چوڪسي

رکي، جو عام ماڻهن جي دلين ۾ پريل جوش و خروش جي
ڪنهن به علامت يا ثابتيءَ جي ظاهر ڪرڻ جي ڪنهن کي
به اجازت نه ڏني ويئي. پر شهر وچان لنگهندي ان تي ڪو به
ضابطو رکي نه سگهيو؛ ۽ جيڪڏهن اسان جي حفاظت لاءِ
بيشمار گهوڙيسوارن جا دستا مقرر ڪيل نه هجن ها، جن جي
اڳواڻي بلوچ سردارن مان ڪي انتهائي بااثر ماڻهو ڪري
رهيا هئا، ته پوءِ مون کي هيئن چوڻ جي همت ٿئي ٿي ته
عام ماڻهن جا ميڙ ضرور تشدد ڪن ها؛ انهيءَ صورتحال ۾،
ڪنهن ماڻهوءَ هڪ پٿر هڻي ڪڍيو، جيڪو ڪئپٽن ويلس
کي وڃي لڳو، پر دروازي جي رستي ۾ جيئن ته بلڪل اونداهي
۽ پاڇو هو، ان ڪري اهو معلوم ٿي نه سگهيو ته اهو پٿر
ڪنهن جي طرفان اڇلايو ويو. مون کي انهيءَ ڳالهه جي خبر
ڪانه هئي، جيستين اسين گهر پهتاسون، ۽ مون انهيءَ ڳالهه ڏانهن
دربار جو ڪو به ڌيان نه ڇڪايو آهي، ڇاڪاڻ ته هيءَ ڳالهه
بلڪل عيان آهي ته حڪومت اسان جي حفاظت ڪرڻ لاءِ
هر ممڪن ڪوشش ڪئي؛ اها ڳالهه اسان جي حفاظت لاءِ
گڏجي آيل دستي طرفان شهر کي ڇڏي ٻاهر نڪرڻ مهل
واپس موٽڻ کان انڪار ڪرڻ مان ظاهر ٿي رهي آهي؛
حالانڪ اڄ کان اڳي مون هميشه ان کي شهر کان ٻاهر
نڪرڻ سان واپس روانو ڪيو هو، پر هن ڀيري انهن چيو ته
کين هن ڳالهه جا سخت حڪم مليل آهن ته هو اسان سان
سڄي رستي ۾ گڏ رهن. دراصل اميرن کي هن ڳالهه جو خطرو
هو ته متان سندن بلوچ ڪنهن شرارت ڪرڻ جي ڪوشش
ڪن؛ هو سڄو ڏينهن انهن ماڻهن کي پئسا ڏيئي واپس موڪلڻ
۾ مصروف رهيا هئا، جيڪي گذريل ٻن راتين کان وٺي توهان
جي فوجن جي لڳاتار پيشقدميءَ جون خبرون ٻڌي شهر ڏانهن
هليا آيا هئا. منهنجي دربار ڏانهن وڃڻ کان اڳ ۾، هنن سڄي
شهر کي خالي ڪرائي ڇڏيو هو، پر اونده ٿيڻ کان پوءِ

وڏي تعداد ۾ ماڻهن جا ميڙاڪا وري موٽي آيا هئا. مان ڏاڍي انتظار ۾ اميدن سان ڏسي رهيو آهيان ته توهان پنهنجي دخاني جهاز ۾ حيدرآباد ايندا ۽ فوج کي اڳتي اچڻ کان روڪيندا!!"

وليءَ جي نالي ۾ بلند ڪيل فرياد ئي هڪ اهڙي ڳالهه هئي، جيڪا هن ڳالهه کي ڏسندي ميجر آئوٽرام جي دل ۾ شڪ پيدا ڪري ها، ته گذريل سال جي دوران هن پاڻ ئي چيو هو ته اميرن جو ارادو مذهبي جنگ شروع ڪرڻ جو هو ۽ انهيءَ ڳالهه جي سيپٽمبر ١٨٤٢ع ۾ انگريزن جي جاسوسن طرفان تصديق ڪئي ويئي هئي. ان جي باوجود، نه ته انهيءَ واقعي، ۽ نه بلوچن طرفان سندس آفيسرن ۽ خود ساڻس ڪيل تشدد آميز حرڪت، هن کي وري پيهر جنرل کي هن ڳالهه لاءِ آماده ڪرڻ جي ڪوشش کان باز نه رکيو ته هو اڪيلي سر حيدرآباد هليو اچي ۽ پاڻ کي اميرن جي قبضي ۾ ڏي. انهيءَ مشوري ڏيڻ کان هو انهيءَ وقت به باز نه آيو، جڏهن هن پنهنجي خط کان پوءِ، هن مطلب وارو قلم تازو لکيو ته هن کي معلوم ٿيو آهي ته انهن ڳالهين جو مقصد ڪيس ۽ سندس آفيسرن کي قتل ڪرڻ هو؛ هن اهو به لکيو ته ڪيس وڌيڪ اهو معلوم ٿيو آهي ته خيرپور وارو امير نصير، جنهن معاهدي تي دستخط نه ڪيا هئا، اپر سنڌ ۾ لٽ مار ڪرڻ جي صورت ۾ جنگ شروع ڪرڻ جي نيت سان هليو ويو هو، ۽ اها ڳالهه سڀني بلوچن کي ڪشش ڪري انهيءَ طرف گهلي ويندي.

انهيءَ سياه ڪاريءَ جي سمجهه متعلق ڪمشنر جي فهم و فراست اجها اهائي هئي! ڪئپٽن ويلس، جيڪو نهايت گهري ۽ وڌيڪ سمجهه ٻوجهه وارو نوجوان آفيسر هو، انهيءَ معاملي بابت بلڪل مختلف راءِ قائم ڪئي هئي ۽ اها صحيح معلومات ملڻ کان پوءِ صحيح ثابت ٿي. هن کي دربار ۾ داخل ٿيندي ئي

پڪ ٿي ويئي ته ڪنهن شرارت جي تياري ڪئي ويئي آهي،
ڇاڪاڻ ته دربار ۾ جيڪي مسلح بلوچ موجود هئا، سي هڪدم
هر هڪ آفيسر جي ڪرسيءَ ڪي وڪوڙي بيٺا، ۽ انهن کي
هڪبِئي کان جدا ڪري ڇڏيائون. هنن جو اهو ڪم اهڙو
غير معمولي ۽ پُرخطر هو، جو هن هڪدم نصير خان جي
سيني کان ننڍي پٽ ۾ ڪٽي اڪيون ڪَنپايون، جيڪو هڪ
ٿلهو ۽ عيش عشرت جو پليل ڇوڪرو هو، ۽ ڪئپٽن ويلس
جو ارادو اهو هو ته ڪنهن به گڙٻڙ ٿيڻ جي حالت ۾ هو
انهيءَ ڇوڪري کي پڪڙي پنهنجي بچاءَ لاءِ ڍال طور ڪم
آڻي ڪيس يرغمال بنائيندو. ظاهر هو ته ڇوڪري کي انهيءَ
دغابازيءَ جي ڄاڻ هئي، جيڪا انگريزي آفيسرن مان ٿيڻ واري
هئي، جنهنڪري هن ڪئپٽن ويلس جي گهوري ڏسڻ جي اثر
کي محسوس ڪيو ۽ هڪدم اتان کسڪي هليو ويو. دربار
جو خطرناڪ ۽ بي مزي رنگ ڍنگ هلندو رهيو، تان جو ميجر
آئوٽرام اميرن کي ٻڌايو ته هن جنرل لاءِ هڪ جهاز موڪليو
آهي ۽ ڪيس سندس فورن حيدرآباد اچڻ جي توقع آهي. پوءِ
انهن شهزادن جي چهرن ۾ تبديلي آئي ۽ اهي هڪدم دربار
مان اٿي هليا ويا. هنن جو اهو قدم مشرق جي رسمن رواجن
مطابق هتڪ آميز ۽ غير شريفاڻو هو. ڪئپٽن ويلس جيئن ان
وقت سمجهيو، ائين ڪرڻ جو مقصد پاڻ ۾ هن ڳالهه تي
مشورو ڪرڻ هو ته جيڪي انگريز آفيسر انهيءَ وقت سندن
قبضي ۾ هئا، تن کي هڪدم قتل ڪجي يا جنرل کي پنهنجي
چار ۾ ڦاسائڻ لاءِ هنن کي هڪ ڏينهن تائين ڇڏي ڏجي،
ڇاڪاڻ ته انهن پنهنجي وحشيانه غرور وچان ائين سمجهيو هو
ته جنرل جي سوچ سمجهه به اهڙي ئي اڇاتري هوندي، جهڙي
آئوٽرام جي هئي. هنن پنهنجي صلاح و مشوري ۾ پوئين رستي
اختيار ڪرڻ جو فيصلو ڪري سيني کي سنئين لڳين رواني
ٿي وڃڻ جي اجازت ڏني ۽ ريزيڊنسيءَ تي حملي ڪرڻ لاءِ

جاري ڪيل حڪم جي تعميل ڪي روڪائي ڇڏيو. پر جيئن ته هنن وٽ پنهنجي انهيءَ حڪم جي تعميل ڪرائڻ لاءِ ٿورو وقت هو، ان ڪري هنن ڪمشنر سان هڪ مضبوط ۽ پڪو پختو حفاظتي دستو روانو ڪيو ته جيئن اهو غلطين جي امڪان کي روڪي سگهي، ۽ ڪمشنر انهيءَ ڳالهه کي پنهنجي عزت افزائي ۽ اميرن جي مهرباني تسليم ڪيو!

خيرپور وارو نصير خان اتان روانو ڪونه ٿي ويو هو؛ جهڙيءَ طرح پڌرٽ ۾ آيو هو؛ نه وري بلوچن کي جزوي طور ڇڙوڇڙ قسم جي جنگ ڪرڻ جو ارادو هو. اهي ماڻهو شانائتا، جوشيلا، مغرور ۽ دلير هئا ۽ هنن انگريزن سان د ويدو جنگ ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو جنهن ۾ ڪين پنهنجين تيز ترارين ۽ بيخوف دليريءَ سان ڪٽڻ جو يقين هو. هيءَ ميجر آئوٽرام جي ڊپلوميسيءَ جو ڪو گهٽ حيرت انگيز نقطو ڪونه هو ته هڪ طرف ته هو اميرن جي انتهائي خفيه ارادن ۽ خيالن بابت مڪمل يقين ۽ اعتماد جي اظهار ڪرڻ ۾ وڏي دانشمندي جو مظاهرو ڪري رهيو هو، ته ٻئي طرف هنن جي ڪليل پاليسيءَ ۽ انهن ظاهر اقدامات کي ڏسڻ کان معذور ثابت ڪيو، جيڪي گويا سندس ئي د رين جي هيٺان ڪيا پئي ويا.

سر چارلس نيپئر جي فيصلي جي قوت ۾ نه ته اميرن جي چالاڪين پريشاني پيدا ڪئي، نه سندس ڪمشنر جي اپوجهائيءَ، ۽ نه ڪيس موڪليل رپورٽن جي غلطين ان ۾ ڪو لوڏو آندو. ١٣- تاريخ تي، جڏهن ميجر آئوٽرام اميرن جي نيڪ نيتيءَ جي وهم ۾ مبتلا ٿي ان جي اظهار ڪرڻ ۾ پنهنجا جوهر ڏيکاري رهيو هو، تڏهن جنرل هن ڏانهن اميرن جي ڪوڙن ۽ غلط بيانين متعلق وضاحت لکي موڪلي. هن چيو ته هنن جو اصل مقصد هاڻي بلڪل ظاهر هو، ۽ انڪري هو ٻئي ڏينهن تي پيشقدمي ڪندو. هن پنهنجو اهو خط هنن لفظن سان ختم ڪيو. "فوجن وٽ سنڌن انهيءَ قدم کڻڻ لاءِ لارڊ ايلنبرو جو حڪم

موجود آهي، ۽ مون شروع کان آخر تائين، انهن جي جانين ۽ هڪ آفيسر جي حيثيت ۾ خود پنهنجي ناماچار ۽ شهرت کي خطري ۾ وجهي بلڪل پوئين گهڙيءَ تائين دير مدار ڪئي آهي. جيڪڏهن منهنجي سستيءَ ۾ دير ڪرڻ جي نتيجي ۾ ماڻهو مارجي ويا، ته انهن جا خون حق ۽ انصاف روءِ، منهنجي گردن ۾ پئجي سگهندا".

ان جي باوجود، ميجر آئوٽرام پنهنجين مخصوص راين ۽ خيالن کي مڃائڻ تي اصرار ڪندو ئي رهيو. ١٣- تاريخ تي هن پيو خط لکي موڪليو، جنهن ۾ هن چيو ته اميرن اِجهو هاڻي ئي ڪيس چيو آهي ته سندن بلوچ قبائل قابوءَ کان ٻاهر نڪري رهيا آهن، هنن قسم کنيو آهي ته جيڪڏهن رستم سان انصاف نه ڪيو ويندو ته پوءِ هو انتقام وٺندا. هن چيو ته هٿياربند ماڻهو شهر ۾ پيئجي رهيا آهن ۽ آسپاس واري علائقي مان سيني ائن ۽ رڍن کي هڪالي ڪڍيو ويو آهي، پر ان جي باوجود هن اتي رهڻ جو پڪو ارادو ڪيو آهي؛ ۽ هن هڪ دفعو وري به عرض ڪيو ته فوج اڳتي نه وڌي. هن پنهنجي طرفان يقين جو اظهار ڪيو ته امير بلوچن کي چڙوچڙ ڪرڻ ۽ حيدرآباد کان ٻاهر ڪڍڻ لاءِ سڀڪجهه ڪري رهيا آهن؛ ۽ اها حقيقت هئي، ڇو ته اهي هنن کي مياڻي جي ميدان ڏانهن موڪلي رهيا هئا.

ميجر آئوٽرام جي انهيءَ هڪطرفي ڊپلوميسيءَ جي رڪارڊ تي وڌيڪ بحث ڪرڻ کان ٿڪاوٽ محسوس ٿي رهي آهي، جنهنڪري ان کي جيڪر اتي ئي ڪٽي ختم ڪجي، پر هن جي خط ۾ هڪ اهڙو عجيب و غريب ٽڪرو شامل آهي، جيڪو اهڙو ته فضول ۽ واهيات آهي، جو ان جي مقصد معلوم ڪرڻ کان وهم و گمان به قاصر آهي.

فوج سنڌونديءَ جي ڏائي ڪپ تي هئي، ۽ اها درياءَ جو سڌو رستو وٺي حيدرآباد ڏانهن وڌي رهي هئي، ان کي

سنڌس سموري رسد درياءَ رستي روهڙي ۽ سکر کان حاصل ٿي رهي هئي، جنهنڪري ظاهر آهي ته فوج جي پٺئين طرف اهائي سنڌس رسد ۽ مواصلات جي لائين هئي، ۽ بالڪل ساڳيءَ طرح ان جي سامهون واري طرف حيدرآباد ڏانهن پيشقدمي سنڌس ڪارروائين جي سڌي لائين هئي. ان جي ڏائي بازوءَ طرف ريگستان هو. حيدرآباد کان اوڀر طرف درياءَ سان متوازي ليڪ تي ميرپور ۽ عمرڪوٽ هئا. اهي ٻئي شهر شيرمحمد جا هئا. ٻئي شهر قلع بند هئا، جن مان پهريون شهر حيدرآباد کان چاليهه ميل پري ريگستان جي ڪناري وٽ، ۽ ٻيو ميرپور کان سٺ ميل پري ريگستان جي عين قلب ۾ واقع هو. چنانچه، اميرن جي ڪارروائي ۽ پسپائي جي مکيه لائين اها ئي هئي، ڇاڪاڻ ته درياءَ رستي پٺتي هٽڻ سان اهي پاڻ کي ڪراچيءَ واري طرف کان حملي جو نشانو بڻائين ها. ميجر آئوٽرام کي معلوم هو ته عمرڪوٽ ۾ تازوئي رسد جو سامان پهچايو ويو آهي. اها ڳالهه واضح هئي ته سر چارلس نيپئر جي لشڪر کي ميرپور سان سياسي توڙي فوجي نوعيت جو ڪو واسطو ۽ تعلق ڪونه هو، ۽ جيستائين حيدرآباد وارا امير انهيءَ کي جنگ کان اڳ ۾ يا پوءِ پنهنجي پسپائيءَ جي لائين طور ڪم نه آڻيندا، تيستائين اهڙو تعلق يا واسطو قائم ٿي نه سگهندو، شير محمد، جنهن جا اهي ٻئي قلعا ۽ شهر ملڪيت هئا، انهيءَ وقت انگريزن جي فوج جي مخالفت ۾ ڪونه هو. ان جي باوجود ميجر آئوٽرام جنرل کي پنهنجي لشڪر کي ڇڏي اڪيلي سر حيدرآباد اچڻ لاءِ آماده ڪرڻ ۾ ٻه دفعا اڳي ناڪام ٿيڻ کان پوءِ ٻه ٽيون ڀيرو به انهيءَ ڳالهه تي زور ڏنو، ۽ هن ڀيري هن* حيرت انگيز ڳالهه جو به اضافو ڪيو ته جنرل پنهنجي فوج کي ٻه ميرپور ڏانهن موڪلي ڏي. اهڙيءَ طرح هو هڪ ئي ڌڪ سان انگريزي فوج کي سنڌس جنرل کان محروم ڪري رهيو هو،

* ضميمو نمبر ٢، پاڱو ٢

چاڪاڻ تہ جيڪڏهن هو حيدرآباد جي اميرن ڏانهن وڃي ها، تہ سندس موت يقيني هو، ۽ ساڳي وقت ان کي سندس رسد ۽ مواصلات جي مرڪز کان پري ڪري، ۽ پنهنجي هٿن جي وسيلن کان بہ محروم ڪري رهيو هو!

لوئر سنڌ* جا بلوچ، جن جو تعداد ٽيهہ هزار هو، انهيءَ وقت مياڻيءَ جي ميدان ۾ گڏ ٿيل هئا. اپر سنڌ جي شهزادن وٽ ڪونهرا ۾ ست هزار ماڻهو موجود هئا؛ ڏهن هزارن کان وڌيڪ تعداد ۾ چانڊيا سنڌونديءَ تي قائم انگريزي ڇانوڻيءَ جي پٺئين پاسي، درياءَ پار ڪري چڪا هئا. شير محمد وٽ ميرپور ۾ ڏهہ هزار ماڻهو موجود هئا. عمرڪوٽ ۾ الڳ لشڪر موجود هو. انهن کان سواءِ هزارين جابلو قبائل درياءَ طرف هيٺ اچي رهيا هئا. اهڙيءَ طرح انگريزي فوج، جنهن جو تعداد فقط ٻہ هزار اٺ سؤ مس هو، پنهنجي جنرل کان سواءِ، ريگستان جي ڪناري وٽ پهچڻ سان، پنهنجي مواصلاتي اڏي کان چاليهہ ميل پري، اهڙي صورتحال سان دوچار ٿئي ها، جو ان جي سامهون هڪ قلع بند شهر، هٿياربند فوج ۽ ريگستان هجي ها، ۽ پٺئين پاسي کان پنجاهہ هزار خونخوار بلوچ جانباز صف آرا هجن ها. شڪست کائڻ جي حالت ۾ ان کي ريگستان طرف پڇاڙي اتي ئي ختم ڪيو وڃي ها. جنگ ۾ فتح حاصل ٿيڻ جي صورت ۾ بہ اها ساڳيءَ طرح مارجي وڃي ها، ڇو تہ ان حالت ۾ ان جو تعداد گهٽيل هجي ها، وٽس بارود ڪونہ هجي ها، ۽ ان تي پنهنجن زخمي ساٿين ۽ هزارين پوئلڳن جو بار الڳ هجي ها، جنهنڪري اها فوج انهيءَ حالت ۾ ڪڏهن بہ روهڙيءَ تائين صحيح سلامت نہ پهچي سگهي ها، جيڪو شهر اتان کان ٻہ سو ميلن جي مفاصلي تي واقع هو. ان کان سواءِ، اهڙيءَ حالت ۾ جيئن ئي اها فوج پٺتي هٽي ها، تہ ان کي هزارن جي تعداد ۾ بلوچ وڪوڙي ستائڻ ۽ پريشان ڪرڻ شروع

* ضميمو نمبر ٤، پاڱو ٣ ۽ ٤

ڪن ها ۽ آخرڪار مٺس ڪليل حملو ڪن ها. ۽ وڏي ڳالهه تہ ان ڪي انهيءَ بي يارو مددگار حالت ۾، بنا ڪنهن سوچيل سمجهيل فوجي خواه سياسي مقصد جي، محض بيوقوفيءَ ۽ حماقت جي پٺڀرائي ڪرڻ لاءِ پهچايو وڃي ها.

اها هئي انهيءَ ماڻهوءَ جي صلاح، جنهن بعد ۾ پاڻ کي اخبارن ۾ هڪ نااهل جنرل جي رهنما ۽ ڪنٽرولر جي حيثيت ۾ پيش ڪيو. مشرقي ملڪن جي معاملن ۽ ماڻهن جي چاڻ ۽ انهيءَ حيرت انگيز قابليت هئڻ جو اجهو اهو هڪ مثال هو، جنهن جي متعلق چيو پئي ويو تہ لارڊ آڪلينڊ طرفان مقرر ڪيل پوليٽيڪل ايجنٽ اهڙي اعليٰ لياقت سبب ممتاز هئا. هي آهي ٺاڪ ڦوڪ رڪنڊڙ نوجوان هئا، جن کي جنرلن ۽ فوجن جي رهنمائي ۽ مملڪتي ڪاروبار هلائڻ لاءِ گفت و شنيد ڪرڻ جا اختيارات ڏنل هئا، ۽ جن کي ڏيارڻ ڪري لارڊ ايلنبرو کي نهايت غليظ الزامن ۽ گارگند جي اڻ کٽ سلسلي سان نوازيو ويو آهي. اخباري شهرت جو اجهو اهو قدر ۽ قيمت آهي. انهن لاءِ ڪابل واري تباهي تہ محض هڪ عام رواجي ڳالهه هئي!

حيدرآباد ۾ اچا ڊپلوميسيءَ جو سلسلو ختم ڪونہ ٿيو هو. ۱۳-تاريخ تي ٽين وڳي مهل ڪمشنر وٽ ٻہ نمائندا ملاقات ڪرڻ لاءِ پهتا، جن کي ڪيس هن ڳالهه ٻڌائڻ جون هدايتون هيون تہ گذريل شام جو هن جي دربار کان رواني ٿيڻ کان پوءِ سڀيئي بلوچ سردار پاڻ ۾ گڏ ٿيا هئا؛ ۽ جيئن تہ هن رستم کي سندس پڳ واپس ڏيارڻ جو ڪوبہ وعدو ڪونہ ڪيو هو؛ ان ڪري انهن قرآن تي هٿ رکي قسم کنيو تہ هو انگريزي فوج سان لڙائي ڪندا؛ ۽ انهيءَ وقت تائين پنهنجيون تراريون مياڻن ۾ نہ وجهندا، جيسين هن کي سندس حق واپس وٺي نہ ڏيندا. اهي سڀ اڄ رات ڪوچ ڪندا ۽ امير هنن کي هاڻي روڪي نہ ٿا سگهن. انهيءَ بيان ختم ڪرڻ سان، انهن نمائندن

نوان احتجاج ڪيا ۽ پنهنجين اڳين شڪايتن ۽ مطالبن کي دهرائيندي آخر هن خواهش ظاهر ڪرڻ تي ڳالهه ختم ڪئي ته ڪمشنر کي سندن آقائن جي شڪايتن جو ازالو ڪرڻ جو وعدو ڪرڻ گهرجي. انهن کي جنرل جي هدايتن مطابق جواب ڏنو ويو.

ان کان پوءِ هنن پڇيو ته ڇا، انگريز ڪين علي مراد تي حملي ڪرڻ جي اجازت ڏيندا؟ نه! ” اها ته ڏکي ڳالهه آهي، هنن جواب ڏنو، ”جو توهان علي مراد طرفان کسيل حق واپس وٺي ڏيڻ لاءِ به وعدو نه ٿا ڪريو، ۽ اسان کي به انهيءَ نا انصافيءَ جو تدارڪ ڪرڻ جي اجازت نه ٿا ڏيو.“

نيٺ هنن چيو، ”ته پوءِ خيرپور وارن اميرن کي پنهنجي روزيءَ حاصل ڪرڻ لاءِ لڙٽو پوندو، جيڪا علي مراد هنن کان کسي آهي؛ ۽ انهيءَ لاءِ پلا حيدرآباد جي اميرن کي ڇو جوابده ٿيڻ گهرجي؟“

”جيڪڏهن توهان انهن کي پنهنجي علائقي ۾ وڙهڻ جي اجازت نه ڏيندا، ۽ سندن مدد نه ڪندا، ته توهان جوابدار نه ٿيندا.“

انهيءَ ڪانفرنس ۾ ميجر آئوٽرام هنن کي پنهنجين هدايتن ۽ ڪيس جي دليلن مطابق جواب ڏنو. خيرپور جي اميرن کان، نئين عهدنامي ذريعي، جيڪو انهن قبول ڪيو هو، ۽ جنهن جو انصاف روءِ هيٺ ڪنهن به شڪ شبهي کان بالاتر آهي، ڪجهه به نه کسيو ويو آهي. علي مراد کي پڳ ۽ ان سان لاڳو حقن کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه ڏنو ويو آهي، ۽ اهو حق سندس پاڻ رستم* طرفان رضاڪارانه طور هن کي تحفي طور ڏنو ويو آهي. انگريز جنرل جو انهيءَ ڳالهه ۾ ڪوبه واسطو ڪونه هو؛ اٽلو هن ان جي مخالفت ڪئي هئي؛ پر هاڻي جڏهن ته اهو

* ضميمو نمبر ۱، پاڱو ۲

ڪم ڪيو ويو آهي، تڏهن خود سنڌن ئي قوانين جي تحت
ان کي رد ڪرڻ ناممڪن هو. هيءَ ڳالهه شڪ کان بالاتر
آهي ته اهو تحفو رضاڪارانه طور پنهنجي مرضيءَ سان ڏنو
ويو هو. اها ڪارروائي هڪ سيد يا پير طرفان ڏني ويئي
هئي، جيڪو وڏي شهرت وارو هڪ نيڪ انسان آهي، ۽
جيڪو علي مراد جي بي انصافيءَ کي جائز قرار ڏيڻ سان
پنهنجي شهرت کي ڪڏهن به ڌڪ نه هڻي ها، ۽ پنهنجي
نيڪيءَ ۾ ماڻهن جي عقيدي ۽ راءِ کي هيٺ ڏيڻ جي اجازت
هرگز ڏيئي نه سگهي ها. بهرحال اها ڳالهه سنڌين جي مفادن
۽ انگريزن جي مقصدن لاءِ ٺيڪ هئي، جنهن ڪري ان ۾
گڙٻڙ پيدا ڪرڻ جي نه حڪمت عملي اجازت ڏيئي رهي هئي،
۽ نه حق ۽ انصاف.

پر دراصل، اها دعويٰ فقط ڳالهين ڪي اينگهائڻ جو هڪ
بهانو هئي. اميرن جنگ جوٽڻ جو پڪو ارادو ڪيو هو، ۽
ان لاءِ هنن کي انهيءَ کان بهتر بنياد هٿ ۾ هئا، يعني سنڌن
خود مختياريءَ جي بحالي، جيڪا هنن کان لارڊ آڪلئنڊ طرفان
سر هينري پاٽنجر جي سياسي وساطت سان دغا ۽ فريب،
زور ۽ زبردستيءَ ۽ بي انصافيءَ سان کسي ويئي هئي. هنن
کي انهيءَ خود مختياريءَ کي واپس حاصل ڪرڻ جي خواهش
هئي؛ پر اهو ڏيکاريو ويو آهي ته لارڊ ايلنبرو هندستان جي
سڄي انگريزي سلطنت کي خطري ۾ وجهڻ کان سواءِ، جنهن کي
محفوظ ڪرڻ لاءِ هن کي موڪليو ويو هو، ۽ جنهن کي هن
واقعي محفوظ بڻايو، هنن کي اها خود مختياري واپس ڏيئي نه
پئي سگهيو. ان کان سواءِ اها خود مختياري انسان ذات لاءِ ضرر
رسان هئي. ان ۾ آيل ڪميءَ جي نتيجي ۾ نوان مفاد اڀريا
هئا، ۽ قومي رابطي ۽ باهمي تعلقات جو هڪ نئون بنياد وڌو
ويو هو، جيڪو انگريزن لاءِ مفيد هو، ۽ انهيءَ جزوي طور
سنڌ جي عوام کي زبردست ظلم ۽ ستم کان ڇوٽڪارو ڏنو هو،

عام طور تهذيب و تمدن ۾ واڌارو آندو هو، ۽ اهو سچ پچ اميرن لاءِ نقصانڪار ۽ ڪين ڏکوئيندڙ ڪونه هو، جن جي ظلم جي جهنمي اعمالن ڪين همدرديءَ جي لائق انسانن بدران، خوفناڪ ماڻهن ۾ تبديل ڪري ڇڏيو هو. سنڌ ۾ انگريزن جي بالادستي ۽ برتريءَ کي برقرار رکڻ لاءِ، لارڊ ايلنبرو کي تحريري حق مليل هو، ۽ انهن ڪرڻ لاءِ حق ۽ انصاف جي صورت ۾ ڪافي سبب موجود هئا.

ميجر آئوٽرام اميرن جي نمائندن کي سندس هدايتن مطابق برابر جواب ڏنو، پر اهو جواب سندس خواهش پٽاندر ڪونه هو. هن ڏاڍي جوش و خروش ۽ پوري ولولي سان جنرل ڏانهن اميرن جي خيالن جي فائدي ۾، ۽ بار بار دهرايل انهيءَ قصي کي، عام طور چاتل ۽ تسليم ڪيل حقيقت طور، جنهن لاءِ ڪو به بنياد ڪونه هو، وري به زور ڏيئي لکي موڪليو ته انگريزن طرفان پين اميرن جون زمينون علي مراد کي ڏنيون ويون هيون. انهيءَ امير کي انگريز جنرل طرفان ڪجهه به نه ڏنو ويو هو. پڪ ۽ ان جا لوازمات هن کي سندس پياءُ رستم طرفان ڏنل تحفا هئا.

ميجر آئوٽرام* جي خط جو انتهائي سنگين حصو، قلم تازي لاءِ مخصوص ڪيل هو. رات جو ڏهين وڳي هن چوائي موڪليو ته ڪيس بلڪل انهيءَ مهل پڌايو ويو هو ته بلوچ انگريزي فوج تي حملي ڪرڻ لاءِ ايندڙ صبح جو پيشقدمي ڪرڻ وارا هئا، ۽ ريزيڊنسيءَ تي رات جي دوران حملو ڪيو ويندو. هن چيو ته اها سڄي اجائي لباڙ ۽ ٽرڙائي هئي؛ هن پنهنجي گهر جي رات جي دوران حفاظت ڪرڻ لاءِ محافظ مقرر ڪرڻ جو احتياط به نه ڪيو هو؛ اها سڄي ڳالهه دونهين وانگر بي حقيقت ثابت ٿيندي؛ ان جي باوجود، ڪيس خبر هئي ته لشڪر جو سپه سالار

---

* ضميمو نمبر – ١، پاڱو ٢

مقرر ڪيو ويو هو، ۽ ايندڙ جنگ جون پيون ڪيتريون ئي علامتون هر گذرندڙ ساعت پٺيان ظاهر ٿي رهيون هيون.

هن جو اهو اعتماد ڪهڙي نه ڪمزور بنيادن تي بيٺل هو، تنهن جو فيصلو آنهيءَ واقعي، ۽ اميرن جي سرگرمين مان ڪري سگهجي ٿو، جيئن بعد ۾ معلوم ڪيو ويو. آنهيءَ وقت، اهي سڀ جنگ جو ميدان گرم ڪرڻ لاءِ پوريءَ طرح تيار هئا؛ ڪي چانوٽيءَ ڏانهن هليا ويا هئا؛ هنن خفيه طور اهڙا حڪم جاري ڪري ڇڏيا هئا ته انگريزن سان واسطو رکندڙ هر اهڙي مرد، زال ۽ ٻار کي قتل ڪيو وڃي، جيڪو سنڌ جي ڪنهن به حصي ۾ بغير حفاظت جي، ڪٿي به نظر اچي. انهن جا خونخوار بلوچ سيوهڻ کان وٺي سنڌو درياءَ جي منهن تائين، دراصل اڳيئي انهيءَ ڪوس ڪرڻ ۾ مصروف هئا. ڪيئي ماڻهو انهيءَ نموني ۾ مارجي ويا، ۽ ٻيا فقط غيرمعمولي ڪوشش ۽ جرئتمنديءَ سان بچي نڪري سگهيا؛ انهن مان ڪي سڄي رستي ۾ وڙهندي جهيڙيندي، ۽ ڪي ٻيا انتهائي مصيبت سان پناهه وارن هنڌن ڏانهن ڀڄي نڪتا. جن ماڻهن کي قتل ڪيو ويو، تن مان هڪ ڪئپٽن اِنس نالي ڪمپنيءَ جو هڪ آفيسر هو، جيڪو بيماريءَ جي حالت ۾ درياءَ جي رستي هيٺئين پاسي وڃي رهيو هو. مختصر طور چئجي ته جنگ سچ پچ ته اڳيئي شروع ٿي چڪي هئي، ۽ سڄو ملڪ قتل و غارتگري ۽ افراتفريءَ جو نظارو پيش ڪري رهيو هو.

١٤ - تاريخ تي اميرن ميجر آئوٽرام ڏانهن پنهنجا قاصد موڪليا، جن جي معرفت ڪيس حڪم ڏنو ويو ته هو ملڪ ڇڏي دفع ٿي وڃي، ڇو ته هاڻي انهن ڏٺو ته جنرل کي قبضي ۾ آڻڻ جون سندن اميدون محض وهم هيون، ۽ سندن مرضي اها هئي ته ريزيڊنسيءَ واري فوج کي جهازن ۾ چڙهڻ جي گوڙ ۽ گهمسان ۾ مصروف ڪيو وڃي، ته جيئن انهن تي وڌيڪ آسانيءَ سان حملو ٿي سگهي. ان کان علاوه، هنن کي

اهو خوف هو، جنهن لاءِ واقعي هنن وٽ سبب هئا، تہ متان ڪمشنر مورچہ بند ٿي امدادي فوج جي اچڻ جي انتظار ۾ ويهي رهي.

ميجر آئوٽرام هنن جي انهيءَ حڪم تي ڪوبہ ڌيان نہ ڏنو ۽ هن انهيءَ ڪي محض هڪ گدڙ ڀبڪي سڏيو، ۽ جيتوڻيڪ هن هاڻي حيات مريءَ جي گرفتاريءَ ۽ سندس جامہ تلاشيءَ مان مليل ڪاغذن جي خبر پڻ ٻڌي، پر انهيءَ ڳالهہ مان هن جيڪو نتيجو اخذ ڪيو، سو هن جي اڳين غلط خيالن جي عين مطابق هو. هن چيو تہ ”انهيءَ سردار جي گرفتاري بلوچن کي لٽ مار شروع ڪرڻ لاءِ همٿائيندي؛ اها ڳالهہ ٻين سردارن کي ملوث ڪندي، ۽ اهڙيءَ طرح لڙايون شروع ٿي وينديون. انهيءَ ڪري هن ايڪيتاليهين ريجمينٽ ڏانهن، جيڪا بمبئي وڃڻ لاءِ جهازن تي سوار ٿيڻ لاءِ انهيءَ وقت ڪراچي وڃي رهي هئي، حڪم موڪليو تہ اها اتي ئي ترسي پوي. اهڙيءَ طرح هن پاڻ کي گورنر جنرل جي واضح حڪم ۾ مداخلت ڪرڻ جو اختيار ڏيئي ڇڏيو، جنهن ۾ انهيءَ ريجمينٽ کي فوري طور جهازن ۾ چڙهڻ جي هدايت ڏنل هئي.

حيات مريءَ جي تلاشيءَ مان هٿ آيل اهم خطن کي هن حقارت وچان رد ڪيو، چاڪاڻ تہ اهي سندس راءِ جي مخالفت ڪري رهيا هئا، جيڪا هن هاڻي ڏهون ڀيرو پيش ڪئي. ”اميرن جي دلين ۾ دشمنيءَ جا ڪي بہ ارادا ڪين هئا؛ هو محض رستم خاطر ڪجهہ نہ ڪجهہ فائدو حاصل ڪرڻ لاءِ پنهنجن بلوچن ۾ جوش و خروش پيدا ٿيڻ جو ڏيکاءُ ڪري رهيا هئا؛ پر هاڻي اهو جوش و خروش مري قبيلي جي سردارن جي گرفتاريءَ سان حقيقي صورت اختيار ڪندو.“ هاڻي، انهيءَ واقعي جي حيدرآباد ۾ خبر پهچڻ ڪان اڳ ۾، اميرن ميجر آئوٽرام جي منشيءَ کي رشوت ڏيئي، ڪانئس اهي عهد ناما حاصل ڪيا، جن تي انهن نهايت سنجيدگيءَ سان، تازو ئي

ڪليل دربار ۾ مهرون لڳايون ۽ انهن جي توثيق ڪئي هئي؛ ۽ هنن انهن عهدنامن کي عين انهيءَ هنڌ وٽان، جنهن تي هنن صحيحون ڪيون، ڦاڙي پرزا پرزا ڪري ڇڏيو،* ۽ پوءِ هنن انهن پرزن کي پنهنجن پيرن هيٺان بيهي لتاڙيو! ڪمشنر جي فيصلي جي قوت جي ڪمزوري ۽ سندس دليلبازيءَ جي مبالغہ آرائي، سا ڪي طرح برابر عيان آهن.

سندس ئي بقول؛ سنڌ جي سٺ يا سٺر هزار جانبازن کي زبردست خرچ سان محض پوڙهي رستم لاءِ ڪجهه فائدو حاصل ڪرڻ جي اميد ۽ آسري تي حرڪت ۾ آندو ويو هو! انهن اميرن، جيڪي هڪ ٻئي جا اهڙا حاسد هئا، جيڪي خسيس ڳالهين تان دائمي طور هڪ ٻئي سان وڙهندا رهندا هئا؛ ۽ جيڪي ايتريقدر لالچي ۽ عياش هئا، محض هڪ پوڙهي ماڻهوءَ جي خدمت لاءِ، جنهن جي هنن کي ايتري تہ گهٽ پرواهہ هئي جو فقط هڪ مهيني کان بہ گهٽ عرصي گذرڻ کان پوءِ هن کي پنهنجي شاميانِي جي دروازي وٽ بک مرڻ لاءِ مانيءَ جي هڪ ٽُڪري ڏيڻ کان بہ انڪار ڪيو، پنهنجا خزانا لٽائي ڇڏيا، ۽ آزاد ۽ خودمختار بادشاهن جي حيثيت ۾ خود پنهنجي وجود کي بہ خطري ۾ وجهي ڇڏيو؛ هنن تہ ڪيس سندس اڇي مٿي کي سج جي تکي ۽ تيز آس کان ڍڪڻ ۽ گرميءَ کان محفوظ ڪرڻ لاءِ هڪ جُبو اڌارو ڏيڻ کان بہ انڪار ڪري ڇڏيو؛ هو سندس دشمن، يعني جنرل جي انسان دوستيءَ جي جذبي کان سواءِ، جنهن ڪيس انهيءَ وقت پناهہ ڏني ۽ ڪاڏو ڪارايو؛ جڏهن خود سندس عزيزن ۽ مائٽن هن جي مصيبت تي پنهنجيون پٺيون ڦيرائي ڇڏيون، هو يقيناً مري وڃي ها. هيءَ ڳالهہ بلڪل عيان آهي تہ ميجر آئوٽرام اها ڳالهہ ڏسي، تہ ڪيس ڪهڙي نہ ذليل نموني ۾ بيوقوف بڻايو

---

* ضميمو نمبر ٤، پاڱو ١

ويو هو، پنهنجين غلطين تي شرم کي پرچائڻ لاءِ هر ڪک پن کي پڪڙي انهن جو سهارو وٺڻ لاءِ آتو هو.

انهيءَ جوش ۽ جذبي ۾، هن حيدرآباد وارن وٽ اها خواهش ظاهر ڪئي ته اهي خيرپور وارن کي سندن ملڪ ڏانهن واپس موڪلي ڏين، ته متان پنهي جي مٿان مصيبت ۽ تباهي نازل ٿئي، ۽ هن انهن کي وعدو ڏنو ته هو انهن کي انهيءَ بحران مان صحيح سلامت ۽ بنا ڪنهن نقصان جي پار پهچائيندو. هن پنهنجي قول مطابق اهڙيءَ طرح لوئر سنڌ جي اميرن کي بچائڻ جي آخري ڪوشش ڪرڻ کان پوءِ جنهن مان امڪان هو ته اها ڳالهه بلوچن کي وڏي تعداد ۾ انگريزن جي مقابلي ڪرڻ کان روڪي وجهندي، ان لاءِ سڄي شاباس پاڻ تي هموار ڪئي؛ ائين ڪونه هو ته هن ائين سمجهيو هو ته اهي ايتريءَ حد تائين همت ڪندا، جو ٻاهر نڪري کليل جنگ لڙندا، پر هن جو فقط ايترو ئي خيال هو ته اهي جنرل جي فوج جي پيشقدميءَ ۾ بيزاري پيدا ڪندا، هن جي جانورن لاءِ گاهه پٽو ڪندڙن کي قتل ڪندا ۽ رات جي وقت ڇانوڻيءَ وارن کي پريشان ڪندا. هن انهن جي سڄي جنگي ڪارروائي انهيءَ حد تائين ئي سمجهي هئي. هن ائين به سمجهيو ته خيرپور وارا ماٿهو عمرڪوٽ طرف فرار ٿيندا. ميجر آئوٽرام جي مقدر ۾ هميشه غلط ثابت ٿيڻ ئي لکيل هو. بلوچن جي چرپر، ڪنهن به صورت ۾ هن جي بچاءَ ڪرڻ جي آخري ڪوشش کان متاثر ڪانه ٿي هئي؛ انهن انگريزي فوج جي پيشقدميءَ واري رستي ۾ رڪاوٽ پيدا ڪرڻ جي ڪابه ڪوشش ڪانه ڪئي؛ هنن سندس گاهين کي به قتل ڪونه ڪيو، ۽ نه ئي ڇانوڻيءَ وارن جي رات جي وقت بيعزتي ڪئي؛ خيرپور وارا ماٿهو عمرڪوٽ ڏانهن نه ڀڳا، سمورا بلوچ جنگ لڙڻ لاءِ نڪري ٻاهر ٿيا، جيئن انهن جو اصل کان وٺي ارادو هو، ۽ اهي انتهائي بهادريءَ، جرئتمنديءَ ۽ خوب بي جگريءَ سان خطرناڪ نموني سان وڙهيا!

پر جڏهن ته ڪمشنر خود پنهنجن غلط خيالن جي گپ ۾ اهڙيءَ طرح ڦاٿوڙا هٿي رهيو هو، تڏهن جنرل هڪ اهڙي ماڻهوءَ وانگر سنڌس آڏو موجود صورتحال کي ڏٺو، جيڪو نرميءَ ۽ ظاهري آزي نيزاريءَ ذريعي ڪنهن فريب ۾ اچڻ وارو ڪونه هو ۽ نه ئي ڪنهن ڳالهه ڪان جوش ۾ اچي ديده دليريءَ وارو خطرناڪ ڪم ڪرڻ وارو هو؛ ۽ جيڪو امن امان خاطر گهڻو ئي جوکم کڻڻ لاءِ تيار هو ۽ پنهنجي ملڪ جي وقار ۽ عزت لاءِ اڃا به وڌيڪ خطرو سر تي کڻڻ لاءِ آماده هو. هن کي امن گهربو هو؛ پر فقط انهيءَ گهڙيءَ تائين، جيسين اها اميد اڃا باقي هئي ته اهو حاصل ٿي سگهندو؛ پر جڏهن اها اميد باقي نه بچي، تڏهن سخت جنگ لاءِ تيار هو. هو انهيءَ وقت تائين صبر ڪندو رهيو، جيسين برداشت ڪرڻ ۾ عقلمندي هئي. جڏهن وڌيڪ سهڻ ۽ برداشت ڪرڻ حماقت نظر آئي، تڏهن هن انگريزن جي جهنڊي کي زوردار چنبڪو ڏيئي کوليو ۽ پنهنجي مياڻ مان اهڙي تکي ترار ڇڪي ڪڍي، جنهن کان وڌيڪ تيز ترار اڳي ڪڏهن انهيءَ معزز ۽ پُر وقار نشان جي سايه ۾ ضرب ڪانه هنئي هئي.

باب ڏهون

فيبروري ١٨٤٣ع

جنرل، پهرين ته مقامي علائقي جي متعلق ميجر آئوٽرام جي نام نهاد معلومات ۽ ڄاڻ، ۽ سندس اهليت ۽ لياقت جي مبالغه آميز شهرت کان متاثر ٿيڻ سبب، هن جي پڙ اعتماد بيانن ۽ دعوائن، ۽ ايلچين جي رپورٽن جي درميان، جيڪي حقائق متعلق سبب پاڻ ۾ متفق هئا، موجود تضاد سبب، حيران ۽ پريشان هو. مري قبيلي جي سردار جي جامه تلاشيءَ مان مليل خطن انهيءَ سڄي بي چيني ۽ شڪ شبهي کي بلڪل ختم ڪري ڇڏيو، ۽ جڏهن ميجر آئوٽرام طرفان انگريزي فوجن کي ميرپور موڪلڻ، ۽ سندن سالار کي حيدرآباد اچڻ جي تجويز ڏني، تڏهن جنرل خط و ڪتابت جي دفتر کي ٽپي رکيو ۽ پنهنجن هٿيارن پنوهارن کي سنڀاليو. اميرن جي ڪوڙي ۽ جذباتي ڊپلوميسيءَ جي پٺ پڻ تي، مختلف طرفن کان جمع ٿيندڙ لشڪرن جي گجگوڙ غالب پئجي ويئي. پر اهو آواز هر طرف کان ٻڌڻ ۾ اچي رهيو هو، جيڪي انهيءَ وقت تائين اهڙا پڙجوش ۽ چست هئا، اها خبر پڌندي ئي ته جنگ جي ڪيتري نه زبردست طاقت متحرڪ ٿي چڪي هئي، خوف ۽ هراس ۾ اچي ويا؛ جيئن ته اهي قابليت ۽ نظم و ضبط مان حاصل ٿيندڙ قوت کان بيخبر ۽ اڻڄاڻ هئا، انڪري اهي انگريزي فوج کي اڳيئي شڪست کاڌل ۽ موت جي منهن ۾ آيل لشڪر سمجهڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهه سمجهي نه پئي سگهيا.

سر چارلس نيپئر ١٢- تاريخ تي عهدنامي تي وڌل صحيحن واريءَ ڳالهه کي بلڪل نظرانداز ڪري ڇڏيو. هن ان کي

محض هڪ ٺٺولي سمجهيو، جيئن درحقيقت، خود اميرن ان کي انهيءَ مهل ٺٺولي سمجهيو، جڏهن انهن منشيءَ کي رشوت ڏيئي اهو عهدنامو واپس ورتو ۽ ان کي ڦاڙي پرزا پرزا ڪري ڇڏيو* هن ڏئو ته جنگ دراصل سر تي اچي ويئي هئي، پر چئني طرفن ڏانهن ڦهليل ڌڪاءَ ۽ خوف هن لاءِ انهيءَ ڳالهه جي تحقيقات ڪرڻ کي دشوار ۽ مشڪل بڻائي ڇڏيو ته ڪيس ڪٿي ۽ ڪنهن سان وڙهڻو هوءِ هن کي خبر هئي ته رستم جي ستن هزار ماڻهن جي فوج ۽ سنڌس توبون، جيڪي ڪونهيرا ۾، سندس ڏائي بازوءَ طرف ٽيهه ميل پري، موجود هئا، سي هاڻي حرڪت ۾ اچي چڪا هئا، ۽ اهي سندس پٺ ۾ موجود ڏهن هزارن چانڊين سان گڏجڻ لاءِ وڃي رهيا هئا، جيڪي تازو ئي درياءَ پار ڪري آيا هئا. چيو ٿي ويو ته انهن کان اڃا به وڌيڪ طاقتور هڪ ٻئي قبيلي، يعني رند قوم جا ڪيئي هزار ماڻهو، چانڊين جي پٺيان اچي رهيا هئا؛ مري قبيلي جا ماڻهو ۽ ٻين جابلو قبيلن وارا هيٺ ميداني علائقي طرف اچي رهيا هئا، ۽ ميرپور وارو شير محمد، جنهن کي ڪنهن به قسم جو ڪو خطرو درپيش ڪونه هو، ۽ نه ئي هن جو نئين عهدنامي ۾ ڪو ذڪرئي شامل هو، ڏهن هزار جانبازن سان حيدرآباد طرف پيشقدمي ڪري رهيو هوءِ ڪيس معلوم هو ته اميرن کي اها پڪ هئي ته ١٨- تاريخ صبح جو، مجموعي طور ست هزار جنگجو ماڻهو لڙائي جي ميدان ۾ موجود هوندا. پر جنگ جو اهو ميدان ڪٿي هو، يا ماڻهن کي ڪهڙن رستن کان آئي گڏ ڪرڻو هو، تنهن بابت هن اڃا تائين ڪا جاچ پڙتال نه ڪئي هئي. چنانچه، هن پنهنجن سمورن خيالن کي پنهنجي صورتحال تي مرڪوز ڪري، سڀني امڪانن کي تڪي توري ڏٺو، ۽ اهڙن سڀني سوالن جي جاچ جوچ ڪئي، جيڪي انهن امڪانن مان پيدا ٿي رهيا هئا.

---

*ضميمو نمبر ١٤، ڀاڱو پهريون

ڇا، هو فوجن جي تعداد جي فرق کي ڏسي پٺتي هٽي وڃي، ۽ روهڙيءَ تائين پهچڻ لاءِ چانڊين ۽ ڪونهيرا وارن ماڻهن جي وچان ڪاهي پوي، جيڪي سنڌس پٺئين پاسي هئا؟ انهيءَ صورت ۾ سڄو بلوچ لشڪر سندس پٺيان ڪاهي پوندو، ۽ رات ڏينهن سندس ماڻهن کي پريشان ڪري، نيٺ وڃي هن کي ناموافق ميدان تي وڙهڻ تي مجبور ڪندو، جڏهن ته سندس سپاهين جون دليون پٺتي هٽڻ ڪري اداس ۽ نراس هونديون. ان ڪان پوءِ به، جيئن ته هندستاني شهزادن جي وفاداري ضرب المثل ڪانه هوندي آهي، ائين بلڪل ممڪن هو ته پٺتي هٽڻ جي حالت ۾ ڪيس علي مراد جي فوج سندس دوستن جي حيثيت ۾ نه، بلڪ دشمنن طور مقابلي لاءِ صف آرا ملي. هن مرحلي جي سامهون ڪرنل مونسن جي پسپائي جي مقابلي ۾ ڊيوڪ آف ويلنگٽن جا رمارڪ پڙهيا هئا، ۽ هن انهن مان هيءُ نتيجو اخذ ڪيو ته جهنگلين جي سامهون ڪڏهن به ڪمزوري ڏيکاري پٺتي نه هٽجي! پوءِ، هن جو دليرانه فيصلو اهو هو ته ڀلي ته بلوچ سٺ هزار هجن يا هڪ سو هزار، هو جنگ ڪندو!

پر وڙهي، ته ڪيئن وڙهي؟ ڇا هو اڳتي وڌي وڃي، ۽ سندس سامهون جيڪي به اچي، تنهن تي حملو ڪري؟ يا فقط هڪ منزل تائين پيشقدمي ڪري هالا تي قبضو ڪري، جيڪو شهر سنڌونديءَ جي ڪناري تي دخاني جهازن جو هڪ اڏو هو، ۽ پوءِ آتي درياءَ طرف پٺ ڪري مورچه زن ٿي ويهي رهي؟ اتي پهچڻ ڪان پوءِ هو مددگار فوج جي پهچڻ جو انتظار ڪري سگهي ها، جيڪا درياءَ رستي سلامتيءَ سان وٽس پهچي سگهي ها. هن سوچيو ته آءٌ اهي ٻيئي ڳالهيون ڪري سگهان ٿو. جيڪڏهن آءٌ جنگ ڪري مقابلي ۾ کٽان ٿو ته پوءِ سڀ ڪجهه آسان ٿيندو. جيڪڏهن آءٌ جنگ ۾ هارايان ٿو، ته پوءِ پٺتي هٽي هالا تي قبضو ڪري، اتي

مورچه زن ٿي ويهي سگهندس. انهيءَ وچ ۾ سکر کان فوجون پهچي وينديون.

اهو خيال ڪري هن هر ڳالهه کي داءَ تي لڳائڻ جو پختو ارادو ڪيو. ان جي باوجود، ڪنهن به احتياط کي نظرانداز نه ڪندي، هن ڪرنل رابرٽس کي، جيڪو انهيءَ وقت سکر جو ڪمانڊر هو، لکي موڪليو ته هو درياءَ جي رستي ڪيس به ريجمينٽون ۽ ايتريقدر رسد جو سامان ۽ هٿيار بارود موڪلي ڏيئي، جيتريقدر اهي ديسي ٻيڙين ۽ ٻن دخاني جهازن ۾ ماپي سگهن، جيڪي هاڻي ڏانهنس روانا ڪيا ويا. ان کان پوءِ هن پنهنجا بيمار ماڻهو ۽ خزانو انهن جهازن ۾ چاڙهيا، جيڪي فوج وٽ باقي بچيل هئا، ۽ پاڻ اتان ڪوچ ڪيو. هن جي سامان ۽ فوج جي پوئلڳن جو تمام وڏو قافلو، هڪ اهڙي ماڳ ۾، جنهن ۾ انهن کي عارضي طور حفاظت سان رکڻ جي سلامتيءَ واري ڪا جاءِ نه ٿي ملي سگهي، هن لاءِ هڪ ڳرو بار هو. پر هن انهن کي اينڊڙ مقابلي ۽ لڙائي لاءِ اهڙيءَ طرح منظم ڪيو، جو اهي هن لاءِ بيجان پٿر ۽ رڪاوٽ بڻجڻ بدران، سندس جنگ جي نظم و ضبط ۽ تنظيم جو هڪ باقائده حصو بڻجي پيو. انهيءَ جو طريقو هڪ پيءَ جاءِ تي ڏيکاربو. هاڻي، هن اميرن کي سندن سڄي لشڪر جي هڪ هنڌ جمع ٿيڻ جي مهلت نه ڏيڻ ۽ مٿن اوچتو اچي ڪڙڪڻ لاءِ ڏاڍي تيزيءَ سان حيدرآباد طرف پيشقدمي شروع ڪئي. اهو محسوس ڪندي ته ڪمشنر پنهنجن اختيارن کان ٻاهر نڪري، هنن وٽ پاڻ کي يرغمال رکڻ تي آماده هو، هن کيس هن مطلب وارو خط لکي موڪليو: ”پاڻ کي ڪنهن به ڳالهه لاءِ هرگز يرغمال نه رکجو. آءٌ حيدرآباد تي حملو ڪرڻ لاءِ پوري تيزيءَ سان اچي رهيو آهيان. آءٌ اميرن سان ڪو به صلح نه ڪندس- جيتوڻيڪ به مون کي انهن جون فوجون نظر آيون، اتي ئي مان انهن تي حملو ڪندس. هاڻي انهن کي

ڪن ته تجويزن موڪلڻ جي ضرورت ڪانهي؛ ان جو وقت گذري ويو آهي، ۽ آءٌ انهن جي قاصدن ۽ پيغام آڻيندڙن سان ملاقات نه ڪندس. ڪي به وعدا نه ٿيڻ گهرجن. اوهان لاءِ ممڪن هجي ته، هڪدم هيڏانهن هليا اچو- توهان کي جيڪڏهن پيڙيون نه هجن، ته پوءِ پنهنجي گهر جي بچاءَ لاءِ چوڏاري مورچا ٺاهي بند ٿي ويهي رهو. توهان جي ماڻهن وٽ هڪ مهيني جي رسد موجود آهي، ۽ مان توهان وٽ پرينهن پهچي ويندس. اميرن سان ڪابه گفتگو نه ڪريو؛ ايڪيتاليهين ريجمينٽ ڏانهن قاصد موڪلي ان کي جهازن ۾ جلد چڙهڻ جي هدايت ڪريو؛ ان جي روانگيءَ کي روڪڻ ئي نه گهربو هو. گورنر جنرل ۽ بمبئي جي گورنمينٽ خطن پٺيان خط لکي موڪليا آهن ته انهيءَ ريجمينٽ جي ١٨- تاريخ تي ڪراچيءَ ۾ موجود هئڻ جي پڪ ڪئي وڃي، ۽ اهي انهيءَ ڳالهه لاءِ ايتريقدر منتظر آهن، جو انهن انهيءَ ريجمينٽ کي جلد جهاز ۾ چاڙهي موڪلڻ لاءِ جهاز موڪلي ڏنو آهي." اهو خط ١٥- تاريخ تي لکيو ويو هو، پر جنگ جو طوفان جيڪو ايتري گهٽي وقت کان وٺي لڳڻ جي انتظار ۾ هو، انهيءَ وقت حيدرآباد جي مٿان گجي ۽ ڪڙڪي رهيو هو.

١١- تاريخ تي امير شهداد، جنهن جي وحشي فطرت کيس فريب ڪاري ۽ خونريزيءَ جي ڪمن جو عادي بنائي ڇڏيو هو، يا انگريز ڪمشنر جي شڪ شبهي کي ختم ڪرڻ لاءِ، جيڪو دراصل بيدار ٿيو ئي ڪونه هو، يا ته دغابازيءَ ذريعي پنهنجي لاءِ ڪنهن فائدي حاصل ڪرڻ جي اميد سان، پنهنجي هڪ ترجمان کي انگريزن لاءِ دوستيءَ جي اعلان سان ريزيڊنسيءَ ڏانهن ڏياري موڪليو، ۽ چوائي موڪليو ته سندس ماڻهو ايندڙ فسادن ۽ بدامنيءَ جي ڪاررواين ۾ شامل نه ٿيندا. هن اها به آڇ ڪئي ته هو بذاتِ خود ريزيڊنسيءَ ڏانهن ويندو، ۽ ميجر آئوٽرام جي حفاظت ۽ بچاءَ لاءِ اتي قيام ڪندو.

خوشقسمتيءَ سان هن جي اها آڇ رد ڪئي ويئي؛ نه هن ڪري، جو ڪمشنر کي ايندڙ بدناميءَ ۾ يقين هو يا ڪيس شرارت ٿيڻ جو ڪو شڪ شبهو هو، پر محض بي پرواهيءَ ۽ لاغرضائي جي نتيجي ۾ هن اها آڇ ٺڪرائي ڇڏي. درحقيقت، ڪمشنر پاڻ کي ايتريقدر ته محفوظ ۽ سلامت سمجهي رهيو هو، جو ١٥ تاريخ تي صبح جو ئي، جڏهن ڪئپٽن ويلس هن کي حملي جي تيارين جي ڪيترين ئي علامتن ۽ نشانين ڏانهن اشارو ڪيو، تڏهن به هن انهيءَ ڳالهه جي ڪا پرواهه نه ڪئي.

شهداد جي اها آڇ، اميرن جي عادتي فريب ڪاريءَ ۽ دغابازيءَ جو هڪ عجيب و غريب مثال هئي. عين انهيءَ مهل جڏهن هن اها آڇ ڪئي،* نصير شهر کان ٻاهر نڪري مياڻيءَ ۾ گڏ ٿيل لشڪر جي مهنداري سنڀالڻ لاءِ روانو ٿي ويو هو، ۽ هن انهيءَ هنڌ کان ٻه يا ٽي ميل پرڀرو پنهنجو مرڪز هڪ خوشنما ۽ شاندار باغ ۾ قائم ڪيو هو. آتي پهچي، هو پنهنجن سردارن ۽ پنهنجي گهراڻي جي بهادر غلامن سان صلاح مصلحت ڪري رهيو هو؛ انهيءَ کان اڳ هو شهداد ۽ صوبدار سان اهڙو انتظام ڪري آيو هو، جيڪي پٺتي رهيل هئا، ته اهي پاڻ ۽ سنڌن سوٽ، محمدخان ۽ ڪي ٻيا امير ۽ لغارين جو سردار احمد خان پنهنجي قبيلي سان گڏجي، جن جو تعداد آٺ هزار هو، ريزيڊنسيءَ تي حملو ڪن. ۽ هائي اهو ڪم ٿيڻو هو.

صوبدار احڪام جاري ڪيا، پر ان جي باوجود هو پنهنجي محل ۾ بند ٿي ويٺو. شهداد جنگ لاءِ پوريءَ طرح هٿيار بند ٿي، پنهنجن دوستن جي گهيري ۾، ريزيڊنسيءَ تي حملي ڪرڻ واري دستي جي قيادت ڪئي؛ البت، هو گولين جي بارش اندر ڪونه ويو؛ هو جهڙو هو ظالم، تهڙو بزدل

---

* ضميمو نمبر ٤، پاڱو ٢ ۽ ٣

هٿڻ ڪري، گوليءَ جي زد ڪان دور وٽن جي هڪ جهُنڊ وٽ گهوڙي جي پٺيءَ تي ويٺي، ترسي پيو، جڏهن ته بهادر لغاري سردار پنهنجن ماڻهن جي حملي ۾ مهنداري ڪئي.

سر چارلس نيپئر بلڪل اهڙي ئي نوعيت جي واقعي جو اندازو ڪري، ١٤- تاريخ تي هڪ جهاز ڪي هٿيار ۽ بارود ۽ پنجاهه فوجين جي ڪمڪ ڪٽي درياءُ رستي ريزيڊنسيءَ ڏانهن وڃڻ لاءِ حڪم ڏنو. انهن حادثن مان هڪ جي رونما ٿيڻ ڪري جيڪي جنگ ۾ عام طرح ٿيندا آهن، جهاز هٿيارن، بارود ۽ ماڻهن ڪان سواءِ ئي هليو ويو، جنهنڪري ميجر آئوٽرام کي اٺن هزار ماڻهن ۽ ڇهن توبن جي حملي جو مقابلو، ٻن جنگي جهازن، پٿر جي هڪ گهر، ۽ هڪ سؤ ماڻهن جي محافظ دستي سان ڪرڻو پيو، جن مان هرهڪ وٽ فقط بارود جا چاليهه رائونڊ هئا. پر ماڻهن جي تعداد ۾ ڪهڙي فرق، ڪهڙي دشواريءَ يا جنگ ۾ ڪهڙي خطري اهڙي موقعي تي انگريزي سپاهين کي ڊيڄاري بيجان بنايو، جڏهن انهن جي قيادت دلبي همت ۽ پختي عزم واري انسان طرفان ڪئي ويئي، جنهن وٽ اهڙي موقعي لاءِ مناسب ۽ ڪافي فني مهارت موجود هئي! ميجر آئوٽرام جي فطري بيخوفي، ۽ سندس غير محتاط جوش ۽ جذبو اهڙائي هٿيار هئا، جيڪي ڪيس ايندڙ مقابلي کي منهن ڏيڻ لاءِ پوريءَ طرح ٺهڪي آيا. اتي، هو پنهنجي خيالي ۽ تصوراتي دنيا ۾ رهي نه ٿي سگهيو. سندس سامهون جيڪي ڪجهه هو، تنهن جو واسطو ٺوس حقيقت سان هو، جنهن جي متعلق ڪا به غلط فهمي ٿي نه پئي سگهي، ۽ نه ئي ان کي لڪائي سگهڻ ممڪن هو. ۽ يقيناً، هڪ بهادر ۽ دلير انسان کي حالات جي زور سبب ڊپلوميسيءَ جي قابل رحم اونداهين ۾ ٿاڦوڙن هڻڻ کان بلند ۽ بالا ٿي هڪ اهڙيءَ پوزيشن تي پهچندو ڏسي، جتي هو هڪ بهادر ۽ بي ڊپي

سپاهيءَ طور هڪدم تعريف ۽ ساراهه جو نشان بڻجي پيو، يقيناً دلين ۾ فخر ۽ ناز جا جذبا موجزن ٿيندا.

نائين وڳي مهل، گهوڙي سوارن ۽ پيادن جي ڪجهه دستن ڪي ريزيڊنسيءَ جي چوڌاري پٽين ۾ بند- ميدان يا ڪمپائونڊ جي ٽن طرفن ڏان بيهندي ڏٺو ويو. ميجر آئوٽرام ڪي جيئن ته انهيءَ مهل پڪ ٿي ته ڪا شرارت سوچي ويئي آهي، انڪري هن هڪدم پنهنجي مختصر فوج کي دفاعي پوزيشن اختيار ڪرڻ جو حڪم ڏنو. ٻاويهين ريجمينٽ جا ماڻهو ۽ سپاهي انهيءَ ديوار سان قطار ٻڌي بيٺا، جيڪا انهيءَ ميدان جي ٽن طرفن کي ڍڪي بيٺي هئي، جيڪي دشمن لاءِ کليل هئا. چوٿون طرف درياءَ ڏانهن، ۽ کليل هو، پر اهو جنگي جهازن "پلئينٽ" ۽ "سئٽيلائيٽ" جي توبن جي زد ۾ هو، جيڪي انهيءَ وقت سنڌونديءَ ۾، ريزيڊنسيءَ واري گهر کان اٽڪل چار سؤ پنجاهه وال پري لنگرانداز ٿيل هئا. ڪمپائونڊ جي ديوارين کان پريرو باغ ۽ گهر هئا، جن تي بلوچن جو قبضو هو؛ ۽ انهن هڪدم پنهنجين بندوقن سان انگريزي فوجن تي باهه وسائڻ شروع ڪئي، جن کي انهيءَ گوليبازيءَ کان بچاءَ لاءِ هڪ ديوار جو سهارو هو، جيڪا ڇهن يا پنجن فوٽن کان وڌيڪ اوچي ڪانه هئي، پر انهن دلير انسانن لاءِ اها به ڪافي هئي.

ٻاويهين ريجمينٽ جي ڪئپٽن ڪانوي جنهن جي ماتحت ماڳيءَ ريجمينٽ جا آفيسر، ليفٽيننٽ هارڊنگ ۽ اينسائين پينيفادر هئا؛ انهن کي ڪمپنيءَ جا ملازم ڪئپٽن گرين ۽ ڪئپٽن ويلس مدد ڪري رهيا هئا؛ دلير انسانن جي انهيءَ جماعت جي ماڻهن مان ڪنهن هڪ جو به نالو نظرانداز ۽ فراموش ڪرڻ نه گهرجي؛ ڪپتان ڪانوي پنهنجي ماڻهن کي هدايت ڪئي ته هو گولين جو جواب خبرداريءَ سان، ۽ آهستي آهستي ڏين، ۽ سو به تڏهن، جڏهن ڪين ڪو سٺو موقعو ملي؛ هن جي مرضي اها هئي ته بارود انهيءَ موقعي لاءِ بچايو وڃي، جڏهن سنڌن

مخالف اندر ڏوڪي پوندا، جنهن جو هن کي انديشو هو ته سندس مقابلي لاءِ آيل هجوم اجهو ڪي اجهو حملو ڪندو. انهيءَ وچ ۾ بينگال انجنيئرس جو ڪئپٽن برائون، جيڪو جنرل جو ايڊي ڪانگ هو، ۽ هن جو آخري خط پهچائڻ لاءِ آيو هو، درياءَ ۾ لنگرانداز ٿيل پنهنجي جهاز ڏانهن ويو، ۽ هن انهيءَ جهاز جي توبن جو رخ ڦيرائي ريزيڊنسيءَ طرف ڪيو، ميجر آئوٽرام ڏاڍي ٿڌي سيني سان دفاعي ڪارروائي ڪئي، ۽ ڪيترن ئي ڪلاڪن تائين انهيءَ نابرابريءَ واري مقابلي کي جاري رکيو. انگريزي ريزيڊنسيءَ وارا ماڻهو، ننڍيءَ پٽ جي آڙ وٺي بچاءَ ڪندا رهيا، ۽ مقابلي جي انتظار ۾ بيٺا رهيا، تان جو لغارين پنهنجي ٻروچڪي نموني ۾ ڏوڪي اچڻ جو ارادو ڪري پاڻ کي ظاهر ڪري وڌو ۽ اهي ايتريقدر گهڻي تعداد ۾ هئا، جو انهن انگريزي توبن جي گولن لاءِ سٺو نشانو پيش ڪيو، جن انهن جي وڏي تعداد کي ڍيري ڪري رکيو. ان کان پوءِ بارود بچائڻ جي ارادي سان، فوجي آهستگيءَ سان پنهنجي بچاءَ واري ديوار جي پٺيان هليا ويا، ۽ اتي پهچي اهي ڏاڍي اطمينان سان، بلوچن طرفان پاڻ کي قتلام ڪرڻ لاءِ ڪين پئي موقعي ڏيڻ جو انتظار ڪرڻ لڳا.

لغاري ڏاڍي بهادري ۽ مستقل مزاجيءَ سان وڙهيا، پر نظم و ضبط ۽ جرئتمنديءَ جي هن سيلاب آڏو سندن ڪوششون بيڪار ثابت ٿيون. بهرحال، جيئن ته جنگي جهاز "سٽيلائيٽ" بارود کان سواءِ ئي آيو هو، انڪري ميجر آئوٽرام کي بلوچن جي اورچائي ۽ مستقل مزاجيءَ اڳيان ريزيڊنسيءَ جو گهڻي وقت تائين بچاءُ ڪري سگهڻ جي اميد ڪانه هئي. هن بلوچن جي بندوقن جي گولين کي ٽن ڪلاڪن تائين برداشت ڪيو هو، پر پوءِ هن پنهنجن ماڻهن کي انهيءَ وقت، جڏهن ته وٽن اجا ايترو بارود باقي بچيل هو، جو جهازن ۾ چڙهي درياءَ رستي پڇي سگهڻ جو موقعو باقي هو، پٺتي هٽائي جهازن ۾ سوار ڪرڻ

جو فيصلو ڪيو. دشمن، انهيءَ وچ ۾ پنهنجون توبون اتي آڻي پهچايون، جن سان هنن سندن ملازمت ڪندڙ هڪ انگريز جان ويل کي سندس مرضيءَ خلاف گوله باري ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو ۽ هن توبن سان تمام اوچو نشان لڳايو. جنهن ڪري فوجي ڪمپائونڊ واري ديوار سان لڳا بيٺا رهيا، ۽ انهيءَ وچ ۾ ريزيڊنسيءَ جو سامان ۽ ٻيو مال جهازن ڏانهن منتقل ٿيندو رهيو. ائين ڪرڻ جي ڪوشش جلديءَ ناڪام ٿي. چانوٺيءَ جي پوئلڳن ۽ نوڪرن جي وڏي تعداد، جن سامان جا ڀريان بنڊل ۽ بڪا جهاز تي پهچايا، جڏهن پاڻ کي کليل ميدان تي بلوچن جي گولين جي زد ۾ ايندي محسوس ڪيو، تڏهن انهن ٻيو ڀيرو واپس اچي سامان کڻڻ کان ڪيهايو. انهيءَ صورتحال ۾ فوجي سڀ چار ڪلاڪ لڙائي ڪرڻ کان پوءِ اهو محسوس ڪندي ته وڌيڪ مقابلي مان ڪجهه به نه ورندو، اوچتو ڳڌ ٿي، ۽ هڪ ٻئي ۾ سوڙها بيهي پنهنجي پٺئين پاسي جو چند جنگي داءُ پيچ ڪيڏندڙ ساٿين وسيلي بچاءُ ڪري، درياءَ طرف پسپا ٿي وياه جهازن کي جيئن ته انهن جي ڪپتان، ميلر ۽ ڪول مفيد هنڌ تي آڻي بيهاريو هو، انڪري انهن هاڻي کليل ميدان جي ساڄي ۽ کاٻي پاسي کي پنهنجين توبن جي نالين سان ٻهارڻ شروع ڪيو. اهڙيءَ طرح انهن پٺيان ايندڙ بلوچن کي هڪ ئي ليڪي تائين محدود ۽ محبوس ڪري ڇڏيو ۽ انهن کي پٺتي هٽندڙ فوج جي پاسن کان ڏوڪي اچڻ ۽ پٺيان ڪاهي پوڻ کان روڪي ڇڏيو.

جنگي جهاز ”سٽيلائيٽ“ هڪدم درياءَ جي اوڀاري رخ ۾ روانو ٿي ويو، جنهن جي پٺيان دشمن جو وڏو تعداد ڪناري کان پٺيان ڪاهيندو آيو ۽ ڪيترين ئي توبن سان گولا ڇوڙيندو رهيو، جن مان انهن جي هڪ توب جهاز مان آيل گولي لڳڻ سان پنهنجي گاڏيءَ تان ڪري پيئي. جهاز ”پلئنيٽ“ هڪ وڏي ديسي ڪشتيءَ کي ڪٽي اچڻ لاءِ پٺتي

رهيو، جيڪا فوجن کي هڪ ڪان ٻئي هنڌ پهچائڻ لاءِ ڪم ايندي آهي. اهو ڪم توبن جي گولن ۽ ننڍن هٿيارن مان چنڊن گولين جي وسڪاري ۾ جلدئي پورو ڪيو ويو ۽ ان ڪان پوءِ سڄو ٻيڙو لشڪر جي کولا ڪرڻ لاءِ درياءَ جي او پارو روانو ٿي ويو؛ بهرحال ان تي درياءَ جي ٻنهي ڪنارن ڪان گولين جو وسڪارو جاري رکيو ويو. فقط ٽي ماڻهو مارجي ويا هئا، ڏهه زخمي ٿيا ۽ وڏيڪ چار چٽا گم هئا. مئلن مان هڪ چٽو، زخمين مان ٻه چٽا ۽ گم ٿيلن مان سپ ئي چانوٽيءَ جا پوئلڳ هئا. لغارين جي متعلق چيو ويو ته انهن جا ست ماڻهو مارجي ويا هئا ۽ ڪيئي زخمي ٿيا هئا، زخمين ۾ امير محمد خان پڻ شامل هو. ٻنهي ڌرين طرفان لڙائي سٺي نموني ۾ هلائي ويئي ۽ جرئتمندي سان مقابلو ڪيو ويو. هٿيارن جي استعمال جو شاندار ۽ بهادري وارو ڪارنامو هو جيڪو ان جي ترت ئي پٺيان ٿيڻ واري حيرت انگيز ۽ عبرتناڪ ڪارنامي جو هڪ سٺو پيش خيمو هو.

بندوقبازيءَ جا آواز اڃا بند ئي مس ٿيا هئا ته ميجر آئوٽرام وري غلطين جي پنهنجي پهرئين رستي تي موٽي اچي پهتو جنهن ڪان بلوچن جي حملي ڪيس عارضي ۽ وقتي طور هٽائي پري ڪيو هو. جهاز تي ٻه هن هڪ خط لکيو، جيڪو هن انهيءَ عجيب ۽ چرڪائيندڙ ڳالهه سان شروع ڪيو ته گذريل ڪجهه ڏينهن ڪان وٺي سندس خطن سر چارلس نيپئر کي هن نتيجي ڪڍڻ لاءِ آماده ڪيو هوندو ته صلح جون ڳالهيون ناڪام ٿينديون! ان جي باوجود، هن پنهنجين بار بار دهرايل ۽ پڪي اعتماد، انهن يقين دهانين کي نظرانداز ڪندي ته اميرن جي دل ۾ جنگ ڪرڻ جو ڪو ارادو ڪونهي، هن ۱۳- تاريخ تي عهدنامي تي ڪليل دربار ۾ دستخطن ٿيڻ ۽ مهرن لڳڻ جو واقعو لکي موڪليو هو، جيڪا هڪ اهڙي ڪارروائي هئي، جنهن لاءِ گورنر جنرل ۽ ڪلڪتي واري

ڪائونسل بلڪل صحيح طرح هيءَ ڳالهه چئي ته انهيءَ ڪي صلح جي عهدنامي جي منزلِ مقصود طرف هڪ پُرامِيد قدم تسليم ڪري سگهجي ٿو.*

مياڻيءَ کان هڪ منزل اتر طرف واقع شهر مٽياريءَ وٽ، جيڪو سنڌونديءَ جي ڪپ تي آهي، ميجر آئوٽرام اهو لشڪر ڏٺو، جيڪو لڙائي ڪرڻ لاءِ پيشقدمي ڪري رهيو هو. هو پنهنجي انهيءَ لشڪر سان، هن ڪري شامل نه ٿيو، جيئن توقع ڪري سگهجي ٿي، جو هو پنهنجي فوجي ڪارنامي تي ناز ڪري ۽ پنهنجي سياسي ناڪاميءَ تي ڪجهه قدر شرمساري محسوس ڪري رهيو هو، پر پنهنجي دانشمنديءَ ۽ ڊپلوميسيءَ ۾ فيصلي جي قوت جي ساکيءَ ڦٽنڊيل راءِ سان، هن پنهنجي سپه سالار تي وري به اهڙن معاملن ۾، جن لاءِ ڪيس ڪو اختيار ئي ڪونه هو، پنهنجا ساڳيائي خطرناڪ مشورا مڙهڻ جي ڪوشش ڪئي، اهڙيءَ طرح انهيءَ حملي جي باوجود، جنهن ڪيس ريزيڊنسيءَ مان پچڻ لاءِ مجبور ڪيو هو، هن پنهنجي انهيءَ اعلان ڪرڻ تي اصرار ڪيو* ته ويچارن بيڏوهي اميرن ڪي امن برقرار رکڻ جي خواهش هئي. هن سچ پچ جنرل تي زور پريو ته هو وڏيڪ هڪ ڏينهن لاءِ قيام ڪري، جيڪا ڳالهه دشمن جي لشڪر ۾ مياڻيءَ وٽ پنجويهن هزار ماڻهن جو اضافو ڪري ها. سر چارلس نيپئر ڪي انهيءَ معاملي ۾ سخت ڏسي، ۽ پنهنجي انهيءَ ارادي ۾ مستحڪم محسوس ڪري، ته هو اڪيلي وڏي دشمن سان لڙائي ڪرڻ جو تهيه ڪري چڪو آهي، پنهنجي مقصد ۾ فوراً تبديلي آندي، ۽ هڪدم فوجي انتظام ۾ ٽنگ اڙائڻ شروع ڪئي.

---

* ضميمو نمبر ٢، پاڱو ٣

* ضميمو نمبر ٣، پاڱو ١

سڀ کان اول، هن هيءَ تجويز ڏني ته هڪ فوجي دستي کي ٺٽي موڪليو وڃي، گويا اڳيئي ٻيءَ ڊر جي لشڪر جي تعداد ۽ اسان جي فوج جي تعداد ۾ زبردست نابرابري ڪانه هئي؛ ان کان پوءِ هن بلوچن جي جنگ ڪرڻ جي طريقن ۽ ڍنگ بابت، ۽ انهن هندن متعلق، جتي اهي موجود هوندا، پنهنجن خيالن ۽ نتيجن جو ذڪر ڪرڻ شروع ڪيو، جڏهن جنگ جو دارومدار حقيقت جي بنيادن تي نه، بلڪ محض اندازن ۽ خيالن تي هوندو آهي. هو هميشه کان، حقيقت ۾ رونما ٿيل واقعن جي بلڪل برعڪس، ائين ٿي سمجهندو هو ته دشمن انگريزي فوج کي رستي ۾ فقط پريشان ڪرڻ جي ڪارروائي ڪندو، ۽ ڪڏهن به سامهون بيهي دوبدو لڙائي نه ڪندو، انهيءَ ڪري هن وري ٻيهر درياءَ رستي پنتي وڃي ڪنارن تي واقع سنڌن شڪارگاهن کي جلائڻ، ۽ اهڙيءَ طرح انهن کي لڪڻ جي هنڌن کان محروم ڪرڻ جي تجويز پيش ڪئي. انهيءَ ڳالهه تي هن ايترو گهڻو زور ڏنو، جو جنرل ان کي مفيد سمجهڻ ڪري نه، بلڪ پاڻ کي نامعقول ڳالهين ٻڌڻ کان بچائڻ لاءِ اها ڳالهه ڪٽي قبول ڪئي. انهيءَ کان پوءِ ميجر آئوٽرام درحقيقت، سپاهين کان علاوه بهترين يورپي فوجون پڻ انهيءَ خسيس مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ طلب ڪيون؛ ۽ جيڪڏهن سندس اها خواهش پوري ڪئي وڃي ها، ته اينڊرڊ ڏينهن تي جيڪا لڙائي لڳي، تنهن ۾ جيڪر سندس اها ڳالهه سڄي فوج جي تباهيءَ جو ڪارڻ بڻجي ها. بهرحال، هن کي انهن ٻن سؤ سپاهين سان ئي مطمئن رهڻ تي مجبور ڪيو ويو.

هن کي ڪي به ماڻهو ڏيڻ هڪ وڏي غلطي هئي، ۽ اها هن سبب ڪري اڃا به وڌيڪ ناقابل معافي هئي، جو هن جي ڪيترين ئي حماقتن ۽ غلطين گذريل ٽن هفتن جي سندس ڊپلوميسيءَ جي دوران فوجي خواه سياسي معاملن ۾، سند ٿي

دماغ جي غيرصحتمند هئڻ جو ثبوت مهيا ڪيو هو، پر جنرل شروعات ۾ ئي هن کي شخصي طور پسند ڪرڻ شروع ڪيو هو، جنهن لاءِ هو سنڌس هلت چلت ۽ شهرت کان متاثر ٿيو هو، جنرل جي اصل کان وٺي اها عادت رهي آهي ته هن تي جنهن لاءِ به دوستانه اثر پوندو آهي، تنهن تي هو سختيءَ سان ڇميو رهندو آهي. چنانچه، هو جيڪي به غلطيون ڏسندو رهيو، ۽ جن جا نتيجا هو برداشت ڪندو رهيو هو، تن سڀني کي هن جي جوشيلي ۽ گرم جذبات واري طبيعت سان منسوب ڪندو رهيو؛ ۽ هاڻي، جڏهن ته هن کي اميرن جي دغابازيءَ جي نتيجي ۾ سنڌس موت جي توقع هئي، ۽ دل ئي دل ۾ پاڻ کي هن کي اهڙي خطري ۾ وجهڻ جي اجازت ڏيڻ لاءِ ملامت ڪري رهيو هو، تڏهن هن کيس ذري گهٽ ناميديءَ جي حالت ۾ صحيح سلامت ڏسڻ جي خوشيءَ ۾ پرجي، هڪ دوست کي خوش ڪرڻ چاهيو. آئوٽرام پڻ، هن وٽ بچي آيل مظلوم طور به، بلڪ هڪ ڪامياب ۽ فتحمند سپاهيءَ جي حيثيت ۾ آيو. جنرل هن جي متعدد غلطين کي فراموش ڪندي، ۽ هن جي طرفان يورپي فوجين لاءِ ڪيل سنڌس تازه ترين احمقانه مطالبي کي نظرانداز ڪندي، هن کي انهيءَ بي‌مقصد مهم لاءِ پڻ سؤ بهادر سپاهين، ۽ ساڻن گڏ ٽن يورپي آفيسرن گرين، ويلس ۽ برائون کي پڻ، جيڪي حيرت انگيز جرئت ۽ جذبي وارا ماڻهو هئا، وٺڻ جي اجازت ڏئي ڇڏي، ۽ جيئن ته اهي انهن خوبين جي باوجود، نيهنا ۽ فخر ڪندڙ نه هئا، انڪري انهن ڳالهين ايگزيڪيوٽو آفيسرن طور هنن جي قدر ۽ قيمت ۾ اضافو ڪري ڇڏيو هو. پٺي ڏينهن واري جنگ ۾ انهن جي غيرموجودگي بريءَ طرح محسوس ڪئي ويئي. هنن کي ڇڏڻ هڪ وڏي غلطي هئي.

فوجي ساٿين کي هيءَ ڳالهه بار بار ذهن نشين ڪرائڻ جي ضرورت ڪانه هوندي آهي ته جنگ ٽوس حقائق جي سلسلي

جو نالو هوندو آهي، ۽ تصور ۽ خيال آرائي کي ان ۾ ڪوبہ مقام ڪونہ هوندو آهي، جيڪو ماڻهو حقيقتن جي بجاءِ محض اندازن ۽ ڌڪن کي ذهن ۾ داخل ٿيڻ جي اجازت ڏئي ٿو، سو ڪڏهن بہ ڪو اعليٰ فوجي جنرل ٿي نٿو سگهي. سپہ سالار کي هر هڪ اهڙيءَ ڳالهہ تي سوچڻ گهرجي، جيڪا بہ دشمن طرفان سرزد ٿئي ٿي. هن کي اهڙين ڳالهين تي دائمي طور ۽ هر وقت سوچڻ گهرجي، ۽ جنگ جي هر ڦيري ۽ تبديليءَ کي منهن ڏيڻ لاءِ تيار رهڻ گهرجي، پر جيڪڏهن سندس مقصد جنگ کٽڻ جو آهي، تہ پوءِ کيس اهڙيءَ ڳالهہ تي عمل ڪرڻ گهرجي، جيڪا ”آهي“، ۽ نہ اهڙيءَ تي، جيڪا ”ٿي سگهندي هجي“ هن حالت ۾، ميجر آئوٽرام طرفان اهو اندازو ڪيو ويو تہ بلوچ سنڌونديءَ جي ڪنارن وارن شڪارگاهن تي قبضو ڪندا؛ پر رات جي دوران اهي سندن ساڄي طرف ڏانهن آٺ ميل پري هٽي ويا، ۽ ان طرح هن جي اها مهم انگريزن لاءِ ڏاڍي غير مفيد ۽ نقصانڪار ثابت ٿي.

جنگ، ڪڏهن بہ غلطين کان سواءِ نہ ٿيندي آهي، ميجر آئوٽرام کي محافظن جي ڪافي تعداد کان سواءِ حيدرآباد وڃڻ جي اجازت ڏيڻ، سر چارلس نيپئر طرفان ڪيل غلطين جي ڏکي سلسلي مان پهرين غلطي هئي؛ سڪرنڊ ۾ پنجين ڏينهن تائين ترسي دير ڪرڻ، ٻي غلطي هئي، شڪارگاهن جي مهم واري هيءَ غلطي ٽين، ۽ انهن سڀني مان وڏي ۾ وڏي غلطي هئي، جيڪي اڄ تائين ڪيون ويون هيون، پهريون ٻہ غلطيون ڪليل اکين سان، سياسي بنيادن تي ڪيون ويون، ۽ اهي اخلاقي لحاظ کان حق بجانب هيون. اهي ٻئي انسانذات جي ڀلي خاطر، قابلِ تلافي نوعيت جون فوجي قربانيون هيون. آخري غلطي شخصي ڳالهين، دوستيءَ ۽ نامعقوليت اڳيان ڪمزور پوڻ جي برابر هئي، جنهن جي اجازت عقل نہ ڏني؛ جنگ جي حالت ۾ ائين ڪڏهن بہ نہ ڪرڻ گهرجي.

اها ڳالهه انهيءَ قاعدي جي پڻ پچڪڙي هئي، جيڪو اهڙي وقت تي فوجي دستن کي سکيم لشڪرن کان ڇني ڌار ڪرڻ کان منع ڪري ٿو، جڏهن لڙائي ڇڙڻ جو امڪان موجود هجي. چنانچه، اها هڪ فوجي غلطيءَ سان گڏ، هڪ ڪمزوري پڻ هئي، جيڪا سر چارلس نيپئر جي پنهنجي فيصلي جي خلاف سر زد ڪئي ويئي. جنگ ۾ اهڙين ڳالهين جي ڪليل اجازت ڪانه هوندي آهي، ۽ هن غلطيءَ فوج کان ڏاڍي ڳري قيمت وصول ڪئي. ٻئي ڏينهن تي انهيءَ ڳالهه جي حقيقت هئڻ جو احساس، ٽن مختلف موقعن تي ۽ انهيءَ مهل جنرل جي دل ڪسي ٿيو، جڏهن بلوچن جي جنگي طوفان اڳيان سندس فوجن جي قطار ڇڄي ٿي پيئي، ۽ جنگ کي بحال ڪرڻ لاءِ، پٺتي رکيل مخصوص ۽ تازه دم فوج موجود ڪانه هئي، ان جي باوجود، ميجر آئوٽرام جي عدم موجودگيءَ جي نتيجي ۾ هن کي وڏو فائدو اهو حاصل ٿيو، جو مياڻيءَ جو سچو ميدان اڪيلي سر سندس قبضي ۾ هو. جيڪڏهن ڪمشنر انهيءَ جنگ ۾ موجود هجي ها، ته فتح جو سچو شان و شوڪت ۽ پوري شاباس انهن ماڻهن طرفان انهيءَ کي ئي انعام طور عطا ڪئي وڃي ها، جن شروع کان وٺي ئي ڪيس ڊپلوميسيءَ جي سچي حڪمت سان نوازڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

فوج ١٤- تاريخ تي سڪرنڊ کان رواني ٿي، ۽ ١٦- تاريخ صبح جو مٽياريءَ اچي پهتي، جتي اها انهيءَ مهل حيدرآباد کان سورهن ميل پري هئي. شام ڌاري جاسوس اهڙيون رپورٽون کڻي آيا، جيڪي بعد ۾ عام طور صحيح ثابت ٿيون. سامهون واري طرف اميرن جون فوجون اسان کان فقط ڏهه ميل ئي دور مياڻي جي پرسان هڪ هنڌ تي جمع هيون، جيڪو ڦليليءَ جي سڪل پيٽ طرفان تشڪيل ٿي رهيو هو. اها ندي، جيڪا وڏي آهي، ۽ سيلابي موسم ۾ زوردار ۽ تيز رفتار سان وهندي آهي، هاڻي خشڪ پيئي هئي، البت ڪن ڪن هنڌن تي گهرائي ۾ گپ چيڪ،

۽ بيٺل پاڻيءَ جا ڍَڳا نظر اچي رهيا هئا. انهيءَ نديءَ جي پٺيان، ۽ خود ان جي پيٽ ۾ پندرهن هزار بلوچ فوجي مورچا زن هئا. پر سپئي جاسوس هن ڳالهه تي اتفاق ڪري رهيا هئا ته پنجويهه يا ٽيهه هزار وڌيڪ سپاهه ١٨- تاريخ تي صبح تائين اتي پهچي ويندا، ۽ گهٽ ۾ گهٽ اوترائي ماڻهو انگريزن جي پٺ ۽ پاسن کان موجود هئا. اها صورتحال زبردست نوعيت واري هئي. انگريزن جي فوج هاڻي گهٽجي وڃي ڪل ٻه هزار ۽ ڇهه سؤ ماڻهن تي مشتمل رهي هئي، جنهن ۾ هر قسم جا اهڙا سپاهي ۽ آفيسر شمار هئا، جيڪي جنگ جي ميدان ۾ وڙهڻ لائق هئا؛ ۽ انهيءَ تعداد مان انهن پن سون کي گهٽائڻو هو، جيڪي لشڪر کان الڳ ڪري ميجر آئوٽرام سان گڏ موڪليا ويا هئا.

فوجن جي تعداد ۾ اهڙي وسيع فرق هئڻ جي باوجود، جنرل ڪا دلگيري ڪانه ڏيکاري ۽ ريزيڊنسيءَ تي ٿيل حملي مان حاصل ڪيل هن معلومات ته بلوچ بهادر ۽ مستقل مزاج ويڙهاڪ آهن، هڪ دفعو وري پنهنجي صورتحال تي غور ڪيو. هن اچا ٻه پنهنجي دليل بازيءَ جو بنياد پنهنجي انهيءَ عزم تي رکيو ته وحشين جي فوج جو تعداد، خواه پنجاهه هزار هجي يا هڪ سؤ هزار، تڏهن به ڪيس اهڙيءَ فوج جي آڏو ڪڏهن به پٺي ڏيکارڻ نه گهرجي. پر سوال هو ته ڇا، هو پاڻ حملي ڪرڻ ۾ اڳرائي ڪري، يا انهن جي حملي کي برداشت ڪري؟ جيڪڏهن پوئين فيصلو ڪرڻو هو ته ان صورت ۾ ڪيس پنهنجي ڇانوڻيءَ کي هڪدم سنڌونديءَ تي قلع بند ڪري، وڌيڪ ڪمڪ اچڻ جو انتظار ڪرڻ گهرجي. انهيءَ ڳالهه تي هو راضي ڪونه ٿيو. ان طرح هو دشمن اڳيان ڄڻ گويا خوف ۽ ڊپ جو مظاهرو ڪندا. ڇانوڻيءَ ۾ وبا ڦهلجڻ جو امڪان هو؛ مددگار فوج کي ايندي رستي ۾ ڪو حادثو به پيش اچي پئي سگهيو؛ ۽ سڀ کان آخر ۾، فوجن جي اڪين آڏو دشمن جي لشڪر جي

تعداد ۾ ڏينهن ڏينهن ايترو سارو اضافو، سپاهين جي همت ۽ اعتماد ۾ ڪمي بہ آڻي پئي سگهيو، جن سان گهڻا انهيءَ جهنگلي ۽ وحشي لشڪر جي هٿان ماضيءَ ۾ شڪست کائي چڪا هئا، ۽ اهي سڀ ئي، ڪنهن نہ ڪنهن حد تائين، ماضيءَ جي تباهڪارين جو اثر محسوس ڪري رهيا هئا.

ٻئي طرف، ڪيس محرم جي ڪري مختلف قبيلن جي گڏ ٿيڻ ۾ ڍيل دير جي پوريءَ طرح ڄاڻ هئي؛ ۽ هو انهيءَ وقت جو انگل روءِ اندازو ڪري پئي سگهيو، جڏهن پنهنجي رهيل بلوچ اميرن سان مياڻيءَ ۾ اچي گڏجي سگهندا. هن انهن جي مختلف مفاصلن ۽ سنڌن چرپر ڪرڻ جي رفتار جا انگ اکر جاچ ڪري معلوم ڪيا هئا، جيڪي ڪيس ۱۸- تاريخ جي صبح تائين مهلت فراهم ڪري رهيا هئا. اها ڳالهہ جاسوسن جي رپورٽن سان ٺهڪي پئي آئي. چنانچہ، هن ٻئي ڏينهن صبح جو اميرن تي حملي ڪرڻ جو پڪو ارادو ڪيو؛ ۽ ڪيس اها ئي اميد هئي تہ انهيءَ وقت سنڌس سامهون فقط پندرهن هزار بلوچ صف آرا هوندا. پر جاسوسن جي نگرانيءَ وارن هنڌن تان هٽڻ کان پوءِ، ويهہ هزار بلوچ اوچتو درياءَ پار ڪري اچي سهڙيا ۽ اهي سڀ يعني پنجٽيهہ هزار ماڻهو سنڌس سامهون موجود هئا. لشڪر جي انهيءَ وڏي تعداد ۱۴-تاريخ تي درياءَ پار ڪرڻ شروع ڪيو هو ۽ اهي عين انهيءَ وقت ريزيڊنسيءَ کان ڪي ڏورائي ميل پري پرو مياڻي ڏانهن پيشقدمي ڪري رهيا هئا، جڏهن ميجر آئوٽرام زوردار نموني ۾ اها دعويٰ ڪري رهيو هو تہ اميرن سچ پچ پنهنجن هٿيار بند ماڻهن جي ٽولن کي چڙ و چڙ ڪري ڇڏيو هو، ۽ اهو سڄو گوڙ گهمسان محض رستہ لاءِ ڪجهہ فائدو حاصل ڪرڻ خاطر هڪ هٿرادو ڍونگ هو.

اها خطرناڪ خبر، جنرل وٽ شام جي وقت پهتي، ۽ تنهن ۾ ڪا ڳالهہ واضح ڪانہ هئي، ۽ مختلف ماڻهن جون

ڳالهيون بہ مختلف هيون. انهيءَ خبر سندس فيصلي ۾ ڪو ڦيرو نہ آندو. هن ۾ ذري برابر بہ لوڏو نہ آيو. هڪ خانگي خط جي هيٺين اقتباس مان، جيڪو هن متئين خبر ملڻ بعد لکيو؛ سندس عزم جي غير جذباتي نوعيت ۽ مضبوطيءَ جو ثبوت ملي ٿو: ”بلوچ ڏاڍا دل آهن، جيڪي محض اسان جي خلاف پنهنجي جذبي، ۽ اسان جي طرفان غريب سنڌي رعايا جي حفاظت ڪرڻ تي جوش ۾ آيل آهن. هنن قرآن تي هٿ رکي قسم کنيو آهي تہ اهي انگريزن جي جنرل ۽ سندس لشڪر کي ناس ڪندا! جيئن تہ آءٌ انهيءَ آزمائش لاءِ تيار آهيان، انڪري آءٌ اڄ رات جو ڪوچ ڪندس ۽ صبح جو ڇهين وڳي تائين انهن کان چند ئي ميلن جي مفاصلي تائين پهچي ويندس. ممڪن آهي تہ مان پنهنجي فوج کي تيز رفتاريءَ سان وٺي وڃان ۽ هنن جي توقع کان اڳ ۾ ئي لڙائي شروع ڪريان انهيءَ ڳالهہ جو فيصلو هاڻي ۽ صبح جي درميان مختلف اسباب ئي ڪندا“. ”هنن جي گهوڙي سوار فوج ڏهن هزارن جي آهي، ۽ سا بہ هڪ اهڙي وسيع ميدان ۾ آهي، جيڪو بلڪل سڌو ۽ سخت قسم جي چيڪي مٽيءَ سان مليل ريتيءَ جي متاڇري وارو آهي. منهنجي گهوڙي سوار فوج فقط اٺن سون تي مشتمل آهي! انهن انگن ۾ تمام گهٽو فرق آهي. يعني هڪ جي مقابلي ۾ ڏهہ؛ بهرحال سپاٽي يا ان کان هڪ ڏينهن پوءِ، اسان کي هڪ ٻئي جو قدر ۽ قيمت معلوم ٿي ويندا.“

١٦- تاريخ واري رات جو، فوج ڪوچ ڪيو ۽ ٻئي ڏينهن صبح جو اٺين وڳي مهل، اسان جي هر اول دستي کي اميرن جي ڇانوڻي نظر آئي.* نائين وڳي مهل انگريزي فوج جنگ لاءِ قطارون ٻڌي بيٺي. بلوچ انهيءَ مهل اڳي ئي تيار

---

* ضميمو نمبر ٤، پاڱو ٤

بيٺل هئا، جيڪي پڪ ئي پڪ ٽيهن هزارن کان مٿي، ۽ ڪن جي چوڻ مطابق، چاليهه هزار هئا، ۽ وٽن پندرهن ميداني توبون پڻ موجود هيون، پر جاسوسن گهوڙيسوارن جو تعداد پيٽو ڪري ٻڌايو هو؛ اهي فقط پنجن هزارن جي تعداد ۾ ميدان ۾ موجود هئا.

پياده فوج ڪي ڏاڍي مهارت ۽ مضبوطيءَ سان بيهاريو ويو هو. انهن جو سامهون وارو طرف ٻارهن سؤ والن جي اوچائي تي هو، جنهن جي هڪ طرف کان ڦليليءَ جو خشڪ پيٽ هو، جنهن جو اوچو ڪپ، جيڪو سامهون واري کليل ميدان طرف لاهيءَ وارو هو، هنن لاءِ هڪ مضبوط پناهگاهه فراهم ڪري رهيو هو. هنن جون توبون انهيءَ ڪناري جي اڳيان ڀن جدا جدا جهڳٽن ۾ بيهاريل هيون، جيڪي ٻنهي پاسن کي زد ۾ آڻي رهيون هيون؛ ۽ هاڻي، جيئن ته انگريزي فوج انهن جي گولن جي زد ۾ اچي قطارون ٺاهي رهي هئي، انڪري انهن جي توبن جي مٿنهن مان گولا نڪري مٿن ٻاهر جو مينهن وسائي رهيا هئا.

بلوچن جي لشڪر جا ٻازو وڏن شڪارگاهن تي هئا، جيڪي سامهون واري ميدان جي ٻنهي پاسن کان ڪافي مفاصلي ۾ ايتري تائين ڦهليل هئا، جو جيڪڏهن انگريزن جي فوج پيشقدمي ڪرڻ لاءِ وڌي ته ان کي ٻنهي طرفن کان وڪوڙي سگهجي. اهي پيلا ڏاڍا وڏا ۽ وٽن ٽڻن ۽ جهنگ جهر سان ڀريل ۽ ڏاڍا گهاٽا هئا. بلوچن جي ساڄي پاسي وارو شڪارگاه مختلف ڏيگهه ۽ ويڪر وارن ننڍن ۽ وڏن واهن ۽ نٽين سان ڪٽيل ۽ ورهايل هو، پر اهي سڀ ئي ڏاڍا اونها هئا، ۽ ڦليلي سان ذري گهٽ گوني ڪنڊ ٺاهي وهي رهيا هئا؛ ۽ اهو وڏو ڦاٽ (ڦليلي) اوچتو ئي اوچتو ٻنئين پاسي ڏانهن وڪڙ کائي شڪارگاه جي پٺ ۾ هليو ويو، ۽ اهڙيءَ طرح

ان ۾ هڪ اهڙو وڏو گول وڪڙ آيل هو*، جنهن ۾ اميرن جي ڇانوڻي ۽ گهوڙيسوار فوج رکي ويئي هئي. لنڊن ڦاٽن ۽ نين کي احتياط سان کوٽيو ويو هو، جنهنڪري اهي توبن ۽ گهوڙيسوار فوج جي لنگهي وڃڻ جهڙا نه رهيا، ۽ انهن جي پٺيان وري بندوق بردارن جا ڪيئي دستا بيهاريل هئا.

دشمن جي کاٻي هٿ وٽ ڏاڍو وسيع شڪارگاه هو، ۽ جيتوڻيڪ اهو نئين کان آزاد هو، ان جي باوجود اهو انهيءَ پاسي کان کين ڏاڍو مضبوط مورچو مهيا ڪري رهيو هو. شڪارگاه جو جيڪو رخ ميدان طرف هو، اتي ان جي چوڌاري هڪ ديوار ٺهيل هئي، جنهن ۾ اچڻ وڃڻ جو هڪ رستو کليل هو، جيڪو تمام ويڪرو ڪونه هو، ۽ بلوچن جي ڇانوڻيءَ ۽ انگريزي فوج جي قطارن جي وچ تي هو. انهيءَ ۾ وري پنج يا ڇهه هزار پيادہ سپاهي بيهاريا ويا هئا، جنهن جو بظاهر مقصد اهو هو ته جڏهن انگريزن جي فوج حملي ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌي، تڏهن اهي سپاهي ديوار واري رستي کان اوچتو ٻاهر نڪرن ۽ حملہ آور فوج جي پٺيان ۽ پاسي کان ان کي وڪوڙي وڃن.

جنرل اندازو ڪيو ته بلوچن جي ساڄي پاسي واري وڏي شڪارگاه وچان زوريءَ رستو چيري ڪڍڻ، ۽ انهيءَ بازوءَ واري لشڪر تي حملو ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻ، بيفائدي ۽ اجائي محنت ثابت ٿيندي؛ ان کان پاسو ڏيئي، ۽ وڏو وڪڙ کائي نڪرڻ جي ڪوشش ۾ سڄو ڏينهن ضايع ٿي ويندو؛ ان کان علاوه، قليليءَ جي گولائي واري وڪڙ جي نتيجي ۾، هو وري به پنهنجي فوج کي قليليءَ جي ڪپ تي آڻي پهچائيندو، جتي اها اهڙي نئي سٺي دفاعي جاءِ فراهم ڪري رهي هئي.

---

* ڏسو نقشو نمبر ٤

بلوچن جي ڏائي پاسي جو بچاءُ ڪرڻ واري شڪارگاهه کان ڦيرو ڪائڻ ۾ اچا به وڌيڪ وقت لڳندو؛ اهو ڪم اچا به وڌيڪ مشڪل ٿئي ها؛ ۽ جڏهن اهو ڪم سرانجام ٿي به پوي ها، تڏهن به انگريزي فوج کي دشمن جي سامهون اچا بہ ڦليلي کي پار ڪرڻو پوي ها، ۽ ائين ڪندي هن جي پاسي ۽ پٺ وارن طرفن ڏانهن ڦهليل شڪارگاهه ۾ بلوچ سپاهه موجود هو. پر انهيءَ پاسي کان ڦليلي سڪل ڪانہ هئي؛ ان ۾ پاڻي موجود هو ۽ تري ۾ گهٽي اونهائي تائين گپ چيڪ هئي. اهڙي رڪاوٽ کي پار ڪرڻ، ۽ سو به پاسيري طرف پيشقدمي ڪرڻ ذريعي، خطرناڪ ثابت ٿئي ها؛ پليون به ضرور ٿاهٽيون پون ها، ۽ ان طرح اهو ڏينهن ضايع ٿي وڃي ها. اهڙيءَ طرح فضول وقت ضايع ڪرڻ سان، اوتريءَ دير ۾ وڌيڪ پنجويهہ هزار هٿياربند بلوچ لشڪر ميدان ۾ پهچي وڃي ها؛ تنهن کان سواءِ، ايڏي ساري وڏي لشڪر جي موجودگيءَ ۾، هن ڳالهہ جو وڏو خطرو هو تہ انگريزي فوج جي سپاهين جو اعتماد ڏٿي پوي ها، جنهن مان ڪنهن کي بہ جنرل خطري ۾ ثابت نہ ڪيو هو.

فقط سامهون واري طرف کان زوردار حملو ڪرڻ ئي، باقي هڪ رستو رهيل هو. پر انهيءَ طرف پنجٽيهہ هزار بلوچ موجود هئا! ۽ انگريزي فوج جو ڪل ئي تعداد، آفيسرن سميت، ۽ ميجر آئوٽرام جي ماتحت موڪليل دستي جي عدد کي گهٽائڻ سان، باقي وڃي ڇوويهين سوَن کان بہ گهٽ، بچيو هو! انهيءَ تعداد مان بہ، سامان جي حفاظت لاءِ هڪ مضبوط دستو ٻاهر ڪڍڻو هو، تہ متان لڙائي هلندي دشمن جي لشڪر مان ڪو دستو، ڇانوٽيءَ جي پوئلڳن ۽ جانورن جي بيشمار تعداد تي، جنهن جي پيٽ ۾، جنگباز ماڻهن جو تعداد ٽيڻ پٽر نظر اچي رهيو هو، جيئن اهو درحقيقت هو. ويجهڙائي ۾ ڪو بہ ڳوٺ ڪونہ هو، جنهن ۾ پيٽين واري ڪا اهڙي جاءِ هجي،

جنهن جي اندر سامان کي محفوظ ڪيو ويو؛ پر جنرل قديم زماني جي جرمنيءَ وارن جي هڪ طريقي کي حالات مطابق توري گهٽي ڦيرڦار سان اختيار ڪري، انهيءَ اٺاه انبوهه کي پنهنجي لڙائي واري قطار جي هڪدم پٺيان گولائيءَ ۾ گڏ ڪري، انهن کي اٺن جي ذريعي وڪوڙي ڇڏيو، جن جا مٿا اندرئين پاسي ڦيرائي هيٺ ليٽايو ويو ۽ گهڙين کي انهن جي وچ ۾ رکي اهڙو پناهگاه ٺاهيو ويو، جن جي پٺيان هٿيار بند ڪيل پوڙلڱن کي موقعي ملڻ سان دشمن تي گوليون هلائڻ لاءِ چيو ويو. اهڙيءَ طرح هڪ قسم جو اهڙو ڪوٽ تشڪيل ڏنو ويو، جنهن کي دليريءَ سان بچائڻ جي حالت ۾، دشمن آسانيءَ سان ان تي حملو ڪري نه سگهي ها. پوني واري گهوڙيسوار فوج مان ادائي سؤ سوارن ۽ پيادل فوج جي ڇهن ڪمپنين کي ڪئپٽن ٽيٽ جي ماتحت محافظ دستي جو فرض سونپيو، هن باقي بچيل فوج سان، جيڪا هاڻي آفيسرن سميت، باقي وڃي ڪل ٻه هزار بچي هئي، هن پنهنجي لڙائي جو انتظام ڪرڻ شروع ڪيو؛ ترارين ۽ سنگينن وارا فوجي سپاهي ڪل ٿي، فقط سترهن سؤ اسي هئا!

ٻارهن توبون، ميجر لائڊ جي ماتحت هيون، جنهن جي ساڄي پاسي کان مدراس سيپرس جا پنجاه گوله انداز ۽ بارودي ڪاٺيون وڇائيندڙ ڪئپٽن هينڊرسن جي هٿ هيٺ رکيا ويا.

توبخاني جي کاٻي پاسي کان، بيخوف ڪرنل پيني فادر جي هٿ هيٺ، جيڪو اهڙن ماڻهن جي قيادت ڪرڻ جو پوريءَ طرح اهل هو، ٻاويهين ڪوئينس ريجمينٽ پيشقدمي ڪئي هئي. اها ٻٽالين جنهن جو تعداد اٽڪل پنج سؤ کن هو. سڄي ٿي آئرش لوڪن تي مشتمل هئي، جيڪي بدن جا جاٺا، گرمجوشيءَ وارا ۽ خطرناڪ ۽ جوشيلا سپاهي هئا، جيڪي پنهنجي آڏو فقط فتح و ڪامرانيءَ کي ٿي ڏسندا هئا، ۽ دشمن جي تعداد کي شمار ۾ نه آڻيندا هئا.

ٻاويهين ريجمينٽ جي ڪاٻي پاسي کان بمبئي وارا سياه فام سپاهي بيٺل هئا، اهي ماڻهو قد جا لانيرا ۽ عام طور گهٽ ذاتين سان واسطو رکندڙ هئا، پر ڏاڍا جفاڪش، بهادر ۽ فرمانبردار هئا؛ ان کان سواءِ، گورن جي باهم ۾ اوچ ذات وارن جهڙائي سنا، ۽ ان کان ٻاهر نڪرڻ تي انهن کان وڌيڪ مانيٽا هوندا هئا؛ انهن جي دلين ۾ وڏ ذاتين کان گهٽ تعصبات ۽ ٿوري مغروري هوندي هئي. انهن سان ٻهريان، ميجر ٽيزڊيل جي ماتحت، پنجويهين ريجمينٽ وارا هئا؛ اهي ٻاويهين ريجمينٽ جي پاسي ۾، پر ڪجهه قدر پٺيان هلي رهيا هئا، ڇاڪاڻ ته جنرل طرفان جنگ جي طريقي سان حملي ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو. انهن جي ڪاٻي هٿ طرف، ميجر ريڊ جي ماتحتيءَ ۾ ٻارهين ريجمينٽ هئي. انهن کان پوءِ، ميجر ڪلبورن جي هٿ هيٺ فرسٽ گرينيڊيئرس اچي رهيا هئا.

قطار جي ڏائي هٿ واري آخري ڇيڙي وٽ، پر ان جي باوجود، ٿورو پٺيرو، نائين بينگال گهوڙي سوار فوج جا دستا ڪرنل پٽنل جي ماتحت اچي رهيا هئا. اهي ماڻهو اوچ ذات وارا سخت مزاج ۽ مغرور هئا.

ساڄي بازوءَ جي اڳيان پيادل فوج جا ڪجهه حملہ آور بيهاريل هئا. ڏائي بازوءَ کان سنڌ جي بيقاعدي گهوڙي سوارن کي بيهاريو ويو هو، جيڪي ڏاڍا خارباز مشرقي ترار باز هئا، ۽ انهن جي اڳواٽي گهوڙي سوار فوج جو سائنسي فن جو ماهر آفيسر، ڪئپٽن جيڪب ڪري رهيو هو، جيڪو گهوڙي سوار فوج جي ملازمت لاءِ بيمثال اهليت رکندڙ آفيسر هو. انهن سنڌي بيقاعدي سوارن کي ڪاٻي بازوءَ کان، ۽ ٻاويهين ريجمينٽ جي پاسن وارين ڪمپنين کي ساڄي بازوءَ کان، سڀ کان اول ميدان ۾ اڳتي وڌايو ويو، ته جيئن بلوچن کي پنهنجي بيهڪ جي جاءِ ۽ تعداد کي ظاهر ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو وڃي،

ڇاڪاڻ ته انهن جهنگلي جانبازن جي عادت اها هوندي آهي ته اهي پنهنجي دشمن جي ويجهي اچڻ جي انتظار ۾ پاڻ کي ڪَکن ۽ نين ۾ پوشيده ڪري لڪي ويهي رهندا آهن. اهي ماڻهو انهيءَ نموني سان ويهندا آهن، جو سندن بندوقون انهن جي مورچن جي سامهون واريءَ ديوار تي ٽڪائي رکيل هونديون آهن، ۽ تڏهن ڇوڙيون ويندیون آهن، جڏهن دشمن ويجهو اچي پهچندو آهي. انهيءَ کان پوءِ اهي ڇوڙيل بندوق ڦٽي ڪري هٿن ۾ ترار ۽ ڍال پڪڙي، مورچي مان ٽپ ڏيئي ٻاهر نڪرندا آهن، انهيءَ حالت ۾ هنن جي سامهون ايندڙ ۽ مقابلي ۾ ڄمي بيهندڙ ماڻهوءَ کي طاقتور ۽ باهمت هئڻ گهرجي، جيڪو مقابلو ڪري ان کان پوءِ زنده رهڻ جي آرزو ڪندو هوندو.

ٻنهي فوجن جي درميان جيڪو ميدان حائل هو، سو اٽڪل هڪ هزار ڪن وال ويڪرو هو. سٽن سون والن تائين اهو جهنگلي گاهه ۽ ڪرڙ ڪانڊيرن سان ڍڪيل هو، جيڪي فوج جي قطارن کي اڳتي وڌڻ ۾ رنڊڪ وجهي رهيا هئا، پر باقي ميدان کي بلوچن طرفان ٿليلي جي ڪپ تائين صاف ڪيو ويو هو، ته جيئن انهن کي پنهنجين بندوقن سان گولين هلائڻ لاءِ نشانو چٽائي سان ڏسڻ ۾ اچي سگهي. انهن هاڻي پري کان هوائي فائر ڪرڻ شروع ڪيا، ۽ پوءِ منڊ وارن پيادن ۽ گهوڙيسوارن کي نشانو بڻايو، پر اجا به نين ۽ شڪارگاهن ۾ لڪا ويٺا رهيا.

جڏهن فوج جي صف آرائي ٿي چڪي، تڏهن جنرل انهن کي اڳتي وڌڻ جو اشارو ڪيو، ۽ انهن جي اڳيان پاڻ پنهنجي عملي جي ماڻهن ۽ ترجمان، علي اڪبر سان گڏ، پيشقدمي ڪئي، جيڪو اعليٰ نسل ۽ عربن جي حقيقي جرئت وارو هڪ سچو ۽ شريف عرب آهي، جنهن ڪهڙي به خطري جي حالت ۾ پنهنجي سپه سالار جو پاسو نه ڇڏيو آهي. بلوچن جي بندوقن ۽ توبن مان لڳاتار ۽ مينهن وانگر گولا وسي رهيا

هئا ۽ جيتوڻيڪ تمام ٿورا ماڻهو ظاهر نظر اچي پئي سگهيا، ان جي باوجود هنن جي توڙي دار بندوقن مان ٿيندڙ تيز رفتار فائرنگ مان سندن گهٽي تعداد ۽ مورچن جي بيهڪ جو ثبوت ملي رهيو هو.

اميرن جي ساڄي بازوءَ کي ڪنڙي جي ڳوٺ جو بچاءُ مليل هو، ۽ اهو ڳوٺ جيئن ته سڄو هٿياربند ماڻهن سان ڀريو پيو هو، انڪري انهن جو اهو بازو پوريءَ طرح مضبوط ۽ طاقتور هو؛ انهيءَ پاسي ڪوبه ڪمزور هنڌ نظر ڪونه آيو. پر ڪاهي هٽ واري شڪارگاهه ۾ جنرل هڪدم هڪ نقص جو سراغ ڏسي ورتو. هن کان اڳي چيو ويو آهي ته انهيءَ شڪارگاهه جي اڳيان هڪ ديوار جي پناهگاهه هئي، جنهن ۾ فقط هڪ سوڙهو رستو هو، جنهن مان واضح هو ته ٻروچن جو مقصد، انگريزن جي پيشقدمي ڪندڙ لشڪر جي پاسي ۽ پٺ ڏانهن رومڙ ڪري هڪ ئي وقت ٻاهر نڪرڻ جو هو. جنرل انهيءَ ديوار جي پاسي کان گهوڙي جي پٺيءَ تي ويٺي ڳهمي ڏٺو، ۽ ڪيس اهو ڏسڻ ۾ آيو ته ديوار فقط نَو يا ڏهه فوٽ اوچي هئي؛ هن اجا به اڳڀرو وڃي، ديوار جي وڌيڪ قريب ڳهمي ڏٺو ۽ ڪيس معلوم ٿيو ته انهيءَ ديوار ۾ اهڙا ڪي به سوراخ يا ناليون ڪين هيون، جن جي وچان بلوچ پنهنجي پاسي کان ويهي گوليون هلائي سگهندا. هن ٻروچن جي بندوقن مان نڪرندڙ گولين جي پرواهه نه ڪندي، ديوار جي اندر گهڙي ويو ۽ ڏٺو ته پنهنجي پاسي اهڙو ڪوبه ڪوازو ٺهيل ڪونه هو، جنهن تي ويهي بلوچ ديوار جي مٿان کان سندس لشڪر تي گوليون هلائي سگهن. اتي هڪ "هيرو" جي جرئتمندي ۽ دليريءَ جي مهارت جي جذبي مدد ڪئي. ٻاويهين ريجمينٽ جي گرينيڊيئر کي ساڻ وٺي، هن انهن کي ديوار جي وچ واري کليل جاءِ مان ڏڪي اندر ڪيو، ۽ سندن بهادر ڪپتان ٽيو کي چيو ته ڪيس اهو رستو

روڪيو هو؛ ۽ ضرورت پوي ته اهي سڀ مري کپي وڃن، پر ڪنهن به قيمت تي، ڪنهن کي ٻاهر نڪرڻ نه ڏين! ۽ انهيءَ ئي ڏڦي بهادر پنهنجن احڪامات جي خوب تعميل ڪئي؛ هو اتي مري ويو، پر انهيءَ رستي جو دفاع ٿيندو رهيو. اهڙيءَ طرح ٻنهي ڌرين جي لشڪرن جي تعداد ۾ جيڪو زبردست فرق هو، سو گهٽجي ويو، ۽ فقط اسي ڄڻن جي وڏيڪ ماهرانه ڪارروائي سان ڇهن هزار ماڻهن جي سرگرميءَ کي بي اثر بڻايو ويو! انهيءَ ئي قسم جي اعليٰ سرڪردگيءَ جي، حالانڪ تعداد جي لحاظ کان گهٽ پيماني واري ضرب هئي، جنهن ڊيوڪ آف مارلبرو لاءِ بلينهيم فتح ڪيو هو!

هاڻي، پيشقدمي ڪندڙ سپاهين جا چورس ڪالم، جن کي ريجمينٽن جي صورت ۾ تشڪيل ڏنو ويو هو، دشمن جي مقابلي ۾ سنڌس سامهون آيا. انگريزي فوج جو ساڄو بازو، شڪارگاهه جي ديوار جي ساين ۾ سلامتيءَ سان لنگهي رهيو هو، ”ٽيپو“ جي بندوقن جي ٺڙا ٺڪ جي آوازن ۾ نعرا بلند ڪندو ۽ همت ۽ جوش ۾ اضافو ڪندو اڳتي وڌي رهيو هو. ڏائي طرف واري فوج، ڪنڙي جي ڳوٺ کان اينڊرڳولين کان پاڻ بچائڻ لاءِ، جنهن لاءِ تجويز اها ڪيل هئي ته ان تي ڪلبورن پنهنجي ديسي گوله انداز سپاهين سان حملو ڪري، ڪجهه قدر پريشان هئي؛ انهيءَ وچ ۾ ميدان جي هموار سطح تي بلوچن جي توبن جا گولا ۽ بندوقن مان نڪرندڙ گوليون گويا ٻوهارو ڦيرائي رهيون هيون، جنهن جو وقت بوقت لائڊ جي توبخانه طرفان جواب ملندو پئي رهيو، پر ان هوندي به اهو جواب تيزي سان نه ملي رهيو هو، ڇو ته فوج جي دستن جا سپاهي پنهنجن لڪل دشمنن سان هٿون هٿ ويڙهه ڪرڻ ۽ ڇنبا ملائڻ لاءِ ڏاڍي جوش و خروش ۽ تيزيءَ سان ڌپاءَ وجهي رهيا هئا. جڏهن ٻاويهين ريجمينٽ ڦليليءَ جي اوچي سلامي واري ڪناري جي هڪ سؤ والن جي مفاصلي تي پهتي، تڏهن فوجي

سپاهين پنهنجي ڏائي هٿ طرف هڪ لائين ڪولي؛ ۽ جيئن ته
ڪمپنيون هڪٻئي جي پٺيان لڳاتار ٺهي رهيون هيون، انڪري
اهي پنهنجين بندوقن سان ڦليليءَ جي ڪناري جي مٿان نشانو
وٺي رهيون هيون، جتي بلوچن جا مٿا نظر اچي رهيا هئا،
جيڪي سندن بندوقن جي نالين تي پنهنجيون شعلہ باز نگاهون
مرڪوز ڪري تيار ويٺا هئا. فوج جي ڪالمن جي تياري
اڃا نامڪمل ئي هئي، جڏهن جنرل جو صاف ۽ تکو آواز
فوجين جي قطارن ڪان حملي ڪرڻ جو حڪم ڏيندو ٻڌڻ ۾ آيو.

ان ڪان پوءِ انگريزن جو نعرو بلند ٿيو ۽ انگريزي
توبن ڪي اڳتي ڌڪي حملي جي پوزيشن تي آندو ويو، ۽
پيادل فوج جون ڪمپنيون تيزيءَ سان ڊوڙي ڦليليءَ جي
چاڙهيءَ وارن پاسن ڪان مٿي چڙهي حملي لاءِ قريب آيون.
بلوچن ته پنهنجون توڙيدار بندوقون، جيڪي هنن واهہ جي ڪپ
جي چوٽيءَ وٽ ڇوڙڻ لاءِ تياريءَ جي حالت ۾ رکيون هيون،
تيسين خاموش رهيون، جيسين بلوچن پنهنجن حملہ آورن کي
پندرهن والن جي مفاصلي اندر ويجهو آيل ڏٺو، جنهن ڪان پوءِ
هنن جي پهرين باڙهہ ڇٽي. انگريزن تيز رفتار ۽ ڪناري
جي سلاميءَ جي سڌائيءَ هنن جي نشاني کي خطا ڪري وڌو،
جنهنڪري ڪو گهڻو ڪوس ڪونہ ٿيو. ٻي گهڙيءَ، ٻاويهين
ريجمينٽ واهہ جي ڪناري جي مٿان هئي، ۽ هنن پنهنجي
سامهون نظر ايندڙ سڀني شين کي هڪئي حملي ۾ ڍيري ڪرڻ
جو ارادو ڪيو، پر ڪين پنهنجي اڳيان ترارين جو هڪ گهاٽو
پيلو اپريل ڏسندي، سخت حيراني ٿي، بلوچ پنهنجن رنگارنگي،
ڪپڙن ۽ پٽڪن ۾ ايڏي ته گهڻي تعداد ۾ بيٺا هئا، جو ائين پئي
نظر آيو ته گويا ڪنهن بنيءَ ۾ اَن جا گهاٽا سنگ آهن يا
ڪنهن باغ ۾ تيز چمڪندڙ رنگ برنگ گلن ڦلن جو ڪو
چمن آهي؛ ڦليليءَ جو ويڪرو ۽ اونهو پيٽ ۽ ترو انهن سان
ستيل هو؛ ٻئي ڪنارا انهن سان ڀريل ۽ آهي پريان نظر ايندڙ

سڄي ميدان ۾ ڦهليا پيا هئا. اهي سڀ پنهنجن مٿن کي وڏين ۽ ڪارين ڍالن سان محفوظ ڪندي، پنهنجين تيز ترارين کي لوڏائي رهيا هئا، جن مان سج جي تکن ڪرڻن ۾ اولڙا نڪري رهيا هئا؛ جيئن ئي انهن پوري قوت ۽ غضبناڪ جوش و خروش ۽ جنوني اشارن سان پاويهين ريجمينٽ جي توبن جي عين سامهون زوردار نعرا بلند ڪري شيطاني طاقت سان حملو ڪرڻ لاءِ پيشقدمي ڪئي، ته ائين معلوم ٿيڻ لڳو ته انهن جي گڏيل آوازن سان طوفاني گجگوڙ ٿي رهي هئي، جنهن جون لهرون سڄي ميدان ۽ آسپاس واري جهنگ ۾ گونج پيدا ڪري رهيون هيون. پر آئرش فوجين به، اهڙين ئي زوردار رڙين ۽ آهڙين ئي غضبناڪ ۽ وحشي آوازن، اهڙين ئي وڏين دلين ۽ طاقتور پانهن سان، هنن جو مقابلو هٿيارن جي آنهيءَ راڻيءَ انگريزي بندوق سان ڪيو ، جنهن کي ”مسڪيٽ“ چيو وڃي ٿو، ۽ انهن پهرين صفن وارن جانبازن جي وڏي تعداد کي رتو رت ڪري پٺتي هٽائي ڇڏيو.

انهيءَ وچ ۾ ساڄي بازوءَ وارو بارودي سرنگن کوٽڻ وارو هڪ ننڍڙو ٽولو ڏاڍي دليري ۽ بي جگريءَ سان وڙهندو رهيو هو ، ۽ آن توبخاني جي انهيءَ بازوءَ جو بچاءُ ڪيو ويو، جيڪو پنهنجي پيهڪ واري پوزيشن سبب ڦليليءَ جي تري ۾ آڏو ۽ ترڇو ٿي سندس سامهون بيٺل بلوچن جي لاتعداد ماڻهن کي خطرناڪ نموني ۾ ماري ۽ ڪاٽي رهيو هو ۽ انهيءَ هنڌ زبردست رتوڇاڻ ٿي رهي هئي. ڪيلبورن جي گوله اندازن کان علاوه، باقي پيا ديسي سپاهي، جيڪي ڪنڊيءَ واري کوٽ ۾ دشمن سان جهڙپن ۾ مشغول هئا، جلد ئي ريجمينٽن جي صورت ۾، هڪٻئي جي پٺيان ايندڙ لهرن جي صورت ۾ دشمن جي زبردست حملي جي زد ۾ اچي ويا، پر انهن به بلڪل بيخوفي ۽ جرئتمنديءَ سان انهيءَ حملي جي تيزيءَ کي پاڻ ۾ جذب ڪري ورتو ۽ ڏاڍي بي جگريءَ سان مقابلو ڪيو.

هاڻي، بلوچن پنهنجين ڏگهين قطارن ۽ دور دور تائين ڦهليل ماڻهن کي گڏ ڪري ڪهاڻن دستن جي صورت ۾ تشڪل ڏنو، ۽ پوءِ بندوقن ڇٽن جي خطرناڪ آوازن ۽ تراربازن جي ڌهڪائيندڙ آوازن ۾ ڏوڪيندي اڳتي وڌڻ جو شور ۽ غوغا جنگ واري ميدان جي سڄي طول و عرض ۽ پسگردائي واري علاقي ۾ ٻڌڻ ۽ ڏسڻ ۾ اچي رهيو هو، ۽ اهڙي تہ خطرناڪ جنگ ڇڙي ويئي، جنهن جهڙي شديد ۽ خوفناڪ جنگ جو اڄ تائين جنگي تاريخ جي ڪتابن ۾ نہ ذڪر پڙهيو ويو آهي، ۽ نہ ئي اهڙي موتمار لڙائي جو ڪو داستان ٻڌو ويو آهي، ڇاڪاڻ تہ اهي جوشيلا جنگباز هڪٻئي جي پٺيان، ترار ۽ ڍال کي اڳتي ڪندا، پنهنجي طاقت ۽ جذبي جي پوري شدت سان دشمن جي صفن کي ٽوڙڻ لاءِ لڳاتار ۽ مسلسل حملا ڪندا رهيا. ننڍن هٿيارن سان ڇٽندڙ کي بہ گوليون، سنگينن سان ڏيندڙ کي بہ گهرا زخم ۽ ڪاري وار، توبن سان ڇٽندڙ گولن جا بيشمار ڇرا، جيڪي سڀ ساڄي طرف هڪ ئي جاءِ تي گڏ رکيل هيون، انهن بيخوف ۽ دلير جوانن کي پٺتي هٽائي سگهڻ کان قاصر هئا. هو ڇوطرف وسندڙ گولين کي سينا پيش ڪري رهيا هئا، توبن جي مٿان ٽپ ڏيئي، نچندا ڪڏندا ڪرندا رهيا، ۽ هڪ ئي گهڙيءَ ۾ ويهن ويهن جي تعداد ۾ ذرا ذرا ٿي ڪرندا رهيا. انهن جا مئل ساٿي، هڪ ئي وقت سون جي تعداد ۾ واهر جي آڏي ترڇي ڪناري تان ڪسڪندا، ۽ هيٺ ڪرندا رهيا، پر انهن جي اڳين صفن ۾ پيدا ٿيندڙ وڇوٽيون، وري بہ پٺيان ايندڙ لا تعداد ماڻهن ذريعي هڪدم پربيون ۽ پُر ٿينديون رهيون. پهرين قطار ۾ موت کان بچي ويل ماڻهو اڃا بہ پوري جذبي ۽ طاقت سان دڙاڪ وجهندا، ۽ اڳتي وڌڻ جي ڪوشش ڪندا رهيا، ۽ ترار ۽ سنگين ۾ پوري طاقت ۽ زور شور سان زبردست ۽ بار بار ڪليل مقابلو ۽ ٽڪراءُ ٿيندو ئي رهيو.

انهيءَ نموني سان آهي هن خوفناڪ جنگ ۾ وڙهيا، جڏهن ته آهي ڪنهن به موقعي تي هڪبئي کان ٽن والن جي مفاصلي کان وڌيڪ پري ڪين هئا؛ اڪثر وقتن تي دشمن جا ۽ پنهنجا سپاهي هڪبئي سان گڏجي سڏجي ۽ خلط ملط ٿي رهيا هئا؛ ڪيترن ئي وقتن تي مختلف ريجمينٽن هائو، هائو، خود يورپي فوجين کي به ڏاڍي زور ۽ شدت سان پٺتي پئي ڌڪيو ويو، ۽ آهي انهن وحشي ترارباز جي طاقت ۽ جوش سبب ڏڙندا ۽ ٿاٻڙندا پنهنجين قطارن سان نڪري پسپا ٿي رهيا هئا. پر اهڙن موقعن تي هميشه سندن جنرل انهن جي تعريف ڪرڻ ۽ همت ٻڌائڻ لاءِ سندن وچ ۾ موجود هوندو هو. هن جي آواز ۽ بيخوفيءَ واري نموني ڏسڻ سان هنن جي طاقت وري واپس موٽندي هئي، ۽ اهي پنهنجي وڃايل ايراضيءَ تي وري قبضو جمائي ويندا هئا، حالانڪ اهي پنهنجي ريجمينٽ جي ذري گهٽ سڀني سالارن کان محروم ٿي ويا؛ چاڪاڻ ته اهي اڳواڻ تيزيءَ سان ۽ تمام جلدي دشمن جي حملن جو مقابلو ڪندي، بلڪل اهڙيءَ طرح مئا هئا، جيئن انگريز آفيسرن کي مرڻ گهربو هو، ۽ جيئن آهي انهن موقعن تي، جتي جنگ کٽي نه ٿا سگهن، هميشه مرندا رهندا.

”آهو شريف ۽ اعليٰ ظرف سولجر، پينيفادر –“، * آءٍ بلڪل اهي ساڳيا الفاظ استعمال ڪري رهيو آهيان، جيڪي هن جي جنرل ڪتب آندا هئا، پينيفادر نالي شريف سپاهي؛ واهه جي ڪناري جي مٿان گهرو زخم کائي ڪري پيو، جنهن لاءِ اڳ ۾ اهو خيال ڪيو ويو ته ڪيس رسيل زخم مهلڪ ۽ موتمار آهي، ۽ هن جي جاءِ ميجر پول اچي والاري.

ميجر ٽيسڊيل پنهنجي پنجويهين ريجمينٽ جي سپاهين کي جوش ڏياريندو، گهوڙي سميت هڪ ڏکي دڙي جي مٿان

---

* خانگي خط جو مسودو

ٽپندو، بلوچن جي عين وچ ۾ وڃي پهتو، جتي هن کي گولين ۽ ترارين جو ناچ بنايو ويو، ۽ هڪدم ٽڪرا ٽڪرا ڪيو ويو، ۽ هو وفاداري ۽ فرض ادائي جو شاندار مثال قائم ڪندي مري ويو.

ٻارهين فوج جو ميجر جئڪسن، جنهن جو سندس پٺيان ئي وارو هو، خالي ٿيل جاءِ کي پنهنجي ريجمينٽ سان ڳنڍي، اچي ڀريو ۽ پنهنجي پيشرؤ جي مثال ني هڪ هيري وانگر عمل ڪيو، گويا هن جي پٺيان موت سان بغلگير ٿيڻ جو ورثو پيو، سندس احڪامات ۾ شامل هو. ٻه بهادر حولدار هن جي بلڪل قريب ساڻس لڳا رهيا، ۽ ٻئي ڄڻا پنهنجي ريجمينٽ کان اڳتي هلندا ۽ لڙائي ڪندا رهيا، ۽ ٻئي زخمي ٿي هڪبئي سان ڳنڍ ئي هيٺ ڪري موت سان همڪنار ٿيا. ٽنهي جا جسم زخمن سان ڀريل هئا، پر هنن اهي زخم ۽ موت صبر سان ۽ بنا مقابلي قبول نه ڪيو هو، گهڻن ئي جوشيلن بلوچن کي انهيءَ مهل جئڪسن جي طاقتور ٻانهن ۽ تيزيءَ سان گردش ڪندڙ تکيءَ ترار جي هيٺان ڪرندو ڏٺو ويو، جڏهن اهي بلوچ سنڌن ڪمر وارن خنجرن ۽ ٻين هٿيارن سان جئڪسن جي جسم جا ٽڪرا ٽڪرا ڪرڻ لاءِ هن جي زخمي جسم جي چوڌاري ميڙاڪو ڪري بيٺا هئا.

ذري گهٽ سمورا ئي يورپي آفيسر، انهيءَ وقت تائين مارجي يا زخمي ٿي ويا هئا، ۽ ڪيترائي دفعا ڏيهي سپاهي، مهندار يا سالار نه هئڻ جي ڪري، آهستي آهستي پٺتي هٽيا؛ پر جنرل، جيڪو هڪ ماهر گهوڙي سوار هو، ۽ ان کان سواءِ، جيڪو سندس مٿي ۾ پيل عجيب و غريب ٽوپيءَ سبب، جيڪا اڌ ته فولادي ٽوپ وانگر هئي ۽ جنهن جو باقي اڌ حصو پنکي سان مشابهت رکندڙ هو، پري کان ئي صاف ۽ نمايان طور نظر اچي رهيو هو، سو هميشه جنگ هلندي اهڙيءَ جاءِ تي موجود هوندو هو، جتي دشمن جو گهٽي کان گهٽو دٻاءُ هوندو هو؛ ۽ ان کان پوءِ هن جي سياه فام سپاهين مردانهوار مقابلو ڪري

انهيءَ جاءِ تي دوباره قبضو ڪيو، جيڪا هنن ڪان سنڌن دشمن ڪسي ورتي هئي. هڪ دفعي هن تي هڪ بلوچ سردار حملو ڪري چڙهي آيو، پر عين انهيءَ گهڙيءَ پنجويهين ڏيهي ريجمينٽ جو ليفٽيننٽ مارسٽن سندس پاسي ۾ پهچي ويو، ۽ هڪدم ترار جو وار ڪري انهيءَ سردار کي قتل ڪري ڇڏيو. هن جي قبيلي هيلتائين، پنهنجي انهيءَ سردار جي قبر انهيءَ ئي هنڌ تي تعمير ڪئي آهي، جتي هو مارجي ڪري پيو هو. جنگ هلندي، هڪڙي موقعي تي جنرل ڪيترن ئي منٽن تائين وڏي تعداد ۾ دشمن جي وچ ۾ موجود هو، جيڪي پنهنجن هٿن ۾ ڍالون مٿي ڪري، ڪيس قهرآلود نگاهن سان گهوريندا، سندس چوڌاري ڦري رهيا هئا، پر انهن مان ڪنهن به، اهڙي ڏيکاءَ سبب جيڪو سنڌن دلين کي متاثر ڪري رهيو هو يا ڪنهن به ٻئي سبب ڪري، چاڪاڻ ته بلوچ ڏاڍا وهمي ماڻهو هوندا آهن، هن تي ترار آڏي ڪري حملو نه ڪيو، ۽ هو صحيح سلامت حالت ۾ پنهنجن ماڻهن ڏانهن موٽي آيو. ٻاويهين ريجمينٽ جي سپاهين، هن کي پنهنجن دشمن جي وچ مان اهڙيءَ طرح سلامتيءَ سان ۽ سنئين ليڪين ٻاهر نڪرندو ڏسي، هن کي سندس ٻهرئين نالي سان سڏيو، ۽ هن لاءِ تعريفي نعرو، ايڏي ته وڏي آواز ۾ بلند ڪيو، جو اهو لڙائي جي گوڙ گهمسان وچان به صاف ۽ واضح نموني ۾ دور دور تائين ٻڌڻ ۾ آيو؛ ۽ ڪي اهڙا ماڻهو به آهن، جيڪي ائين سمجهن ٿا ته سنڌن جُرئتو ۽ مصنوعي بدنامين جي پٺ پڻ، انهيءَ مجاهدانه آواز کي ٻوسائي ۽ دٻائي سگهندي!

جنگ جو اهو طوفان، ڪمزور پوڻ کان سواءِ، ساڍن ٽن ڪلاڪن تائين جاري رهيو، ۽ اڃا به بلوچ پنهنجن نقصانن کان بد دل نه ٿي، زبردست شدت ۽ قوت سان اڳتي ئي ڌوڪيندا رهيا، سندن تعداد گهٽجڻ بدران، وڌندو ئي نظر اچي رهيو هو. هاڻي اهو وقت هو، جڏهن جنرل کي انهن بهادر آفيسرن ۽ سپاهين

جي عدم موجودگيءَ جو احساس ٿيو، جنڪي هن جدا ڪري آئوٽرام سان موڪلي ڏنو هو؛ هن جنگ جو اهو سبق تسليم ڪيو، جيڪو ڪيس انهيءَ طرح سيکاريو ويو، اها حقيقت، ته انگريزي فوجون دشمن جي پيرن هيٺان اچي چٿجي نه ويون، فقط انهن جي تيزرفتاريءَ سان چقمندڙ بندوقن جي خوبيءَ سان منسوب ڪري سگهجي ٿي. آهي واهه جي اوچائي واري ڪناري تي مٿي چڙهندي، پنهنجن دشمن جي سامهون وارين قطارن جي ماڻهن ڪي ايڏي تہ گهٽي تعداد ۾ گولين سان ڪيرائي رهيا هئا، جو انهن ڪنارن جي چوٽين تي جيڪي به گولين جي زدکان باقي بچي پئي ويا، سي خواه ڪهڙا به طاقتور ۽ قوت هئا، پر ان جي باوجود سندن مئل ساٿين جي لاشن جا جيڪي سٿ هيٺ ڪريل هئا، تنڪي هو پري هٽائي اچا اڳتي ئي نہ پئي وڌيا تہ انگريزي سپاهين جون بندوقون اڳيئي ڀرجي، انهنڪي آتشين موت جو پيغام پهچائڻ لاءِ تيار سندن سامهون اچي ٿي ويون؛ جيڪي گوليءَ کان بچي ڀاسو ڏيئي پئي نڪتا، تن لاءِ رائيفل جي سنگين جو ڌڪ ئي وار ڪافي ثابت ٿي رهيو هو.

انهيءَ سڄي عرصي دوران، ٻاويهين ريجمينٽ جا گوله انداز شڪارگاه جي ديوار ۾ نڪتل دروازي وٽ پنهنجو مورچو مضبوطيءَ سان سنڀاليندا رهيا هئا؛ اهي پيشقدمي ڀڻ ڪري آيا، تان جو سندن بيڊيو ۽ بهادر ڪپتان گوليءَ لڳڻ سان زخمي ٿي ڪريو، ۽ مري ويو؛ انهن پنهنجي ريجمينٽ جي پٺ ۽ ساڄي بازوءَ جي مردانہ وار حفاظت ڪئي، جيڪا انهيءَ وقت ڦليليءَ تي لڙي رهي هئي؛ پر کاٻي بازوءَ تي، ميجر ڪيلبورن جيڪو دليريءَ يا قابليت ۾ گهٽ ڪونہ هو، حالانڪ قدرت طرفان هو فوجي مهارت سان نوازيل ڪونہ هو، جنگي نوعيت جي فائديمند نقطن کي ڏسڻ ۽ انهن مان فائدي وٺڻ کان رهجي ويو. هن گذريل سال انهن ئي بلوچ جانبازن هٿان ڪاڏل

شڪستن ۽ ناڪامين جي يادگيريءَ کان شايد دل برداشتگي محسوس ڪندي، پنهنجن حڪمن جو مطلب پوريءَ طرح نه سمجهيو ۽ غلط فهميءَ جو شڪار ٿيو. هن ڪنڙيءَ جي ڳوٺ تي حملي ڪرڻ بدران، جيئن اصلي رٿا تيار ڪيل هئي، پنهنجن سپاهي گولہ اندازن کي جيڪي دشمن سان ويجهو ٿي هٿون هٿ وڙهڻ کان بمشڪل جهل ڏيئي رهيا هئا، اهڙي هنڌ تي بيهاري ڇڏيو، جتي ڪين لڙائيءَ جو معمولي موقعو ملي رهيو هو.

جنگ جي ميدان جي ٽن ڪلاڪن جي آخر ڏاري اها صورتحال هئي، جڏهن آهو اٿڙ بحران اچي پهتو، جيڪو هر لڙائي ۾ ضرور ايندو آهي، ۽ جيڪو آنهيءَ ڪمانڊر کي فتح جي پيشڪش ڪندو آهي، جيڪو انهيءَ موقعي کي انتهائي چستي، چالاڪيءَ ۽ پوري طاقت سان پڪڙي وٺندو آهي؛ اهڙو ئي موقعو مياڻيءَ جي ميدان ۾ به اچي نڪتو. سر چارلس نيپئر اهڙو ئي هڪ ڪمانڊر هو. هن پنهنجي ڏائي هٿ طرف ڪلبورن جي غلطي ڏسي ورتي؛ ساڄي پاسي کان هو پاڻ زبردست دباءُ هيٺ هو، ۽ هن وٽ سندس گهوڙيسوار دستي کان علاوه ٻيو ڪوبہ ريزرو سپاهہ ڪونہ هو، جنهن جي لڙائيءَ ۾ پڻ ڪنڙيءَ جو ڳوٺ زبردست رڪاوٽ ثابت ٿي ان کي مفلوج ڪري ڇڪو هو. آن جي باوجود، ايندڙ ويهن منٽن اندر لڙائي کٽڻي يا هارائڻي هئي! اڳي ئي جيڪب، هڪ اهڙي آفيسر جي حيثيت ۾، جيڪو پنهنجي سامهون واري ڪم جي پار ٻئي طرف پڻ نظر ڪري سگهندو آهي، پنهنجي کاٻي هٿ تي شڪارگاهہ وچان پنهنجن سنڌي گهوڙيسوارن سان رستو چيري ڪڍڻ جي ڪوشش ڪئي هئي؛ ائين ڪرڻ سان کيس ڳوٺ کان ڦيرو ڪائي، بلوچن جي مورچي جي پاسي کان اچي نڪرڻ جي توقع هئي؛ پر کيس بار بار سامهون ايندڙ پاڻيءَ سان ڀريل اونهين نين، گهاٽي جهنگ ۽ جاگيردار

بندوق بردارن جي نظاري جلد ئي خاطري ڏياري ڇڏي تہ ائين ڪرڻ ناممڪن هو، جنهن ڪري هو ڀڄي موٽيو. جنرل پنهنجي ساڄي بازوءَ کي ڇڏي نہ ٿي سگهيو، ڇو تہ بلوچ تمام وڏي تعداد ۾ اڳتي ڌوڪيندا پئي آيا، ۽ مٿس زبردست دٻاءُ وجهي رهيا هئا؛ انهن جي لڙائي ڏاڍي خطرناڪ ۽ سخت هئي، ۽ انهن جي مقابلي ۾ هن جا ماڻهو ڏاڍا ٿڪل ۽ بيزار هئا؛ پر هن جي اک سڄي ميدان ۾ ڦري رهي هئي ۽ هن ڏٺو تہ فتح دور ڪان بيٺي، ڪيس اشاري سان سڏي رهي هئي، حالانڪ ڪلبورن کي ان جو ڪو احساس ئي ڪونہ هو ۽ هو ان جي موجودگيءَ کان بيخبر هو. چنانچہ، هن پنهنجي آواز ۽ مثال ذريعي پنهنجي نائب ڪمانڊر، ڪرنل پٽل کي حڪم ڏنئي موڪليو تہ بلوچن جي وڌندڙ غصي ۽ ڪاوڙ آڏو انتهائي مضبوطيءَ ۽ سختيءَ سان سينو ساهي، ۽ سمورا خطرا سر تي کڻي هر قيمت دشمن جي ساڄي بازوءَ تي بنگالي ۽ سنڌي گهوڙيسوارن جي سموري فوج ۽ طاقت سان حملو ڪري.

اِهو حڪم هڪ استاد ۽ ماهر انسان جو هو، جنهن جي تعميل باهہ جهڙي تيز رفتاريءَ ۽ همت سان ڪئي ويئي. انهن مشرقي گهوڙيسوارن پنهنجن گهوڙن کي زور سان مهميز لڳائي ۽ بلوچ بندوقچين کي نظرانداز ڪيو، يا ڪين ڪنڙيءَ جي ڳوٺ مان هڪالي ٻاهر ڪڍيو، ۽ ڳوٺ جي آسپاس ڦهليل نالين ۽ کڏن مٿان بنا ڪنهن رنڊڪ ۽ رڪاوٽ جي، گهوڙن تي ٽاپ ٽاپ ڪندا ويا، پر انهن جو تعداد ايڏو تہ گهٽو هو؛ ۽ اهي ايتريقدر دشوار گذار هيون، جو انهن جي مٿان ٽپ ڏيندي سنڌي گهوڙيسوارن سان پنجاهہ سپاهي هڪ ئي وقت گهوڙن جي پٺين تان ڪري پيا. پر هن انهيءَ پاسي وارين بلوچن جي توبن وچان ڊوڙي، ڦليليءَ جي بلند ۽ بالا ڪناري تان گهوڙن وسيلي پار نڪري، انهيءَ اونهي واهہ کي پار

ڪيو ۽ نيٽ ان جي پٺئين ڪپ واري ميدان ۾ پهچي، اهڙي ته جوش ۽ جذبي سان حملو ڪيو، جو ان کي روڪڻ ناممڪن هو. ميجر اسٽوري جيڪو بينگالي ريجمينٽ جي فوجين جي قيادت ڪري رهيو هو، ڪاهي طرف دشمن جي پيادل فوج جي مٿان وڃي ڪڙڪيو؛ سنڌي گهوڙيسوار اميرن جي ڇانوڻيءَ ۽ گهوڙيسوارن مٿان وڃي پيا، ۽ جيڪو به سنڌن مقابلي لاءِ انهن جي سامهون آيو، تنهن کي ترار جي هڪ ڌڪ سان ماري ختم ڪيو، ۽ انهن لڙائيءَ جي سڄيءَ صف جي پٺ ۾ جيڪا ڦليليءَ تي هئي، هڪدم مونجهارو ۽ زبردست افراتفري ڦهلائي ڇڏي! پوءِ، بلوچ ترار بازن، جن جي جوش ۽ غيض و غضب کي ان کان اڳ ۾ ڪنهن به طرح ڪوئي روڪي نه پئي سگهيو، نيٽ ڪجهه لوڏو کائڻ، ۽ ڪجهه قدر لڙائي جي شدت کي گهٽائي پٺتي نهارڻ لڳا. ٻاويهين ريجمينٽ سڀني کان اول انهن جي پرهجوم قطارن ۾ لوڏو ايندي ڏٺو، ۽ فتح جو نعرو بلند ڪري اهي ٽپ ڏيئي اڳتي وڌيا ۽ انهن کي سنڌن پٺ واري اونهي ڪاهيءَ ۾ هٽائي، اتي هنن سان وري سوڙها ٿي وڙهڻ لڳا. مدراس جي بارودي ڪاٽين ڪوتيندڙن پڻ آئين ئي ڪيو، سپاهين جي پلٽڻ پڻ انهن جو شاندار مثال ورتو؛ ساڳي وقت تي شڪارگاهه ۾ لڪل هجوم پڻ انهيءَ پناهه کي ترڪ ڪيو، ۽ ڦليليءَ جي سڪل تري ۾ ڏائي ٻازوءَ طرف هلندڙ جنگ ۾ وڃي شرڪت ڪئي، جتي هاڻي مقابلو وري تازو ۽ نئين سر شروع ٿيو؛ ۽ اهي بهادر وحشي اڃا به ڪيتري نه دليري ۽ جرئتمندي سان لڙي رهيا هئا، تنهن جو ڪجهه اندازو هن ڳالهه مان لڳائي سگهجي ٿو. ٻاويهين ريجمينٽ جي هڪ سپاهيءَ پنهنجي سامهون ٽپ ڏيئي، هڪ بلوچ جي سيني ۾ پنهنجي رائيفل جي سنگين ڪڏپائي ڇڏي؛ هيٺ ڪرڻ بدران انهيءَ سخت مزاج جانباز پنهنجي هٿ سان ڍال کي پري ڪٽي اڇليو، ۽ ڪاهي هٿ

سان بندوق کي پڪڙي، سنگين تي ئي پنهنجي بدن کي سامهون واري طرف ڏانهن ڦيرايو، تانجو ترار جي ھڪ ئي وار سان پنهنجو انتقام وٺي سگهيو، ڇاڪاڻ تہ بلوچ کي ٻئي وار جي ضرورت ئي ڪانہ پوندي آهي؛ ٻئي گڏو گڏ ھيٺ ڪريا ۽ مري ويا.

بهرحال، اميرن واسطي جنگ هارجي چڪي هئي، ۽ آهستي آهستي بلوچن پٺتي هٽڻ شروع ڪيو؛ ان جي باوجود انهن ۾ ڪا پاڇ ڪانہ پيئي هئي، ۽ نہ ئي مٿن خوف جا آثار هئا؛ هو گهاٽن سيڙاڪن جي صورت ۾ گڏ هلي رهيا هئا، سندن ويڪريون ڍالون انهن جي پٺن تي لٽڪيل هيون، مٿا پاسيرا ڦريل هئين ۽ اکيون غضبناڪ نموني ۾ چمڪي رهيون هيون. فاتح فوج جا سپاهي انهن جي پٺيان ايندا ۽ مٿن هڪبئي جي پٺيان گولين جو وسڪارو ڪندا رهيا، تانجو آهي انهيءَ طرح قتل عام ڪندي ٿڪجي پيا، پر ان جي باوجود انهن شدتي ۽ نڙر جانبازن پنهنجي دستوري لوڏ واري چال ۾ ڪو ڦيرو نہ آندو، ۽ جيتوڻيڪ موت سندن ڪڙيون ڪٽيندو پٺيان پئي آيو، پر تڏهن بہ مجال جو آهي پنهنجي رفتار کي تيز ڪري ڀڄڻ جو خيال ڪن! ساڄي بازوءَ جي آخري چيڙي وٽ بينل ٻن يا ٽن هزارن، جن کي گهوڙيسوار فوج هٽ لائڻ ڪان سواءِ، سندن پاسي ڪان ائين ئي اڳتي وڌي هلي ويئي هئي، پنهنجي جاءِ نہ ڇڏي، ۽ ائين پئي معلوم ٿيو تہ اهي ٻيهر حملو ڪرڻ لاءِ آماده ٿي رهيا هئا. انگريزن فوج جي سيني توبن جا منهن هڪدم انهن ڏانهن ڦيرايا ويا، ۽ مٿن ننڍن وڏن گولن جو اهڙو تہ زوردار وسڪارو ڪيو ويو، جو انهن بہ دل هاري وڌي ۽ ٻين سان گڏجي هليا ويا. ان جي باوجود، پٺتي هٽندڙن جو تعداد ايڏو تہ گهڻو هو، سندن چال ايتري قدر تہ سست ۽ نڙرپائي واري هئي، ۽ اهي وري نئين سر لڙائي ڪرڻ لاءِ ايتريقدر تہ آماده پئي نظر آيا،

جيڪا انهيءَ وقت چيڙي پوي ها ته هڪ اهڙي سڌي ۽ هموار ميدان تي ٿئي ها، جنهن ۾ انگريزي لشڪر جي پاسن وارين فوجن لاءِ ڪوبه بچاءُ ڪونه هو، ۽ جتي واهه جي اوچي ڪپ وارو فائدو موجود ڪونه هو، جنهنڪري جنرل انهن کي وڌيڪ چيڙڻ ۽ جوش ڏيارڻ موزون نه سمجهيو. هن پنهنجي فوج جي پيشقدميءَ کي روڪي، گهوڙيسوار دستن کي واپس گهرايو، ۽ انهن سڀني کي هڪ وسيع چورس جي صورت ۾ ترتيب سان بيهاري، فوج جو سامان ۽ ڇانوڻيءَ جي غير فوجي پوئلڳن کي ان جي وچ ۾، حفاظت سان پهچايو!

اهڙي هئي مياڻيءَ جي جنگ، جيڪا ١٧- فيبروري ١٨٤٣ع تي ٽيهن هزارن کان به وڌيڪ ماڻهن جي مقابلي ۾ ٻن هزار ماڻهن سان لڙي ويئي. اها پنهنجي عام انتظام ۽ ترتيب ۾، ۽ انهن سڀني ڳالهين ۾، جن جو آڌار ڪمانڊر تي هو، بهادريءَ ۽ مهارت جي اشتراڪ جو مثال هئي؛ ۽ پنهنجن تفصيلن جي معاملي ۾، لڙاين جي تاريخ ۾ لکيل ڪارنامن مان ڪنهن کان به گهٽ ڪانه هئي. لڙائي جي پهرين قطارن ۾، انفرادي ۽ دوبدو مقابلن جو هڪ اڻ ڪٽ سلسلو موجود هو، جن ۾ ڪنهن کي به پناه ڪانه ٿي ملي، ڪنهن به امان جو مطالبو نه پي ڪيو، ۽ نه ڪنهن کي امان ملڻ جي توقع ٿي هئي. ڏيهي سپاهي ۽ يورپي خواه بلوچ، سڀ جو سڀ ساڳيءَ طرح رتو رت ٿيل ۽ بي رحم هئا، جيڪي جان جي بدلي جان وٺي رهيا هئا، ۽ موت جي عيوض موت ڏيئي رهيا هئا. ٻنهي طرفن جي خونخواري لامحدود، ۽ وڍيل ڪٽيل لاشن جا ڍير خوفناڪ هئا. جنرل، ٻاويهين ريجمينٽ جي هڪ سپاهيءَ کي، هڪ ٽڪل ۽ ماندي بلوچ سردار کي قتل ڪرڻ جي ارادي سان وڌندي ڏٺو ته ڪيس رڙ ڪري چيائين ته هن کي ڇڏي ڏي؛ سپاهيءَ اک ۾ ته پنهنجي سنگين بلوچ جي سيني ۾ گهرائيءَ تائين گهڙپائي ڇڏي، ۽ پوءِ منهن ڦيرائي پنهنجي

انهيءَ فعل کي هڪ اهڙي سڌي سادي جملي ادا ڪرڻ سان حق بجانب قرار ڏنو، جيڪو اهڙي فعل سان گڏ پنهنجي سچائي ۽ حقيقت پسنديءَ ۾ نهايت ئي نپيانڪ هو: ”هن ڏينهن، جنرل ڪوس گهر وارن کي مڪمل آزادي هوندي آهي.“

پر لڙائي جي ميدان جي هر هڪ ڪُنڊ پاسي ۾، شخصي دليريءَ، جرئتمندي ۽ طاقت خواه خونخواريءَ جا حيرت انگيز ڪارناما سرانجام ڏنا وياه

جنرل جي عملي جو ليفٽيننٽ مئڪ مُردو جيڪو نهايت جرئتمندانه جوش ۽ جذبي وارو نوجوان هو، ٽيسڊيل ۽ جئڪسن وانگر، ڦليليءَ جي ڪپ ڪان پنهنجي گهوڙي تي سواري ڪندو، انهيءَ واهه جي تري ۾ جمع ٿيل بلوچن جي مٿان ڪڙڪندو آيو؛ سندس گهوڙو مارجي ويو، پر هو پاڻ هڪدم ٽپ ڏيئي اٿيو، ۽ انتهائي جنگجو قسم جي جهان محمد (شايد جان محمد؟) نالي هڪ وڏي ۾ وڏي سردار سان مقابلو ڪندي هن کي سندس قبيلي جي عين وچ ۾ دست بدست لڙائي ۾ ماري وڌو. پوءِ جڏهن هو ڪيترن ئي بلوچن سان پنهنجي سامهون مقابلو ڪرڻ ۾ مصروف هو؛ تڏهن انهن مان هڪ جٽي هن جي پٺيءَ پويان اچي مٿس زوردار حملو ڪيو، پر باويهين ريجمينٽ جي هڪ سارجنٽ انهيءَ دشمن کي ايترو تہ جلد قتل ڪري ڇڏيو، جو هن جو وار ڪو بہ نقصان ڪري نہ سگهيو. مئڪ مُردو منهن ڦيرائي ڏٺو؛ ۽ انهيءَ ئي نموني سان پنهنجي بچائيندڙ لاءِ ساڳي نوعيت جي خدمت سرانجام ڏني، هن هڪ بلوچ کي، جيڪو انهيءَ سارجنٽ جي پٺيءَ پويان نشانو ٻڌي رهيو هو، ترار جو زوردار ڌڪ هڻي، نرڙ تائين چيري ڇڏيو. اجا بہ هڪ ٻيو، سندس تيزيءَ سان ڦيرندڙ ترار جي ڌڪ لڳڻ سان جلد ئي هيٺ وڃي ڪريو، ۽ اهڙيءَ طرح وڙهندي هن پاڻ کي

انهيءَ خطرناڪ گهيري مان بچائي ڪڍي ورتو. جهان (محمد) جي قبيلي وارن انهيءَ وچ ۾ پنهنجي انهيءَ عظيم سردار جي قبر ٺاهي ڇڏي آهي، ۽ انهن جنگي غرور ۽ شان سان ڪيسل ڦليليءَ جي تري ۾ دفن ڪونہ ڪيو آهي، جتي هن کي قتل ڪيو ويو هو، پر انگريزي فوج جي مورچن کان سٺ وال اڳتي اچي رکيو آهي، جتي هو ڪڏهن بہ نہ پهتو هو!

ڪئپٽن جيڪب، جيڪو جسماني لحاظ کان بلڪل هلڪو ۽ سنهو آهي، هڪ گهوڙيسوار سان، جيڪو نهايت تيز رفتاريءَ سان ٽاپ ڪندو اچي رهيو هو، مقابلو ڪندي پنهنجي ترار هن جي ڍال ۽ بدن وچان ايتري تہ زوردار نموني ۾ ڪَٽِپائي ڪڍي، جو سندس ترار جو دستو هن جي ڍال کي زبردست ٺڪاءُ سان وڃي لڳو. پر سنڌ جي گهوڙيسوار فوج جي ليفٽيننٽ فٽز جيرالڊ جي ڪارنامن آنهن سڀني ماڻهن کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو، جن ڪيس لڙائي ڪندي اکين سان ڏٺو. هن جي طوفاني ڌڪن سان ٽي يا چار ڄڻا مري هيٺ ڪريا هئا، جڏهن هڪ بلوچ جيڪو پنهنجي قوم جي دستور مطابق ڍال جي پٺيان لڪو ڊونڊڙو ٿيو ويٺو هو، اوچتو ٽپ ڏيئي هن جي انهيءَ هٿ تي وار ڪيو، جنهن ۾ هو گهوڙي جون واڳون جهليون ويٺو هو، ۽ هن هڪ ئي ڌڪ سان ليفٽيننٽ جي گهوڙي کي ماري ڪيرائي ڇڏيو. فِٽز جيرالڊ جي هڪ ٽنگ گهوڙي تان هيٺ ڪرڻ مهل اٽڪي ڦاسي پيئي هئي ۽ خوشيءَ ۾ مگن بلوچ ڇٽڀين ٻہ دفعا پنهنجي تيز ترار هيٺ ڪريل جانباز کي هڻئين پر ٻئي دفعا هن جي وار کي خالي نڪرڻ ڏنو ويو، تان جو گهوڙي هيٺان ڦاٿل طاقتور شخص پاڻ کي ڇڏائي ورتو، ۽ زمين تان اٿي کڙو ٿيو. وحشي پنهنجي سامهون عظيم جسم ۽ شڪل و صورت کي ڏسي، هڪدم هوشيار ٿي ويو، ۽ پنهنجي ڍال سان مٿو بچائڻ لاءِ

جتن ڪيو، جنهن جي چوڌاري هڪ وڏو ۽ گهٽن وڪڙن وارو پٽڪو پڻ ويڙهيل هو، پر فيٽزجيرالڊ جي ترار هيٺ لهندي بلوچ جي ڍال، پٽڪي، ۽ کوپڙيءَ کي صفائي سان چيري، هن جي ڏندن تائين هلي ويئي! اهي ڳالهيون اجائي وڏائي يا ڊينگ بازي جا داستان، يا حد کان زياده وڌايل مبالغہ آرايون ڪينهن، پر اهي سچا واقعا آهن، ۽ اها ڳالهہ وڏي فخر جي آهي تہ انهن سخت مزاج جانبازن، فولادي عضون وارن انهن دلير ۽ جرئتمند انسانن يڪ آواز ٿي، هيءَ ڳالهہ تسليم ڪئي تہ سندن جنرل انهن جي رهبري ۽ قيادت ڪرڻ جو اهل هو.

ويهہ يورپي، جن ۾ چار فيلڊ آفيسر پڻ شامل هئا، انهيءَ لڙائي ۾ وڙهندي مارجي ويا- ڇهہ قتل ڪيا ويا، انهن سان گڏ ۲۵۶ پنجاه سارجنٽ ۽ سپاهي، جن مان ذري گهٽ سٺ ڄڻا هڪدم مارجي ويا ميدان ۾ ڪم آيا ۽ هيءَ ڳالهہ قابل ذڪر آهي تہ جيئن تہ گولہ انداز سپاهين کي گهڻو وڙهڻو نہ پيو هو، انهيءَ ڪري چئي سگهجي ٿو تہ وڙهندڙ ماڻهن جو قريباً چهون حصو ختم ٿي ويو. بلوچن جو جاني نقصان بي انداز، بلڪ ذري گهٽ، اعتبار ڪرڻ کان ٻاهر هو، احتياط سان ڪيل شمار مان ڇهن هزارن جي مارجي وڃڻ جي پڪ ٿي چڪي، انهن سان اڪثر ماريا ويا، ڇاڪاڻ تہ ڪنهن کي بہ پناه نہ ڏني ويئي، فقط اهڙائي بچي فرار ٿي سگهيا هوندا، جن جي زخمن هنن کي بلڪل ئي معذور نہ ڪيو هوندو. ڦليليءَ جي تري ۾ هڪ هزار لاشن جو ڍير پيل هو! اهڙيءَ طرح چئن ڪلاڪن ۾ ٻن هزار ماڻهن، ڇهن هزارن کي قتل ڪري ڇڏيو! يعني سراسري طور هڪ ماڻهوءَ ٽن ڄڻن کي ختم ڪيو! سلامانڪا جي لڙائي ۾ هڪ لک ماڻهو، هڪ سؤ نيهن توبن سان ستن يا اٺن ڪلاڪن مار- ماران ڪئي هئي، پر ان جي باوجود انگريزي فوج جي مئلن جو

تعداد مشڪل سان ٻي پنجن هزارن کان وڌيڪ ٿيو هو! مياڻيءَ جي لڙائي اها، ۽ اهڙي خوفناڪ هئي!

انهيءَ رات انگريز جنرل پنهنجي چانوٽي ڦليليءَ جي پرئين ڪپ واري ميدان ۾ قائم ڪئي؛ پر هو پاڻ سمهڻ کان اڳ ۾، گهوڙي تي چڙهي اڪيلي سر خونريزيءَ واري جاءِ واردات تي، ايترن سارن مئل ماڻهن جي وچ ۾ ويو ۽ پنهنجا ٻئي هٿ آسمان طرف مٿي ڪٽي پاڻ کان هيءُ سوال ڪيو: ”ڇا، آءٌ هن ڪوس جو ذميوار آهيان؟“ هن جي ضمير جواب ڏنو ته، نه!

پوءِ هو آرام ڪرڻ لاءِ موٽي آيو ۽ اهڙي گهري ننڊ ڪيائين جو ميجر آئوٽرام، جيڪو شڪارگاهن جي خلاف پنهنجي مهم تان واپس اچي چڪو هو، سڄي چانوٽيءَ کي خطري جي هڪ ڪوڙي اطلاع جي نتيجي ۾ افراتفريءَ ۾ ڏسي جلد هن اها ڳالهه جنرل کي ٻڌائڻ لاءِ ويو، تڏهن ڪيس جاڳائڻ ۽ هوشيار ڪرڻ لاءِ جنرل کي زوريءَ بستري تان هيٺ اُٿارڻو پيو.

صبح جو باڪ ڦٽيءَ مهل هن اميرن کي پيغام ڏياري موڪليو ته جيڪڏهن هو آڻ نه مڃيندا ۽ پيش نه پوندا ته هو هڪدم حيدرآباد تي حملو ڪندو. پوءِ هنن جا وڪيل اهو پڇڻ لاءِ آيا ته هو ڪهڙا شرط پيش ڪري ٿو. ”جيئدان، ۽ پيو ڪجهه به نه؛ ۽ مون کي اوهان جو فيصلو ٻارهين وڳي منجهند تائين گهرجي، ڇو ته انهيءَ مهل تائين آءٌ پنهنجن مري ويل سائين جي دفن ۽ سپاهين کي نيرن ڪارائڻ کان فارغ ٿي چڪو هوندس.“ جلد ئي پوءِ ڇهه خودمختيار ۽ آزاد شهزادا، يعني اپر سنڌ وارا امير نصير، رستم ۽ محمد، ۽ لوئر سنڌ وارا نصير خان، شهداد ۽ نوجوان حسين گهوڙن تي سوار ٿي سندس چانوٽيءَ ۾ داخل ٿيا، ۽ پاڻ کي قيدين طور پيش ڪيو. هنن پنهنجي قلعي جو قبضو ڇڏيو ۽ پنهنجيون

قيمتي تراريون ۽ ٻيا هٿيار پنوهار جنرل جي قدمن ۾ رکيا. انهن هٿيارن جي قيمت ڪيترائي هزار پائونڊ هئي؛ اهي فاتح جو حقي واجبي مالِ غنيمت هئا، جنهن لاءِ ڪوئي به هن سان تنازعو يا تڪرار نه پئي ڪري سگهيو، يا ڪوئي پائيواريءَ جو حق جتائي ٿي سگهيو؛ ان ڪان سواءِ، اها ڳالهه هڪ پرائيويٽ جينٽلمئن لاءِ معمولي شان واري ڪانه ٿئي ها، جڏهن هو ايترن سارن خودمختيار ۽ آزاد حڪمرانن جا هٿيار پنهنجي اسلحه خاني ۾ شامل ڪري ها، پر هن پنهنجن قيدين لاءِ رحم جي جذبي ڪان متاثر ٿي ۽ اهڙن فائدن ڪان نفرت جو اظهار ڪندي، اهي هٿيار کين واپس ڏنا، ۽ انهيءَ باري ۾ گورنر کي هنن لفظن ۾ سڌي سادي رپورٽ لکي موڪلي-"هنن جي بدنصيبي ۽ بدبختي خود سندن ئي پيدا ڪيل آهي، پر جيئن ته اهي عظيم هئا؛ انڪري مون هنن کي سندن تراريون واپس ڏنيون."

اهي هٿيار محض شاهاڻي ٺاٺ باٺ لاءِ سينگاريل ۽ ٺاهيل شيون هئا. امير هميشه مشهور و معروف ترارين جمع ڪرڻ جا شوقين رهيا هئا، ۽ ايشيا جي مشهور ترين ترارين مان ڪي تراريون، جن مان هڪ نادرشاهه جي هئي، لڙائيءَ جي ميدان مان رت سان رنگيل حالت ۾ هٿ آيون هيون، جتي اهي سندن مالڪن طرفان نه، ڇاڪاڻ ته اميرن کي لڙائي ڪندي نه ڏٺو ويو هو، بلڪ سندن انتهائي بهادر شيدين طرفان اڇلايون ويون هيون، جيڪي انهن لاءِ سوَن جي تعداد ۾ قتل ٿيا هئا. اهڙي ڪا به ڳالهه ٻڌڻ ۾ نه آئي آهي ته حيدرآباد واري امير محمد خان، ۽ ميرپور واري امير شير محمد کان سواءِ، ٻئي ڪنهن به امير پاڻ ڪي لڙائي ۾ شامل ٿي، جسماني خطري ۾ وڌو هو، انهن ٻنهي مان هڪ به ميانيءَ ۾ موجود ڪونه هو. محمد خان ۽ صوبدار ڪنهن مهل به قلعي ڪان ٻاهر قدم نه رکيو هو. انهن مان اول الذڪر پنهنجي زخمن سبب، ۽

مؤخرالذڪر، بزدليءَ ۽ عياريءَ سبب اندر ئي ويٺا رهيا؛ صوبدار کي اها اميد هئي ته جيڪڏهن انگريزن کي فتح حاصل ٿي ته پوءِ هو پاڻ کي انهن جي سچڻ طور ظاهر ڪندو ۽ جيڪڏهن بلوچ فتحمند ۽ ڪامياب ٿين ها، ته ان صورت ۾ سندس ماڻهو لڙائي جي ميدان ۾ موجود رهيا هئا، ۽ ٻين وانگر ئي بهادريءَ سان وڙهيا هئا ۽ دليرانه مقابلو ڪيو هئائون. اهي ٻئي امير پاڻ ته صحيح سلامت هئا، پر سندن وفادار شيدين ۽ مددگارن جا لاشا، اگهاڙا ۽ بي گور و ڪفن حالت ۾ مياڻيءَ جي ميدان ۾ پيا هئا. نوجوان حسين کي، جنهن صوبدار ۽ محمد جي سرپرستيءَ هيٺ رهندي انگريزن لاءِ ڏاڍي محبت ۽ دوستيءَ جو اظهار ڪيو هو، ۽ جنهن پنهنجا وڪيل روهڙيءَ موڪليا هئا، هاڻي جڏهن بحران اچي سر تي پهتو، سندس والده هڪ نئين ۽ عجيب و غريب قسم جي زره پارائي، اسپارٽا وارن بهادر مائرن جي هن هدايت سان ميدان ۾ موڪلي ڏنو، "پنهنجي قوم ۽ دين لاءِ وڃي وڙهه!" اهڙيءَ طرح ملبوس ٿي، هو ڀرين قطارن ۾ نظر اچي رهيو هو، تانجو توبن مان گولا نڪرڻ شروع ٿيا؛ پوءِ هو خوفزده ٿي، وٺي ڀڳو ۽ پنهنجي قيمتي زره لاهي ميدان ۾ اڇلائي ويو، جيڪا هن وقت جنرل جي قبضي ۾ آهي.

امير بزدل هئا، پر بلوچ سردار ۽ سندن جنگي جوان حيرت انگيز طور بهادر ۽ دلير هئا؛ ۽ سندن فاتح هنن کي عام ماڻهن اڳيان ڪيل تقريرن، خواه پنهنجن خانگي خطن ۾ سندن بهادريءَ ۽ مستقل مزاجيءَ لاءِ پرپور نموني ۾ خراج تحسين ڏني ۽ سندن پوري پوري تعريف ڪئي. لڙائي کان پوءِ ۽ هن وقت تائين، هنن حڪومت جي مفاد کي مد نظر رکندي هر طريقي سان کين سهولتون ڏنيون آهن، ۽ کين ذهن نشين ڪرايو آهي ته جرئت ۽ همت جيڪڏهن دشمنن ۾ به هوندي، ته اها کين سندس مهربانين کان محروم نه ڪندي، پر جيڪڏهن

آهي ٿي دشمن آخر ۾ اچي اهڙي وقت تي دوستيءَ جو دم ڀريندا، جڏهن انهن کي هٿيارن سان مقابلو ڪرڻ ناممڪن نظر ايندو، ته پوءِ هو انهن سان مهربانيءَ جي بلڪل اُبتڙ سلوڪ ڪندو. هنن سان انهيءَ طريقي جي روش، جيڪا ڪجهه ته سٺي حڪمت عمليءَ جو نتيجو آهي، ۽ ڪجهه قدر هن جي قدرتي جذبات جو اثر آهي، انهن جهنگلي ۽ بهادر انسانن کي حيرت انگيز نموني سان متاثر ڪيو آهي. هنن کي عزت ۽ وقار جا ڏاڍا سخت، حالانڪ وحشيانه نوعيت جا خيال آهن، ۽ انهن کي احسانمنديءَ جو به اهڙو ئي شديد احساس آهي، جهڙو دشمنيءَ جو.

هن پنهنجي بهادر سانين جي تعريف پڻ، انهيءَ احساس سان ڪئي، جنهن جا اهي خود سنڌس ۽ پنهنجي وطن پاران ملڻ جا حقدار هئا. انگريزن جي سرڪاري خط و ڪتابت ۾، تاريخ ۾ پهريون دفعو اهڙن خانگي سپاهين جا نالا شامل ڪيا ويا، جن پاڻ کي جنگ جي ميدان ۾ ڪيل ڪارنامن سان نمايان ۽ سرخرو ڪيو هو*، ۽ اهڙيءَ طرح انهن کي سندن هموطنين سان متعارف ۽ روشناس ڪرايو ويو. اها نئين ڳالهه، هڪدم ماڻهن ڀانپي ۽ ڏسي ورتي جن ڪڏهن به سندس ماتحت ڪا خدمت سرانجام نه ڏني هئي، ۽ هنن ان جي تعريف ڪئي، انهيءَ ڳالهه، هن جي نالي کي اهڙن هزارين ماڻهن ۾ محبوب بڻائي ڇڏيو آهي، جن ڪڏهن به هن کي نه ڏٺو آهي، ۽ نه آئينده ئي ڪيس ڏسي نه سگهندا، ڇاڪاڻ ته انگريز فوجيءَ کي عزت ۽ وقار جو شديد احساس هوندو آهي. هن جي رپورٽ سان اهو پڻ ثابت ٿيو ته فوجي شان و شوڪت جي شوق ۽ آرزوءَ سندس ڪارڪرد گيءَ ۽ ڪم کي ڪيترو نه گهڻ متاثر ڪيو. انهيءَ جي ابتدا ايڏي عظيم فتح حاصل ڪرڻ لاءِ معافي گهرڻ سان ٿئي ٿي.

---

*ضميمو نمبر ٧

باب چوٿون

جڏهن مفتوح اميرن جي آجيان واري تقريب ختم ٿي، تڏهن جنرل حيدرآباد جي قبضي وٺڻ جي تياري ڪئي. هن ڪان اڳ ۾ هن انهيءَ ڳالهه جو پڪو ارادو ڪيو هو ته هو ميرپور واري شير محمد جي خلاف پنهنجي سڄي لشڪر کي وٺي ويندو. اهو امير، جيڪو ٻين اميرن لاءِ ڏهن هزار ماڻهن کي ساڻ وٺي آيو هو، ۽ جنهن ١٨-تاريخ تي صبح جو انهن سان وڃي ملڻ جو عزم ڪيو هو سو، جڏهن مياڻي جي ميدان ۾ لڙائي شروع ٿي ختم به ٿي ويئي هئي، انهيءَ مهل مياڻيءَ کان فقط ڇهه ميل ئي پري هو. انهيءَ امير تي حملو ڪرڻ ۽ ساڳي وقت حيدرآباد تي قبضو ڪري سگهڻ لاءِ جنرل مٿي بيان ڪيل سخت پيغام اميرن ڏانهن ڏياري موڪليو هو، ۽ هن سندن اهڙي شڪست ڪائڻ تي انهن جي دلين ۾ پيدا ٿيل خوف جي جذبي تي آڌار رکيو هو، جنهن لاءِ ڪيس پورو پورو سبب هو؛ اهڙيءَ طرح اميرن جي پيش پوڻ کان چند ئي ڪلاڪن ۾ شير محمد تي اوچتو حملي ڪيو وڃي ها، جنهن ۾ مقابلو ڪندي يا ته هو مارجي وڃي ها، يا قيد ڪيو وڃي ها، بشرطيڪ ميجر آئوٽرام، جيڪو انهيءَ مهم جي دوران بدروح ۽ فوج جو آريمينس هو، انگريزن جي ڇانوٽيءَ ۾ موجود نه هجي ها. هن شڪارگاهن کي ساڙي ڇڏيو هو، جنهن ڪم ۾ سندس مخالفت ڪرڻ وارو ڪوئي به ڪونه هو. انهن کي ڏنل باهين جو دونهون جنگ جي ميدان مان نظر اچي ها، پر آهو به تڏهن، جڏهن لڙائي ختم ٿي وڃي ها، ڇاڪاڻ ته ان مهل ڪنهن کي به ڏورانهين شين کي ڏسڻ جو ڪو خيال ئي

ڪونہ هو. هن سر چارلس نيپئر کي خاطري ڏني تہ انهيءَ مهم، جنهن ۾ دشمن جي عدم موجود گيءَ سبب ڪابہ دشواري يا رڪاوٽ درپيش ڪانہ آئي هئي، انهيءَ ڏينهن جي ڪاميابيءَ ۽ فتح ۾ وڏي مدد ڪئي هئي، پر جنرل پنهنجي خط ۾ انهيءَ ڳالهہ کي ڪا خاص اهميت ڪانہ ڏني، ڇاڪاڻ تہ اهڙي جهنگ جي سڙڻ جو، جيڪو اتان کان ڏهہ ميل پري هو، اهڙي لڙائيءَ تي ڪهڙو اثر پئي ٿي سگهيو؟

ميجر آئوٽرام جي قدرتي سرگرمي، جيڪڏهن انهن معاملن تي مرڪوز ڪئي وڃي ها، جن کي هو چڱيءَ طرح سمجهي پئي سگهيو، تہ اها يقيناً فائديمند ثابت ٿي سگهي ها؛ پر جيئن تہ هو هميشه اهڙن معاملن ۾ مداخلت ڪرڻ لاءِ ڪمربسته رهندو هو، جيڪي سندس ذهني دسترس کان ٻاهر هوندا هئا، انڪري ڪن موقعن تي سندس همٿ ۽ ضد سندس بالا آفيسر جي فيصلي مٿان حاوي ٿيڻ جي ڪوشش ڪندو هو. هاڻي هن ڪيس منٿ ڪئي تہ هو شير محمد جي خلاف پيشقدمي نہ ڪري. هن چيو تہ هو انهيءَ ماڻهوءَ کي شخصي طور ۽ پوري طرح سڃاڻندو هو. هو سندس اخلاق، موجوده خيالن، طبيعت، سندس عام پاليسيءَ ۽ فطرت کي سمجهي رهيو هو. هو ڪڏهن بہ لڙائي نہ ڪندو. هن جيڪا پيشقدمي ڪئي هئي، سا محض ڏيکارڻ جو هڪ ڏيک هو؛ دراصل هو پيش پوڻ ۽ امن حاصل ڪرڻ ۾ وڏي خوشي محسوس ڪندو. جيڪڏهن سندس موجوده اڳرائي کي نظرانداز ڪيو ويندو تہ هو هڪدم انهيءَ نتيجي تي وڃي پهچندو. هن ڏانهن خط لکي موڪليو ۽ توهان ڏسندا تہ هو ايتريقدر نرم آهي، جيتريقدر ڪنهن ۾ نرميءَ جي خواهش ڪري سگهجي ٿي. پر هن جي خلاف پيشقدمي ڪرڻ سان، نتيجو شرارت ۽ خونريزيءَ جي صورت ۾ نڪرندو. اهڙا ۽ اهي هئا دليل، جن سان جنرل کي متاثر ڪيو ويو، تان جو هن هڪ منحوس

گهڙيءَ ۾ اها ڳالهه قبول ڪئي ۽ چيو، ”تہ پوءِ جيڪي چاهيو ٿا، سو لکو؛ آءٌ ان تي دستخط ڪندس.“

اها گهڙي ڏاڍي بدنصيبيءَ واري هئي؛ جڏهن اها ديده دليريءَ واري صلاح مڃي ويئي. جيڪڏهن رٿا مطابق فوج پيشقدمي ڪري ها، تہ شير محمد اوچتي حملي کان حيران ۽ پريشان ٿي پوي ها، شڪست کائي ها، ۽ سندس دارالحڪومت تي ٿن ڏينهن ۾ قبضو ٿي وڃي ها. هن کي اها ڳالهہ چڱيءَ طرح معلوم هئي، ۽ هن لڙائي جي نتيجي کان باخبر ٿيڻ بعد پهرئين خوف وچان لکي موڪليو تہ انهيءَ لڙائي ۾ هن جو ڪو هٿ ڪونہ هو؛ هن پنهنجي سرحد کي پار نہ ڪيو هو. اها ڳالهہ غلط هئي، پر ان جي باوجود اهو بهانو قبول ڪيو ويو ۽ ڪيس آڻ مڃڻ لاءِ مجبور ڪرڻ جي رٿا تي پوريءَ طرح عمل شروع ڪيو ويو. امير کي، هاڻي جيئن تہ سندس پوزيشن تي نظرثاني ڪرڻ جو موقعو مليو، ان ڪري هن پنهنجي هٿي وڃي پاڻ کي سلامتي واري جاءِ تي پهچايو، ميجر آئوٽرام جي پُر اعتماد سادگيءَ تي خوب کليو ۽ انهن بلوچ جانبازن کي پنهنجين صفن ۾ شامل ڪرڻ شروع ڪيو، جيڪي لڙائي جي ميدان مان فرار ٿي آيا هئا. ٿورن ئي ڏينهن اندر هن جي هٿ هيٺ پنجويهن کان وٺي ٽيهن هزارن تائين جنگجو ۽ بهادر بلوچ سپاهي گڏ ٿي ويا. اهي هميشه وانگر جوشيلا هئا ۽ اڃا تائين نااميد ۽ نراس ڪين ٿيا هئا، ۽ جلدئي هن انهن جي مدد سان جنگ جي دوباره شروعات ڪئي. هن پنهنجي وڏي، ۽ مضبوطيءَ سان قلعہ بند ٿيل دارالحڪومت ميرپور خاص کي، جيڪو ريگستان جي ڇيڙي تي واقع هو، جنگي ڪارروائين جو بنياد بنايو، ۽ شڪست جي حالت ۾ هن وٽ ريگستان جي عين وچ ۾ واقع عمرڪوٽ نالي پيو قلعو پناهہ لاءِ موجود هو، جنهن ۾ هن ڪافي مقدار ۾ رسد جو سامان ۽ بارود پري ڇڏيو هو. سر چارلس نيپئر طرفان اها

وڏي ۾ وڏي غلطي ڪئي ويئي. انهيءَ جي نتيجي ۾ هڪ ئي خوفناڪ لڙائي ڪرڻي پيئي، جنهن ذري گهٽ سڄي فوج جي تباهي آندي. اهو ئي نتيجو يقيناً نڪري ها، جيڪڏهن اڳ ۾ سرزد ڪيل غلطيءَ جو ازالو ڪرڻ لاءِ گهٽ درجي جي صلاحيت ڪارفرما هجي ها، ۽ گهٽ محنت ڪئي وڃي ها. انهيءَ صورتحال لاءِ، بهرحال، ٻه بهانا موجود آهن: هڪ اهو ته ڪوبه ماڻهو جنگ ۾ غلطين ڪرڻ کان نه رهي سگهيو؛ ٻيو اهو، ته سندس سهولت جي مقصد ۽ وڏيڪ خونريزيءَ کي روڪڻ جي دلي خواهش جو دليل پيش ڪري سگهجي ٿو؛ ۽ جيئن ته هو مياڻيءَ جي ميدان ۾ ٿيل خونريزيءَ ۽ مئلن جي لاشن جي ڍيرن جي وچ ۾ بيٺو هو، ان ڪري ڪيس اهڙي خواهش ڪرڻ لاءِ ڪير ٿو ڏوهه ڏيئي سگهي!

١٩-تاريخ تي فوج حيدرآباد شهر جو قبضو ورتو ۽ ٢٠-تاريخ تي قلعي تي قبضو ڪيو ويو، ۽ انهيءَ موقعي تي اميرن جي بزدلي ظاهر ٿي پيئي. ظاهري طور قلعو نرم سرن جو ٺهيل پئي نظر آيو، جن ۾ انتهائي وزندار گولو به سنجهن ڏار پيدا ڪرڻ يا ديوارن ۾ تباهه ڪن لرزش آڻڻ کان سواءِ اندر هليو وڃي ها، نتيجي طور ان ڪي دفاعي مقصدن لاءِ ڪو نقصان پهچي نه سگهي ها، ڇاڪاڻ ته ان جي اوچين فصيلن ۾ اهڙي قوت هئي، جنهن جو صحيح اندازو ٻاهران لڳائڻ مشڪل هو. سرن واري ديوار ته نهري ۽ سخت پٿر جي ٽڪريءَ کي ڏنل ٻاهريون پوش هئي، ان ۾ شگاف وجهڻ ته ناممڪن هو.

سر اليگزينڊر برنس ان کي پنهنجي سفر نامي ۾ ڪمزور ڄيو هو. ڪيس ان جي طاقت جي ڄاڻ ئي ڪانه هئي. ان کي پڇي سگهڻ ممڪن ڪونه هو؛ ڪمندن ذريعي انهن تي مٿي چڙهڻ به ناممڪن هو، جو انهيءَ غرض لاءِ اهي حد کان زياده بلند هيون. ان تي فقط بارودي سرنگن ۽ سامهون حملي

جي ذريعي قبضو ٿي سگهي ها؛ جنهن لاءِ ان جي پاسن کان سٺيءَ طرح دفاع نہ هئڻ سبب سهولت ملي پئي سگهي. بلوچ جانباز جيتوڻيڪ لڙائي کان فرار ٿي پناه لاءِ آيل هئا، پر ان جي باوجود اهي پوءِ بہ اهڙائي غضبناڪ هئا؛ جهڙا جنگ کان اڳ ۾؛ ۽ اڃا بہ انهن جو تعداد تمام گهڻو هو، ڇاڪاڻ تہ مياڻيءَ کان پٺتي هٽڻ جي دوران ڏهہ هزار تازه دم ساٿيو انهن سان رستي ۾ اچي مليا هئا، اهي سڀ قلعي ۽ شهر جي هرهڪ گهر جو بچاءَ ڪرڻ لاءِ تيار هئا، جو عمارتن جون ٿلهيون ڀتيون اهڙي لڙائيءَ لاءِ بلڪل موزون ۽ مناسب هيون. پر اميرن جڏهن ڏٺو تہ انهيءَ طرح سندن جسماني سلامتيءَ کي خطرو درپيش ايندو، انڪري اهي خوفزده ٿي ويا ۽ لڙائي ڪرڻ لاءِ آماده نہ ٿيا، ان کان پوءِ بلوچ نراس ۽ مايوس ٿي شير محمد سان ملڻ لاءِ هليا ويا؛ ۽ ٽالپر شهزادا گهوڙن تي سوار ٿي پنهنجيون ترارون پيش ڪرڻ لاءِ انگريزن جي ڇانوڻيءَ طرف روانا ٿيا، اهڙيءَ طرح انهن وارڪاندارينڌڙ ظلم ۽ ستم ۽ وحشيانہ عيش و عشرت جو طويل عرصو، نفرت‌انگيز بزدليءَ جي صورت ۾ ختم ڪيو.

اونهاري جي شديد گرميءَ واري موسم هاڻي تيزيءَ سان اچي رهي هئي ۽ ڇانوڻ ۾ ٿرماميٽر گرميءَ جو ١١٢ درجو ڏيکاري رهيو هو. ان جي باوجود جنرل، جنهن کي معلوم هو تہ اميرن طرفان، فتحياب ٿيڻ جي حالت ۾، انگريزن جي خونريزي، ۽ خود سندس لاءِ جنهن خطرناڪ حالت جي رٿا تيار ڪئي ويئي هئي، ۽ جنهن انهيءَ معلومات هئڻ جي باوجود کين سندن ترارون هن ڪري واپس ڪيون هيون، جو انهن جي بدبختي تمام وڏي هئي، تنهن هاڻي انهن کي سندن محل ۽ باغن سان لطف‌اندوز ٿيڻ جي پوري آزادي ڏيئي ڇڏي، ۽ پاڻ انهيءَ ساڙيندڙ گرميءَ ۾ هڪ سادي ميداني تنبوءَ ۾ رهڻ کي ترجيح ڏني، ۽ سندن رهائشگاهن ۾ داخل

ٿي، انهن کي تڪليف ۾ وجهڻ پسند نہ ڪيو. ان جي باوجود لارڊ هائوورڪ ۽ لارڊ ائشلي، جنهن پوئين جو نالو ذڪ ۽ عزت سان لکجي ٿو، پارليامينٽ ۾ ان جي متعلق ڳالهائيندي چيو تہ هن سندن قبضي ۾ آيل شڪست خورده شهزادن سان نهايت سختيءَ ۽ بيعزتيءَ واري روش اختيار ڪئي. انگريزي دارالعلوم جي زوردار ذهن انهيءَ تهمت کي نفرت و حقارت سان ٺڪرائي ڇڏيو.

لڙائي کٽي ويئي هئي، پر ان جي باوجود فاتح جي حالت هر گهڙي گذرڻ سان وڌيڪ پيچيده ۽ خطرناڪ بڻجي رهي هئي. هن جي فوج جو تعداد گهٽي قدر گهٽجي ويو هو؛ ناقابلِ برداشت گرمي تيزيءَ سان وڌندي پئي آئي؛ حيدرآباد جو شهر سنڌو نديءَ کان تمام گهڻو پري هو، جيڪا هاڻي سندس رسد جو هڪ ئي رستو وڃي بچي هئي، ۽ اُهائي سندس فوج جو مرڪز ۽ ڊيپو بڻجي ٿي سگهي. درياءَ جي ڪنارن کان وٺي قلعي تائين ڇهن ميلن جي رستي تان پنهنجي رسد ۽ ٻئي سامان کي پهچائڻ لاءِ هن وٽ مواصلات جا وسيلا ڪين هئا؛ قلعي ۾ بهرحال، هن کي وري بہ پنج سؤ سپاهين جي حفاظتي فوج رکڻي ئي پيئي. انهيءَ وچ ۾ شير محمد هر گهڙيءَ پنهنجو لشڪر وڌائيءَ ۽ نئين لڙائي ڇيڙڻ جو خطرو پيدا ڪري رهيو هو.

اهڙي خطرناڪ صورتحال ۾، سر سي. نيپئر هڪ ماهر ڪمانڊر جي حيثيت ۾ ڪم ڪري ڏيکاريو. شير محمد جي خلاف پنهنجي گهٽيل فوج سان، جنهن ۾ حيدرآباد جي قلعي ۾ ڇڏيل حفاظتي سپاهہ جي ڪري اڃا بہ وڌيڪ ڪمي آيل هئي، گرميءَ ۾ پيشقدمي ڪرڻ سان، جيڪو هارائڻ جي حالت ۾ ريگستان ۾ پناهہ وٺي ٿي سگهيو، اهو سڀڪجهہ وڃائڻ جو خطرو کڻڻ جي برابر هو، جيڪي ڪجهہ هن (جنرل)

ڪٽيو هو، سنڌس ڪاميابيءَ جا امڪان ويهن جي مقابلي ۾ هيڪوٽا مس هجن ءا، هن کي معلوم هو ته انهيءَ امير وٽ، جنهن لاءِ مشهور هو ته هو سڄي ٽالپر خاندان ۾ بهترين سپاهي آهي، ايترو خزانو ڪونه هو، جيترو ٻين اميرن وٽ هو، جنهنڪري هن اها ئي ڳالهه بهتر سمجهي ته هن کي سندس رٿائن جي مڪمل ڪرڻ لاءِ في الحال آزاد ڇڏي ڏجي ۽ کيس نئون لشڪر گڏ ڪرڻ جو به موقعو ڏجي، ته جيئن هڪ ئي وقت ۾ هن جي غرور ۾ اضافو ٿيندو رهي ۽ خزانو کٽندو وڃي.

انهن ٻنهي ڳالهين سبب هو هڪدم جوش ۾ اچي، يقيناً انگريزي ڇانوڻيءَ جي دروازن تي پهچي لڙائي ڪندو، ۽ شايد همت ڪري ان تي حملو به ڪري. اها ڳالهه انگريزي فوج کي کيس ڳولڻ لاءِ گرميءَ ۾ ڊگهين منزلن ڪرڻ ۽ نقصان سهڻ کان هڪ طرف بچائيندي، ته ٻئي طرف لڙائي مرضيءَ مطابق ٿيندي، اهي بنا ڪنهن ٿڪاوٽ جي، تازه دم حالت ۾ ٻاهر نڪري لڙائي ڪندا، ۽ ڪنهن به حادثي جي حالت ۾ سندن ٻنيان ئي بلڪل ويجهڙائي ۾ هنن لاءِ پناهگاه به موجود هوندو. هارائڻ توڙي کٽڻ، ٻنهي حالتن ۾ هو پنهنجن زخمي ساٿين کي آسانيءَ سان کٽي وڃي سگهندا ۽ انهن جي سار سنڀال لڏي ويندي. انهيءَ آخري مقصد جو، جنرل کي ڏاڍو فڪر دامنگير هو، حالانڪ وڏن شهرن کان دور اهو ڪم بمشڪل ئي ممڪن هو.

صورتحال جو اهڙيءَ طرح جائزو وٺڻ بعد، هن خاموش ٿي رهڻ جو فيصلو ڪيو، ۽ هڪدم ڪراچيءَ ڏانهن آرڊر موڪلي ڏنا ته فوج جو هر اهڙو دستو، جنهن کي ڇڏي سگهجي ٿو، بنا ڪنهن دير جي هن ڏانهن روانو ڪيو وڃي. پر هن جو وڏي ۾ وڏو آسرو سکر تي هو، جتان کان هن کي

آنهن فوجن اچڻ جي توقع هئي؛ جن لاءِ هن سڪرنڊ ۾ قيام ڪرڻ دوران آرڊر موڪلي ڏنا هئا. هن ڪرنل رابرٽس کي جوائي موڪليو ته هو انهن فوجن کي جلد موڪلي ڏي، ۽ انهن کان علاوه خشڪيءَ رستي پڻ، سڀني قسمن جي هٿيارن سان مسلح سپاهين تي مشتمل هڪ فوجي دستي کي به روانو ڪري. هن کان اڳ ۾ هُن ستلج وارين فوجن جي مدد وٺڻ کان، هن خيال ڪري انڪار ڪيو هو ته جيئن مرڪزي حڪومت کي خرچ کان بچايو وڃي؛ هاڻي هن انهن فوجن حاصل ڪرڻ لاءِ درخواست ڪرڻ کي بهتر ڄاتو. سندس اهڙي درخواست جو اڳ ۾ ئي اندازو ڪيو ويو هو. مياڻيءَ واري لڙائي جو افواه لارڊ ايلنبرو وٽ جنرل جي خط پهچڻ کان اڳواٽ ئي ڏيهي ماڻهن جي معرفت پهچي چڪو هو؛ ۽ هن انهيءَ جوش ۽ عقلمنديءَ سان، جيڪي سندس سڄي فوجي حڪمت عمليءَ ۾ نمايان هيون، اُن ريجمينٽن کي سنڌ ۾ خدمت لاءِ وڃڻ خاطر تيار رهڻ جو چتاءُ ڏيئي ڇڏيو هو. انهن ۾ هن چيمبرلين جي ٽي سؤ پنجاه بي قاعدي گهوڙيسوارن ۽ اُن واري توبخاني کي پڻ شامل ڪيو، ۽ انهن سڀني کي سکر طرف روانو ڪري ڇڏيو. ان کان جلد ئي پوءِ، ڪئپٽن ليسلي ڪئپٽن بيلنڊ جي گهوڙيسوار توبخاني جي بئٽرين، ۽ ميجر اسٽئڪ جي ٽرڊ بامبي ڪيولريءَ کي، جيڪي ستلج پار ڪري وڃڻ کان پوءِ جنرل ناٽ جي فوج کان جدا ڪيا ويا هئا، ان ۾ شامل ڪيو ويو. انهن مان اڪثر فوجون عين انهيءَ وقت آيون، جڏهن انهن حيدرآباد واري ٻي لڙائي ۾ مدد ڪئي ۽ آخرڪار جنرل کي جنگ جي خاتمي ڪرڻ ۾ مدد ڏني.

اهڙيءَ طرح دور انديشي ڪرڻ سان، سر چارلس نيپئر سنڌو نديءَ تي مورچه بند ڇانوڻي قائم ڪرڻ سان پنهنجي پوزيشن کي مضبوط ڪرڻ لاءِ قدم کنيا، جنهن سان سندس مقصد درياءَ تي قائم دخاني جهازن واري اڏي جي حفاظت ڪرڻ هو.

هن جهازن کي درياءَ جي ساڄي ڪپ وارن قبيلن جي حملن کان بچائڻ لاءِ، سنڌو نديءَ جي پرئين ڪپ تي هڪ قلعي جي تعمير پڻ شروع ڪئي. انهيءَ ڇانوڻيءَ ۾، جيڪا حيدرآباد کان اٽڪل ڇهن ميلن جي مفاصلي تي هئي، هن پنهنجون اسپتالون ۽ گدام قائم ڪيا. ان کان پوءِ، اهو ماڻهو، جيڪو پهريائين اهڙو دلير ۽ مهم جُوُ بڻجي رهيو هو، اوچتو سڀني کان وڌيڪ محتاط ۽ خبردار بڻجي پيو، ۽ ظاهري هلت چلت ۾ ڪمانڊرن کان ڊڄڻ ۽ سندن موجودگيءَ کي نظرانداز ڪرڻ لڳو، حالات جي مطابق پاڻ کي بدلائيندي، ۽ ڪنهن به احتياط کي نظرانداز نه ڪندي، هو ڏاڍي صبر ۽ تحمل سان انهيءَ گهڙيءَ جو انتظار ڪندو رهيو، جڏهن هو مياڻيءَ واري جوشيلي جنرل کي هڪ دفعو وري ٻيهر ٻاهر نڪرڻ لاءِ آماده ڪري سگهي. هن انهيءَ احتياط ۽ خبرداريءَ لاءِ پڻ انهيءَ عظيم ڪپتان جي ڪليل تعريف حاصل ڪئي، جيڪو انهيءَ هلت چلت جو بهترين نموني سان احساس ڪري پئي سگهيو:

”هن دشمن* جي ڇانوڻيءَ تي قبضو ڪيو، سندس توبون هٿ ڪيون، ۽ انتهائي مڪمل فتح حاصل ڪئي ۽ ائين ڪندي هن اهڙي پوزيشن اختيار ڪئي، جنهن ۾ مٿس وري ٻئي حملي ٿيڻ جو امڪان باقي ڪونه رهيو. هن نه فقط حيدرآباد، ۽ ان جي ڀرسان سنڌونديءَ واري حصي تي قبضو ڪيو، هن پنهنجي لاءِ درياءَ رستي ڪمڪ پڻ اتي گهرائي ورتي ۽ اهڙيءَ طرح هن پاڻ کي انهيءَ فوج کان وڌيڪ طاقتور ۽ مضبوط فوج جو مهندار بڻايو، جيڪا لڙائي جي شروعات کان اڳ سندس قيادت ۾ هئي. هن هڪ اهڙي آفيسر جي

* ڊيوڪ آف ويلنگٽن جي تقرير، شڪرادائي جي ووٽ جي موقعي تي ڪيل بحث.

حڪمت ۽ لياقت جو مظاهرو ڪيو، جيڪو جنگ جي انتهائي مشڪل ۽ دشوار سرگرمين کان واقف هوندو آهي.“

اها هئي ڊيوڪ آف ويلنگٽن جي نڪتہ چيني. ان هوندي بہ ڪيس لياقت جي هڪ اهڙي ڏڪ جي اچا بہ خبر ڪانہ هئي، جيڪو عظيم ڪمانڊر کي اهڙو واضح ڪري ڏيکاري ٿو، جهڙوڪ انهيءَ خطرناڪ لڙائي ۾ سرانجام ڏنل ڪوبہ واقعو ظاهر ڪري ڏيکاري سگهي ٿو. هڪ پاسي جڏهن سر ميڪنيپئر هن ڳالهہ ڏيکارڻ لاءِ تہ هو شير محمد جي طاقت کان ڊڄي رهيو آهي، ظاهري طور اها ڳالهہ تسليم پئي ڪئي، ۽ اهڙيون واضح علامتون ڏيکاري رهيو هو، تہ جيئن ڪيس ڳولي ڪڍڻ لاءِ انهيءَ امير جي جسارت ۽ دليريءَ ۾ اضافو ٿئي، آتي هن انهيءَ ڳالهہ جو خاص خيال رکيو تہ اها ڳالهہ سندس سپاهين جي دلين تي اثر انداز نہ ٿئي. چنانچہ، جيتوڻيڪ هن مورچہ بند ڇانوڻي ڏاڍي مضبوطيءَ سان ٺهرائي، ان جي باوجود هن پنهنجن فوجين کي ان ۾ داخل ٿيڻ جي اجازت نہ پئي ڏني، پر هنن جا خيما ٻاهرين طرف کليل ميدان ۾ لڳايا، ۽ انهيءَ ۽ ٻين طريقن سان هن کين اهو تاثر ڏنو تہ هو شير محمد جي لشڪر کان نفرت ظاهر ڪرڻ لاءِ ائين ڪري رهيو آهي.

انهيءَ وچ ۾ حيدرآباد واري خزاني تي قبضو ڪيو ويو. ان جي شهرت ان کي حد کان زياده وڌائي دنيا اڳيان پيش ڪيو هو، يا تہ وري ائين هو تہ جڏهن کان سر اليگزينڊر برنس دنيا وارن کي ٻڌايو هو تہ ان ۾ گهٽ ۾ گهٽ ٻہ ڪروڙ پائونڊ اسٽرلنگ موجود آهن، اميرن جو خرچ يا سندن نقصان حد کان ٻاهر ٿيا هئا. سون ۽ هيرن کي گڏيو ويو تہ انهن جي ڪل ئي ماليت چئن لکن کان وڌيڪ نہ نڪتي. ان جي باوجود هن ڳالهہ جو امڪان هو تہ وڏيون رقمون لڪايون ويون هونديون.

اورنگزيب جو فرانسيسي معالج، برنيئر پڪ سان چوي ٿو ته سنڌ جي حڪمرانن وٽ خزاني لڪائڻ جا خفيه تهخانا، خصوصاً عمرڪوٽ ۾ موجود هئا، جن کي کولي لهڻ انتهائي مشڪل ڪم آهي. اهي تهخانا مشڪل وقتن ۾ خزاني لڪائڻ لاءِ ڪم آندا ويندا آهن. اهو به ممڪن هو ته زناني جون عورتون پڻ ڪيترائي قيمتي هيرا جواهر لڪائي پاڻ سان کڻي ويون هونديون. چاڪاڻ ته جنرل طرفان ڪنهن به ماڻهوءَ کي سنڌن ڪمرن ۾ داخل ٿيڻ جي اجازت نه ڏني ويئي. انهن جي زيورن، ڪپڙن ۽ انهن هيرن جواهرن تي، جن لاءِ انهن پنهنجي ملڪيت هئڻ جي دعويٰ ڪئي، اهڙيءَ ته سختيءَ سان ڪنهن کي هٿ وجهڻ نه ڏنو ويو، جو جڏهن ڪن غلامن زنانن جي دروازن کان عورتن جا زيور ٻاهر ڪڍي پئي ڏنا، ته مال غنيمت جي فوجي ايجنٽن اهي زيور هڪدم انهن زنانن ۾ واپس موڪلي ڏنا. نيٺ جڏهن انهن عورتن پنهنجي رضامنديءَ سان پنهنجن پيڪن گهرن ڏانهن وڃڻ جي خواهش ظاهر ڪئي، جتان انهن کي زوري کڻي آندو ويو هو، تڏهن جنرل انهن کي بنا تلاشيءَ جي سنڌن سخت قيد خانن کان ٻاهر نڪرڻ جي اجازت ڏني. هن کي انهيءَ ڳالهه جو فڪر هو ته اميرن جي ظلمن جون ستايل هي غريب عورتون پنهنجن عزيزن ڏانهن موٽڻ مهل پنهنجن سابق ستائيندڙن جي خزانن سان ڪنيل سابق شان و شوڪت جون ڪجهه نشانيون پاڻ سان کڻي وڃن، جيتوڻيڪ ائين ڪرڻ سان خود سنڌس ۽ فوجين جو حصو گهٽجي پيو وڃي؛ بشرطيڪ انهن کي حصو ملڻو آهي، جن اها لڙائي کٽي هئي. لارڊ ايلنبرو انهن کي يقيناً انهيءَ مال مان ڪجهه حصو ڏئي ها، جن ترار سان ان کي حاصل ڪرڻ لاءِ محنت ڪئي هئي؛ پر ائين پيو معلوم ٿئي ته اهو خزانو خاموشيءَ سان انهن جي کيسن ۾ منتقل ٿي رهيو آهي، جيڪي قلم جو پورهيو ڪندڙ آهن. عام طور ائين سمجهيو پيو وڃي ته سر چارلس نيپئر کي

سندس فتوحات مان ٻي انداز خزانو مليو آهي. ان جي باوجود، حيدرآباد مان هٿ ڪيل خزاني مان نه ته ڪو حصو اجا تائين جنرل کي مليو آهي ۽ نه سندس فوج ۾ شامل ٻين آفيسرن ۽ سپاهين کي؛ نه ئي ان جو وعدو ئي ڏنو ويو آهي.

قلعي تي قبضي ٿيڻ کان هڪدم پوءِ ڏنو ويو ته صوبدار ۽ محمد، جيڪي ٻه امير لڙائي ختم ٿيڻ بعد، پيش پوڻ لاءِ انگريزي ڇانوڻيءَ ۾ نه ويا هئا، اهڙا ئي ڏوهاري هئا، جهڙا ٻيا، بلڪ انهن کان ٻه وڌيڪ دغاباز ۽ وڌيڪ مجرم هئا. انهن ريزيڊنسيءَ تي ڪيل حملي ۾ برابر شرڪت ڪئي هئي. محمد ته انهيءَ حملي ۾ بذات خود موجود هو. ٻنهي جي پوئلڳن مياڻيءَ واري لڙائي ۾ حصو ورتو هو، ۽ فقط امير پنتي رهيا هئا. هاڻي انهن انهيءَ ڳالهه کي دوستي ۽ وفاداري جي علامت ظاهر ڪري ان مان فائدي وٺڻ جي ڪوشش ڪئي. بهرحال، هنن جي خلاف ثابتيون تمام سخت ۽ ناقابلِ ترديد هيون، جنهنڪري انهن کي ٻه سندن ٻائرن سان گڏ قيد ڪيو ويو.

لڙائي کان اڳي ۽ پوءِ، اميرن طرفان جاري ڪيل انهن حڪمن جي تحت، ته انگريزي حڪومت جي ماڻهن کي جتي ٻه ڏٺو وڃي، اتي کين هڪدم قتل ڪيو وڃي، حيدرآباد جي ڏکڻ پاسي وارو سڄو ملڪ زبردست افراتفريءَ جو شڪار ٿي ويو هو. انگريزن جون ننڍيون ڇانوڻيون، جتي آفيسرن جي رهڻ يا ڪوئلن جي گدامن طور ڪم اينديون هيون، ذري گهٽ سموريون لٽيون ويون هيون. ڪيترن ئي آفيسرن ۽ سندن نوڪرن کي قتل ڪيو ويو هو ۽ ٻين کي سندن زالن ۽ ٻارن سميت اتان ڀڄائي ڪڍيو ويو هو، ۽ ساڻ ئي کين لٽي ڦري انهن کي سندن سڄي مال اسباب کان محروم ڪيو ويو هو؛ ۽ اهي ڏاڍي مشڪل سان جانيون بچائي ڪراچي تائين وڃي پهتا هئا. انهن اڏن جي حفاظت ڪندڙ فوجن مان ڪن کي قتل ڪيو ويو هو، محافظ دستن تي حملا ڪيا ويا هئا، ۽

کن فوجي دستن درياءَ سان زوريءَ ۽ جيئن تيئن ڪري رستو ڪڍيو ۽ پيڙين ۾ ويهي پنجي نڪتا، ۽ رستي تي اهڙي مردانگي سان وڙهي اچي پهتا، جو جنرل جي واتان بي اختياريءَ ۾ انهن لاءِ واهه واهه نڪري وئي ۽ هن انهن جي سارجنٽ کي ترقي ڏياري. حيدرآباد جي مٿان، ۽ هيٺئين پاسي جي سڀني مواصلات ۽ آمد و رفت، جنگي جهازن کان سواءِ، منقطع ڪئي ويئي هئي. شاهه ڳڙهه ۾ موجود بلوچ، امير رستم جي پاٽي محمد عليءَ جي سرڪردگيءَ ۾ جيسلمير واري طرف کان ڏاڪ تي قبضو ڪري رهيا هئا. ڪڇ کان ايندڙ ڏاڪ تي شير محمد طرفان جمع ڪيل لشڪر قبضو ڪري رهيو هو؛ اهڙيءَ طرح فوج هڪ طرح سان سڀني پاسن کان ڪٽجي وئي هئي.

وڏي ۾ وڏي دشواري قيد ڪيل اميرن سان سلوڪ ڪرڻ جي هئي؛ ڇا، هنن جي سلامتيءَ لاءِ فراخدليءَ واري روش اختيار ڪجي؛ سندن جذبات جو خيال رکڻ، ۽ ساڻ ئي فوج کي انهن جي دغابازيءَ کان محفوظ ڪرڻ ناممڪن امر هو. هاڻي انهن منجهيل معاملن جي صحيح تاريخ پڌائي ويندي، جيڪي انهيءَ وقت سان واسطو رکن ٿا، جيڪو مياڻيءَ ۽ حيدرآباد وارين جنگين جي وچ تي آيو هو.

انهيءَ مختصر ۽ پرآشوب وقت جي پيچيده ۽ عام طور اڻڄاتل حالات جو فائدو وٺي جنرل کي بدنام ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي هئي؛ پر هن جي بهادري، بي ڊپائي، دماغ جي ٿڌائي، قوت ۽ حڪمت عمليءَ کان سواءِ، سندس لشڪر کي انهيءَ صورتحال کان بي ڪا ڳالهه بچائي، سلامتيءَ سان ٻاهر ڪڍي نه سگهي ها. ”اسين هن کي 'ڪابل' بڻائينداسين“، اميرن جو پنهنجي ڇانوڻيءَ جي اندر ۽ ٻاهر اهو ئي پڳر اعتماد نعرو بلند ٿي رهيو هو. ”هائو، هن کي 'ڪابل' بنايو ويندو،“ اهو هو اهو پُرمسرت پڙاڏو، جيڪو بمبئي واري جماعت طرفان مٿئين نعري جي جواب ۾ بلند ٿي رهيو هو؛ ۽ چاڪاڻ ته هن انهيءَ ڪوڙيءَ ۽ ڪميٽي جماعت جي اڳڪٿين ۽ خواهشن

مطابق پنهنجي لشڪر کي تباهه ۽ برباد ٿيڻ نه ڏنو، انهيءَ ڪري هندستان ۽ انگلنڊ ۾ هن جي اخلاق تي حملا ڪيا ويا آهن ۽ سندس ڪارڪردگيءَ کي غلط رنگ ۾ پيش ڪيو ويو آهي؛ گويا هو جيڪو درحقيقت انتهائي فراخدل ۽ رحمدل انسانن سان هڪ هو، محض هڪ وحشي فاتح هو، جيڪو هر وقت رتوڇاڻ ڪرڻ جو عادي هو؛ ۽ پنهنجن بدنصيب قيدين کي بيعزت ڪرڻ ۽ ڏسڪائڻ لاءِ تيار رهندو هو. خوشقسمتيءَ سان انهيءَ وقت هو ميجر آئوٽرام جي مشورن ۽ صلاحن جي بار برداشت ڪرڻ کان آجو ۽ آزاد هو. جيئن ته انهيءَ آفيسر جا ڪمشنر جي حيثيت ۾ فرائض ختم ٿي چڪا هئا، انڪري هو بمبئي هليو ويو هو. سر جارج آرٿر هن غلط خيال کان ته شايد سر چارلس نيپئر پنهنجي ڪنهن فوجي ڪائونسل جي مشوري سان ڪم ڪندو هو. هيءَ تجويز ڏني ته ميجر آئوٽرام کي هڪ فوجي آفيسر طور پوءِ به رهڻ گهرجي ها. آئوٽرام کي معلوم هو ته جنرل ائين ڪونه ڪندو هو، تڏهن به هو هڪدم واپس موٽي ويو. پر جنرل کي، جيڪو اڃا به هن کي هڪ دوست سمجهي رهيو هو. هاڻي هن جي فيصلي جي قوت جي فقدان جي خاطري ٿي چڪي هئي، جنهنڪري هن سندس مدد جي پيشڪش کي سختيءَ سان رد ڪري ڇڏيو. ان کان پوءِ آئوٽرام انگلنڊ هليو ويو، جتي هن جو برو اثر اڃا به ڪجهه وقت پوءِ تائين باقي رهيو، جيڪا ڳالهه جنرل ۽ سندس زير قيادت ڪم ڪندڙ بهادر فوجن لاءِ هاڃيڪار ثابت ٿي.

شروع ۾ هن ڳالهه جي فيصلي ڪرڻ، ته اميرن سان ڪهڙو سلوڪ روا رکجي، هڪ منجهائيندڙ صورتحال پيدا ڪري وڌي؛ جنهنڪري انهيءَ مونجهاري انهن اقدامات ڪرڻ ۾ رڪاوٽ حائل ڪئي، جيڪي فوج جي سلامتيءَ لاءِ ضروري هئا. ڇا، اهي امير جنگي قيدي هئا؛ يا معزول ٿيل شهزادا؟

لڙائيءَ، هنن جي خودمختار ۽ آزاد شهزادن جي حيثيت ۽ اينگلو انڊين گورنمينٽ جي درميان باهمي تعلقات جي نوعيت کي بدلائي ڇڏيو هو. هاڻي ته نئين عهدنامي تي عمل ڪرائڻ جو سوال ئي باقي نه رهيو هو. هنن ترار سان فيصلي ڪرڻ کي ترجيح ڏني هئي، ۽ لڙائي ۾ ڪاڏل هار هنن کي سنڌ فاتح جي رحم و ڪرم تي آڻي ڇڏيو هو. سوال هو ته گورنر جنرل هنن سان ڪهڙو ورتاءَ ڪندو؟ انهيءَ سوال جو فيصلو مياڻيءَ جي جنگ کان چوويهه ڏينهن پوءِ، ١٢ - مارچ تي ڪيو ويو. لارڊ ايلنبرو، هڪ پڌرنامي جي ذريعي سنڌ جي علائقي کي مشرق جي انگريزي مقبوضات ۾ ملائي ڇڏيو ۽ اميرن کي قيدي بڻائي بمبئي موڪلڻ جو حڪم ڏنو.

گورنر جنرل هن طرح پنهنجي پاليسيءَ جي وضاحت ڪئي ۽ ان کي حق بجانب ثابت ڪيو: ”مياڻيءَ جي لڙائيءَ انهيءَ پوزيشن کي بلڪل بدلائي ڇڏيو، جيڪا انگريزي حڪومت ۽ سنڌ جي اميرن ۾ موجود هئي. ان کان پوءِ هنن ۾ ڪنهن به طرح اعتماد رکڻ ناممڪن ٿي ها، هنن کان سنڌ ملڪ جا وڏا علائقا ڪسي پنهنجي قبضي ۾ آڻڻ سان، باقي بچيل ملڪ سنڌن حوالي ڪرڻ جو مطلب اهو ٿئي ها ته اسان ڪين جنگ مسلط ڪري پنهنجن وڃايل علائقن کي وري حاصل ڪرڻ جو ذريعو سنڌن هٿ ۾ ڏيون ها. جيئن ته آهي سنڌ ۾ ڌاريا هئا، انڪري هو فقط ترار جي زور تي پنهنجي طاقت برقرار رکي سگهيا هئا، ۽ هاڻي انهيءَ ئي ترار جي ذريعي هنن ملڪ وڃايو هو، ظاهر آهي ته هنن جي حيثيت هڪ اهڙي مقامي ۽ ڏيهي شهزادي کان مختلف آهي، جيڪو سندس گهراڻي جي ابن ڏاڏن کان ورثي ۾ مليل حڪومت جو مالڪ هوندو آهي، ۽ انڪري پنهنجي رعايا لاءِ موروثي پيار ۽ محبت ۽ فرمانبرداريءَ جي علامت هوندو آهي، هنن کي نه قديم زماني جي قبضي، يا قدرتي تعصب جي بنيادن

تي ڪابہ دعويٰ ڪانہ هئي، يقيناً، هنن وٽ ملڪ جي حڪومت ڪي چڱي نموني ۾ هلائڻ ڪري بہ ڪا اهڙي دعويٰ ڪانہ هئي. هنن جيڪو ڏوهہ ڪيو هو، تنهن جو فائدو وٺڻ ۽ سندن حڪومت جو تختو اونڌو ڪرڻ، رعيت جي انهن ماٿهن ڏانهن هڪ فرض ادا ڪرڻ برابر هو، جن تي هنن ايڏي ڊگهي وقت کان وٺي ظالمانہ حڪومت ڪئي هئي. ملڪ جي حالات ۾ ٿاپر آڻڻ لاءِ هيءُ ڳالهہ انتهائي ضروري ۽ لازمي هئي تہ هو اميرن جي متعلق هڪدم هڪ فيصلہ ڪُن رستو اختيار ڪرڻ متعلق معاملو طئي ڪري، ۽ جيئن تہ هن کي انهيءَ ڳالهہ ۾ ذري برابر بہ شڪ ڪونہ هو تہ هو انهن کي تخت تان لاهڻ ۾ بلڪل حق بجانب هو، انڪري هن پنهنجي انهيءَ فيصلي جي اعلان ڪرڻ ۽ ان تي عملدرآمد ڪرڻ جو پڪو ارادو ڪيو."

جنرل کي جڏهن انهيءَ ڳالهہ کان باخبر ڪيو ويو، تڏهن هن ان تي پنهنجي اطمينان جو اظهار ڪيو.

هن چيو تہ* "مون کي اميرن لاءِ ڪوبہ تعصب ڪونہ هو. يقيناً، آءٌ هنن جي حڪمرانن جي حيثيت ۾ اختيار ڪيل روش ۽ هلت کي ناقابل برداشت سمجهي رهيو هوس، پر انفرادي حيثيت ۾ مون کي هنن تي قياس اچي رهيو هو. مون هنن کي ڪمزور شهزادا سمجهيو، جن جي حماقتن ۽ غلطين کين مشڪلات ۾ وڌو. منهنجي انهيءَ ئي جذبي مون کي انهن جون ترارون کين واپس ڏيڻ لاءِ آماده ڪيو؛ ڇاڪاڻ تہ مان انهيءَ اعزاز کان يقيناً بي خبر ۽ بي حس ڪونہ هئس، جيڪو هڪ پرائيويٽ جينٽلمئن کي ايترن سان خود مختيار شهزادن جي تراررين جي مالڪ بنجڻ سان، جيڪي جنگ جي ميدان ۾ سندس آڏو پيش ڪيون ويون هيون، کيس ملي ها؛

---

* ايلنبرو ڏانهن موڪليل خط - سنڌ پارليامينٽري پيپرس

۽ سون کي يقين آهي تہ جنگ جي سڀني قاعدن ۽ دستورن مطابق، اهي تراريون منهنجي ملڪيت هيون. اها ڳالهہ منهنجن انهيءَ وقت جي جذبن ۽ خيالن جي پڪي ثابتي هئي. انهيءَ وقت کان پوءِ سون هنن جي حقيقي فطرت ۽ اخلاق کي ظاهر ٿيندي ڏٺو آهي؛ ۽ آءٌ ڀانيان ٿو تہ اهڙا پڪا بدمعاش سون پنهنجي سڄي حياتيءَ ۾ هين کان اڳي ڪڏهن ڪين ڏٺا؛ مير صوبدار تہ ٻين کان بہ وڌيڪ خراب آهي، يقيناً، هن پنهنجا پنج هزار ماڻهو لڙائي ۾ شامل ڪيا هئا. ڀهرين تہ سون کي انهيءَ ڳالهہ ۾ شڪ هو، ڇاڪاڻ تہ هو پاڻ لڙائي ۾ موجود ڪونہ هو. هاڻي جيئن تہ سون کي خاطري ٿي ويئي تہ اوهان صاحب هن ملڪ تي قبضو ڪندا، ان ڪري مان فيصلہ ڪن انداز ۾ قدم کڻي سگهندس، ۽ جلد ئي پنهنجين فوجن جي حفاظت جو بندوبست ڪري وٺندس. سون پارسيءَ جي قاتل کي ڦاسي ڏياري ڇڏي، ۽ هن جي ڇاتيءَ تي هي لفظ لڳائي ڇنبڙايا تہ هن کي انهيءَ ڪري ڦاهو نہ ڏنو ويو آهي، جو هن اسان سان جنگ ڪئي، پر ان ڪري جو هن هڪ اهڙي ماڻهوءَ جو خون ڪيو، جيڪو هڪ قيدي هو؛ ڳوٺاڻا ماڻهو پنهنجن ڳوٺن ڏانهن واپس موٽي رهيا آهن. سون کي خاطري آهي تہ ملڪ ۾ آهستي آهستي ٿاپر اچي رهيو آهي. ڀڏرنامي اڳيئي اثر ڏيکاريو آهي."

اها ٻولي، جيڪا بظاهر اهڙي سخت هئي، خالص انصاف پسنديءَ تي مبني هئي. اميرن سان مروت ۽ لحاظ جي روش اختيار ڪرڻ کي ۽ فوج جي حق نياڻڻ جي ٻن معاملن کي هڪ ٻئي سان مطابقت ۾ آڻڻ ناممڪن هو. انهيءَ ڳالهہ کي پوريءَ طرح سمجهڻ لاءِ ضروري آهي تہ انهيءَ وقت جي حالات کي تفصيلي طور واضح ڪري ڏيکارجي، ۽ انهيءَ طاقت جو پڻ بيان ڪجي، جيڪا شرارت پيدا ڪرڻ لاءِ آنهن ٻڇڙن ماڻهن وٽ اڃا بہ هئي، انهن ڇهن ڄڻن کي، جيڪي لڙائي جي

ميدان ۾ اچي پيش پيا هئا، هڪدم سنڌونديءَ جي ڪپ تي، مورچہ بند چانوٺيءَ جي ويجهڙائي ۾، هڪدم هڪ اهڙي وڏي ۽ پڙلطف باغ ۾ رکيو ويو، جيڪو خود انهن جو هو. انهيءَ باغ جي چوديواريءَ اندر وڏا وڏا شاميانہ لڳل هئا، جن ۾ عيش ۽ آرام جون اهي سڀ شيون موجود هيون، جن جا اهي عادي رهيا هئا. انهن کي پاڻ وٽ لاتعداد خدمتگارن ۽ نوڪرن چاڪرن رکڻ جي اجازت ڏني ويئي، جن جي معرفت اهي شهر ۽ ان کان ٻاهر سڄي ملڪ سان آزادانہ رابطو رکي پئي سگهيا. صوبدار، محمد خان ۽ ٻنهي حسينن کي، جن کي پهريائين دوست سمجهيو ويو هو، سندن ئي محلاتن اندر سک ۽ آرام سان رهڻ ڏنو ويو، جيستائين سندن بدمعاشي ظاهر نہ ٿي؛ ان کان پوءِ انهن کي، ٻين وانگر ئي قيدي بڻايو ويو ۽ محمد ۽ صوبدار کي باغ ڏانهن موڪليو ويو، جڏهن تہ ننڍن اميرن کي قلعي اندر ئي رهڻ ڏنو ويو، پر سڀني کي سندن عيش ۽ آرام ماڻڻ ۽ بيشمار خدمتگارن رکڻ جي اجازت ڏني ويئي. قيدين جي اهڙي تڪليف ده تقسيم، انهن جي حفاظت ڪرڻ جي تڪليف ۾ هيڪاري اضافو ڪيو. اهو انتظام بہ ميجر آئوٽرام جي حڪمت عمليءَ جو هڪ ڏک هو، چاڪاڻ تہ هن آخري ڪم اهوئي ڪيو تہ جنرل کي منٿ ميڙ ڪري قيدي اميرن کي انهيءَ نموني ۾ رکائڻ جي منظوري حاصل ڪئي.

هاڻي، اها ڳالهہ دريافت ڪئي ويئي تہ ڪئپٽن انيس جو خون امير شهداد ڪرايو هو. اهو بد نصيب آفيسر بيماريءَ جي موڪل تي ٻيڙيءَ ذريعي سنڌونديءَ رستي هيٺ وڃي رهيو هو، تہ ڪن بلوچن سندس ٻيڙيءَ کي پنجوڙ ۾ ڦاسائي درياءَ جي ساڄي ڪناري طرف ڇڪي ورتو، جتي انهن هن جا ڪپڙا لاهي ڪيس اگهاڙو ڪيو، جڏهن اهي بدمعاش هن جي قميص ڦاڙي رهيا هئا، تڏهن هو سيءَ ۾ ڪنبي رهيو هو ۽ ان پاڻ کي بچائڻ لاءِ

ڏاڍيون منٿون ڪيون، هن چيو ته ”مان بيمار آهيان ۽ پاڻي ڏاڍو ٿڌو آهي. منهنجي قميص ته ڇڏيو“ ان جو جواب ترار جو هڪ ڌڪ هو، جنهن سان هن جي سِسي اڌامي وڃي پاڻيءَ ۾ ڪري، جڏهن شهداد تي انهيءَ ڏوهه جو الزام لڳايو ويو، تڏهن هن ان ڪان سختيءَ سان انڪار ڪيو، پر ٻين ماڻهن اصل خونيءَ کي اسان جي حوالي ڪيو، جنهن هڪدم ان جو اقرار ڪيو ۽ ڏاڍي فخر وچان چيو ته، هن اهو ڪم شهداد جي حڪم جي تعميل ۾ ڪيو. هن زور سان چيو ته، ”مون (اهو خون) ڪيو، ۽ آءٌ ٻيهر به ڪندس: ڀلي مون کي ڦاهو ڏيو.“ جنرل جي مرضي ته اِها هئي ته شهداد کي حيدرآباد جي اوچي ڪان اوچي مناري تان لٽڪايو وڃي ته جيئن هو شير محمد جي لشڪر وارن کي صاف نظر اچي، پر لارڊ ايلنبرو هن کي ائين ڪرڻ جي اجازت نه ڏني. اها ڏاڍي غلط ۽ بيجا نرمي هئي.

هڪ طرف ته اميرن سان قيد جي حالت ۾ اهڙي نموني نرمي جو ورتاءُ ڪيو پئي ويو، ته ٻئي پاسي سندن عورتون پنهنجن زنانن ۾ ئي رهيون. اهي زنانا مضبوطيءَ سان تعمير ڪيل ڇهه محلات هئا، جيڪي حيدرآباد جي وڏي قلعي اندر گويا ڇهه علحده ننڍڙا قلعا هئا. جيئن اڳي ئي مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي، انهن جو سختيءَ سان احترام برقرار رکيو ويو آهي ۽ انگريزي* فوج جو ڪو به مرد عورتن جي رهائشگاهن ۾ داخل ڪونه ٿيو هو: پر جلدئي اهو ڏٺو ويو ته اميرن اٺ سؤ قوي ۽ جرّي بلوچ جانبازَ جيڪي سمورا ٽالپر قبيلي جا فرد، ۽ انڪري لازمي طور سندن مفادن سان وفادار هئا، انهن ”زنانن“ ۾ خدمتگارن ۽ نوڪرن جي ناني ۾ ڇڏيا هئا، اهي زنان خانا ترارينءَ ڍالن، تمنچن ۽ بندوقن سان پوريءَ طرح ڀريل هئا ۽ انهن هٿيارن جو تعداد ايترو هو، جو اٺ ئي سؤ

---

* ضميمو نمبر - ٥

جانباز مڪمل طور مسلح ٿي سگهن ها. اهي خدمتگار باقاعدگيءَ سان ۽ بار بار اميرن واري باغ، شهر ۽ شير محمد جي ڇانوڻيءَ جي درميان اچ وڃ ڪندا رهيا. جيڪڏهن انهن مان ڪنهن به هڪ کي بيهاريو ويو، يا ڪانئس ڪجهه پڇيو ويو ته هڪدم هيءَ دانهن بلند ٿي ڪئي ويئي ته جيڪڏهن سندن خدمتگارن سان ڪا بدسلوڪي ڪئي ويئي ته سندن عورتون بڪ وگهي مري وينديون. هٿيارن پڪڙڻ ۽ انهن خونخوار ماڻهن کي حڪم مڃڻ لاءِ آماده ڪرڻ واسطي زنانن ۾ ڪنهن به انساني جذبي سان داخل ٿيڻ جي ڪوشش ناممڪن ڳالهه هئي، ڇاڪاڻ ته اهي عليالاعلان هيءَ ڌمڪي ڏيئي رهيا هئا ته جيڪڏهن سندن زنانن مان هڪ ۾ به قدم رکيو ويو ته اهي هڪدم پنهنجين سڀني عورتن جا ڳلا ڪاٽي ڇڏيندا، ۽ پوءِ وڙهي ٻاهر نڪرڻ جي ڪوشش ڪندا. اهي ماڻهو انهن ٻنهي ڪاررواين ڪرڻ جا پوريءَ طرح اهل هئا، ۽ ان لاءِ گهڻي ڪوشش جي ضرورت ئي ڪانه هئي، ڇو ته شير محمد جو لشڪر شهر کان ٿورن ئي ميلن جي ويجهڙائي ۾ موجود هو؛ قلعي اندر انگريزي فوج جو تعداد بمشڪل چار سؤ هو. انهن کي قلعي جي ٻاهرين فصيل ۽ برجن جي حفاظت به ڪرڻي هئي، جن جي ڪافي گهڻي ڏيکڀال ڪرڻي هئي، ۽ ساڻ ئي ڪين قلعي اندر ڇهن علحده زنانن جي سنڀال به ڪرڻي هئي. چنانچه، اها فوج، بلوچن جي اوچتي حملي جي حالت ۾ ڪنهن به هنڌ تي اثرائتي نموني سان مقابلو ڪري نه سگهي ها.

باغ ۾ به اميرن بلڪل ساڳي نموني جي حڪمت عملي اختيار ڪري رکي هئي. هنن محافظن ۽ خدمتگارن جي نالي ۾ پنهنجي چوڌاري پنج سؤ مضبوط جسم وارا ۽ تنومند بلوچ جمع ڪري رکيا هئا، جيڪي سڀ وڏن خنجرن سان، ۽ ڪي ترار ۽ ڍال سان مسلح هئا؛ ۽ اهي انهن مان ڪن کي لڳاتار انگريزي ڇانوڻيءَ ۾ موڪليندا ۽ فوج جي تعداد ۽ ڪمڪار

بابت جاسوسي ڪرائيندا رهيا، جتان ڪان پوءِ اهي شير محمد جي چانوڻيءَ ڏانهن ويندا هئا، ۽ ڪيس پنهنجي جاسوسيءَ ذريعي دريافت ڪيل معلومات پهچائيندا هئا. هنن شير محمد سان حملي جو هڪ هيءُ منصوبو پڻ طئي ڪيو، جنهن مطابق هن جي لشڪر کي قلعي ۽ انگريزي چانوڻيءَ تي هڪ ئي وقت زوردار حملو ڪرڻو هو، ۽ عين انهيءَ مهل اميرن جي بلوچ جانبازن کي اندرئين پاسي، انگريزن جي قلعي واري فوج تي ڪڙڪي پوڻو هو. هنن جو شير محمد جي لشڪر سان رابطو لڳاتار ۽ اهڙو مسلسل هو، جو آهي ذري گهٽ هر هڪ ڪلاڪ ۾ هڪٻئي سان لاڳاپو قائم رکندا پئي آيا، ۽ انهن کي پنهنجي ڪاميابيءَ جو ايتريقدر تہ اڳواٽ ئي يقين هو، جو آهي دغابازيءَ جي انهن ڪاررواين کي لڪائڻ جي ضرورت ئي نہ سمجهي رهيا هئا.

اندروني طور جڏهن صورتحال اها هئي، تڏهن ضروري آهي تہ ٻاهرين طرف بہ نظر ڪجي. شير محمد، يا شينهن، جيئن هن کي ان وقت سڏيو پئي ويو، ۽ جيئن ڪيس مستقبل ۾ پڻ سڏيو ويندو، ڇو تہ ”شير“ لفظ جي معنيٰ آهي ”شينهن“، جيڪو نالو هن کي پنهنجي گهڻن ئي محمدن کان ظاهر ڪرڻ لاءِ ڏنو ويو هو، هاڻي هڪ اهڙي لشڪر جي مهنداري ڪري رهيو هو، جنهن جو تعداد پنجويهن هزارن ۽ چاليهن هزارن جي وچ تي ٻڌايو پئي ويو، اڪثر جاسوسن هن جي لشڪر جو تعداد پوري ٽي ٻڌايو، پر جيئن تہ هن جي جهنڊي هيٺ جمع ٿيل بلوچ اڪثر ڪري لٽ مار ڪرڻ جي مهم تي رواني ٿيڻ لاءِ ڪيس ڇڏي هليا ويندا هئا، انڪري سندس لشڪر جو صحيح ۽ اصل تعداد بدلبو رهندو هو. بهرحال، جنرل کي هن وٽ موجود لشڪر جي وڌيڪ وڏي تعداد کي ڌيان ۾ رکڻ لاءِ مجبور ٿيڻو پيو. عام افواهن ۾ شير کي ڪيترن ئي پوائنٽن ڏوهن جو ذميوار ٺهرايو پئي ويو،* جن ۾ ماڻهن جو قتل بہ

---

* ضميمو نمبر — ٧

شامل هو. انهن ڳالهين ۾ شڪ ۽ شبهو آهي، پر هيءَ هڪ ڳالهه يقيني آهي ته هو پنهنجي خطاب کي بدنام ڪرڻ وارو ڪونه هو، ۽ هو دلير، مضبوط ارادي جو مالڪ ۽ خطرناڪ ڪمن کي منهن ڏيڻ وارو هو؛ هن جي زندگي سندس ٻين ساٿين کان گهڻ عياشيءَ واري گذري هئي، ۽ هاڻي هو پنهنجي تربيت جو مظاهرو ڪري رهيو هو.

هو پنهنجي لشڪر جي مکيه حصي کي وڏائي حيدرآباد کان ڏهن ميلن جي ويجهڙائي تائين وٺي آيو، ۽ جنرل طرفان ظاهر ڪيل دشوارين ۽ حقيقيءَ مشڪلات کان دوکو کائي، هو پنهنجي ڪاميابيءَ ۾ يقين محسوس ڪرڻ لڳو، ۽ علي الاعلان هيءَ لباڙ هڻڻ لڳو ته هو "انگريزن کي ڪابل بڻائيندو." انهيءَ وچ ۾، وري سڄي ملڪ ۾ بي آرامي مچي ويئي. پهاڙي قبيلا، جيڪي هميشه لٽ مار ڪرڻ لاءِ تيار رهندا هئا، ميداني علائقن تي ڪڙڪڻ لاءِ تيارين ۾ مصروف هئا. ڏکڻ سنڌ جو سڀني کان وڏيڪ طاقتور سردار، مير عالي، جيڪو جوکين جو ڄام هو، جنهن انگريزن جي ڊاڪ جو سندس علائقي مان لنگهندي بچاءُ ڪرڻ لاءِ سندن پگهار قبول ڪئي هئي، ۽ جنهن ان جي بچاءُ ڪرڻ بجاءِ ٽپال کي روڪيو هو، هاڻي انگريزن جي ڪراچيءَ وارين ڇانوڻين ۾ موجود سندن فوجن لاءِ خطرو بڻجي رهيو هو. جهرڪ ۽ وڪر جي ڇانوڻين تي، جيڪي سنڌونديءَ جي ڪپ ۾ ان جي شاخن تي ٺهيل هيون، اڳيئي حملو ڪري انهن کي لٽيو ۽ ڦريو ويو هو. خشڪيءَ رستي سکر کان جنهن مددگار فوج جي اچڻ جي توقع هئي، سا ڪوچ ڪري چڪي هئي؛ ۽ جيتوڻيڪ اها ڪافي طاقتور ۽ اهڙن ڪهنه مشق پراڻن سپاهين تي مشتمل هئي، جيڪي هرقسم جي هٿيارن سان مسلح هئا، پر ان جي باوجود هن ڳالهه جو خطرو هو ته شايد شير پنهنجي سڄي طاقت سان ان جو رستو روڪڻ لاءِ اوچتو نه ان تي حملو ڪري وجهي. اها ڳالهه جنرل کي

حيدرآباد ۽ پنهنجي ڇانوڻيءَ کي انتهائي خطري ۽ مونجهاري ۾ ڇڏي سندس پيڇو ڪرڻ لاءِ مجبور ڪري وجهي ها.

سر چارلس نيپئر انهيءَ وقت جنهن صورتحال سان دوچار هو، تنهن کان وڌيڪ نازڪ ۽ خطرناڪ ٻي ڪنهن صورتحال جو تصور ڪرڻ به مشڪل آهي. قلعي اندر هن وٽ فقط چار سؤ ماڻهو هئا؛ هن جي ميداني لشڪر کي، جنهن جو تعداد لڙائي ۽ بيماريءَ سبب گهڻجي هاڻي وڃي ٻه هزار مس بچيو هو، نه فقط مورچن اندر قائم ٿيل ڇانوڻيءَ جو اسپتالن ۽ گولن ۽ بارود جي ذخيرن سميت جهازن جي دڪي جو بچاءُ ڪرڻو هو، پر انهن سان گڏ انهيءَ باغ جي به حفاظت ڪرڻي هئي، جنهن ۾ امير نظربند هئا، ۽ جنهن جي ٻاهرين ديوار جو گهيرو هڪ ميل کان به وڌيڪ هو. اهڙيءَ طرح سان اتي ٻه هزار ماڻهو موجود هئا؛ جيڪي پنهنجي رضاخوشيءَ سان نه، بلڪ ضرورت جي تحت ٽن جدا جدا جماعتن ۾ ورهايل هئا، جڏهن ته قلعو مورچہ بند ڇانوڻيءَ کان، جنهن ۾ بارود جو ذخيرو ۽ اسپتال هئي، چار ميل ۽ باغ، اڌ ميل پري هئا، ان جي ٻاهرئين طرف ڏانهن دلير ۽ جرئتمند ماڻهن جو هڪ اهڙو لشڪر ڏهہ ميل پري موجود هو، جنهن جو تعداد ڇاليهہ هزار ٻڌايو پئي ويو، جنهن جو رابطو اندرئين طرف موجود ٻارهن هزار ماڻهن سان قائم هو، جيڪي سڀ مدد ڪرڻ لاءِ تيار هئا؛ اترئين طرف کان جنهن امدادي لشڪر جي اچڻ جي اميد هئي، سو هڪ اهڙي رستي تان پيشقدمي ڪري رهيو هو، جيڪو ڏاڍو خطرناڪ هو، ۽ ان سان ايندڙ لشڪر کي دشمن ۽ آب و هوا، ٻنهي جو خوف هو، ڏکڻ طرف جيڪي به ڇانوڻيون موجود هيون، تن سڀني تي حملو ڪيو ويو هو ۽ انهن کي لٽيو ڦريو ۽ پچي ٻوريو ويو هو يا مٿن قبضو ڪري دشمن طرفان پنهنجا ماڻهو رکيا ويا هئا، ٻهاڙي علائقن جا قبيلا هٿيار بند ٿي گڏ ٿيڻ لڳا هئا، ۽ اهي هيٺ ميداني علائقن ۾

لهڻ لاءِ تياريون ڪري رهيا هئا. فوج جا ڪيچ، جوڌپور، جيسلمير ۽ ڪراچيءَ سان جيڪي به مواصلاتي رستا هئا، سي سڀ منقطع ڪيا ويا هئا، جڏهن ته سنڌو درياهه جي چوڙ وارن هنڌن، ۽ سکر سان رابطو قائم رکڻ وارن رستن جو سچو دارومدار فوجي جهازن تي هو.

قيدي اميرن، جيڪي اصل صورتحال کان بخوبي آگاهه هئا، پنهنجي فاتح جي فراخدليءَ سان فائدو وٺندي؛ ڏاڍي خطرناڪ نوعيت جي سازشن ۽ منصوبن ذريعي سنڌس دشوارين ۽ مشڪلات ۾ اضافي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. اهي پنهنجن ڏنن پرينڊڙ سردارن ۽ اتحادين ڏانهن لڳاتار پنهنجا ايلچي موڪليندا رهيا ته هو وري هٿياربند ٿي جمع ٿين ۽ دوباره لڙائي شروع ڪن؛ شير محمد سان اهي لڳاتار خط و ڪتابت ڪندا رهيا ۽ هن کي انگريزن جي ڪمزور حالت، ۽ سندس جنگي ڪاروواين لاءِ سڀني اهم نقطن کان باخبر ۽ آگاهه ڪندا رهيا. هنن انگريزي ڇانوڻيءَ جي ڀرسان واقع سندن باغ ۽ قلعي ۾ پنهنجن بلوچن کي منظم ڪيو ۽ هدايت ڪئي ته جڏهن شير محمد ۽ انهن جي وچ ۾ طئي ٿيل رٿا مطابق، شير پيشقدمي شروع ڪري، تڏهن اهي هڪ طرف قلعي جي محافظ فوجي دستن تي؛ ۽ ٻئي طرف اسپتالن تي ڪڙڪي پون، هو پنهنجين انهن سازشن جي پرده پوشي ڪرڻ لاءِ، جيڪي بهرحال انگريزي ڪمانڊر کي پوريءَ طرح معلوم هيون، انگريزي فوج جي آفيسرن ۽ سپاهين سندن ۽ سندن عورتن جي بيعزتيءَ ۽ توهين خلاف هر وقت وڏي واڪي ڪوڙيون ۽ بي بنياد دانهون ۽ شڪايتون ڪندا رهيا؛ ائين ڪرڻ ۾ سندن مقصد، هن جو ڏيان اصل ڳالهه کان هٽائڻ، ۽ سندن ئي چوڻ مطابق، ”هن جي اکين ۾ ڌوڙ وجهڻ هو،“ هنن جي طرفان جن بيعزتين جون شڪايتون ڪيون ويون، تن مان هڪ شڪايت اها هئي ته انهن جي باغ وارن محافظن کان خنجر

۽ ٻيا هٿيار کسيا ويا آهن، ڇاڪاڻ تہ جيئن تہ انهن جي وحشيپڻي جو شڪار بنجڻ لاءِ آتي ڪي ٻہ عورتون ڪين هيون، انڪري هاٿي ائين ڪيو ويو.

پهرين تہ جنرل اميرن کي نرميءَ سان انهن جي قيدين هئڻ جي حيثيت ۾ اهڙي نموني ۾ جنگ ڪرڻ ۽ سنڌن شڪايتن جي اهڙي بي باڪيءَ واري نوعيت جي انتهائي جسارت ۽ ديده دليريءَ جي خلاف تنبيهہ ڪئي، پر هن بلڪل فضول ۽ بيقائدو ڳالهايو؛ انهن جي ضد ۽ ڪوڙ جو هيئيون عجيب و غريب مثال سنڌن اصل فطرت ۽ طبيعت کي ظاهر ڪري ٿو. هنن جي محافظن کي بي هٿيار ڪرڻ کان اڳي، سر چارلس نيپئر پنهنجي عملي سان گڏجي، سنڌن باغ ۾ داخل ٿيو تہ جيئن هو انهن وٽ گڏ ٿيل بلوچن جي تعداد خلاف احتجاج ڪري، ڇاڪاڻ تہ هن انهن کي پاڻ وٽ خدمتگارن جو پورو تعداد رکڻ جي جيڪا آزادي ڏني هئي، سا فقط هندن ۽ گهريلو ٻانهن تائين محدود هئي. هن سنڌن شاميانى وٽ پهچڻ سان، جيڪو آس پاس وارن وڻن تي ٿلهو ڪپڙو لٽڪائڻ سان ٺاهيو ويو هو، هن ڏٺو تہ شاميانى واري اندرين سڄي ايراضي بلوچن سان ڀري پيئي هئي، جن جي مضبوط جسمن، خونخوار ڏک، ۽ مخصوص نموني جي ڊيل ڊول کي سمجهڻ ۾ ڪوبہ غلطي ڪري نہ پئي سگهيو؛ ٻاهران، اچا ٻہ ٽي سؤ ٻيا بلوچ بيٺل هئا. سڀ هٿيار بند هئا ۽ اهي هن جي ۽ سنڌس آفيسرن جي چوڌاري اهڙي بدتميزيءَ سان ڳپاگيهہ ڪري رهيا هئا، جو انگريز آفيسر تشدد ۽ مارڌاڙ جو انديشو محسوس ڪندي، پنهنجي بچاءَ لاءِ سوڙها ٿي بيٺا. انهيءَ حقيقت جي اهڙي خطرناڪ شهادت جي باوجود، اميرن جنرل جي اعتراض ۽ تنبيهہ تي حدکان زياده حيرت جو مظاهرو ڪيو ۽ گڏجي هڪ ئي آواز ۾ عجب و ڇان چيو، ”ڪهڙا ماڻهو! ڪهڙا بلوچ! اسان وٽ هتي تہ ٿورن هندن ۽ گهريلو نوڪرن کان سواءِ ٻيو

ڪوئي ڪونهي! ڪو به بلوچ هن باغ اندر داخل نہ ٿيندو آهي!“ پوءِ ٿي هن انهن ماڻهن کي بي هشيار ڪرايو، ۽ اميرن پنهنجي انهيءَ بيعزتي جي خلاف احتجاج ڪيو! قلعي اندر موجود بلوچن جي سلسلي ۾ اهڙي ئي قدم کڻڻ کان هن کي فقط عورتن جي حياتي وڃڻ جي خيال، مجبور ڪري روڪي وڌو.

اها دغابازي، بيعزتي ۽ بيباڪي گهڻي وقت تائين مثالي صبر سان برداشت ڪئي وئي، پر جڏهن خطرو اچي سر تي پهتو، تڏهن سپاهين ڏانهن پنهنجي فرض ادائي، ۽ قيدين سان عزت ۽ شرافت جي سلوڪ ڪرڻ جي خواهش جي درميان روڪجي بيهڻ، ڪمزوري ثابت ٿئي ها. آءٌ چوان ٿو تہ جنرل ڊگهي عرصي تائين انهيءَ قدم کڻڻ کان درگذر ڪيو، جنهن جي تقاضا اها صورتحال ڪري رهي هئي، تہ مٿان ائين سمجهيو وڃي تہ هن انهن جي خلاف اهڙو قدم انهيءَ ظلم ۽ بيرحميءَ سبب انتقام طور کنيو آهي، جنهن جي رٿا هنن ڪامياب ۽ فتحياب ٿيڻ جي حالت ۾، سائن اختيار ڪرڻ لاءِ ٺاهي هئي. نيٺ، هن فقط پنهنجي لشڪر جي سلامتيءَ جي خيال کان اميرن جي دستوري بيباڪانہ ۽ ڪوڙين شڪايتن مان هڪ جي جواب ۾ هن طرح لکي موڪليو:

”مون کي اوهان جو خط اڄوڪي ڏينهن مليو آهي. توهان کي ياد رکڻ گهرجي تہ توهان جون مير شير محمد سان هلندڙ سازشون مون کي اوهان جي خلاف گهڻو ڪجهہ ڪرڻ جي اجازت ڏين ٿيون. مون کي انهن ڪوڙن تي بہ ڏاڍو عجب ٿو لڳي، جيڪي اوهان ڳالهايو ٿا. هن کان پوءِ آءٌ اهڙي هلت کي برداشت نہ ڪندس؛ ۽ جيڪڏهن توهان بي بنياد ۽ ڪوڙين ڳالهيون ڪرڻ سان، جيئن اوهان پنهنجن اڳين ٻن خطن ۾ ڪيو آهي، مون کي وڌيڪ تڪليف ڏيندا تہ آءٌ توهان کي جيل ۾ وجهندس، جنهن جا اوهان لائق آهيو. توهان قيدي آهيو، ۽ جيتوڻيڪ مان توهان کي انهيءَ طرح قتل نہ

ڪندس، جيئن توهان پنهنجن ماڻهن کي انگريزن سان ڪرڻ جو مشورو ڏنو هو، پر ان جي باوجود مان توهان کي زنجيرن ۾ جڪڙي جهاز تي چاڙهي ڇڏيندس. اي شهزادا، توهان کي اهو سبق سکڻ گهرجي ته جيڪڏهن قيدي انهن جي خلاف سازش ڪندا، جن کين فتح ڪيو آهي، ته پوءِ اهي پاڻ کي خطري ۾ وجهندا. چپ چاپ رهو، نه ته توهان کي پنهنجي غلطيءَ جو نتيجو ڀوڳڻو پوندو. توهان جي دوست مير شيرمحمد، توهان جي قسمت جي فيصلي بابت گورنر طرفان آيل خط کي مون تائين پهچڻ کان روڪي ڇڏيو آهي، جو هن جا سپاهي اسان جي ڊاڪ کي رستي ۾ روڪين ٿا. هو هڪ تمام ڪمزور ماڻهو آهي، ۽ جلد ئي پاڻ کي تباهه و برباد ڪرائيندو؛ ۽ ساڳيءَ طرح توهان به پاڻ کي اهڙي ئي طرح برباد ڪرائيندا، جيڪڏهن توهان پنهنجي انهيءَ مقدر آڏو وڌيڪ خاموشيءَ سان آڻ مڃي نه رهندا، جيڪو توهان تي خود توهان جي بي سمجهيءَ واري غلطيءَ توهان تي مسلط ڪيو آهي. هن کان پوءِ مان توهان جي ڪنهن به خط جو جواب ڪونه ڏيندس، ڇو ته اهي بلڪل ڪوڙين ڳالهين ۽ بي بنياد الزامن جو اجايو ورجاءُ آهن."

آخرڪار جڏهن هن ڏٺو ته انهن جي سازشن جو سلسلو هلندو ئي رهي ٿو، ۽ جڏهن شير ايترو ويجهو هليو آيو، جو لڙائي اٽر ٿي پيئي، هن کين جنگي جهازن تي موڪلي ڏنو، پر کين زنجير نه پارايا.

انهيءَ خط کي پارليامينٽ ۾ انهن ماڻهن جن جنرل لاءِ شڪرادائي جي ٺهراءَ جي مخالفت ڪئي هئي، هن ڪري ننديو آهي ته اهو خط قيدين ڏانهن اختيار ڪيل سختي ۽ شوخيءَ جو اهڙو مثال آهي، جنهن جهڙو اڳي ڪڏهن نه ٻڌو ويو؛ يقيناً، نيپولين ۽ سندس پهاڙيءَ وارو قيدخانو هنن جي يادگيرين مان پوريءَ طرح ميسارجي ويو هوا ۽ هڪ تازي اشاعت ۾ ان جي بدنامي هيئن ڪئي ويئي آهي ته

ان ۾ شرافت جو عنصر موجود ڪونهي. ٿي سگهي ٿو ته اها انتظار ڪندڙ هڪ عورت جي شرافت هجي، پر هڪ عام سمجهه واري ماڻهوءَ جي شرافت يقيناً نه هجي ها؛ نه وري اها جنون جي شرافت ٿي هجي ها، ڇاڪاڻ ته خود لامتناهي جو ڪوئي بانڪو به اهڙي گجي دار جذبي جي اجازت نه ٿو ڏي! جيڪو ماڻهو وڙهي ۽ هارائي ٿو، سو ان کان پوءِ پنهنجي فاتح جي رحم و ڪرم تي آهي، چاهي ته ماريس چاهي ته بچائيس. تهذيب ماڻهن کان رحم ڪري ڇڏي ڏيڻ جي تقاضا ڪري ٿي، پر ان سان هي شرط تسليم ٿيل هوندو آهي ته اهڙو ماڻهو، جنهن تي رحم ڪيو وڃي ٿو، وڌيڪ دشمني رکڻ جو خيال ڇڏي ڏيندو. هن کي لڪل يا ظاهري طور انهن ماڻهن جي زندگيءَ ۽ عزت جي خلاف سازش ڪرڻي ناهي، جن کيس زندگي بخشي آهي. هن کي فاتح جي فراخدلانه هلت مان اهو فائدو وٺڻو ناهي ته هو سندس دشمن کي هن جي انهيءَ لشڪر جي ڪمزورين کان باخبر ڪري، جنهن جي پناهه ۾ هو رهي ۽ گذاري رهيو آهي، جن کي ان تي نوان حملا ڪرائي ان جي تباهيءَ لاءِ سازش ڪرڻي ناهي، نه ئي کيس اهڙي مقابلي جي دوران دغا ڪري سندس دشمن جي مدد ڪرڻي آهي. اهڙا ڪم قيديءَ جي نوعيت کي بدلائي ان کي هڪ جاسوس، غدار ۽ قاتل جي حيثيت ڏين ٿا. ان ڪري سر چارلس نيپئر جو اهو خط ڪنهن طرح به سخت يا خونخواري وارو ڪونه هو، نه ئي اهو شرافت جي عنصر کان خالي ۽ عاري هو، بلڪ اهو ته انهن ماڻهن لاءِ، جن جون زندگيون هو بلڪل حقي واجبي طور ختم ڪري ٿي سگهيو، فراخدلانه ۽ رحم وارو ڇتاءُ ۽ درگذر جو هڪ اشارو هو. انهن کي ته بنان ڪنهن هڪ ۽ اطلاع جي گولي هڻي ماري ڇڏڻ بلڪل سڌو سادو انصاف جو ڪم هجي ها.

پر آهي تہ ”معزول ڪيل شهزادا“، ”شان و شوڪت وارا مظلوم“، ”سر چارلس نيپئر کان اڳي ويل سڀني پوليٽيڪل ايجنٽن جا دوست“، ”مظلوم روئيندڙ مصيبت جا ماريا“، مصيبت ۾ شاندار، گهريلو جذبن وارا، ۽ سنڌن عزيزن سان دلي لڳاءُ رکندڙ هئا. اهڙن نرم ۽ قياس پرين لفظن ۽ اصطلاحن سان سنڌن قسمت تي، اهڙن ماڻهن طرفان افسوس ڪيو پئي ويو، جيڪي لارڊ ايلنبرو طرفان سنڌ جي ڏلن ڪي ڪليڪٽرن، سيڪريٽرين، پوليٽيڪل ايجنٽن ۽ ڊئريڪٽرن جي اقربا پرورين جي ٻين طريقن سان لٽڻ ۽ ڦرڻ کان روڪجي ويا هئا. دراصل هندستان جي روزانہ اخبارن ۽ انگلنڊ جي پريس جي ڪجهہ حصي جي اهڙي ئي دانهن ۽ فرياد رهي آهي؛ اهڙي ئي فرياد ۽ مذمت هائوس آف ڪامنس ۽ انڊيا هائوس ۽ ڊئريڪٽرن جي ٻي نام قلم هلائيندڙ منافقن جي تحرير ڪيل صفحن ۾ ڏيندي رهي آهي. پر هاڻي اميرن جي اصل هلت چلت ۽ حقيقي اخلاقن تان پردو کنيو ويندو تہ جيئن انهن جي سلسلي ۾ صحيح فتويٰ صادر ڏئي سگهي. ان کان پوءِ راءِ عامہ اهو فيصلو ڪندي تہ سر چارلس نيپئر انهن شهزادن سان جيڪا هلت ڪئي، سا انگريزن جي فراخدلي، سخاوت ۽ عزت سان غداري هئي يا نہ!

اچو تہ سڀ کان اول انهن جي خودمختيار حاڪمن طور هنن جي لياقتن کي جاچيون.

امير ترار کان علاوه ٻئي ڪنهن بہ قانون ذريعي حڪومت نہ ڪندا هئا. بلوچ قوم جا ماڻهو، سنڌن لشڪر هئا؛ سنڌي قوم جا ماڻهو ۽ هندو سنڌن رعايا ۽ ظلم جا نشانا هئا. مياڻيءَ جي جنگ تائين، ڪوبہ بلوچ آزاديءَ سان ڪنهن بہ سنڌيءَ يا هندوءَ کي پنهنجي فائدي يا خوشيءَ خاطر بنا ڪنهن ڊپ ڊاءَ جي ماري سگهندو هو. انهيءَ آزاديءَ تي وسيع پيماني تي

عمل ڪيو ويندو هو، خصوصاً اهڙين حالتن ۾، جتي عورتن جو معاملو درپيش هوندو هو.

امير وڏي پيماني تي غلامن جو واپار ڪندا هئا، ۽ ساڳيءَ طرح سنڌ جا جاگيردار ۽ سردار به اهو ڪاروبار درآمد خواه برآمد طور ڪندا هئا.

هنن پنهنجا شڪارگاهه ٺاهڻ لاءِ، سٺ سالن کان به گهٽ عرصي اندر انتهائي آباد ۽ زرخيز ملڪ جي چوٿين کان وڌيڪ حصي کي، جيڪو ڊيگهه ۾ ذري گهٽ پنج سؤ ميل ۽ ويڪر ۾ هڪ کان وٺي ٻي سؤ ميل آهي، ويران ۽ تباه و برباد ڪري ڇڏيو هو. ۽ اٺن سالن کان به گهٽ عمر واري شهزادي لاءِ هڪ اهڙو شڪار گاهه ٺاهڻ لاءِ، اهي سڄن سارن ڳوٺن کي بنا ڪنهن رنڊڪ ۽ رحم جي جذبي جي اهڙي آزاديءَ سان ويران ڪري ڇڏيندا هئا، جو هڪ انگريز هاري ساڳيءَ جي مکين جي ماناري کي به ايتري بيدرديءَ سان دونهون نه ڏيندو آهي. اهي هندن ۽ ٻين واپارين کان پئسا ڪڍڻ لاءِ ڪين عذاب ڏيندا هئا ۽ سندن عضوا وڍائي ڇڏيندا هئا. اهي مزوري ڪندڙن ۽ ڪاريگرن کي پنهنجي لاءِ انهن ٻي طريقن سان ٻن پئسن جي روزاني اجرت تي ڪم ڪرڻ لاءِ مجبور ڪندا هئا، جڏهن ته انهن جو ڪم انهيءَ کان ڏهوڻي اجرت لائق هوندو هو، ۽ اڪثر حالتن ۾ ته انهن سان ايتري معمولي اجرت جي حساب ڪتاب ۾ به دوکيبازي ڪندا هئا. اهو ظلم و ستم هنن ايتريءَ ته حد تائين روا رکيو هو، جو جڏهن سر چارلس نيپئر سنڌ تي قبضو ڪيو، تڏهن مشڪل ئي ڪو رازو، واڍو يا ڪو ٻيو دستڪار ملڪ ۾ ملي ٿي سگهيو، سڀ پنهنجا هنر پاڻ سان کڻي ڏورانهن ملڪن ڏانهن ڀڄي ويا هئا. امير واپار تي به بندشون ۽ رڪاوٽون وجهندا هئا، ۽ واپارين ۽ تاجرن سان ظلم ڪندا هئا، ڇاڪاڻ ته اهي ڌارين

جي موجودگيءَ کي هين ڪري ناپسند ڪندا هئا ته متان اهي سندن حڪومت ۽ پين شهزادن جي حڪمرانيءَ جي نموني کي هڪ ٻئي سان پيٽي ڏسن. ڪين هن ڳالهه جو ڊپ لڳل هوندو هو ته متان انهن جي رعايا کي اها ڳالهه پڌائي وڃي ته اهي جيڪي عذاب برداشت ڪري رهيا آهن، سي سنڌ کان ٻاهر ٻئي ڪنهن به ملڪ ۾ ڪينهن، جڏهن ته سندن ملڪ سڄي ايشيا جي ملڪن ۾ سڀني کان وڌيڪ زرخيز ۽ گهٽي کان گهٽي مصيبت ۾ مبتلا آهي. سڀ کان آخر، انهن سنڌو نديءَ مان ڪڍيل هڪ وڏي واهه جو پاڻي هن مقصد سان ڇاڻي ٻجهي بند ڪيو، ته جيئن سندن پاڙيسري ملڪ ڪڇ جي بادشاهيءَ جي آباديءَ ۽ سرسبزي تباه و برباد ٿئي، جنهن جي آبپاشي انهيءَ واهه جي پاڻيءَ ذريعي ٿيندي هئي.

”هنن جي حڪومت جهڙي ظالم نوعيت جي ٻي ڪابه حڪومت شايد سڄي دنيا ۾ ڪانهي،“ اهي هئا سر هينري پاٽنجر جا الفاظ.

”هيءَ هڪ فولادي مطلق العنان قسم جي حڪومت آهي،“ سر اليگزينڊر برنس لکيو.

”هنن ۾ وحشين جون سموريون خرابيون ته موجود آهن، پر انهن جي خوبين مان ڪا هڪ به منجهن ڪانهي“، اها هئي راءِ سرماسٽوئرٽ ايلفنسٽن جي، جنهن جي انهيءَ راءِ کي وڏي فهم و فراست جي اختياري ۽ ان سان گڏ وسيع پئماني جي ۽ پوري پوري ڇاڻ جي حمايت حاصل آهي.

ميجر آئوٽرام هنن جي حڪومت کي ”بزرگن ۽ قديم زماني جي نبين واري حڪومت“ سڏيو.

پر خدا تعاليٰ سنڌ جي آباد سرزمين کي، ان جي زرخيزيءَ جي سڀنيءَ جيوڙن سان سنڌو نديءَ جي پاڻيءَ کي

ڦهلائي محض هن لاءِ سر سبز و آباد ڪونہ ڪيو هو تہ اها وحشي اميرن جي عياشيءَ جو بوجهہ پنهنجي مٿان هميشہ لاءِ ڪٽي هلي؛ البت اهي پاڻ ائين ئي سمجهي رهيا هئا، پر سنڌن انهيءَ ڳالهہ ڪي ختم ڪندڙ ۽ ان لاءِ انتقام وٺندڙ هن جو ڳرو هٿ ميانيءَ ۾ مٿن پئجي ويو.

انسانن جي حيثيت ۾ هنن جا ڪم، حڪمرانن طور سنڌن هٿان سرزد ٿيندڙ ڪمن جي ڀيٽ ۾ اڃا بہ وڌيڪ ظالمانہ نوعيت جا هئا.

هنن پنهنجا زنانا انهن نوجوان ڇوڪرين سان ڀري ڇڏيا هئا، جن کي زوريءَ سنڌن عزيزن کان جدا ڪيو ويو هو، ۽ جن کي ان کان پوءِ وري ڪڏهن بہ پنهنجن مائٽن سان ملڻ نہ ڏنو ويندو هو، ۽ انهن پنهنجن سڀني سردارن ۽ اميرن کي ائين ڪرڻ جي ڇوٽ ڏيئي ڇڏي هئي. انهن ڇوڪرين سان ڪهڙو سلوڪ ڪيو ويندو هو؟ جواب طور هيءَ هڪ ڳالهہ چوڻ ئي ڪافي ٿيندي تہ جڏهن اميرن کان حڪومت کسجي ويئي، تڏهن انهن عورتن سان ڪا هڪ بہ، خواه اها پوڙهي هئي يا جوان، ماءُ، زال يا سريت، ڪا بہ هنن سان گڏ بمبئي وڃڻ لاءِ تيار ڪانہ ٿي؛ ايتري تہ هنن کان ڪين نفرت هئي! ۽ انهيءَ نفرت ۽ حقارت لاءِ انهن وٽ چڱائي سبب هئا. امير ۽ سنڌن سمورا سردار انهن عورتن سان اهڙيون تہ ناجائز حرڪتون ڪندا هئا، جو جيڪڏهن اهي عورتون بعد ۾ اميرن ۽ سردارن جي صحبت کان دور نہ پڄن ها تہ پوءِ ائين سمجهڻ ۾ اچي ها تہ اهي عورتون نہ، پر ڪي جنڙيون يا شيطان هيون!

جيڪڏهن ڪنهن بلوچ جي دل ۾ انهن جي بيوفائي جو ٿورو بہ شڪ پوندو هو تہ هو ان جو ڪو ثبوت ڪونہ ڳوليندو هو، پر ڇوڪريءَ جي پيءُ يا ماءُ کان سنڌن ڌيءَ

ڪي وارن کان جهلائي پاڻ هن جو گلو ڪاٽيندو هو يا ترار سان ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيندو هو. ڪو ٿورو به تڪرار يا نافرماني يا طبيعت جي ناراضگيءَ جو اظهار، انهيءَ بدنصيب ڇوڪريءَ جي نڪ يا ڪنن ڪي چاقوءَ سان وڍي ڇڏڻ لاءِ ڪافي کان وڌيڪ سبب سمجهيو ويندو هو.

امير ۽ سنڌي سردار پنهنجن سڀني ناجائز ٻارن کي ماري ڇڏيندا هئا؛ وٽن اهو ئي قاعدو هو؛ ۽ عام طرح هو اهوئي قانون پنهنجين جائز ڄايل ڌيئرن سان به لاڳو ڪندا هئا.

۽ اهي راڪاس پنهنجن ٻارن کي ڪهڙي نموني ۾ ناس ڪندا هئا؟ اڳ ۾ ته اهي ڪچن ٻارن کي ڪيرائڻ لاءِ مائرن کي دوائون پيئاريندا هئا؛ جيڪڏهن اهي بي اثر ثابت ٿينديون هيون ته پوءِ هو پاڻ ٻارن کي ڄمندي ئي پنهنجن هٿن سان پاڻ ٿيمون ڪري ڇڏيندا هئا؛ پر گهڻو ڪري اهي انهن ٻارن کي وهاڻن يا گادين جي هيٺان رکي پاڻ انهن جي مٿان ويهي تماڪ ۽ شراب نوشي ڪندا رهندا هئا، ۽ هڪٻئي سان پنهنجي انهيءَ جهنمي ڪارروائي بابت چرچا گهڻا ڪندا هئا، جڏهن ته ويچارا معصوم ٻار انهن جي هيٺان ٻوساٽجي مرندا هئا! اچا ته اها ڳالهه سندن اهڙين ڪارستانين جي آخري حد ڪانه هئي. اهي ظالم ويچارين عورتن کي پنهنجن ٻارڙن جي موت تي روئڻ ڌوئڻ جهڙن ڪمن لاءِ، جن کي اهي سندن ڏوهه سمجهندا هئا، غيرانساني نمونن ۾ سزائون ڏيندا هئا. حيدرآباد واري نصير خان وٽ، جنهن کي انهيءَ سڄي ولر ۾ ٻين سڀني کان وڌيڪ فراخدل ۽ حد کان وڌيڪ انسانيت وارو چيو ويندو آهي، سندس زناني ۾ هڪ ڇهبڪ هوندو هو، جيڪو خاص طرح عورتن کي سڌو ڪرڻ لاءِ هو؛ اهو ڇهبڪ پتل جي پٽين وڪوڙيل تارن جو آهي! اها ڪا ڏند ڪٿا ڪانه آهي! ان جو استعمال يقيني امر آهي. اهو ڇهبڪ هن وقت جنرل جي قبضي ۾ آهي، جنهن کي هو

مالِ غنيمت ۾ هٿ آيل پنهنجين انتهائي قيمتي شين مان هڪ سمجهي ٿو: اهو ڇهبڪ کيس ٻڌائي ٿو ته هن بدمعاش جي جهڪيل گردن تي پنهنجو پير رکي کهڙو نه نيڪيءَ جو ڪم ڪيو!

امير اهڙا شهزادا هئا: اهڙا هئا اهي مڙس ۽ پيئر. ڇا، اهي عزيزن ۽ دوستن طور انهيءَ کان بهتر هئا؟

اهو ڏيکاريو ويو آهي ته هنن کيئن نه جنگ جي سببن طور، رستم سان ڪيل مبينه بي انصافين ڪي، جيڪو متعدد گهراڻن جو بزرگ سردار هو، وڏي ۾ وڏو سبب بنائي پيش ڪيو هو: ڪيئن نه هنن ميجر آئوٽرام اڳيان انهيءَ ڳالهه تي زور ڏنو هو ته انگريزي حڪومت جي مطالبن جي سندن پاران مخالفت جو سبب، ۽ واحد سبب ٽالپر گهراڻي جي انهيءَ بزرگ ۽ معزز شخص لاءِ سندن دلين ۾ رحم ۽ قياس جو جذبو ئي آهي؛ ۽ ڪيئن نه آئوٽرام حيرت انگيز ساده دليءَ سان هنن تي اعتبار ڪيو هو! اهڙي حالت ۾ هيءَ توقع ڪرڻ گهرجي ته اهڙي وقت ۾ جڏهن وڏي چمار ۽ بدبختيءَ هن کي هرچيز کان محروم ڪري ڇڏيو، تڏهن انهن جي دلين ۾ هن لاءِ رحم جو ڪجهه عنصر موجود هوندو. اهي پنهنجن حيدرآباد وارن محلن کان ٻاهر نڪري مياڻي جي ميدان ۾ جنگ لڙڻ لاءِ نڪتا ته پاڻ سان هٿيارن کان سواءِ ٻي ڪابه شيءِ ساڻ ڪٿي نه ويا هئا. هو ٻري کان سفر ڪندو، ڏکيءَ پاڄ کان پوءِ، ۽ ريگستان ۾ مختصر قيام ڪرڻ بعد هنن تائين پهتو هو: هو پاڻ سان پنهنجو سڄو خزانو ۽ گهريلو ساز و سامان اٺن تي ڪٺائي آيو هو. لڙائي ۾ هن سڀڪجهه وڃايو. فاتحن امير جي ڇانوڻيءَ تي قبضو ڪيو ۽ جڏهن شام وقت هڪ ڪوڙي افواه، ته بلوچ وري لڙائي ڪرڻ لاءِ واپس اچي رهيا آهن، کين پريشان ڪري وڌو، تڏهن جنرل نئين سر لڙائي شروع ڪرڻ لاءِ ميدان صاف

ڪرڻ خاطر قبضي ۾ آيل ڇانوڻيءَ کي باهه ڏيئي ساڙي ڇڏڻ جو حڪم ڏنو ۽ اهڙيءَ طرح رستم وٽ ڪوبه وسيلو باقي نه بچيو.

هن کي ڀين شهزادن سان گڏ سنڌونديءَ جي ڪناري واري باغ ۾ موڪليو ويو. پنجاسي سالن جو اهو بزرگ شخص، جنهن جي اڇي ڏاڙهيءَ جا وار هوا ۾ لڏي رهيا هئا، سنڌ جي سج جي تپش ۾، بنا ڪاڏي پيتي جي ۽ بغير ڪنهن نوڪر چاڪر جي، اگهاڙي مٽي سان، اس ۾ اڪيلو ويٺو رهيو، ۽ هن کي ليٽڻ لاءِ نه ڪو غاليچو هو ۽ نه ڦراسي؛ نه ئي ڪپڙن جو ڪو جوڙو ميرن ڪپڙن مٽائڻ لاءِ ساڻ هيس؛ وڏي ڳالهه ته هو بيمار به هو، آتي هو اهڙي حالت ۾ ويٺو هو؛ هائو، اڄ چوان ٿو ته هو ڀين اميرن جي آنهيءَ رنگارنگي ۽ چمڪندڙ شامياني جي ٻاهران هڪ سوالي وانگر ويٺو رهيو جيڪو عيش ۽ آسائش جي هر قسم جي اهڙي سامان سان ڀريل هو، جيڪو انهن جي قريبي محلاتن مان اچي ٿي سگهيو؛ ان جي باوجود هن کي ڪنهن به ماڻهوءَ اندر اچڻ لاءِ نه چيو، ۽ نه ئي ڪو هن کي اندر وڃڻ جي اجازت ڏيئي رهيو هو. جڏهن هن پناهه لاءِ عرض ڪيو، تڏهن ڪيس ڪنهن به مدد ڪانه ڪئي، ڪنهن به ڪيس ڪپڙن جي جوڙي ڏيڻ، يا پئسن يا ڪاڏي پيتي جي آڇ ڪئي. هو ته ڪيس ڪاڏي پچائڻ لاءِ برتن به اڌارا ڏيڻ لاءِ تيار نه هئا، نه وري ڪيس نماز پڙهڻ لاءِ ڪو مُصلو ئي عارضي طور ڏيڻ لاءِ آماده ٿيو. هو ذري گهٽ مرڻ تي هو، جڏهن جنرل ۽ سندس عملي جي ماڻهن هن کي هڪ تنبوءَ ۾ غاليچا، ڪپڙا، ڪاڏي رڌڻ پچائڻ جا برتن، ڪاڌو ۽ غنيمت جي مال مان ڪجهه پئسا ڏنا. چنانچه، انهيءَ واقعي ۾ ڪافي شهادت ۽ ثابتي موجود هئي ته هنن رستم جي خاطر لڙائي ڪانه ڪئي هئي.

پر، انهيءَ پوڙهي امير پاڻ پنهنجي گهراڻي وارن سان ڪهڙو سلوڪ روا رکيو هو؟ سندس ڀاءُ، علي مراد اجا ننڍو ٻار هو، جڏهن سندن والد گذاري ويو. اهو والد هن کي رستم جي حفاظت ۾ سنڀال ۾ ڏئي ويو؛ ۽ بعد ۾ ڪنهن تڪرار ۽ تنازعي جي امڪان کي روڪڻ لاءِ قرآن (شريف) ۾ هڪ وصيت نامو پوري وضاحت سان لکيو ويو. انهيءَ ۾ صاف طور لکيل هو ته هرهڪ پٽ جو حصو ڪهڙو ۽ ڪيترو هوندو، پر رستم ۽ سندس هڪ ٻئي ڀاءُ، جيڪو انهيءَ وقت پورو مرد هو، پنهنجي ننڍي ڀاءُ علي مراد کي دغا سان سندس جائز وراثت کان محروم ڪيو. جڏهن هو وڏو ٿيو، تڏهن هن کي اهو نقصان معلوم ٿيو، جيڪو سندس ڀائرن هٿان ڪيس پهتو هو، ۽ جيئن ته هو جوشيلو ۽ جذباتي نوجوان هو، انڪري هن هڪدم هڪ وڏو لشڪر جمع ڪيو ۽ ان جي قيادت ڪندي، هن پنهنجو جائز حق طلب ڪيو. اهو واقعو سن ١٨٣٨ع جو آهي؛ هو ايتريقدر مضبوط هو، جو هٿيارن جي وسيلي سندس مقابلو ڪرڻ آسان ڪونه هو؛ پر رستم هن کي سندس کوٽ واپس ڏيڻ جو وعدو ڪري، ۽ انهيءَ باري ۾ قرآن (شريف) ۾ وعدي وفا ڪرڻ جي تحرير لکي، علي مراد کي، جيڪو هڪ امير جي حيثيت ۾ حد کان وڌيڪ فراخدل طبيعت جو مالڪ آهي، پنهنجي لشڪر کي فتح حاصل ڪرڻ کان پوءِ ڇڙوڇڙ ڪرڻ تي آماده ڪري ورتو؛ ۽ پوءِ هن تي بيوقوف هئڻ طور کلڻ شروع ڪيو. جڏهن آڪلئنڊ واري عهدنامي جي توثيق ڪئي ويئي؛ تڏهن انهيءَ نئي عهدنامي جي پيش نظر، هيءُ تڪراري مسئلو به انگلو انڊين گورنمينٽ ڏانهن فيصلي لاءِ موڪليو ويو؛ اهو فيصلو علي مراد جي حق ۾ ٿيو. چنانچہ، هيءُ اندازو معقول طور ڪري سگهجي ٿو ته انهيءَ انصاف لاءِ احسانمنديءَ جي احساس هن کي انگريزن سان ڪيل اتحاد ڏانهن سچو رکيو.

سر چارلس نيپئر، هنن جي بيوفائين ۽ بدعهدين، سندن خوفناڪ حڪومت، ۽ اڃا به وڌيڪ ڏهڪائيندڙ ڪمن جي پوري ڇا ڻ هڻ ڪري ٿي اميرن کي پورو پورو بدمعاش سڏيو هو، ۽ هن ڳالهه تي پنهنجي مڪمل اطمينان جو اظهار ڪيو هو ته هنن کي معزول ڪيو ويندو.

پر چيو ويو ته سندن رعايا کي هنن سان محبت هئي، ۽ اهي مرڻ گهڙيءَ تائين هنن لاءِ وڙهيا! سچ آهي ته بلوچن هنن لاءِ جنگ ڪئي. هنن پنهنجين پگهارن لاءِ، لٽ مار ڪرڻ لاءِ لڙائي ڪئي، ۽ جيئن ته اهي به مذهبي جنوني هئا، انڪري فرنگين کي ڪافر سمجهي ڪانئن نفرت ڪندا هئا. اهو غلط آهي ته هو اميرن جي محبت ڪان وڙهيا، ۽ انهيءَ ڳالهه جي ڪوڙي هئڻ جي ثابتي اڄها هيءَ آهي: رستم جا پٽ ۽ پاٽنيا، جن جو تعداد شايد ٽيهاڪو کن آهي، اڄ ڏينهن تائين آزاد آهن. هنن سنڌونديءَ جي ساڄي ڪپ وارن پهاڙي قبيلن کي ٻيهر جنگ شروع ڪرڻ لاءِ منت ميڙ ڪرڻ جو سلسلو اڄ تائين بند نه ڪيو آهي، پر ان هوندي به هو هڪڙي بلوچ کي به سندن مفاد خاطر هٿيار کڻي لڙائي ڪرڻ لاءِ آماده ڪري نه سگهيا آهن. انهن مان گهڻائي وحشي درحقيقت جبلن تان لهي ميداني علائقن ۾ پنهنجين قديم رسمن مطابق، لٽ مار ڪرڻ لاءِ آيا آهن، پر انهن مان ڪوبه معزول ٿيل شهزادن خاطر وڙهڻ لاءِ ڪونه آيو آهي. نه وري معزول ٿيل شهزادن مان سڀني کان بهترين شهزادو، شير محمد ٿي پنهنجي خزاني وڃائڻ کان پوءِ هڪ سؤ ماڻهن کي به تيار ڪري ميدان ۾ آڻي نه سگهيو آهي، حالانڪ جڏهن سندس خزانو اڃا موجود هو، تڏهن هو لڙائي لاءِ ٽيهن هزارن جو لشڪر آڻي ميدان ۾ ٻيهاري سگهيو هو.

۽، جيڪڏهن جنگجو قبيلا اميرن جي گهراڻي کي گاديءَ تي بحال ڪرائڻ لاءِ هٿيار کڻڻ به ها، ته سنڌن اهو ڪم معقول نه ٿئي ها. بلوچ، اميرن جا سپاهي هئا ۽ سنڌي ماڻهو هنن جي رعايا ۾ شامل هئا. سپاهين طور بلوچ جنهن نموني سان لڙيا، سو قابلِ داد هو. ڪين فتح جي توقع هئي، ۽ اهي فطري طور بهادر ۽ پنهنجي فوجي شهرت جا شوقين آهن، پر اهو ممڪن ڪونه هو ته اهي بزدل اميرن لاءِ پنهنجين دلين ۾ حقيقي محبت رکن ها، جن کي هنن جي خوف کان سواءِ، ٻي ڪنهن به نموني سان هنن لاءِ، ڪنهن انتهائي ذليل ۽ نيچ سنڌيءَ جي مقابلي ۾ به، جن کن نهايت ظالمانه طريقي سان بدصورت بنائيندا هئا، ڪا خاص پرواهه ڪانه هوندي هئي. انهيءَ ڳالهه لاءِ ثابتي موجود آهي. جيڪي ماڻهو اهڙي جرئت ۽ دليريءَ سان ميدانيءَ ۾ وڙهيا، فقط ٿي ڇٽا جيئري حالت ۾ قيد ٿيا، ۽ اهي بڇري طرح زخمي ٿيل هئا. انهن کي انگريزن جي فوجي زخمين سان گڏ درياءَ جي ڪپ تي واقع مورچه بند ڇانوڻيءَ واري اسپتال ڏانهن نيو ويو هو، جيڪا اميرن واري باغ جي بلڪل ويجهڙائي ۾ هئي. اهڙو ڪو به نوڪر چاڪر يا خدمتگار هٿ نه پئي اچي سگهيو، جيڪو انهن جي ٻولي ڳالهائي ۽ سمجهي سگهي ها. سر سي. نيپئر، جنهن کي انهن ماڻهن جي سڌر ۾ دلچسپي هئي، پاڻ اميرن کي هيءَ عرض ڪرڻ لاءِ ويو ته هو پنهنجن زخمي سپاهين جي مدد ڪرڻ لاءِ ڪنهن بلوچ کي انهن ڏانهن موڪلي ڏين. هرگز نه! پوءِ ته هن انهن کي ائين ڪرڻ جو حڪم ڏنو، جنهن تي هنن هڪ ماڻهوءَ کي هن وعدي سان موڪلي ڏنو ته کيس ڏي اڏيلا روزاني اجرت ملندي! ٻئي ڏينهن تي انهيءَ شڪايت ڪئي ته هو ايتري قليل رقم ۾ وقت گذاري نٿو سگهي. اميرن کي چيو ويو ته هن کي ڪجهه وڌيڪ پئسا ڏنا وڃن. هنن جو

جواب هو، "نه، اها رقم تمام گهٽي آهي؛ اسان وٽ پئسا کينهن." ان تي اهو ماڻهو پنهنجي چارج ڇڏي پڄي ويو، جنهن کان پوءِ انهن ويچارن زخمين جي سموري سار سنڀال انگريزي فوج جي سپاهين ڪئي. هائي، پلي ته انهيءَ ٽولي جا ماڻهو انهن بزرگ شهزادن تي ويهي ماتم ڪن، ۽ انهيءَ ماڻهوءَ جي بدنامي ڪن، جنهن انهن کي شڪست ڏيڻ ۽ معزول ڪرڻ سان انگلنڊ جي شهرت ۽ شان و شوڪت ۾ اضافو آندو آهي.

باب پنجون

مارچ ١٨٤٣ع

شير محمد، جڏهن مياڻيءَ واري لڙائي جي خبرچار پڌي، تڏهن هن، جيئن اسان ڏٺو آهي؛ خوف ۽ هراس جي پهرين گهڙيءَ ۾، جنرل ڏانهن نيازمندانہ پر ڪوڙو پيغام موڪلي ڏنو. انهيءَ جي جواب ۾ هوند انگريزن جي گهوڙيسوار فوج کي حملي ڪرڻ جو حڪم ڏنو وڃي ها، جيڪڏهن ميجر آئوٽرام مداخلت نہ ڪري ها، ۽ جنگ جي ضرب هٽڻ بدران هيٺيون خط نہ لکائي موڪلي ها:

”توهان جو عيوضي، سيد امام بري، مون وٽ اوهان جو پيغام کڻي آيو، جنهن ۾ چيل هو تہ اوهان صاحب انگريزن جا دوست آهيو، ۽ لڙائي جي دوران اوهان پنهنجي لشڪر سان پنهنجي سرحد کان ٻاهر نہ آيا هئا؛ انهيءَ ڪري مون کي اوهان صاحبن جو پيغام پسند آهي. هاڻي اهو ضروري آهي تہ اوهان وٽ جيڪو لشڪر موجود آهي، تنهن کي ڇڙوڇڙ ڪريو ۽ پاڻ سان لشڪر جي صورت ۾ ماڻهو نہ رکو؛ ۽ جيڪڏهن مون ڏٺو تہ اوهان صاحبن ڪو لشڪر ڪٺو ڪيو آهي تہ ان صورت ۾ آءٌ مٿن هڪدم حملو ڪندس. جيڪڏهن توهان پنهنجين فوجن کي منتشر ڪندا ۽ ڪنهن کي بہ پاڻ وٽ باقي نہ رکندا، تہ پوءِ آءٌ اوهان کي انهيءَ ساکي نظر سان ڏسندس، جنهن سان هن کان اڳي ڏسندو هوس- يعني انگريزن جو دوست ۽ اتحادي“

انهيءَ چتاءَ ڪوبه اثر پيدا نه ڪيو؛ شير محمد کي پنهنجي هٺي وچڻ جو وقت ملي ويو هو، ۽ هن وقت سندس ڌيان پنهن معاملن تي مرڪوز هو. قيدي امير انگريزن جون فوجون ڏسي چڪا هئا ۽ انهن هن کي سندن عددي ڪمزوريءَ کان باخبر ڪري ڇڏيو هو؛ انهيءَ ڪري هو برابر ميدان ۾ موجود رهيو ۽ پنهنجي چوڌاري انهن مغرور بلوچن ۽ ٻين اهڙن جنگجو ماڻهن کي جمع ڪرڻ ۾ مصروف هو، جن مياڻيءَ جي لڙائي ۾ حصو نه ورتو هو؛ ڇو ته انهن کي معلوم هو ته هن وٽ خزانو موجود آهي، جلد ئي هو ويهه هزار هٿيار بند جنگي جوانن جي مهنداري ڪري رهيو هو؛ جاسوس انهن جو تعداد چاليهه هزار ٻڌائي رهيا هئا؛ پر درحقيقت هن جي لشڪر جو تعداد گهٽ وڌ ٿي رهيو هو، ڇاڪاڻ ته ايترن سارن ماڻهن کي پگهارن تي رکڻ جي طاقت يا خواهش نه هئڻ ڪري، سندس لشڪر مان وڏا وڏا ٽولا، رکي رکي لٽ مار ڪرڻ لاءِ هليا ويندا هئا؛ انهيءَ نموني سان ئي جهرڪ ۽ وڪر ۽ ڪن ٻين هنڌن تي ڪين نقصان برداشت ڪرڻو پيو. باقي جيڪي ماڻهو هن وٽ رهيا، جن جو تعداد اٽڪل ڇهويهه هزار ڪن هو، هن هڪدم حيدرآباد ڏانهن ڪوچ ڪيو، ۽ جيئن گڏريل باب ۾ ڏيکاريو ويو آهي، هن جو قيدي اميرن سان مسلسل رابطو قائم هئڻ ڪري، هن حملي جو هيٺيون خاڪو تيار ڪيو: قلعي تي هن جي لشڪر جي ڪجهه حصي سان حملو ڪرڻو هو، ۽ قلعي اندر موجود بلوچ انهن سان گڏ اندرئين طرف کان حملو ڪن ها، جڏهن انگريزن جون فوجون مورچه بند ڇانوڻيءَ کان ٻاهر نڪري قلعي جي حفاظتي فوج جي مدد لاءِ روانيون ٿين ها، تڏهن امير کي بذات خود انهن فوجن جو پنهنجي لشڪر جي مکيه حصي سان مقابلو ڪري ها، جڏهن ته هڪ مضبوط دستي کي، جنهن کي اڳوات ئي ڪنهن مناسب ۽ موقعي واري هنڌ تي ويهاريو وڃي ها، اميرن جي

باغ وارن بلوچن سان گڏجي ڇانوڻيءَ تي پٺئين پاسي کان حملو ڪري ان کي تهس نهس ڪرڻو هو.

اها رٿا ڏاڍي سٺي نموني سان تيار ڪيل هئي. شير جي فوج جي سڀني حصن ۾ قريبي رابطو قائم رهي ها، جڏهن ته انگريزي فوج جا حصا هڪ ٻئي کان جدا هجن ها، ڇانوڻيءَ تي جنهن فوجي دستي کي حملو ڪرڻو هو؛ سو ڪوسڙيءَ جي قريب بيٺل هو، ۽ قلعي تي حملي جا آواز چڱيءَ طرح ٻڌي سگهي ها، جنهنڪري اهو حملي جي وقت ۽ ان ۾ اشتراڪ ڪرڻ جي معاملي ۾ ناڪامياب نه ٿئي ها. بهرحال، هڪ وحشيءَ جي جنگي رٿا جي تعميل بمشڪل پوري وقت ۽ چال جي ميل سان ٿي سگهندي آهي، ڇاڪاڻ ته انهن وٽ تنظيم ۽ جنگي فن جا قاعدا ۽ قانون ڪين هوندا آهن، ۽ پوري پوري نتيجي ڪڍڻ لاءِ انهن ٻنهي ڳالهين جي سخت ضرورت هوندي آهي. پر هن ڳالهه ڏيکارڻ لاءِ ته ”شير“ پنهنجي انهيءَ مهم ۾ ڪيئن ناڪامياب ٿيو، جنهن جا سمورا امڪان ۽ موقعا ايتريقدر هن جي فائدي ۾ هئا، اهو ضروري آهي ته ٻنهي ڌرين جي جنگي چالين جو خاڪو پوري خبرداريءَ ۽ احتياط سان ڪڍجي.

ٽين مارچ تي، سر چارلس نيپئر جڏهن اها ڳالهه ٻڌي ته شير محمد، وفاداريءَ ۽ دوستيءَ جي دعوائن جي باوجود، اڃا به حملي ڪرڻ واري پوزيشن کي برقرار رکيون بيٺو آهي، ۽ روزانو پنهنجن ماڻهن جو تعداد وڌائيندو رهي ٿو، تڏهن هن کيس هيٺين طرح خط لکي موڪليو:

”اي امير، توهان مون کي خط لکي موڪليو، جنهن ۾ اوهان چيو ته توهان انگريزن جي خلاف لڙائي ۾ شريڪ نه ٿيا هئا. مون توهان تي اعتبار ڪيو ۽ توهان کي چيو ته توهان پنهنجي لشڪر کي ڇڙوڇڙ ڪري ڇڏيو، ۽ ان

طرح توهان محفوظ رهندا. جيڪڏهن توهان ائين ڪريو ها، ته پوءِ توهان خطري ۾ نه هجو ها، پر ائين ڪرڻ بدران توهان شڪست کاڌل بلوچن کي گڏ ڪري رهيا آهيو. توهان پنهنجين فوجن جو تعداد وڌايو آهي، ۽ جيڪڏهن توهان مون وٽ حيدرآباد واري ڇانوڻيءَ ۾ نه ايندا، ۽ پنهنجي بيگناهي ثابت نه اچي ڪندا ته مان توهان تي حملو ڪندس، ۽ توهان کي مثالي سزا ڏيندس."

ساڳي وقت هن ٻين به گهڻن ئي اهڙن سردارن ڏانهن خط لکي موڪليا، جن جي متعلق کيس معلوم هو ته اهي وچ تي لڏي لمي رهيا آهن، ۽ ٻين سان گڏ، هن ٻارهين تاريخ تي جوکين جي وڏي سردار ڄام ميرعاليءَ کي به خط لکي موڪليو، جنهن مياڻيءَ جي لڙائي جي خبر ٻڌڻ تي پنهنجي گهراڻي جي ڪن خواتين لاءِ، جيڪي جنرل جي قبضي ۾ اچي ويون هيون، امان پناهه حاصل ڪرڻ جي درخواست ڪرڻ ذريعي، پنهنجي نيازمندي ۽ نئڙت جو مظاهرو ڪيو.

هن جو ان لاءِ هيءُ جواب هو: "مون وٽ اوهان جي هلت چلت کي پسند ڪرڻ جو تمام سٺو سبب آهي. مون ان جي رپورٽ گورنر جنرل کي موڪلي ڏني آهي. مون کي اوهان جي ڪٽنب لاءِ ڪارگر ٿيڻ تي ڏاڍي خوشي آهي، اهي نوجوان عورتون جيڏانهن به چاهينديون، تيڏانهن وڃي سگهنديون، ۽ جيڪڏهن کين اها ڳالهه پسند هوندي ته سندن ئي ماڻهن منجهان چار ڄڻا هٿيارن پنوهارن سان انهن سان گڏ هلندا. خدا نه ڪري جو ڪنهن به عورت جي منهنجي هٿان يا منهنجي قيادت هيٺ رهندڙ ڪنهن به ماڻهوءَ هٿان بيعزتي ٿئي، چاهي انهيءَ عورت جو تعلق ڪنهن دوست سان هجي يا دشمن سان، جنگ ۾ عورتن جو هميشه احترام ٿيڻ گهرجي."

١٣- تاريخ تي جنرل سپ ڪان پهرين انهن ماڻهن جي وڏي تعداد بابت خبر پئي، جيڪي ”شير“ سان گڏ هئا. هو انهيءَ خبر تي مشڪل سان اعتبار ڪري پئي سگهيو. هن چيو ته ”هن وٽ گهڻو پيسو ڪونهي؛ پاڻي به هن وٽ گهڻو ڪونهي؛ نه ئي وٽس گهڻو بارود آهي؛ پوءِ ڀلا هو ڪهڙيءَ طرح چاليهه هزار ماڻهن کي جمع ڪري ٿو سگهي؟ مون کي خبر نه ٿي پوي.“ ٿوري ۾ چئجي ته هو هاڻي وري پيهر ميجر آئوٽرام جي ڪَن ڏيڻ جي خطري جو تجربو ڪري رهيو هو.

انهيءَ نئين لشڪر جي اوچتو ايڏي وڏي تعداد ۾ سندس مقابلي لاءِ ظاهر ٿيڻ تي پريشان ٿي، هن سپ ڪان وڌيڪ سلامتيءَ وارو رستو اختيار ڪيو، ۽ فيروزپور ڏانهن امداد لاءِ خط روانو ڪيو. جيئن مون اڳيئي ڏيکاريو آهي، هن جي انهيءَ مطالبي کان اڳيئي لارڊ ايلنبرو دورانديشي ڪري جنرل ناٽ واري فوج مان جدا ڪيل ڪجهه فوجي دستا هن ڏانهن روانا ڪري ڇڏيا هئا، جيڪي هاڻي سکر پهچي چڪا هئا. انهيءَ طرح ڪرنل رابرٽس کي، جيڪو هڪ نهايت جوشيلو آفيسر هو، نه فقط سر چارلس نيپئر طرفان اڳئين موقعي تي گهربل فوجن کي گولي بارود ۽ رسد جي سامان سان گڏ پيڙين تي چاڙهي سنڌونديءَ رستي ڏانهن موڪلڻ جو موقعو ملي ويو، پر هو ساڳئي وقت تي نئين آيل لشڪر جي هڪ مضبوط برگيڊ کي، جنهن ۾ هر قسم جا هٿيار هلائيندڙ فوجي شامل هئا، ميجر اسٽئڪ جي قيادت هيٺ خشڪيءَ رستي پڻ پيشقدمي ڪرڻ لاءِ روانو ڪري سگهيو؛ ڇاڪاڻ ته جنرل جو حڪم اهڙوئي هو، جنهن پنهنجي طرفان حاصل ڪيل فتح جو انهيءَ طرح ئي فائدو وٺڻ پئي چاهيو، جڏهن ان جو ڌهڪاءُ ۽ خوف اڃا بلوچ قبائل جي دلين کي متاثر ڪري رهيو هو، جيڪي هيءَ صورت ۾ انهن فوجن جي پيشقدميءَ ۾ رڪاوٽون وجهن ها.

انهيءَ وچ ۾ سر چارلس نيپئر پنهنجي خفيه طريقه ڪار تي پابنديءَ سان عمل ڪندو رهيو، يعني ته هن پنهنجي ڇانوڻيءَ جي مضبوطيءَ سان مورچه بندي ڪئي، خوف ۽ ڊپ جو مظاهرو ڪيو ۽ ”شير“ کي لالچائي پنهنجي ڇانوڻيءَ کي ويجهو اچڻ لاءِ آماده ڪيو ته جيئن سنڌس فوجون هن کي گهولي ڪڍڻ لاءِ گرميءَ ۾ ڪوچ ڪرڻ جي تڪليف کان بچي وڃن. پر جيتوڻيڪ هو امير کي ڏکي رسي ڏيڻ لاءِ آماده هو، ته جيئن هن جو خزانو خالي ٿئي، ۽ سنڌس امدادي فوج هن جي ميدان تي نڪري اچڻ کان اڳي ئي وٽس پهچي وڃن، پر هو ڪيس ٢٤-مارچ کان وڌيڪ هڪ ڏينهن به، آزاد ڇڏڻ لاءِ تيار ڪونه هو، ڇاڪاڻ ته انهيءَ وقت کان وٺي، شديد ۽ برداشت کان ٻاهر گرميءَ جي اچڻ تائين وچ وارو وقت هن جي لشڪر کي شڪست ڏيڻ ۽ ميرپور ۽ عمرڪوٽ جي شهرن تي قبضي ڪرڻ لاءِ مشڪل سان ڪافي هو. چنانچه، هن دل جي وڏائيءَ سان، جنهن هن يادگار مهم ۾ سرانجام ڏنل سنڌس سيني ڪارنامن کي نمايان ڪيو، پڪو ارادو ڪيو ته جيڪڏهن سنڌس مدد لاءِ ايندڙ لشڪر کي پهچڻ ۾ دير مدار به ٿي پوي، تڏهن به هو دشمن کي گهولي ڪڍندو، ۽ هن سان انهيءَ ٿوري لشڪر سان ئي لڙائي ڪندو، جيڪو انهيءَ وقت سنڌس قيادت هيٺ وٽس موجود هو، جيتوڻيڪ دشمن سنڌس مقابلي ۾ ويهوڻو هو.

ٻئي طرف شير محمد، انگريز جنرل جي احتياط کي خوف جو نتيجو سمجهي، جلد ئي حيدرآباد جي وڌيڪ ويجهو اچي پهتو، ۽ انهيءَ پيشقدمي دوران آسپاس واري سڄي علائقي کي ويران ڪندو آيو. هن پنهنجي لشڪر جا ڪجهه دستا انگريزن کي پريشان ۽ بيعزت ڪرڻ لاءِ موڪلي ڏنا، جيڪي فوج جي اُٺن کي سنڌن چراگاهن مان چورائي ڪٺي ويا؛ اهڙيءَ طرح هن بلوچن جي پارٽيءَ ۾ وڏيون اميدون جاڳائي وڌيون، سنڌين کي

خوفزده ڪيو ۽ پاڻ کي هڪ فاتح تصور ڪرڻ لڳو. جڏهن هن حملي لاءِ پنهنجي رٿا ٺاهي تيار ڪئي ۽ قيدي اميرن سان سازباز ڪري پوري ڪئي، تڏهن هن فخر جي جذبي وچان يا ڪٿي چئجي ته ڪنهن لڪل خوف وچان ۱۸- مارچ تي پنهنجن وڪيلن کي انگريزن جي ڇانوڻيءَ ڏانهن موڪلڻ مناسب ڄاتو، جن کي هن هار مڃي پيش پوڻ جا انتهائي گستاخانه شرط شروط ڏيئي روانو ڪيو، جن ۾ چيو ويو ته "هي ملڪ ڇڏي هليا وڃو ته توهان جي جان بخشي ڪئي ويندي، بشرطيڪ توهان اهو سڀڪجهه واپس ڪريو، جيڪو ڪجهه کنيو اٿو." وڪيل ڏاڍي اعتماد سان ڇانوڻيءَ ۾ داخل ٿيا ۽ غرور سان نيپئر ڏانهن اهو پيغام پهچايو. عين انهيءَ گهڙيءَ شام ٿيڻ جو اعلان ڪرڻ لاءِ توب ڇوڙي ويئي.

"اهو آواز ٻڌو ٿا. توهان جي سردار کي منهنجو اهو جواب آهي. هاڻي ڀڄي وڃو!" هن انهيءَ سخت جواب ڏيڻ سان ايلچين ڏانهن پنهنجي پٺڀي ڦيرائي. پوءِ ڏينهن هن کي امير جي قتل ڪرڻ جي ڇرڪائيندڙ تجويز موڪلي ويئي؛ اها امير جي پنهنجي ئي پاڻ طرفان موڪلي ويئي هئي! جنرل سخت ڪاوڙجي ۽ بيزاريءَ ۾ پرچي هڪدم اها خبر شير محمد کي ڏياري موڪلي ۽ کيس تاڪيد ڪري موڪليو ته هو دغا ٿيڻ کان هوشيار رهي، ساڳئي وقت تي هن وڪيلن جي گستاخانه پيغام جي جواب ۾ هيٺيون چٺو موڪليو:

"سان توهان جي غير مشروط آڻ مڃڻ ۽ توهان جي جان جي سلامتيءَ کان سواءِ توهان جا کي ٻيو شرط نه مڃيندس؛ اهڙي ئي خاطري ٻين اميرن کي به ڏني ويئي آهي. اسان توهان سان صلح ۽ امن سان گذاري رهيا هئاسون؛ توهان سان اسان ڪا جنگ ڪانه ڪئي، توهان اسان سان، بنا ڪنهن سبب جي، جنگ شروع ڪئي آهي ۽ اسان جي

ڏاڪ روڪي آهي. جيڪڏهن توهان پاڻ کي هن مهيني جي ٢٣- تاريخ کان اڳي مون وٽ پهچي جنگي قيديءَ جي حيثيت ۾ پيش نہ ڪندا تہ مان توهان تي حملو ڪري لڙائي ڪندس."

ائين پيو معلوم ٿئي تہ انهن واقعن ۽ خط و ڪتابت جي سلسلي شير طرفان حملي جي طئي ڪيل اصلي رٿا ۾ دير ٿي ويئي ۽ انهيءَ وچ ۾ جنرل طرفان قائم ڪيل رابطي پنهنجو اثر ڏيکارڻ شروع ڪيو، ۽ انهيءَ جي ڪري محمد جو ڌيان ٻئي طرف ڇڪجي ويو، ۽ اهو ڪم عين اهڙي وقت ٿيو، جڏهن هو پنهنجين رٿائن کي عملي صورت ڏيڻ لاءِ بلڪل تيار ٿي رهيو هو. هو عليءَ جي ٽنڊي طرف پيشقدمي ڪري آيو هو، جيڪو حيدرآباد کان ڪجهہ ئي ميل پرڀرو آهي، ۽ اتي پهچي هن اٺ هزار ماڻهن کي جدا ڪري ڪين پنهنجي ساڄي بازوءَ ڏانهن واقع ڏُٻي نالي هڪ هنڌ ڏانهن موڪليو، ۽ وڌيڪ پنجن هزار ماڻهن کي پنهنجي ڏائي طرف واقع ڪوسڙيءَ نالي هڪ ٻئي هنڌ ڏانهن روانو ڪيو.* اهي ٻئي هنڌ اهڙا هئا، جو انهن ٽائين وچ واري نقطي يعني عليءَ جي ٽنڊي کان اڳتي وڌي پهچي سگهڻ آسان هو، جتي هن جا ٻارهن هزار فوجي جوان باقي رهيا. اهڙيءَ طرح هن جو لشڪر هڪ ٽڪنڊي جي صورت ۾ بيٺل هو، جنهن جي ڏائي بازوءَ کي ڇانوڻيءَ تي حملو ڪرڻو هو، جنهن کي هو پنهنجي بيهڪ جي نوعيت سبب قريب وڃي پهتو، ساڄي بازوءَ کي قلعي تي حملو ڪرڻو هو، جنهن کي پڻ اهو لشڪر و يجهو وڃي پهتو، باقي مرڪزي حصي واري لشڪر کي

* ڏسو خاڪو نمبر ٣ ۽ ٥

انهيءَ فوج سان بيهي مقابلو ڪرڻو هو، جيڪا چانوٽيءَ سان نڪري پيشقدمي ڪرڻ واري هئي.

شير قلعي ۽ چانوٽيءَ وارن حملن کي يقيني سمجهيو هو، ڪيس انهن ٻنهي جاين جي درميان لڙائيءَ ۾ فتح جي قوي اميد هئي. هن سمجهيو ته توڙي ڪٿي هو انهن هنڌن تي هارائي به وڃندو، پر تڏهن به سنڌس آخري فتح يقيني ٿيندي، ڇاڪاڻ ته انگريزي فوج، جيڪا لڙائي ۾ ڪمزور ٿي ويئي هئي ۽ جنهن کان سنڌس سامان، اسپتال ۽ چانوٽي کسجي ويا هئا؛ ۽ درياءَ تي ان جي جنگي جهازن جي بيهڻ وارو بندر به هٿان نڪري ويو هو، مجبور ٿي هھڙي سخت گرميءَ ۾ سکر طرف پسپا ٿيندي، ۽ رستي تي ان کي هر طرف کان پريشان ڪيو ويندو ۽ ان تي حملا ڪيا ويندا، جڏهن ته هن ڳالهه جو ٻڻ وڏو امڪان هو ته ان جي رستي ۾ علي مراد سنڌس اتحاديءَ طور نه، بلڪ هڪ دشمن جي حيثيت ۾ پوريءَ طرح هٿياربند ٿيو ۽ رستو روڪيو بيٺو هجي. ٿوري ۾ چئجي ته محمد حالات جي نوعيت مطابق، اميرن جي جنگ واري اصلوڪي رٿا ۾ ڪجهه ترميم ڪئي هئي. هو انهيءَ صورتحال سبب ايتري قدر ته پُر اعتماد هو جو، جيئن هن کان اڳ ۾ چيو ويو آهي، هو علي الاعلان عام ماڻهن جي وچ ۾ هيءَ لباڙ هڻي رهيو هو ته ”هو انگريزي فوج کي ڪابل ياد ڏياريندو.“ بيشڪ، هو ائين ڪري سگهي ها، جيڪڏهن لارڊ آڪلئنڊ جي پوليٽيڪل ايجنٽن مان ڪو هڪ به انهيءَ موقعي تي اختياريءَ واري ڪنهن عهدي تي موجود هجي ها؛ پر لارڊ ايلنبرو انهيءَ نوجوان جي جاءِ تي، جيڪو فارسي ڳالهائي سگهندو هو، هڪ ڪهنهمشق ۽ تجربيڪار جنرل موڪليو هو، جنهن شير کي منجهائي وڌو.

١٦ – تاريخ کان اڳي ئي انگريزي فوج کي پاڻيءَ رستي آيل ڇهن مهينن لاءِ رسد جو سامان، ڪراچي کان پرتي ڪيل

ڪجهه رنگروٽ، پئسا ۽ بارود ملي ويو؛ چانوٽيءَ ڪي مضبوطيءَ سان مورچه بند ڪيو ويو ۽ قلعي جي مرمت ڪرائي ان کي مضبوط بنايو ويو. انهيءَ ڏينهن کان جلد پوءِ، سنڌونديءَ رستي سکر کان سپاهين جي ايڪويهين ريجمينٽ به اتي اچي سهڙي؛ ۽ ١٩ - تاريخ تي ميجر اِسٽئڪ جي زير قيادت پراڻن سپاهين جي اها بهادر برگيڊ، جنهن ۾ اٺ سؤ سپاهين جي پيادل فوج، ٽي سؤ مشرقي گهوڙيسوار، ۽ ليسليءَ وارو گهوڙن تي رکيل توبخانو شامل هو، درياهه جو ڏائو ڪنارو ڏيئي هيٺ ايندو رهيو هو، ۽ ان جي مفاصلي جو اندازو وڌ ۾ وڌ، ٻن يا ٽن منزلن جي اندر ئي لڳايو ويو. انهيءَ وقت ئي جنرل شير جي گستاخانه پيغام جو جواب ڏنوهو، ۽ هن کي پيش پوڻ لاءِ ٢٣- تاريخ هن ڪري مقرر ڪئي هئي، چاڪاڻ ته هو ٢٢- تاريخ تائين اِسٽئڪ جي پهچڻ جي توقع ڪري رهيو هو، ۽ ٢٤- تي لڙائي ڪرڻ جو پڪو ارادو ڪري چڪو هو.

انهيءَ آفيسر جي پيشقدميءَ، البت هن کي بي آرام بڻائي رکيو، ڇو ته شير جو لشڪر جيڪو سچ پچ ته پنجويهن هزارن جو هو، پر جنهن کي جاسوسن جي خبرن ۾ چاليهه هزار بڻايو ويو هو، اِسٽئڪ جي لشڪر ۽ چانوٽيءَ جي وچ ۾ هو، ۽ ممڪن هو ته امير پنهنجي سڄي لشڪر سان غير متوقع طور انهيءَ برگيڊ جي مٿان وڃي ڪڙڪي، جيئن هو واقعي ائين ڪرڻ جو ارادو ڪري رهيو هو. انهيءَ ڪري شير ۽ ميجر اِسٽئڪ جي چرپر بابت صحيح معلومات حاصل ڪرڻ، ۽ پوئين ذڪر ڪيل جي مدد لاءِ پنهنجي چرپر جي رٿابندي ڪرڻ، هن جي انتهائي توجه جو معاملو ٿي پيو؛ اهو معاملو انتهائي نازڪ ۽ پيچيده هو.

ايڪويهين تاريخ تي ميجر اِسٽئڪ مٽياريءَ پهتو، جيڪا جاءِ حيدرآباد کان هڪ ڊگهي منزل دور هئي. آتي هن کي اِهي احڪام پهتا، جيڪي هڪ ڏيهي ماڻهو، جنهن کي قاصد ڇيو ويندو آهي، هن وٽ کڻي ويو هو، ته هو جبري پيشقدمي

ڪري ۽ مسلسل اڳتي وڌندو رهي. شير کي سندس آمد جو اطلاع ملي ويو، ۽ هو هن کي ڪنهن به قسم جي مدد پهچڻ کان اڳ ئي، رستي ۾ روڪڻ ۽ مٿس غلبو حاصل ڪرڻ جي تياري ڪري رهيو هو. بلوچن جي سڀني لشڪرن کي ايڪويهين تاريخ جي راتو واهه ڪوسڙي ۽ عليءَ واري ٽنڊي کان ڪوچ ڪرائي انهيءَ مقصد سان ڏيهي آندو ويو هو ته ٻئي ڏينهن تي اسٽڪ جي لشڪر تي ان جي پيشقدميءَ دوران حملو ڪيو وڃي. اهڙيءَ طرح بلوچ ۽ انگريز جنرل جي درميان مهارت ۽ جنگي فن جي آزمائش جو دوبدو مقابلو هو، ۽ مؤخرالذڪر جي حق ۾ ڪاميابيءَ جا امڪان گهٽ ئي هئا. شير مرڪزي هنڌ تي هو؛ هن کي فقط راتو رات ٽورن ميلن تائين ڪوچ ڪرڻ ذريعي پنهنجين فوجن کي ساڳي هٽ تي گڏ ڪرڻو هو ۽ ٻئي ڏينهن صبح جو هو تازه دم ماڻهن سان پوري زور ۽ شور سان حملہ آور ٿيڻو هو. سر چارلس نيپئر کي حد کان زياده گهٽ تعداد جي فوجن سان، جيڪي منتشر پڻ هيون، هڪ ئي مهل گهڻن ئي هنڌن جي حفاظت ڪرڻي هئي؛ چنانچه هن جا رابطہ وڏيڪ مختلف نوعيت جا، متعدد ۽ پيچيده هئا، ۽ ڪيس ڪيترن ئي نامعلوم سببن ڪري رڪاوٽن پوڻ جو تمام گهڻو انديشو هو ۽ انهيءَ پوئين معاملي ۾، شروعات ۾ هن جي قسمت ڏاڍي مخالفانه هئي. ڇاڪاڻ ته ميجر ڪلبورن کي جنهن جو فوجي معاملن جي جاسوسيءَ ۽ خبر رسانيءَ سان تعلق هو، جڏهن ميجر اسٽڪ جي فوجي دستي کي رستي ۾ هلندي ئي نـاس ڪرڻ لاءِ شير جي چرپر بابت معلومات حاصل ٿي، تڏهن هن جنرل کي اطلاع ڏيڻ کان سواءِ ئي، انهيءَ آفيسر ڏانهن هڪ قاصد روانو ڪيو، جيڪو هڪ ننڍڙي ڪنب ۾ وڙهيل هيٺيون پيغام وٺي ڪٽي پهتو:

"خدا جي واسطي داهو ڪريو! توهان تي سياڻي گهٽ ۾ گهٽ چاليهه هزار ماڻهو حملو ڪندا."

اِسٽئڪ، جنهن کي ٿورو اڳي مستقل مزاجيءَ سان اڳتي وڌندو رهڻ جي واضح هدايت ملي چڪي هئي، سو اهڙي متضاد نوعيت جي پيغام ملڻ تي قدرتي طور حيران ۽ پريشان ٿي پيو؛ ۽ ان سان گڏئي شير محمد جي لشڪر جي ايڏي اتاهم تعداد تي اچرج ۾ پئجي، هن هڪدم قاصد کي انهيءَ ڪنبي ۽ پيغام سان واپس روانو ڪيو ۽ مطالبو ڪيو ته ڪيس غير مبهم ۽ واضح احڪامات موڪليا وڃن. خوشقسمتيءَ سان اهو ماڻهو شير جي ڇانوڻيءَ وٽان خير و خوبيءَ سان لنگهي ويو ۽ پنهنجي ڇانوڻيءَ ۾ عين اهڙي وقت تي پهتو، جڏهن جنرل پنهنجي تنبوءَ ۾ آفيسرن جي وڏي ميڙ جي دعوت ڪري رهيو هو، ۽ جنهن مهل اهو قاصد اتي پهتو ته رات جي ماني ڪائي سڀ فارغ ٿيا هئا. معاملو ڏاڍو وڏو ۽ خطرناڪ هو. شير محمد جي لشڪر جي ويجهڙائي، سندس ماڻهن جو ايڏو وڏو تعداد، هن جي غرور ۾ ٻڏيل لباڙ ۽ متڪبرانه پيغام، قيدي اميرن سان سندس خط و ڪتابت، جنهن بابت سڀني کي خبر هئي، ۽ بلوچ جانبازن جي باغ ۽ قلعي ۾ موجود گي، جن کي اهي شهزادا انهن جاين تي رکيو ويٺا هئا؛ انهن کان سواءِ ٻين به ڪيترن ئي بلوچن جو موجود هئڻ، جيڪي شهر ۽ ان جي پسگردائي وارن ڳوٺن ۾ خاموشيءَ سان ٿري رهيا هئا، ۽ پاڻ کي ظاهر ڪرڻ لاءِ فقط لڙائي ڇڙڻ جو انتظار ڪري رهيا هئا؛ اهي سڀ ڳالهيون هيون، جيڪي فوج جي هرهڪ ماڻهوءَ کي معلوم هيون، ۽ انهن ۾ وڏي بي آرامي پيدا ڪئي هئائون. فوجي سپاهي خواه انهن جا آفيسر ڪمڪ جي اچڻ ۽ انهن وٽ پهچڻ جي ڏاڍي انتظار ۾ هئا. مطلب ته جيڪڏهن خوف نه، ته به هرڪنهن جي دل ۾ بي آرامي ضرور هئي، ڇاڪاڻ ته صورت حال ڏاڍي اونداهي ۽ خطري سان ڀريل هئي.

ڪلبورن جي بيوقتي مداخلت مشڪلات ۾ ڏاڍو اضافو ڪيو. جيڪڏهن اِسٽئڪ مٽياريءَ ۾ قيام ٿي ڪيو تہ، پوءِ هن جو چانوٽيءَ کان مفاصلو ايڏو تہ گهڻو هو، جو شير، جيڪو هن کي ڏهاڪو ڪن ميل وڌيڪ قريب هو، هن کي ڪنهن بہ مدد پهچڻ کان اڳ ۾ اتي ڇٽي پئي سگهيو. جيڪڏهن فوج ڪافي تعداد ۾ گڏ ٿي هن جي مدد ڪرڻ لاءِ هڪدم رواني ٿئي ها تہ ان صورت ۾ قلعو ۽ چانوٽي خطري ۾ پئجي وڃن ها، جيڪڏهن شير جي پيشقدمي محض هن جي فوجي چال هجي ها، جنهن جو پورو پورو امڪان موجود هو. تنهن کان سواءِ، بلوچن جي لشڪر کي فوج جي پٺيءَ حصن مان ڪنهن بہ هڪ تي پيشقدمي ڪرڻ دوران الڳ الڳ حملي ڪرڻ جو موقعو ڏيڻ عقلمنديءَ جو ڪم نہ ٿئي ها. تنهنڪري اهو نهايت ضروري هو تہ اِسٽئڪ پنهنجي چرپر کي جاري رکندو رهي ۽ حملي هيٺ اچڻ کان اڳي ڪوشش ڪري حيدرآباد جي گهٽي کان گهٽو ويجهو اچي، تہ جيئن جنرل انهيءَ قلعي يا چانوٽيءَ کي خطري ۾ وجهڻ کان سواءِ هن جي مدد لاءِ حرڪت ۾ اچي سگهي.

اهي سڀ ڳالهيون انهيءَ مهل، جڏهن قاصد هن وٽ ميجر اِسٽئڪ ڏانهن موڪليل ڪلبورن جو بغير اختياريءَ جي جاري ڪيل پيغام کڻي آيو، هڪ ئي وقت جنرل جي دماغ ۾ تيزيءَ سان اڀريون. هو خود بي آرام ٿي رهيو هو ۽ هن ڳالهہ کان ڏڄي رهيو هو تہ اهو پيغام نہ ڄاڻان ٻين تي ڪهڙو اخلاقي اثر پيدا ڪندو. انهيءَ ڪري هن اتي موجود آفيسرن جي فوجي جذبات کي اعتماد ۽ چرپر کهڻي جي ظاهري ڏيک ڪرڻ سان جوش ۾ آڻڻ چاهيو، ۽ هن اهو اثر پنهنجي ذهانت ۽ قابليت جي وقتائتي ڏڪ سان پيدا ڪري وڌو، جيڪا ڳالهہ هڪ عالم جي ذهن ۾ هئنيبال جي انهيءَ سڌي سادي چرچي جي ياد تازي ڪندي، جنهن جي ذريعي هن ڪنعا جي لڙائي

کان اڳ واري شام جو، رومن لوڪن جو وڏو تعداد ڏسڻ تي پنهنجن ماڻهن جون دليون ۽ ختم ٿيندڙ جوش کي اڀاريو هو. هن انهيءَ برزي تي لکيل نياپو ۽ پنهنجو جواب، جيڪو هن اُتي ئي موقعي تي لکي ورتو، وڏي آواز سان پڙهيو، ۽ انهيءَ دم ساڳي ئي قاصد هٿان واپس موڪلي ڏنو. سندس جواب هنن لفظن ۾ هو: ”ڪلبورن جو لشڪر بيڪرم ۾ آهي- توهان اڳتي وڌندا رهو.“ هن جي سپاهين کي اهو پوڪ ڏاڍو پسند آيو، جن جنرل جو جواب وري ورجايو ۽ سڄي ڇانوڻيءَ ۾ ان تي ڪل پوڪ ٿيو؛ ۽ سپاهين جو اعتماد پوريءَ طرح بحال ٿي ويو.

پر پنهنجين فوجن جي همت افزائي ڪرڻ هڪڙي ڳالهه هئي، ۽ ڪمڪ کي بچائڻ ٻي ڳالهه! ڪلبورن جي خبر جي تصديق ڪندڙ هيءَ خبر ايڪويهين تاريخ رات جو پهتي ته شير اسٽئڪ کي تباهه و برباد ڪرڻ لاءِ پوري طاقت سان ڪوچ ڪري چڪو هو، جنهنڪري هن کي منجهائي مارڻ ضروري ٿي پيو. هن جو حملو فقط ٽن هنڌن تي ئي ڪنهن فائديمند نموني سان ٿي سگهي ها، يعني مٽياريءَ، مياڻيءَ ۽ حيدرآباد کي ڪجهه ميل وڏيڪ قريب واقع ٻن ڳوٺن نالي لُونر ۽ بيگت* جي وچ ۾. مٽياري ان جي دوريءَ ڪري غيرامڪاني جاءِ هئي، ۽ پيو ته اسٽئڪ کي جيئن ئي پوڙيون حڪم ملندو، تيئن ئي هو اتان ڪوچ ڪري اڳتي وڌي ايندو؛ ٻئي نمبر تي مياڻي ۽ ٽئين تي لُونر هو. پر اهي ٻئي جايون هڪٻئي کان پري هيون ۽ اسٽئڪ کي مدد پهچائڻ ۽ بچائڻ لاءِ جيڪي به ڪارروايون ضروري هيون، سي لازمي طور پوريون ۽ صحيح هئڻ گهربيون هيون؛ جيڪي انتظامات هڪ جاءِ لاءِ موزون هوندا، سي ٻيءَ لاءِ مناسب نه ٿيندا، اهڙي پريشان ڪندڙ

---

* ڏسو خاڪو نمبر- ٥

صورتحال ۾، قابليت جي اهڙن لوڏن مان هڪڙي، جيڪي انسان جي اندروني باهہ جي تيزيءَ ۽ طاقت جي نشاندهي ڪندا آهن، جنرل جي ڪارڪردگيءَ جي راهہ جو فيصلو ڪيو. ”مئياري دور آهي. مياڻيءَ جو سچو ميدان سردارن جي جانبازن جي سڙندڙ هڏن سان ڀريو پيو آهي. بلوچ قوم جا ملٿهو وهمي هوندا آهن، ۽ اهي وري ٻيهر لڙائي ڪرڻ لاءِ انهيءَ هنڌ هرگز نہ ويندا؛ لڙائيءَ جو هنڌ لوڙ ۾ ٿي ٽيندو ۽ اوڏانهن ٿي آءٌ ڪوچ ڪندس.“ اهائي هئي جنرل جي دليلبازي، ۽ انهيءَ جي مطابق ٿي هن عمل ڪيو.

ان هوندي بہ هن مئياريءَ تي حملي جي موقعي کي نظرانداز نہ ڪيو. امير جو لشڪر ڦليليءَ جي اڀرندي ڪناري تي هو ۽ انهيءَ واهہ جي ورن وڪڙن ڪري اسٽڪ تائين مئياريءَ وٽ پهچڻ لاءِ هن جي لشڪر کي وڏو ٻاهريون وڪڙ ڪاٽڻو پوندو؛ جو تہ جيتوڻيڪ اهو خشڪ هو، پر ان جي باوجود واهہ ڪافي اونهو هو ۽ سڌي رخ ۾ پيشقدمي ڪرڻ ۾ ان کي هڪ ڪان وڌيڪ پيرا پار ڪرڻو پيو هوندو. ان جي برعڪس، حيدرآباد کان ايندڙ مواصلاتي رستو سڌوسنئون، ۽ اندرئين پاسي وارو هو. چنانچہ، جنرل پوني واري گهوڙيسوار فوج جي ائدائي سؤ ماڻهن کي ڪئپٽن مئڪمردو جي هٿ هيٺ ڏياري موڪليو تہ اهي وڃي ڏسي اچن تہ دشمن مواصلات جي انهيءَ رستي کي ڪٽڻ ڪانٿيو تہ ڪونهي؛ ۽ جيڪڏهن ائين نہ هجي تہ ان صورت ۾ اڳتي وڃن ۽ مئياريءَ ۾ پهچي اسٽڪ جي مدد ڪري ڏانهنس موڪليل انهيءَ حڪم جي تصديق ڪن تہ هو پنهنجي چرپر جاري رکي. مئڪمردو ايڪويهين تاريخ جي شام مهل نڪتو، ۽ رستي ۾ دشمن کي نہ ڏسي، ٻئي صبح جو يعني ٻاويهين تاريخ مئياريءَ پهتو، جتي هو اسٽڪ سان وڃي گڏيو، انهيءَ ٿي ڏينهن يعني ٢٢ تاريخ

تي جنرل، جيڪب کي سنڌ جي گهوڙيسوار دستي سان گڏ
حيدرآباد کان ساڳي رستي تان روانو ڪيو*، جلدئي پوءِ
هو ٻاٽ بينگال واري گهوڙيسوار فوج سان گڏجي ۽ ڪجهه
توبون ساڻ ڪري هنن جي پٺيان اتان روانو ٿيو، ۽ ڪجهه
وقت کان پوءِ سڄي پيادل فوج هنن جي پٺيان رواني ٿي.

فوجي دستن جي انهيءَ نموني سان هڪٻئي جي پٺيان
روانگيءَ جنگي فن ۾ مهارت جو ثبوت پيش ڪيو. شير جي
پيشقدميءَ جي معلومات ڪجهه قدر مبهم ۽ غير واضح هئي،
۽ هن لشڪر جي اصل تعداد جي باري ۾ يقيني ڄاڻ حاصل
ٿي نه پئي سگهي. آس پاس جو علائقو جيتوڻيڪ سڌو سنئون
هو، پر اهو گهرن، باغن ۽ شڪارگاهن سان ڀريو پيو هو، ۽
ڪيئي ننڍا ۽ وڏا واهه هيڏانهن کان هوڏانهن زمين کي
ڪاٽي رهيا هئا، جن ۾ هزارين ماڻهو پوري سلامتيءَ سان
لڪي پئي سگهيا. ڪٿي به اهڙي جاءِ ڪانه هئي، جتان کان
ملڪ جو ڏورانهون نظارو ڪري سگهڻ آسان هو، جنهنڪري
مورچه بند ڇانوڻيءَ جي اسپتالن ۽ بارودي ذخيرن کي بي‌احتياطي
سان ظاهر ڪرڻ ڪم عقليءَ جو ڪم ٿئي ها؛ هن ڳالهه جو
امڪان هو ته شير تمام وڏي لشڪر سان اسٽڪ تي حملي
ڪرڻ لاءِ پيشقدمي ڪئي هجي ها؛ ۽ ان جي باوجود ڪافي
لشڪر کي انهيءَ گهاٽي علائقي ۾ هن مقصد سان پوشيده
ڪري ڇڏيو هجي ها ته جيئن ميداني لشڪر جي عدم موجودگيءَ
۾ ڇانوڻيءَ تي حملو ڪيو وڃي. درحقيقت ان کان اڳي پهتل
اطلاعات مان معلوم ٿيو هو ته انهيءَ ئي مقصد سان پنج هزار
ماڻهو ڪوسڙيءَ وٽ بلڪل انهيءَ طريقي سان لڪائي ويهاريا
ويا هئا؛ ۽ هن باري ۾ ڪا يقيني معلومات ڪانه ملي هئي
ته انهن کي بعد ۾ اتان هٽايو هو.

*ڏسو خاڪو نمبر-٥

فوج جي هڪبئي جي پٺيان لهڻ جي صورت ۾ چرپر انهن ئي ڳالهين تي غور ڪرڻ سان تجويز ڪئي ويئي هئي: چاڪاڻ تہ جنرل اهو اندازو لڳايو تہ شير جي جاسوسن هٽان مئڪ مرڊو جي فوجي دستن جي اصل تعداد کي گهٽي قدر وڌائي پڌايو ويندو. چنانچہ، جيڪڏهن هن جي فوج رستي ويندي بلوچ لشڪر سان مُنهان مُنهن ملي ويندي تہ هن جو اهڙيءَ طرح اچانڪ پرگهٽ ٿيڻ، سندس خطرناڪ چرپر، ۽ هن جي فرضي طاقت، اسٽڪ جي خلاف سندس پيشقدميءَ جي رفتار کي پڪ ئي پڪ سست ڪري وجهندي. اهڙيءَ طرح هڪ طرف تہ شير جي لشڪر جي موجودگيءَ واري جاءِ جي يقيني ڄاڻ حاصل ٿي ويندي، ۽ ٻئي طرف سچي لشڪر کي مئڪ مُرڊو جي مدد ڪرڻ لاءِ سندس ويجهو پهچڻ جي مهلت ملي ويندي. پر جيڪڏهن رستو صاف هو، جيئن تہ اهو سچ پچ ائين ئي هو، تہ پوءِ اسٽڪ جي لشڪر ۾ هڪ نهايت ئي پُرعزم آفيسر ۽ ادائي سؤ سٺن گهوڙيسوارن جو اضافو ٿي ويندو، جيڪو ان کان پوءِ واضح احڪامات ۽ اڳي کان وڌيڪ طاقت سان، وڌيڪ همت ۽ جرئت سان اڳتي ڌوڪڻ شروع ڪندو. انهيءَ وچ ۾ حيدرآباد مان نڪتل لشڪر جو منهن وارو حصو ڦليلي جي ويجهو پهچي سگهندو، ۽ لشڪر جي هڪبئي کان جدا ٿيل حصن جي وچ وارو مفاصلو تيزيءَ سان گهٽجي ويندو، جڏهن تہ هڪ حصي جي پٺي اجا بہ حيدرآباد جي قريب هوندي، ۽ ڇانوڻيءَ تي حملي ٿيڻ جي حالت ۾ اهو لشڪر ان جي مدد ڪري سگهندو.

ميجر اسٽڪ ٻاويهين تاريخ صبح جو ٻارهين وڳي مهل مٽياريءَ کان روانو ٿيو، ۽ جهڙيءَ طرح جنرل اندازو ڪيو هو، هڪ بہ بلوچ کي ڏسڻ کان سواءِ مياڻيءَ جو ميدان پار ڪري نڪتو. هو ڦليليءَ کي پٺيان ڇڏي هڪ ميدان ۾ داخل

ٿيو، جتي اهو واهه، جيڪو اوچتو ئي اوچتو اتان کان حيدرآباد*
طرف وڃڻ لاءِ وکڙ کائي رهيو هو، سندس ڏائي بازوءَ طرف
هلندو رهيو. هو هڪ سٺو آفيسر هو، پر هو جنرل سان گڏجڻ
لاءِ، جنهن جي لشڪر جو منڊ وارو دستو اتان کان ٿي يا
چار ميل مس پري هو، ايتريقدر تہ آتو هو، ۽ سندس سمورو
ڌيان هن ڏانهن اهڙي طرح تہ ڦاٿل هو، جو هن سڀ خيال ۽
احتياط نظرانداز ڪري ڇڏيا ۽ پنهنجي ڪارروائي بي خياليءَ
سان هلائي، ۽ ان جو انتظام هوش ۽ عقل سان نہ
ڪري سگهيو.

پيشقدميءَ جو رستو اهڙيءَ طرح هو، جو ڏائو بازو
جيئن مٿي چيو ويو آهي، ڦليليءَ طرف، ۽ خاص طرح، لُونر
ڳوٺ جي ويجهڙائي ۾ هو: ان جو پـِريون ڪنارو هڪ گهاٽي
شڪارگاهہ سان ڍڪيل هو، جنهن ۾ بلوچن جو لشڪر لڪو
ويٺو هو، تہ جيئن اهو اوچتو هن جي فوجي دستي تي حملو
ڪري. چنانچہ، عقلمندي اها ٿئي ها تہ فوج جو سامان آبتي
بازوءَ تي گهٽو اڳتي رکيو وڃي ها، ۽ پيادل فوج ۽ توبن
کي گڏوگڏ بيهارجي ها ۽ گهوڙيسوارن جي دستن کي ڦليليءَ
واري بازوءَ کي نظر ۾ رکڻ ۽ بچائڻ لاءِ آنهيءَ رخ ۾ اڳتي
موڪليو وڃي ها. اهو سڀڪجهہ آسانيءَ سان سرانجام ڏئي
سگهي ها، ڇو تہ هو هڪ کليل ميدان تي هو، جتي سندس
راهہ ۾ هڪ ننڍي واهہ کان سواءِ ٻي ڪابہ رڪاوٽ پار
ڪرڻ لاءِ موجود ڪانہ هئي، جيڪو ڦليليءَ کان گوني ڪنڊ
تي وهندي هن جي پيشقدميءَ واري رستي کي ڪاٽي رهيو
هو. انهيءَ عقلمنديءَ واري انتظام ڪرڻ بدران، هن پنهنجون
توبون سڀ کان اول روانيون ڪيون، ۽ پنهنجي گهوڙيسوار
۽ پيادل فوجن کي ملائي هڪ ئي دستي جي شڪل ۾
هڪدم پٺيان موڪليو، ۽ پنهنجو سڄو ساز و سامان ايتريقدر

*ڏسو خاڪو نمبر-٥

تہ ڊگهيءَ قطار جي صورت ۾ ڇڏيو، جو اڳئين پاسي تي جڏهن سنڌس توبون نيڊي واهہ کي پار ڪري ان جي پرئين ڪپ تي مس پهتيون هيون، تہ هن جي ساز و سامان جي پچڙيءَ بمشڪل مياڻيءَ وٽ ڦليليءَ کي پار ڪيو هو. اهڙيءَ طرح سست رفتاريءَ سان ور وڪڙ کائيندو جڏهن سندس سامان لنونر ڳوٺ وٽ وري پيهر واهہ کي ويجهو پهتو، تڏهن بلوچن جي لشڪر جو بندوق بردار حصو ڪافي تعداد ۾ شڪارگاهہ کان ٻاهر نڪري آيو، ۽ انگريزي فوج جي پٺئين طرف واري محافظن تي گوليون وسائڻ لڳو. ساڳي وقت پرئين ڪپ تي ماڻهن جي اڻاهہ تعداد کي ڇڙندو پڙندو ڏٺو ويو، جن مان ڪي سامان تي ڪيل حملي ۾ مدد ڪرڻ لاءِ اچي رهيا هئا، ۽ ٻين کي فوج جي بازوءَ طرف حملہ آور ٿيڻو هو؛ ۽ بظاهر لشڪر جو هڪ وڏو حصو مکيہ لشڪر جو مقابلو ڪرڻ ۽ ان کي حيدرآباد کان ڪاٽي جدا ڪرڻ لاءِ حرڪت ۾ اچي چڪو هو.

انهيءَ بحراني حالت ۾ ڪئپٽن مٽڪ مرڊو، جيڪو لشڪر جي پٺت ۾ هو ۽ جنهن وٽ ان مهل پوني جي گهوڙي سوارن جي دستي جا ڇهہ سوار موجود هئا، هڪدم بلوچن جي بندوق بردارن تي حملو ڪري ڏنو ۽ انهن جي اڳين سپاهين کي پٺتي ڀڄائي، هن اسٽنڪ کي ڇوائي موڪليو تہ هو هڪ دستي کي سامان جي سنڀال ڪندڙ محافظن جي مدد لاءِ ڏانهنس موڪلي ڏي. انهيءَ وچ ۾ بلوچن جي بندوقچين مان وڏيڪ ماڻهو اچي مليا، ۽ انهن گڏجي مٽڪ مرڊو تي نئين سر حملو ڪيو. پر انهيءَ بهادر نوجوان آفيسر منٽي ڪلاڪ تائين انهن جي فئرن جو مقابلو ڪيو، ۽ پوءِ بہ هر وقت دشمن کي پنهنجي خطرناڪ شڪل سامهون ڪندو رهيو، ۽ ڪين انهيءَ وقت تائين روڪيندو رهيو، جيستائين هن وٽ انهن سوارن جي مدد پهچي وڃي، جن لاءِ هن طلب ڪئي هئي، هن جي

بي ڊپائي ۽ بيخوفيءَ سامان کي بچائي وٺو. آخر جڏهن سوارن جو اهو دستو ڪجهه دير بعد آتي پهتو، جنهن لاءِ هن مطالبو ڪيو هو، ۽ جنهن کي رستي تي ڪجهه رڪاوٽ حائل ٿي هئي، تڏهن هن وري ٻيهر حملو ڪيو ۽ بلوچن کي ڦليليءَ جي ٻئي ڪناري ڏانهن پڇائي ڪڍيو. انهن ڪارروائين جي دوران، ميجر اسٽئڪ، جيڪو ظاهر ٿي رهيو هو ته انهيءَ خطري ۽ نازڪ صورتحال کان بي خبر هو، جيڪا سندس سامان کي درپيش هئي، هڪ آفيسر کي اڳتي وڃي، جنرل سان رابطو قائم ڪرڻ لاءِ روانو ڪري ڇڏيو هو، جنهن جي متعلق ڪيس اندازو هو ته هو ڪانئس گهڻو پري ڪونه هوندو، ۽ هن پاڻ پنهنجي لشڪر سان حيدرآباد طرف پيشقدمي جاري رکي، جنهن جا اوچا بُرج هن کي دور کان نظر اچي رهيا هئا.

مئڪ مردو اها صورتحال ڏسي، ۽ پنهنجي سامان وڃائڻ جو خوف محسوس ڪري، ليفٽيننٽ موئر کي سڏيو، جيڪو هڪ گهوڙي سوار دستي جو مهندار هو، ۽ هن کي بهترين نموني سان حالات کي منهن ڏيڻ جو حڪم ڏيئي اِسٽئڪ کي رستي تي وڃي جهلڻ ۽ پنهنجي واسطي ڪمڪ حاصل ڪرڻ لاءِ هن جي پٺيان گهوڙو ڊوڙايو. اسان جيئن اڳيئي چيو آهي، توبون اڳيئي سامهون واري طرف ننڍي واهه کي پار ڪري ان جي پرئين ڪناري طرف پهچي ويون هيون، ۽ هن انهن سان ٻن کي پاڻ سان واپس ڪٺي وڃڻ جي ڏاڍي مشڪل سان اجازت حاصل ڪئي* انهن کي هن پنهنجي لشڪر جي هڪ بازوءَ طرف رکايو، ۽ پوءِ انهن سان دشمن تي، جيڪي هاڻي تمام گهڻي تعداد ۾ گڏ ٿي رهيا هئا، باهه جو مينهن وسائڻ شروع ڪيو، پر ڪجهه تورن ئي گولن کان پوءِ، جن انهن جو قتلِ عام ڪري ڇڏيو، اهي ڦليلي پار ڪري ٻئي ڪناري تي هليا ويا.

---

* ڏسو خاڪو ٥

بس پوءِ انهيءَ هنڌ تي لڙائي بيهجي ويئي، ۽ بلوچن جو لشڪر جيڪو اڳ ۾ انهيءَ دستي جي منهن واري حصي لاءِ خطرو ثابت ٿي رهيو هو، ميجر اسٽئڪ کي، جيڪو انهيءَ مهل تائين پنهنجي غلطيءَ کان باخبر ٿي ويو هو، پيشقدميءَ کي روڪي ۽ مقابلي لاءِ پوزيشن اختيار ڪندو ڏسي، بيهي رهيو. انهيءَ کان پوءِ، جيڪب جي گهوڙي سوارن جو دستو جلدئي نظر آيو ۽ پوءِ سامان واري قطار کي سوڙهو ڪري سڄي لشڪر جي چرپر وڏيڪ فوجي انداز سان شروع ڪئي ويئي. پر اهو دستو اڌ رات کان اڳي ڇانوڻيءَ ۾ نہ پهچي سگهيو، ۽ جيتوڻيڪ ان ڪوئي نقصان برداشت نہ ڪيو هو، تہ بہ سيئي ٿڪجي ٽٽي ۽ ماندا ٿي پيا هئا.

جيڪڏهن بلوچن جي قيادت سٺن هٿن ۾ هجي ها ۽ اهي پنهنجي حملي ۾ پڙعزم هجن ها تہ سامان پڪ ئي پڪ اسان کان کسجي وڃي ها، ۽ پوءِ فوج کي ناموافق حالت ۾ وڙهڻ تي مجبور ٿيڻو پوي ها. ميجر اسٽئڪ کي، پهرئين خطري جي اطلاع سان، هڪدم لڙائي لاءِ صف ٺاهڻ گهرجي ها، ۽ ان جي پٺيان سامان کي حيدرآباد ڏانهن روانو ڪرڻ کپي ها. هن وٽ پنجن سون کان وڌيڪ گهوڙي سوار فوجي، گهوڙن ذريعي هلندڙ توبخانو، ۽ اٺ سو پيادا سپاهي هئا، جيڪي سمورا ڏاڍا سٺا سپاهي هئا، ۽ جنرل نات جي ماتحتيءَ ۾ حملن جا عادي بڻيل هئا. جيڪب، جنهن کي حيدرآباد کان جلدئي اڳتي سوڪليو ويو هو، پنهنجن پنج سؤ بيقاعده فوجين سان گڏ، جيڪي سڀ ئي آزمايل شمشيرزن سپاهي هئا، ذري گهٽ نظرن جي دائري ۾ اچي رهيو هو؛ جنرل پاڻ، جيڪو وڌيڪ گهوڙي سوار ۽ توبن سان گڏ هنن جي بلڪل پٺيان لڳو پئي آيو، جيڪب کان بمشڪل ٽي ميل پٺتي هو؛ ۽ هن جي پويان مياڻيءَ واري پياده فوج اچي رهي هئي. اهڙيءَ طرح فوجي دستن جو رابطو پورو ۽ مڪمل هو. شير کي پاڻ کان هڪ بهتر

جنرل سان مقابلو ڪرڻو هو، ۽ سر چارلس نيپئر جي ڏاڍي مرضي هئي ته بلوچن جي لشڪر کي اسٽنڪ جي فوجي دستن سان دوبدو ۽ قريب مقابلي ۾ مصروف ڏسي؛ ڇاڪاڻ ته اهي انتهائي سٺا هئا، ۽ انهن ۾ ٽنهي قسمن جا فوجي دستا شامل هئا. هن ڳالهه جو ڪوبه ڊپ ڏاءُ ڪونه هو ته متان اهي انهيءَ مختصر مدت تائين بلوچ لشڪر جي جدوجهد جو دٻاءُ برداشت ڪري نه سگهن، جيڪا فوج کي لڙائي ۾ شريڪ ڪرڻ لاءِ حيدرآباد کان آڻڻ لاءِ ضروري هئي. پوءِ ته شير ٻن باهين جي وچ ۾ اچي پاڻ کي ڏاڍي خطرناڪ حالت ۾ ڏسي ها، ۽ سمورا موقعا انگريزن جي حق ۾ هجن ها.

بلوچ، جيڪي جنگ جي رٿا ٺاهڻ ۽ دشمن جو حملو جهلڻ لاءِ مورچي جي چونڊ ڪرڻ ۾ ڪافي ماهر هئا، وڏي تعداد ۾ چرپر ڪرڻ ۽ دشمن جي گوليبازيءَ ۾ اوچتي ڦير ڦار ڪرڻ ۽ مختلف ٽولن ۾ قريبي رابطو قائم رکڻ جي صلاحيت کان خالي هئا. انهيءَ حالت ۾ ممڪن هو ته اهي انهيءَ ڏينهن ئي لونر جي ميدان ۾ افراتفريءَ ۾ پئجي وڃن ها ۽ پڪ شڪست کائي وڃن ها. جنگ ۾ حالات جو ڦيرو ضرب المثل آهي، ۽ سنڌ جي قبضي لاءِ فيصلو ڪن مقابلو ٿيڻ اڃا باقي هو. شير محمد اهڙو ڪونه هو، جنهن کان نفرت ڪجي، هن حساب لڳايو هو ته اسٽنڪ جو دستو ٢٣- تاريخ کان اڳي لونر ۾ پهچي نه سگهندو، جنهنڪري هن پنهنجي رٿا انهيءَ طرح تيار ڪئي هئي. پر انهيءَ آفيسر کي آرڊر مليا هئا ته هو وڌيڪ تيز رفتاريءَ سان ۽ جبري طور پيشقدمي جاري رکي، جنهن ڳالهه هن کي ٢٢ تاريخ تي حملي جي نقطي تي آڻي وڌو. شير جي حملي جون رٿائون اهڙي طرح رابطي ۾ اچڻ کان رهجي ويون، جيڪا ڳالهه سندس چڱائي ۾ هئي، پر سندس قسمت جو فيصلو فقط ڪجهه وقت لاءِ ملتوي ٿيو هو.

سر چارلس نيپئر جون دشواريون هاڻي ختم ٿينديون نظر اچي رهيون هيون؛ ۽ هڪ دفعو جڏهن قسمت هن سان مهرباني ڪرڻ شروع ڪئي، تہ پوءِ انهيءَ هن جي مٿان پنهنجين نوازشن جا ڍڳا ڍڳا ڍڪ پري پيٽڻ شروع ڪيا. مياڻيءَ جي جنگ کان وٺي هن پنهنجي جنگي بازي اهڙي تہ احتياط ۽ خبرداريءَ سان کيڏڻ شروع ڪئي هئي، ۽ انهيءَ لڙائي ۾ هن جنهن بهادري ۽ جرئت جو مظاهرو ڪيو هو، تنهن کي او چتو ئي او چتو چڙدي، هڪ هيرو جي انهيءَ دليريءَ واري مظاهري جي پردي پٺيان اهڙي مڪمل نموني سان غائب ڪري ڇڏيو هو، جو دشمن کي ائين نظر اچڻ لڳو تہ هو بي عمليءَ ۽ خوف جي حالت ۾ غرق ٿي چڪو آهي. بلوچ شهزادا ۽ خاص طرح شير محمد، هن کان نفرت ڪرڻ لڳا، جيڪا ڳالهہ جنرل پاڻ چاهي رهيو هو. شير، گستاخيءَ سان پرجي ۽ غرور ۾ ڦوڪجي، انگريزن جي تباهي ۽ بربادي کي يقيني امر تسليم ڪري چڪو هو، ۽ هن ڪڏهن بہ اهو نہ سمجهيو تہ جنرل اها چال سندس خزاني کي خالي ڪرڻ لاءِ چلي رهيو هو، ۽ انهيءَ طرح سان هو مناسب وقت اچڻ تي سنڌ جي فتح لاءِ جنهن جنگ وڙهڻ جي رٿا تيار ڪري رهيو هو، تنهن کي قطعي ۽ فيصلہ ڪن بنائڻ جو خواهشمند هو. ڪاميابيءَ جو اهو جذبو قيد ٿيل اميرن جي باغ، ۽ شير محمد جي ڇانوڻيءَ کان ٻاهر بہ محسوس ٿيڻ لڳو. هٿياربند بلوچن جون بيشمار ٽوليون، مختلف طرفن ۾ سڄي ملڪ کي هيڏانهن جو هوڏانهن لتاڙينديون رهيون، ۽ انهيءَ مختصر مدت مان، جنهن جي دوران انهن کي لڙائي هلڻ جي توقع هئي، گهٽي کان گهٽو فائدو وٺڻ لاءِ سيني الڳ الڳ تلڳ ملندڙ فوجي ٽولين کي لٽيندا، ڦريندا، ۽ دور توڙي ويجهڙائي ۾

ماڻهن جي دلين ۾ ڌڙڪا ۽ خوف ڦهلائيندا رهيا. اهڙيءَ طرح انهيءَ ساڳي ڏينهن تي، جڏهن لونر جي پرسان ميجر اسٽئڪ تي حملو ڪيو ويو، هڪ سؤ سپاهين جي حفاظتي دستي جي سنڀال هيٺ ٽن سؤ اٺن ۽ فوجي سامان جي هڪ قافلي تي جيڪو سامو نڊي ڪناري واري علائقي کان مٽي فوج ڏانهن اچي رهيو هو، ٽٽي وٽ حملو ڪيو ويو، ۽ ليفٽيننٽ گورڊن کي، جيڪو انهيءَ دستي جي اڳواڻي ڪري رهيو هو، زخمي ڪيو ويو.

هڪ ٻئي هنڌ تي، هڪ ايراني امير، جيڪو انگريزن جي فائدي ۾ هو، ۽ انهن ڏينهن ۾ ٻن سؤ گهوڙيسوارن سان سنڌ جي مختلف علائقن ۾ گهمي ڦري رهيو هو، چو ۽ چالاڪ، تنهن جي ڪا وضاحت نہ ٿي ملي سگهي، اتفاق سان اهڙين ٽولين مان ڪن سان دوبدو مقابلو ٿي ويو، ۽ هو پنهنجن پوئلڳن مان گهڻن کي مارائي باقي فقط ٽيهن سوارن سان گڏجي سنڌو نديءَ تي واقع انگريزن جي مورچہ بند ڇانوڻيءَ ۾ پناهہ لاءِ اچي سهڙيو. علي مراد جي بلوچن مان ڪجهہ ماڻهو پڻ انگريزن وٽ ملازمت ڪرڻ، ۽ شايد جنگي ڪارروائين جي رخ کي ڏسي پنهنجي آقا کي واقعات جي مهلائتي اطلاع پهچائڻ لاءِ، جيڪي اڳتي هلي شايد سندس مستقبل کي متاثر ڪن، اتي اچي سهڙيا هئا. اهو امير پنهنجي بقايا لشڪر کي اپر سنڌ ۾ پنهنجي رئيس جي حيثيت ۾ مرتبي کي قائم ڪرڻ لاءِ، رکي ويٺو هو، جتي سندس سؤن جا ڪيئي قلعي دار خصوصاً درياءَ جي ساڄي ڪناري وارا، شير محمد ۽ پنهنجن اميرن جي آخري فتح جي توقع رکندي هن جي فرمانبرداري ڪرڻ کان انڪار ڪري رهيا هئا، ۽ ڪن حالتن ۾ تہ هن جي عملدارن سان جنگ بہ ڪئي هئائون، جن مان ڪجهہ موقعن تي هنن کي فتح بہ حاصل ٿي هئي.

اهي سڀ فتنا هاڻي پنهنجي چوٽيءَ تي پهچي رهيا هئا، پر انگريز جنرل کي سندس سڀني مقصدن حاصل ڪرڻ ۾ ڪاميابي حاصل ٿي ويئي هئي. هن پنهنجون اسپتالون ۽ بارود جا ذخيرا حاصل ڪري ورتا هئا، ۽ انهن جي مورچه بندي اهڙي مضبوطيءَ سان ڪئي هئي، جو اها ڪهڙي به بلوچ لشڪر جي حملي کان زور هئي. هن حيدرآباد ۾ قلعي جون مرمتون پوريون ڪرائي ڇڏيون هيون، سکر سان پنهنجي مواصلات جا رستا کولي ڇڏيا هئا، ڇهن مهينن لاءِ رسد جو سامان حاصل ڪري ورتو هو، ڪافي مقدار ۾ گوله ۽ بارود جا ذخيرا هٿ ڪيا هئا، ۽ پنهنجي سموري مددگار لشڪر کي بنان ڪنهن حادثي جي، پنهنجي ڇانوڻيءَ ۾ پهچايو هو. هن پنهنجي مڪيم دشمن کي گمراه ڪري ۽ منجهائي وڌو هو، هن جي دل ۾ ڪوڙيون اميدون ۽ بي بنياد اعتماد پيدا ڪيو هو، سندس خزانو ضايع ڪرايو هو، ۽ سنڌين جي دلين ۾ هن لاءِ نفرت پيدا ڪري ورتي هئي، ۽ هن کي لالچائي پنهنجي ڇانوڻيءَ طرف آندو هو ۽ اهڙيءَ طرح پنهنجن سپاهين کي طويل مفاصلن جي پيشقدميءَ کان بچائي ورتو هو، ۽ سڀ کان وڌيڪ اهو ته هن انهن جي پنهنجن وسيلن جي قريب ئي هنن لاءِ جنگ جو ميدان مهيا ڪيو هو. انهيءَ جنگ لاءِ هاڻي هو بلڪل تيار هو، ۽ ان کي پاڻ ئي ڳولڻ جو پختو عزم ڪري چڪو هو. سندس جاسوسن جي رپورٽن هن کي اهو باور ڪرايو ته چاليهه هزار ماڻهو سندس سامهون صف آرا آهن، پر ان جي باوجود هو محسوس ڪري رهيو هو ته هو جنگ کٽي سگهندو، ۽ اهو به يقين هوس ته اها لڙائي فيصله ڪن ۽ قطعي هوندي، ۽ هو انهيءَ آزمائش ڪرڻ لاءِ آتو هو. نانگ پنهنجي پراڻي کل لاهي ان کي اڇلائي چڪو هو.

هو ته ٢٣- تاريخ تي به ٻاهر نڪري جنگ ڪري پئي سگهيو، پر ميجر اسٽئڪ جي فوجن جي انتهائي ٿڪاوٽ، جيڪي ويهن ميلن کان وڌيڪ مفاصلو طئي ڪري آيا هئا، ۽ سورهن ڪلاڪن کان وڌيڪ مدت تائين هشيار بند رهيا هئا، ڪيس هڪ ڏينهن لاءِ قيام ڪرڻ تي آماده ڪيو. اها دير چڱي ئي ثابت ٿي. هن لاءِ ڪيئي مددگار فوجون پاڻيءَ رستي سکر کان هيٺئين طرف، ۽ بمبئي ۽ ڪراچيءَ کان انهيءَ ئي درياءَ رستي مٿئين طرف اچي رهيون هيون؛ جنرل انهن جي اچڻ لاءِ منتظر هو، پر ان جي باوجود هو انهن جي خاطر دير ڪرڻ لاءِ به تيار ڪونه هو. اهڙن خيالن ۾ هو جڏهن ٢٣- تاريخ صبح جو پنهنجي عملي جي مکيه آفيسرن سان گڏ نيرن تي ويٺو هو، ۽ ٻئي ڏينهن لاءِ جنگ جي حڪمت عمليءَ بابت مختلف رٿائن تي دل ئي دل ۾ سوچي رهيو هو، ته اوچتو جوش ۾ اچي چيو ته، ”هاڻي جيڪڏهن منهنجا ٻيا مددگار فوجي دستا سکر کان هيٺ لهي، يا ڪراچيءَ کان مٿي ۽ درياءَ جي منهن وٽان نڪري مون تائين پهچي سگهن ته هوند منهنجي قسمت پنهنجي عروج تي پهچي وڃي؛ پر ائين تي نه ٿو سگهي؛ اهي هڪ هفتي تائين هت پهچي نه سگهندا، ۽ آءٌ شير کي، مون کي وڌيڪ ڌمڪائڻ ۽ ڊيڄارڻ جي اجازت نه ڏيندس؛ مان هن سان سڀاڻي ضرور جنگ ڪندس.“ هن اجا اهي لفظ چئي مس بس ڪئي هئي ته هڪڙي آفيسر تنبوءَ کان ٻاهر ڏسندي ئي رڙ ڪري چيو، ”درياءَ تي ٻيڙيون اوپاريون اچي رهيون آهن.“ سڀ ماڻهو تيزيءَ سان ٻاهر نڪتا، ته ڇا ٿا ڏسن! بمبئي کان آيل مددگار فوجي دستن واريون ٻيڙيون انهيءَ مهل ڇانوٽيءَ جي پٺئين طرف کان بندر ۾ داخل ٿي رهيون هيون.

”ڪجهه وڌيڪ ٻيڙيون به آهن- پورو ٻيڙو درياءَ جي لهنواري طرف اچي رهيو آهي،“ هڪ ٻئي آفيسر رڙ ڪري

چيو، ۽ جنهن رخ ۾ هو اشارو ڪري رهيو هو، تنهن ڏانهن درياءَ جي سڌي سنئين ڪپ جي مٿان سڙهن جو هڪ چڱو خاصو جهنگ نظر اچي رهيو هو. اهي ٻيڙيون سکر واري مددگار فوج جي آخري دستن کي ڪٺي آيون هيون؛ ۽ ڀنهي طرفن کان هڪ ئي وقت تي آيل مدد جي نتيجي ۾ فوج ۾ پنج سؤ سٺن رنگروٽن، مورچہ بنديءَ لاءِ گهربل اوزارن جي چڱي خاصي ذخيري، اٺن انچن جي گولن اڇلائيندڙ ٻن توبن، سان گڏ تمام ضروري گهربل توبخاني جي آفيسرن جي هڪ دستي، ۽ توبچين جو اضافو ڪيو. انهيءَ خوش قسمتيءَ کان اڳ، سورهن توبن کي سنڀالڻ لاءِ ۽ تمام گهٽ تعداد جي توبچين کان ڪم وٺڻ لاءِ اسان وٽ فقط ٽي آرٽلري آفيسر هئا.

جنرل هڪدم نون آيل رنگروٽن کي حيدرآباد جي قلعي اندر موڪلي ڏنو، ۽ آتان جي پراڻن فوجين تي مشتمل دستي کي ٻاهر ڪڍي پنهنجي ميداني لشڪر ۾ شامل ڪيو. پوءِ هن لڙائي جو پنهنجو نقشو ٻيهر نئين سر ترتيب ڏنو ۽ پنهنجي توبخاني ۾ سورهن جي بدران اٺويهن توبن کي منظم ڪيو. جڏهن هن شام جو سٺين وڳي مهل پنهنجيون رٿائون ٺاهي ختم ڪيون، تڏهن هن پنهنجي سڄي لشڪر کي ٻاهر ڪڍي ڇانوڻيءَ جي سامهون صفن ۾ ترتيب ڏيئي بيهاريو ۽ مکيه آفيسرن کي سنڌن مختلف ڪارروائين ۾ عملي سبق ڏيڻ لاءِ ڪجهه نيون ڳالهيون ڪرڻ شروع ڪيون، ڇاڪاڻ تہ هن جي برگيڊن جي قيادت ميجر، ۽ ريجمينٽن جي اڳواڻي ڪئپٽن ڪري رهيا هئا. هن جي سڄي عملي ۾ ڪو هڪ ماڻهو بہ اهڙو ڪونہ هو، جنهن جي عمر ٽيويهن سالن کان مٿي هجي. اهي سڀ جوش، جرئت، همت ۽ وفاداريءَ جي جذبن سان پوريءَ طرح سرشار هئا، پر اهي سڀ مڪمل طور بي تجربيڪار هئا، ۽ ٿورو ئي وقت ٿيو هو، جو ڪين سنڌن مختلف ڪمن

جي تربيت حاصل ڪرڻ جو موقعو مليو هو. انهن ۾ شايد هڪڙو ئي آفيسر، ڪئپٽن يلينڪائينس جيڪو چيف ڪمشنر هو، اهڙو هو، جنهن ۾ تجربي ۽ اعليٰ صلاحيت جو پوريءَ طرح اشتراڪ هو.

جنرل پنهنجي متحرڪ فوج کي ميدان ۾ وڌائڻ لاءِ، بيمارن ۽ فوج جي سامان کي پڻ حيدرآباد ۾ ڇڏڻ پئي چاهيو، پر جيتوڻيڪ هو چانوٽيءَ کان فقط چئن ميلن جي مفاصلي تي هو، پر ان جي باوجود هن وٽ انهن کي هڪ کان ٻئي هنڌ پهچائڻ جا وسيلا اجا ڪين هئا. بهرحال، هو قيدي اميرن جي چوڪسي ڪرڻ لاءِ ماڻهن کي ڇڏي پنهنجي لشڪر جو تعداد گهٽائڻ لاءِ تيار ڪونه هو، ڇو ته اميرن جي طرف کان ڪيس دغا کان سواءِ ٻيءَ ڪنهن به ڳالهه جي اميد ڪانه هئي، جنهنڪري هن شرافت جي خيال کي بالاءِ طاق رکي، هن کي جنگي جهازن تي چاڙهي اتي نظربند ڪرايو. پوءِ هن پنهنجن صحتياب ٿيندڙ سپاهين مريضن، علي مراد وٽان آيل ماڻهن ۽ ايراني آغا خان جي پوئلڳن کي، جن سڀني جو مجموعي طور تعداد اٽڪل اٺ سؤ کن هو، چانوٽيءَ جي حفاظت ڪرڻ لاءِ فوجي محافظن طور منظم ڪري، پنهنجن سمورن بهترين سپاهين کي لڙائي لاءِ آزاد ڪري ڇڏيو، جنهن کي پاڻ اڳتي وڌي ڇيڙڻ کان هاڻي ڪيس ڪابه ڳالهه روڪي نه پئي سگهي.

هن کي چڱيءَ طرح خبر هئي ته قسمت تي ڪو ڀروسو ڪري نه ٿو سگهجي؛ ڪيس اهو به معلوم هو ته دشمن جي لشڪر جو تعداد هن جي فوج کان گهٽي قدر وڌيڪ هو، ۽ جنگ جي سڀني ڪاررواين ۾ لڙائي ئي انتهائي حد تائين غير يقيني هوندي آهي؛ پر ان کي آزمائي ڏسڻ ضروري هو، ۽ جيڪڏهن ڪيس شڪست به ملي، تڏهن به هو ٿوريءَ ئي پسپائي سان قلعي ۽ پنهنجي مورچه بند چانوٽيءَ ۾ پناهه حاصل

ڪري گڏيل طاقت کي ان وقت تائين روڪي، سندن مقابلو ڪري سگھندو، جيسين سندس جنگي جهاز جنگ کي بحال ڪرڻ لاءِ ونس امداد ۽ ڪمڪ پهچائي سگھندا. ٿوري ۾ چئجي ته هن انهيءَ قاعدي تي سختيءَ ۽ عقلمنديءَ سان عمل ڪيو هو، جيڪو هڪ فيصلڪن ۽ قطعي جنگ لڙڻ لاءِ نه فقط انهيءَ سچي طاقت جي اتحاد ۽ ايڪي جي تلقين ڪري ٿو، جيڪا بہ هڪ هنڌ گڏ ڪري سگھجي ٿي، پر ان سان گڏوگڏ اها بہ هدايت ڪري ٿو ته فتح جا امڪان ڪٿي ڪيتريقدر بہ روشن هجن، پر مقدر جي چڱائيءَ ۾ انهيءَ حد تائين بي اعتباري رکي وڃي، جو فتح ۽ ڪاميابيءَ جي ڳولا ڪندي تباهي ۽ پسپائي لاءِ بہ تيار رهڻ گھرجي. هن انهن سڀني ڳالهين تي پوريءَ طرح عمل ڪيو، جن جي تقاضا جنگي فن جا سڀ اصول ۽ قاعدا ڪري رهيا هئا، ۽ جن جو سندس عقل مطالعو ڪري رهيو هو؛ هاڻي جڏهن بہ سچ پچ لڙائيءَ جي گھڙي مٿان اچي سهڙي هئي، تڏهن هو هڪ دفعو پيهر مياڻيءَ جي ميدان وارو هيرو هو.

مياڻي لشڪر ٢٣-تاريخ تي شام مهل اچا پنهنجي پهرين صف سڌي ٿاهي سس پوري ڪئي هئي، ته شير محمد جا وڪيل هڪ دفعو وري ڇانوڻيءَ ۾ داخل ٿيا، ۽ جنرل جي قريب آيا، جيڪو ان مهل پنهنجي لشڪر جي اڳيان بيٺو هو. آهي آيا ته جاسوسي ڪرڻ لاءِ هئا، پر هنن سندن اصل مقصد کي لڪائڻ لاءِ شير طرفان جنرل کي پيش پوڻ جو آخري پيغام پهچائڻ جو بهانو ڪيو. هنن چيو ته انگريزن جو لشڪر پيش پوي، نہ تہ تباهہ و برباد ٿيڻ لاءِ تيار رهي. جنرل بلڪل خاموشيءَ سان انهن مغرور ايلچين کي پنهنجي لشڪر جي پهرين قطار ۾ موجود بيخوف ۽ دلير سپاهين جي اڳيان گھمايو، جيڪي هن جي حڪم ملڻ لاءِ منتظر هئا؛ پوءِ هن منهن ڦيرائي وڪيلن کي چيو تہ هنن جيڪي ڪجھہ

اکين سان ڏٺو، سو وڃي، پنهنجي مالڪ کي ٻڌائين. انهيءَ گهڙيءَ ۾ هڪ ٻيو وڪيل چانوڻيءَ ۾ داخل ٿيو. هو کي به نوان شرط ڪٿي ڪونہ آيو هو، پر ان هوندي به هو گفتگو ڪرڻ لاءِ آتو هو، ۽ اهڙيءَ طرح هن پنهنجي اچڻ جو اصل مقصد ظاهر ڪري وڌو. فوج جي قواعد پوري ٿيڻ سان، ايلچي جاسوسن جو سچو ٽولو جنرل جي پٺيان سندس تنبوءَ ۾ داخل ٿيو، ۽ پنهنجي سموري مهارت* ۽ هوشياريءَ کان ڪم وٺي هنن جنرل جي دلي مقصدن معلوم ڪرڻ لاءِ جتن ڪيا، هنن جون اهي ڪوششون رات جو دير تائين جاري رهيون، تان جو هن تڪاوٽ کان بيزار ٿي، انهن کي شير جي نالي هيٺيون خط ڏيئي روانو ڪري ڇڏيو، ۽ ساڳي وقت هنن کي سفارش ڪئي تہ اهي تڪڙ ڪري نڪري وڃن، ڇاڪاڻ تہ هو تمام جلد سندن آقا وٽ پهچندو.

”جيڪڏهن امير، مير شير محمد مون سان سپاٽي انهيءَ وقت ملاقات ڪرڻ چاهي، جڏهن سان پنهنجي فوج سان مٿس حملو ڪرڻ لاءِ ڪوچ ڪندس، ۽ جيڪڏهن هو پاڻ کي جان جي سلامتيءَ کان علاوه ٻئي ڪنهن بہ شرط شروط کان سواءِ پيش ڪندو، تہ پوءِ آءٌ هن سان ملندس؛ ۽ جيڪڏهن بلوچ سردار هن سان گڏ اچڻ جو فيصلو ڪندا تہ پوءِ مان انهن سان فقط هن شرط تي گڏبس تہ اهي گورنر جنرل سان وفاداري ۽ فرمانبرداريءَ جو قسم کڻندا؛ ۽ پوءِ اهي پنهنجن پوئلڳن سان گڏ پنهنجن ڳوٺن ڏانهن واپس وڃي سگهندا، ۽ انهن کي سندن سڀني حقن ۽ مال ملڪيت جي سلامتيءَ جي ضمانت ڏني ويندي.“

اهو پيغام روانو ڪري هو رات جو ٻين وڳي سمهي پيو تہ جيئن وري ڇئين وڳي مهل لڙائي تي روانو ٿيڻ لاءِ جاڳي.

---

* ضميمو نمبر ٤

باب ڇهون

٢٤-مارچ ١٨٤٣ ع

٢٤-مارچ تي صبح جو باڪ ڦٽيءَ مهل، انگريزي ڇانوڻيءَ جي اڪيان پنج هزار جنگي جوان پوريءَ طرح هٿياربند ٿيا بيٺا هئا، انهن مان يارهن سؤ گهوڙي سوار هئا. هنن وٽ مختلف طاقت جون اٺويهه توبون هيون، جن مان پنج گهوڙن جي ڇڪڻ واريون هيون، پر توبون ڇانوڻيءَ جي بچاءَ لاءِ پٺيان ڇڏيون ويون ۽ باقي سترهن لشڪر سان گڏ رکيون ويون، ۽ اهڙيءَ طرح تيار ٿي سڄي فوج ڪوچ ڪيو. فوج جي پيشقدميءَ لاءِ جيڪو رستو اختيار ڪيو ويو، تنهن ۾ اڳ ۾ ته حيدرآباد جو شهر لشڪر جي ڏائي هٿ تي هو، ڇو ته پاويهين تاريخ رات جو جاسوسن اها خبر آندي هئي ته شير محمد جڏهن ميجر اسٽئڪ تي ڪيل حملي ۾ ناڪام ٿيو، تڏهن هو عليءَ جي ٽنڊي ۽ ڪوسڙيءَ ڏانهن واپس وريو، ۽ هن ٽيويهين تاريخ وارو سڄو ڏينهن اتي ئي قيام ڪيو هو. چنانچه، فوج کي اهڙيءَ طرح حرڪت ۾ آندو ويو ته، جيڪڏهن هو پوريءَ طاقت سان آتي موجود ملي وڃي ته مٿس انهيءَ هنڌ ئي حملو ڪيو وڃي، پر هن راتو رات ئي، شايد وڪيلن جي هٿان جنرل جي موڪليل پيغام جي نتيجي ۾ پنهنجي پوزيشن بدلائي هئي، ۽ سڄي لشڪر کي پنهنجي ساڄي هٿ تي واقع دٻي نالي ڳوٺ ۾ جمع ڪيو هو، جتي هن هڪ دفعو اڳ ۾ جنگ ڪرڻ لاءِ* جنهن جي شروع ٿيڻ کي هاڻي هن بلڪل اٽر سمجهيو، مورچا ٺهرايا هئا.

---

* ڏسو خاڪو نمبر ٦

جڏهن ڪوسڙيءَ طرف موڪليل اسڪائوٽن هتان اها ڳالهه معلوم ڪئي ويئي، تڏهن فوج جي پيشقدميءَ جو رستو اهڙي طرح بدلايو ويو، جو اهو دُٻي ڏانهن ويندي حيدرآباد جي سامهون آڏيءَ ليڪ ۾ لنگهي رهيو هو. دُٻي جو ڳوٺ حيدرآباد شهر کان آتر اولهندي طرف اٽڪل اٺن ميلن جي مفاصلي تي هو. هاٿي پيادل فوج ۽ توبون سوڙهيون ٿي ڳتيل صورت ۾ هلي رهيون هيون، جڏهن ته گهوڙيسوارن جا دستا اڳيان ۽ پاسن کان ڏاڍي هوشياريءَ ۽ احتياط سان نظرداري ڪندا اڳتي وڌي رهيا هئا. ڇاڪاڻ ته سڄو ملڪ گهرن جي جاين، باغن، شڪارگاهن ۽ واهن ڪڙين سان ايتريقدر ته ڀريو پيو هو، جو عين ممڪن هو ته پنجاهه هزار ماڻهو مورچه سنڀالي لڪا ويٺا هجن، ۽ انهن جو اڌ ميل جي مفاصلي کان به سراغ ملي نه سگهي ها. جيتوڻيڪ سڄي علائقي جو مٿاڇرو بلڪل سڌو سنئون هو، پر ان هوندي به، جن هنڌن تي وڻن ۽ باغن جي رڪاوٽ به موجود ڪانه هئي، اتي به پرين کان ڪجهه صاف ڏسڻ ۾ نه پئي آيو، ڇو ته ڪڙين ۽ واهن جا ڪپ گهڻو ڪري ايتريقدر اوچا هئا، جو گهوڙي جي پٺيءَ تي ويٺل ماڻهو به انهن جي ٻئي طرف جو نظارو ڏسي نه پئي سگهيو.

انهيءَ مهل کان هڪ يا ٻه ڪلاڪ ڪن اڳي، لارڊ ايلنبرو وٽان انهيءَ ئي هڪ ڊاڪ ذريعي خط آيا هئا، جيڪا ٻن مهينن کان پوءِ فوج تائين پهتي هئي، ڇاڪاڻ ته ٻيون سڀئي ڊاڪون رستي تي روڪيون ويون هيون. جنرل ڏاڍي اشتياق سان لفافن جون مهرون ٽوڙيون ۽ خط پڙهيا. انهن ۾ گورنر جنرل طرفان، فوج لاءِ مياڻيءَ جي ميدان ۾ ماضيءَ ۾ ڪيل شاندار ڪارگذاري ۽ حاصل ڪيل فتح لاءِ شڪرگذاريءَ جو اظهار ڪيل هو ۽ ساڻ ئي هيءَ خاطري ڏني ويئي هئي ته انهيءَ عظيم لڙائي ۾ فتح حاصل ڪندڙن کي اعزاز ۽ انعام و اڪرام سان نوازيو ويندو. جيئن ته جنرل پنهنجن ماڻهن جي جوش و خروش ۽

جرئت ۾ اضافو ڪرڻ لاءِ سڀني اخلاقي ذريعن کي گرفت ۾ آڻڻ ۽ استعمال ڪرڻ لاءِ منتظر ۽ آتو رهندو هو، انڪري هن هڪدم انهن خطن ۾ لکيل ڳالهين کان فوج جي سڀني ماڻهن کي پوريءَ طرح آگاهه ڪيو. انهيءَ تي سڀني فوجين جي واتان وڏي فخر ۽ خوشيءَ وچان زوردار نعرا بلند ٿيا. سپاهين جي دلين ۾ جڏهن هيءَ اميد جاڳي ته سندن ايماندارانه جدوجهد ۽ محنت کي اهڙي طرح تسليم ڪيو پيو وڃي، تڏهن سندن سينا خوشيءَ جي جذبي وچان ڦوڪجي پيا. ڪين خاطري ٿي ته پاس خاطري ۽ مهرباني، فني مهارت جي جاءِ نه والاريندي، هڪ دفعو وري انهيءَ اڳواڻ لاءِ نعرو بلند ٿيو، جنهن فتح جي خوشيءَ ۾ پنهنجن خطن ۾ آفيسر توڙي سپاهيءَ جو نالو کڻڻ فراموش نه ڪيو هو. اهو نعرو فتح جو هو. جنرل ائين ئي محسوس ڪيو ۽ انهيءَ پختي يقين سان هن لڙائي جي ميدان ڏانهن قدم وڌايو.

چانوٽيءَ کي ڇڏڻ کان پوءِ فوج ڏهن ميلن جو مفاصلو طئي ڪري چڪي هئي، پر اڃا به دشمن جي صحيح پوزيشن جو پتو ڪونه هو. عين انهيءَ مهل هڪ قاصد هيءَ خبر کڻي آيو ته شير پنهنجي سڄي لشڪر سان دٻي جي ڳوٺ ۾ موجود هو، جيڪو اتان کان فقط ٻه ميل ڏائي هٿ طرف واقع هو. چنانچه فوجي دستي جو رخ فوري طور تبديل ڪيو ويو. باقاعدي گهوڙيسوارن کي تيز رفتاريءَ سان اڳوات روانو ڪيو ويو. جنرل به پنهنجي گهوڙي کي اڙي هڻين ۽ پوءِ پندرهن ئي منٽن ۾ هن پاڻ کي هڪ وڏي ميدان ۾ سڄي بلوچ لشڪر جي سامهون ڏٺو؛ اهو لشڪر دور دور تائين ڦهليو پيو هو ۽ سڄو ميدان گهوڙيسوارن ۽ پيادن سان سٿيو پيو هو ۽ ان هوندي به جنرل هنن جي اصل تعداد جي اٽڪل به ڏسي نه پئي سگهيو ۽ نه ئي هن کي انهن جي لڙائي جي تنظيم جو صاف منظر ڏسڻ ۾ آيو.

بهرحال، اٽڪل پنجويهن هزارن کان وڌيڪ تعداد ۾ جنگجو ماڻهو موجود هئا، جيڪي سڀ ترارن، ڍالن ۽ بندوقن سان مسلح هئا؛ هنن وٽ پندرهن توبون هيون، جن مان ڀارهن هلائڻ لاءِ تيار بيٺيون هيون. پيادن جون ٻه قطارون انهيءَ هنڌ مورچن ۾ هيون ۽ انهن جي پٺيان بيشمار گهوڙيسوار ريزرو ۾ بيٺل هئا (١).

هنن جو ساڄو بازو ڦليليءَ جي ڪپ تي هو، جنهن جو ترو جيتوڻيڪ انهيءَ موسم ۾ عام طرح خشڪ هو، پر انهيءَ هنڌ واهه جي تري ۾ گپ جو هڪ وڏو تلاءُ موجود هو، جيڪو انهن جي بازوءَ جو بچاءُ ڪري رهيو هو ۽ واهه کان پرڀرو هڪ گهاٽو شڪارگاهه موجود هو، جيڪو فوج جي رخ کي هڪ وڏو وڪڙ کائڻ کان سواءِ ٻئي ڪنهن طريقي سان بدلائڻ کي روڪي رهيو هو.

لشڪر جي سامهون هڪ وڏو واهه هو، جيڪو اٽڪل ويهه فوٽ ويڪرو ۽ اٺ فوٽ اونهو هو ۽ ان جا ڪنارا دستور مطابق اوچا هئا. انهيءَ واهه جي پٺيان پيادن جي ٻهرين قطار بيٺل هئي، جيڪا ڦليلي جي ڪناري سان هڪ ميل جي مفاصلي تائين ٿوري گهٽي لهردار ليڪ ۾ هلي ويئي هئي؛ ۽ اتان کان پوءِ وڌيڪ هڪ ميل تائين ساڳيءَ ليڪ ۾ اڳتي وڌائي ويئي هئي، جتي هڪ گهاٽو جهنگ هو ۽ ان ۾ ماڻهو موجود هئا، ۽ اهو بلوچ لشڪر جو کاٻو بازو معلوم ٿي رهيو هو (٢). بهرحال، اٽين ڪونه هو. هڪ ٻيو واهه هڪ ميل کان پوءِ، آڏي رخ ۾ پٺئين پاسي ڏانهن وڃي رهيو هو (٣)، جيڪو لشڪر جي منهن واري صف سان گوني ڪنڊ کان وڌيڪ ويڪري ڪنڊ ٺاهي رهيو هو، ۽ دشمن جي لشڪر

---

(١) ڏسو خاڪو ٦ (٢) ڏسو خاڪو، اکر "سي"

(٣) ڏسو خاڪو b.B

ڏائو بازو سچ پچ انهيءَ هنڌ تي بيٺل هو. جهنگ ۾ فقط هڪ علحده ۽ ڇڙوڇڙ جماعت موجود هئي، جنهن کي حملي ڪرڻ ۽ مخالف کي خوفزده بنائڻ لاءِ اتي ڇڏيو ويو هو.

اهڙي طرح لڙائي جو اصلي محاذ ساڄي پاسي کان ڦليليءَ جي ڪناري سان لڳو لڳ هڪ ميل تائين هليو ويو هو، جيڪو ائين ڪٽي ڇڏجي ته پنهنجي ساڄي بازوءَ ۽ وچ واري حصي کي حملي لاءِ سامهون پيش ڪري بيٺو هو؛ پر پٺي واهه جي پٺيان جيڪو ڏائو بازو هو، سو انهيءَ ڪڌ جي ڪري، جيڪا واهه جي اڳتي وڌي وڃڻ ڪري ساڄي بازوءَ ۽ وچين حصي کي بچائي بيٺي هئي، حملي کان محفوظ هو، تنهن کان سواءِ انهيءَ بازوءَ کي جهنگ پڻ ڍڪي بيٺو هو، جنهن کي وري ڪيئي ننڍا ڪڙيا ۽ واهڙ بچائي بيٺا هئا. دشمن جو سڄو گهوڙيسوار لشڪر هڪ ئي وڏي مُنجهي ۾ ڏائي بازوءَ جي پُٺ ۾ بيٺل هو؛ ۽ ساڄي بازوءَ جي پٺيان ڦليليءَ يا ڦليلا جي بلڪل ويجهڙائي ۾ دُٻي يا ناريجا جو ڳوٺ هو، جيڪو سڄو ماٺهن سان ڀريل هو، جيڪي گهرن جي جاين جي ڏارن يا سوراخن مان مقابلو ڪرڻ لاءِ تيار هئا. پر سڄو دفاع انهيءَ تائين محدود ڪونه هو.

ساڄي بازوءَ ۽ وچ جي ڀرين قطار ۽ دُٻي جي ڳوٺ جي وچ ۾ پائيتاليهه فوٽ ويڪرو ۽ سترهن فوٽ اونهو هڪ پيو واهه هو، جنهن جا ڪنارا پڻ ڀرئين واهه وانگر ڪوڙي اوچا ڪيا ويا هئا، پنهي واهن تي اڳتي وڌڻ يا پٺتي هٽي اچڻ لاءِ، البت ڪاٿ جون پُلڙيون ناهيون ويون هيون، جيڪي لڙائي ۾ انگريزي فوج لاءِ ڏاڍيون ڪارگر ثابت ٿيون.

اهو پيو ۽ وڏو واهه، انهيءَ هنڌ تائين وڃي ڪٽو هو، جتان لشڪر جي ڏائي بازوءَ جو بچاءَ ڪندڙ ننڍو واهه ڪُنڊون ڪنڊ ڦيرو کائي اڳتي هليو ويو هو، يعني وڌ ۾ وڌ هڪ ميل تائين، ۽ نه ان کان اڳتي؛ ان جي ڪناري تي

بلوچن جي لشڪر جي هڪ گهاٽي قطار موجود هئي. شير جون توبون پڻ انهيءَ جي ٻنهي قطار ۾ بيٺل هيون، البت انهن مان فقط هڪ توب ساڄي طرف هڪ اوچي دڙي تي ٻنهي اوچين قطارن جي وچ ۾ لڳائي ويئي هئي، جتان اها ڦليليءَ جي پيٽ ۾ گوله باري ڪري رهي هئي، دشمن انهن ڪان علاوه، ٻن ننڍن واهن کي پڻ ڪوٽي اونهو ڪري ڇڏيو هو، جيڪي ان جي فوج جي ڏائي بازوءَ ۽ قلب جي پٺيان هئا، جن جو مقصد گهٽو ڪري اهو پئي معلوم ٿيو ته ان جو پٺيون پاسو محفوظ رهي يا جيڪڏهن ان کي اتان پٺ ڏيئي پڇڙو پوي ته پوءِ ان کي هڪ نئون محاذ ملي وڃي، دشمن پنهنجي ٻهرين صف جي اڳيان وارو جهنگ وڍائي صاف ڪرائي ڇڏيو هو ۽ هو انهيءَ بهترين پوزيشن ۾، جيڪا ڪنهن به نقص کان پاڪ هئي، شير جي نالي ماتر اڳواڻيءَ هيٺ حملي جو مقابلو ڪرڻ لاءِ تيار بيٺو هو.

پر امير کي ڪهڙو به سنو سپاهي ڪٿي چئجي، پر هيءَ حقيقت هئي ته هن کان بهتر ۽ وڌيڪ بهادر انسان بلوچن جي لشڪر جي سرگرمين جي قيادت ڪري رهيو هو. اهو ماڻهو هڪ افريقي غلام هوش محمد شيدي هو، جنهن جو پهريون نالو جيڪڏهن صحيح آهي ته پوءِ امڪان آهي ته هو مصر ۾ فرينچن جي فوج سان وابسته ڪنهن حبشي غلام جو پٽ هو؛ هن جي زوردار هدايتن ۽ تلقينن اميرن کي جوش ڏياري جنگ ۾ آندو هو. مياڻيءَ ۾، ٿوري ان کان پوءِ هاٽي تائين هن جي قابليت ئي وڏي پاڳي فوجي ڪاررواين جي رٿابنديءَ جي ذميوار هئي؛ ۽ هاڻي، هو پنهنجي نظربند آقا امير صوبدار ڏانهن، جيڪو پين لاءِ ته برابر ظالم ۽ بدخصلت ثابت ٿيو هو، پر هن غلام سان فراخدليءَ جو مظاهرو ڪيو هئائين، سچو ۽ وفادار ثابت ٿي رهيو هو ۽ هن موقعي تي اهو سياه فام هيرو اهڙي جنگي مهارت جو مظاهرو ڪري رهيو هو، جيڪو واقعي هڪ يورپي

فوجي جنرل جي شايان شان هو. لڙائي ۾ بس هو پنهنجن شيدي پائرن سان گڏ پهرين قطار ۾ بيٺو هو، ۽ جڏهن هو فتح حاصل ڪري نه سگهيو، تڏهن هڪ به قدم پٺتي ڪڻڻ ڪان سواءِ، هٿ ۾ ترار ڪٽي وڙهندو رهيو ۽ انهيءَ حالت ۾ مارجي ويو. مرڻ ڪان پوءِ به ترار سندس هٿ ۾ رهي.

انگريزن جي لشڪر جي حيدرآباد ڪان روانگي جيئن ته بلوچ لشڪر جي اڳين سامهون واري قطار جي ڪنڊون ڪنڊ ٿي هئي، انڪري ان جو پهريون دستو، ڏائي هٿ ڪان مارچ ڪندو دشمن جي ساڄي بازوءَ جي پرسان اچي نڪتو، انهيءَ ئي آڏي رخ ۾ هڪدم قطار ٺاهي ويئي، گهوڙي سوارن کي قلب واري لشڪر جي پنهي بازن طرف بيهاريو ويو ۽ مختلف ريجمينٽن جي درميان جيڪا وڇوٽي ڇڏيل هئي، تنهن جي وچ ۾ توبخانو نصب ڪيو ويو. اهڙيءَ طرح فوج جو ساڄو بازو ڪجهه قدر ڦهلجي ويو، جيتوڻيڪ اهو اوتري حد تائين نه ڦهليو، جيتري قدر دشمن جو کاٻو بازو ڦهليل هو*

شروع ۾ جنرل کي انهيءَ جهنگ تي ڏاڍي ڪاوڙ هئي، جيڪو سندس ساڄي بازوءَ لاءِ خطرو بڻيو بيٺو هو. اهو ماڻهن سان پريل هو، ۽ هن کي اهو معلوم نه هو ته ان ۾ گهڻا ماڻهو آهن يا ٿورا، پر هن جي جاسوسن کيس پڪي خاطري ڏني هئي ته دشمن پنهنجن پنج هزار بهترين جنگجو ماڻهن کي چونڊي انهيءَ لائين جي ڪجهه حصن ۾ هن ارادي سان لڪائي بيهاريو هو ته جڏهن به اهي انگريزي فوج کي حملي ڪرڻ لاءِ ويجهو ايندي ڏسن، ته هڪدم ٻاهر نڪري انهن تي حملو ڪن، انڪري انهيءَ جهنگ مان هو انهيءَ جوابي حملي جي توقع ڪري رهيو هو، هن پنهنجي ساڄي بازوءَ جي گهوڙي سوار دستن کي جزوي طور سندس پاسي جي بچاءَ ڪرڻ ۽ ڪجهه هن مقصد لاءِ اڳتي وڌايو ته دشمن پنهنجي لڙائي جي اصل

*ڏسو خاڪو نمبر ٦

تنظيم کي وڏيڪ واضح طور ظاهر ڪري. هن جي پنهنجي پوزيشن، انهيءَ وچ ۾، نازڪ ۽ خطرناڪ هئي. هو جنهن ميدان اندر گهڙي آيو هو، سو تمام وڏو ڪونه هو ۽ ڦليلي اوچتو وڪڙ کائي سندس پٺئين پاسي جي چوڌاري گهيرو ڪري بيٺي هئي، جڏهن ته انهيءَ گولائي جي باقي ٻين سڀني نقطن وٽ، انهيءَ هڪ اونهي واهه کان علاوه، جنهن جي ذريعي هو داخل ٿيو هو، ننڍين ننڍين ڪڙين ۽ واهڙن جو جار وڇايل هو، جنهن جي درميان هن جو سوڙهو هلندڙ فوجي دستو، بلوچن جي هجوم جي مقابلي ۾ اڳ ۾ ته ائين نظر اچي رهيو هو، جيئن مشرقي ملڪن جي شڪار دوران چوڌاري سوڙهي ٿيندڙ گهيري جي وچ ۾ ڦاٿل ڪو جهنگلي جانور نظر ايندو آهي. ان جي باوجود، هن جي پٺئين پاسي ڦليليءَ ۾ جيڪو وڪڙ هو، سو سراسر هن لاءِ نقصانڪار ڪونه هو، انهيءَ هنڌ تي جيئن ته انهيءَ واهه جو ترو سڪل هو، انڪري اهو هن لاءِ بچاءَ جي ٻي لائين مهيا ڪري رهيو هو.

انگريز جنرل بلوچن جي سڄي پوزيشن کي ڏسي نه پئي سگهيو. هو ايترو ته ڏسي سگهيو ته جيتوڻيڪ هو پنهنجن ترار بازن جون هڪ ٻئي جي پٺيان گهٽيون ۽ گهاٽيون قطارون ڀيهارڻ جي طريقي تي عمل پيرا آهن؛ ان جي باوجود اهي ساڄي پاسي کان سندس قطارن کان گهٽ ۾ گهٽ اڌ ميل اڳيان پري تائين ڦهليل هئا، ۽ ان کان پوءِ ٻه هزار جا گهوڙيسوار ريزرو ۾ بيٺل هئا، پر هو انهن جي قلب ۽ ساڄي بازوءَ جي پٺئين پاسي ڏانهن موجود واهن جي ٻنهي لائين کي ڏسي نه پئي سگهيو، نه وري هو اهو اندازو لڳائي سگهيو ته ڏٻي جي ڳوٺ ۾ ماڻهو موجود هئا، اهو بلڪل خالي معلوم ٿي رهيو هو. هو ڦليليءَ کي پار ڪرڻ، ۽ ٻئي طرف شڪارگاهه جي وچان وڃڻ کان سواءِ سنڌن قطار کي ويجهڙائي کان

ڏسي نہ پئي سگهيو، پر مياڻيءَ وانگر هتي پڻ، هن پنهنجن ماڻهن کي سوچڻ ۽ دشمن ۽ پنهنجي تعداد جي ڀيٽ ڪرڻ جو موقعو ڏيڻ نہ پئي چاهيو تہ متان ڀيٽ ڪرڻ کان پوءِ شڪ شبها پيدا ٿين ۽ هن لارڊ ايلنبرو وٽان آيل خطن پڙهڻ سان انهن جي دليلن ۾ جيڪا باهم ٻاري هئي، سا وسامي نہ وڃي. هن جون فوجون، قومي فوجون نہ هيون، سندس قطارن ۾ يورپي سپاهي، بمبئي جي ماڻيٽن سپاهين جي پاسي ۾ بيٺا هئا سنهو ۽ بدن جو هلڪو مرهٽو بينگال جي اوچي ذات واري مغرور ۽ قداور ماڻهن سان گڏو گڏ قدم کڻي رهيو هو؛ باقاعده گهوڙيسوار فوج جا ماڻهو بيقاعدي ۽ جهنگلي سوارن سان ڪلهي ۾ ڪلهو ملائي هلان ڪري رهيا هئا؛ هڪ تعصبي مسلمان پنهنجي انگريزي بندوق هڪ عيسائي ۽ هڪ بت پرست جي وچ ۾ نشانو وٺي رهيو هو. البت اهي سڀ نظم و ضبط جي هڪ ئي مشترڪه تعلق ۾ هڪ ٻئي سان گڏجي ڪم ڪري رهيا هئا، پر هن موقعي لاءِ اڃا بہ بهتر اهو فوجي جذبو ۽ جوش هو، جيڪو سندن جنرل تازو سندن دليلن ۾ پيدا ڪيو هو، جنهن کي هو انهيءَ وقت، جڏهن اهو جذبو ٻاويهين فوج جي غصي باز ۽ وحشي فطرت جي آئرش سپاهي ۽ هندستان جي مشڪي رنگ واري سپاهيءَ کي يڪسان نموني ۾ ڀڙڪائي رهيو هو، ڪنهن بہ قيمت تي، دير ڪرڻ سان ٺرڻ ۽ وسامي وڃڻ جي اجازت ڏيئي نہ پئي سگهيو.

جڏهن صف پهريون دفعو سڌي ڪري ٻيهاري ويئي، تڏهن ان جو ڏائو طرف ايتريقدر تہ اڳتي نڪتل هو، جو بلوچن جو توبخانو پنهنجا گولا سڌو قطارن جي وچ ۾ اڇلائي ٿي سگهيو. ڪيئي ماڻهو مري ويا ۽ هڪ گولي تہ جنرل جي منهن کي رهڙيندي نڪري ويئي؛ مفاصلو البت ڊگهو هو ۽ گولين جي اڏامڻ مان صاف ظاهر ٿي رهيو هو تہ توبن جي

نالين جو رخ ضرورت کان وڌيڪ مٺي آهي، انهيءَ تي هن پنهنجي* انهيءَ بازوءَ کي پٺتي هٽايو ۽ انهن کي محفوظ ڪيو، جنهن کان پوءِ ۽ هن پنهنجي حملي جي انتظام ڪرڻ کان اڳ دشمن جي پوزيشن وڌيڪ خاطريءَ سان متعين ڪرڻ لاءِ اقدامات ڪيا. پر انهيءَ مهل انجنيئرن وئڊنگٽن، ليفٽيننٽ برائون ۽ ليفٽيننٽ هيل سان گڏجي، اهڙن ماڻهن وانگر، جيڪي خطري کي ڏسي بي ڊپائي سان کلندا آهن، ۽ عزت حاصل ڪرڻ لاءِ سڀ ڪجهه ڪري ويندا آهن، گهوڙن تي چڙهي بلوچ لشڪر جي قلب و يجهو، ۽ قلب ۽ کابي بازوءَ جي هڪ ٻئي سان ملڻ واري هنڌ تائين، بندوقن جي گولين جي برسات مان لنگهي آيا. اهڙيءَ طرح انهن دشمن کي سندس پهرين صف ۾ ياڳي ٽٽين حصن تائين ظاهر ڪرڻ تي مجبور ڪري وڌو. پر ان جي باوجود پيو واهه نظر نه پئي اچي سگهيو، ۽ نه ئي جهنگ صاف نموني ۾ ڳالهائڻ لاءِ آماده ٿي پئي سگهيو. بهرحال واهن کي پار ڪرڻ جون ڪيتريون ئي پڳڊنڊيون ظاهر ٿي پيون، ۽ انهن بيخوف ۽ دلير آفيسرن طرفان توبخاني وارن لاءِ انهن جي جاين جي نشاندهي ڪئي ويئي.

هڪ طرف جڏهن ته اهو جرئتمندانه ڪارنامو ٿي رهيو هو، ته ٻئي طرف سر چارلس نيپئر ڪجهه بلوچن کي، سندس خيال موجب پنهنجي سامهون اوچتو انگريزي فوج جي رعبدار ۽ وسيع مظاهري کي ڏسي فڪر وچان پنهنجي کابي بازوءَ کان تيزيءَ سان سنڌن ساڄي بازوءَ ۽ ڊٻي جي ڳوٺ طرف ڀڄندي ڏٺو، هاٿي شير جي انهن فوجن کي جيڪي ٻن واهن جي درميان لڪل هيون، صاف طرح ڏسڻ ۾ ايڏي ته دقت پيش اچي رهي هئي، جو جنرل سمجهيو ته انهن انهيءَ جاءِ ۽ ڊٻي جي ڳوٺ تي قبضي ڪرڻ کي شايد نظرانداز ڪري ڇڏيو هو،

---

* ڏسو خاڪو نمبر ٦

ڇو ته هن کي انهن جي بازوءَ کان هڪ به ماڻهو ڦليليءَ کان وٺي قلب جي هڪ خاص نقطي* تائين ڏسڻ ۾ نه پئي آيو. چنانچه هن سمجهيو ته هنن جي انهيءَ طرف ڏانهن اها اُڀري حرڪت پنهنجي غلطيءَ جي ازالي ڪرڻ لاءِ ٿي رهي هئي. هن انهيءَ خيال تي عمل ڪندي، ۽ انهيءَ اثر مان فائدي وٺڻ جي خواهش کان، جيڪو انگريزي لشڪر جي لڙائي جي تنظيم جي نقشي ظاهر ٿيڻ سان دشمن تي ٿيو هوندو، هن هڪدم پنهنجين فوجن کي حملي ڪرڻ لاءِ اوڏانهن وڌڻ جو حڪم ڏنو، سياڻيءَ وانگر هتي به هن پنهنجين فوجن جي نظم و ضبط کي برقرار رکندي، ۽ پنهنجي ترت عمل ڪرڻ جي فيصلي مان فائدي ملڻ جي اميد تي، هن کي توقع هئي ته جيسين بلوچن جو لشڪر ڪافي تعداد ۾ انهيءَ هنڌ تائين پهچي سگهندو، تيسين هو نه فقط واهه جي ڦليليءَ سان ملڻ واري هنڌ تائين پهچي ان تي قبضو ڪري سگهندو، پر هو ان کان به اڳتي وڌي وڃي ڊُبي جي ڳوٺ تي پڻ قبضو ڪري وٺندو. بلوچن جي ڪارروائي متعلق هن جو اهو خيال غلط ثابت ٿيو، پر اها هڪ اهڙي غلطي هئي، جنهن کي گهٽي وقت ضايع ڪرڻ کان سواءِ ٽاري سگهڻ به ممڪن ڪونه هو، ۽ دير ڪرڻ اڃا به وڌيڪ وڏي غلطي ثابت ٿئي ها. هن جي اها پيشقدمي اهڙي هئي، جو جيتوڻيڪ ان جو بنياد غلطيءَ تي ٻڌل هو، پر ان جي باوجود، بهتر چاڻ هئڻ سان به ان جي اصلاح مشڪل ئي ٿي سگهي ها.

پر جيتوڻيڪ هو ڏک هڻڻ ۾ ايڏو تڪڙو هو، پر ان جي باوجود هن پنهنجين فوجن کي وڙهائڻ جي طريقي کي اهڙيءَ طرح منظم ڪرڻ کان ڪوتاهي نه ڪئي ته جيڪڏهن ڪي اوچتيون هنگامي حالتون پيدا ٿي پون، جن لاءِ هن کي پورو خيال هو ته اُهي ٿيڻ ممڪن آهي، ته انهن لاءِ هو

* انهيءَ نقطي جي خاڪي نمبر ٦ ۾ ”اي“ اکر سان نشاندهي ڪيل آهي.

هر طرح تيار هجي، جهنگ وارو ٽڪرو اچا بہ سندس مخصوص بغض جو مرڪز هو؛ بظاهر ان ۾ ماڻهو لڪل هئا ۽ جنهن نموني سان جهنگ ۾ لڪل ماڻهو پنهنجي موجودگيءَ ڪي پوشيده رکي رهيا هئا، تنهن هن کي يقين ڏياريو تہ دشمن جي لشڪر جو اهو ڪو چونڊ دستو هوندو، جنهن کي اتي انهيءَ مقصد سان رکيو ويو هوندو تہ اهو اوچتو ٻاهر نڪري هن جي بازوءَ تي حملو ڪري. هن کي انديشو هو تہ انهيءَ جهنگ مان هر طرح جي خرابي نڪري بلڪل انهيءَ طرح ظاهر ٿيندي، جيئن پنڊورا جي صندوق وچان سڀ خرابيون نڪتيون هيون. انهيءَ ڪري هن سنڌ جي بيقاعدي گهوڙي سوار دستي ۽ بمبئي جي گهوڙيسوار فوج جي ٽئين دستي کي ميجر اسٽاڪ جي قيادت هيٺ انهيءَ طرف اڳتي ڪري بيهاريو ۽ انهن کي هي حڪم ڏنو تہ اهي جهنگ تي چوڪسي رکن، ۽ انهيءَ مان جيڪو بہ ٻاهر نڪري، تنهن تي حملو ڪن. هن سوچيو تہ انهيءَ طرح، جيڪڏهن هو حملو ڪندي واهہ کي پار ڪرڻ کان اڳي ئي اهڙو گهيرجي ويو تہ پوءِ ڪيس ايتري مهلت ويندي، جو هو پنهنجي سموري پياده فوج کي ٻاويهينءَ ريجمينٽ جي اڳيان هڪ اهڙي نئين پوزيشن ۾ آڻيندو، جنهن جو هن پنهنجي ذهن ۾ ڦاليليءَ ۽ ڳوٺ ۽ چيلگريءَ واري شڪارگاهہ جي وچ ۾ تعين ڪري ڇڏيو هو. هن جو ارادو اِهو هو تہ هو آتي سپاهين ۽ ساڄي بازوءَ جي گهوڙيسوار دستن سان دفاعي جنگ لڙندو، جڏهن تہ هو ٻاويهين فوج، گهوڙن جي چڪڻ واري* توبخاني ۽ ڏائي بازوءَ واري گهوڙيسوارن سان دشمن جي ساڄي بازوءَ تي حملو جاري رکندو.

امير جو لشڪر انگريزن جي فوج کي صبح جو اٺين وڳي مهل ڏسڻ ۾ اچي ويو هو ۽ ٩ وڳي مهل جنگ جو آغاز هيٺئين نموني سان ڪيو ويو:

---

*ڏسو خاڪو ٦

ليسليءَ واري گهوڙن جي توبخاني، پيادل فوج جي دستن کان اڳتي نڪري بلوچن جي ساڄي بازوءَ جي آخري ڇيڙي طرف، اڌ و رستو اختيار ڪري پيشقدمي ڪئي، جتي هڪ نڍو واهه، جيڪو انهن جي اڳيان سندن بچاءَ ڪري رهيو هو، ڦليليءَ ۾ ملي رهيو هو. انهيءَ پيشقدميءَ جلد ئي انهن جي لشڪر جي پهرئينءَ قطار کي ساڄي بازوءَ سان قلب جي ملڻ واري هنڌ کان وٺي ان جي ڏائي بازوءَ سان ملڻ جي هنڌ تائين، جزوي طور ظاهر ڪيو، ۽ ساڻ ئي ان هنن جي سڄي ڏائي بازوءَ کي، جيڪو سڄيءَ ڊيگهه ۾ انهن توبن جي زد ۾ هو، اگهاڙو ڪري ڇڏو (١). انگريزي توبخانو، جيتوڻيڪ شروع ۾ رکي رکي ۽ آهستي آهستي گولا بازي ڪري رهيو هو، پر پوءِ به انهيءَ ساڄي بازوءَ جي ڇيڙي تي قابض ٿيڻ لاءِ، جيڪو حملي ڪرڻ جي نقطي طور مقرر ڪيو ويو هو، تيزيءَ سان گولا باري ڪرڻ جو سلسلو جاري رکيو. بيون توبون پڻ انهن جي تقليد ۾ تيزيءَ سان گولا اوڳاڇينديون رهيون، ۽ گهوڙن وارين توبن ۽ هنن توبن جي گولن آرپار کان اچي دشمن جي پيادل فوج ۾ زبردست تباهي مچائي ڇڏي. عين انهيءَ گهڙيءَ ليفٽيننٽ سمٿ، پنهنجي زندگيءَ جو خيال نه ڪندي ۽ فرض ادائي کي ترجيح ڏيندي انتهائي جرئتمنديءَ سان لشڪر جي قطارن کان اڳتي نڪري سيني کان اڳ ۾ گهوڙو ڊوڙايو ۽ اڪيلي سر پهرئين واهه جي ڪپ تي وڃي پهتو، ۽ ان جي مٿان چڙهي ويو. هو اهڙي جاءِ ڳولي رهيو هو، جتان سندس توبون لنگهي سگهن، ۽ اها تلاش ڪندي هن جي موت سان ملاقات ٿي! سچو واهه بلوچن سان ڀريو پيو هو، ۽ انهيءَ هنڌ تي "هيءَ هيرو* ڪري پيو."

---

(١) ڏسو خاڪو A کان وٺي b تائين، b کان وٺي B تائين.

*سر چارلس نيپئر جو خط.

انهيءَ وچ ۾ سڄي پيادل فوج چرپر ۾ اچي چڪي هئي؛ ٻاويهين ريجمينٽ جيئن تہ کاٻي ٻازوءَ کان پيشقدمي ڪندي پئي آئي، انڪري ان دشمن جي گولہ باريءَ جي سامهون پاڻ کي هڪ آڏي ليڪ ۾ پيش ڪري، حملي جو زور پنهنجي طرف ڇڪايو. ڏائي ٻازوءَ واري گهوڙيسوار فوج، جيڪا بينگال ۽ پوني وارن دستن تي مشتمل هئي، سوڙها دستا ٺاهي ڦليليءَ جي ٽري جي ويجهڙائي ۾ اڳتي وڌي رهي هئي، ۽ ائين ڪندي اها ليسليءَ جي توبن جي پٺڀرائي ڪري رهي هئي ۽ اهڙي ڪنهن بہ حملي لاءِ تيار هئي، جيڪو بلوچ پنهنجن مورچن مان ڪرڻ جو ارادو ڪن.

جلد ئي اهو ظاهر ٿيو تہ سامهون واري واهہ ۽ ڀرئين ڳوٺ تي قبضي ڪرڻ کان شيدي هوش محمد غافل نہ رهيو هو. انهيءَ بهادر شخص انهن ٻنهي جاين کي ماڻهن سان ڀَرُ ڪري رکيو هو، ۽ هاڻي هو پنهنجن شيدي پائرن جي اڳيان، ساڄي ٻازوءَ کان ٿيندڙ انهيءَ حملي جو انتظار ڪري رهيو هو، هنن جون بندوقون ۽ ڏري تي رکيل توب مسلسل تيزيءَ سان هلي رهيون هيون ۽ ٻاويهين ريجمينٽ کي پيشقدمي ڪرڻ ۾ جاني نقصان جي صورت ۾ مهانگي قيمت ادا ڪرڻي پيئي.

لائيٽ ڪمپنيءَ جو نصف حصو ڀرئين واهہ مان ايندڙ گولين جي وسڪاري ۾ زمين دوز ٿي ويو؛ ۽ پٺئين پاسي ٻي ۽ اچا وڌيڪ اونهي ڪنڌ هئي، جيڪا وڌيڪ مضبوطيءَ سان جنگي جوانن سان پري پيئي هئي، ۽ پريان وارو ڳوٺ اوچتو ئي اوچتو بندوقچين جي شور سان جيئرو ٿي پيو، جن جون گوليون پيشقدمي ڪندڙ فوج جي ڀرين قطار تائين پهچي رهيون هيون.

هاڻي سر چارلس نيپئر محسوس ڪيو تہ هن دشمن جي مهارت جو صحيح نموني ۾ اندازو نہ ڪيو هو. ۽ انهيءَ مهل سمجهيو تہ ڳوٺ طرف ۽ سندن ساڄي ٻازوءَ ڏانهن انهن جي ماڻهن جي تيزيءَ سان ڪيل چرپر، انهيءَ مقصد لاءِ نہ هئي تہ

انهيءَ بازوءَ تي قبضو ڪيو وڃي؛ پر درحقيقت هنن جڏهن انگريزن جي فوج جي حملہ آور پهرين قطار جي بيهڪ ۽ نظام کي ڏٺو، تڏهن انهن پنهنجي انهيءَ بازوءَ کي وڌيڪ مضبوط بنائڻ لاءِ انهيءَ طرف آبهرائي ۾ وڌيڪ ماڻهو روانا ڪيا هئا، پر هاڻي وقت ڪونہ هو، ۽ نہ ئي حملي جي طريقي کي بدلائڻ جو ڪو رستو ئي هو، ۽ جهڙيءَ طرح جنگين ۾ عام طرح وڏن وڏن مهندارن ۽ سپہ سالارن سان ٿيندو آهي، تهڙيءَ طرح هن حالت ۾ بہ انتظامن ڪرڻ ۾ جيڪا غلطي ٿي ويئي هئي، تنهن جو ازالو هاڻي همت ۽ دليريءَ ذريعي ئي ٿي پئي سگهيو.

جنرل پاٽ منڊ وارن حملہ آورن سان وڃي رهيو هو، تہ جيئن ڪناري کي پار ڪرڻ لاءِ ڪيل حملي جي اڳواڻي پاڻ ڪري، جڏهن اوچتو ساڄي طرف کان هڪ گهوڙيسوار واءُ ميئهن ڪندو هن کي اها ڳالهہ چوڻ لاءِ هن ڏانهن آيو تہ انهيءَ طرف واري سڄي گهوڙيسوار فوج حملو ڪري رهي هئي. اها ڳالهہ ٻڌي هن اهو مطلب ورتو تہ، جيئن هن اڳ ۾ سمجهيو هو، جهنگ ۾ لڪل سڄو لشڪر پنهنجي ڪمين گاهہ مان نڪري پيو هو، ۽ انهيءَ جي حملي کان سندس پنهنجي سڄي بازوءَ واري فوج پاڄ ۾ هئي. انهيءَ ڪري هن ميجر پٽول کي اها هدايت ڪئي، تہ هو واهہ تي حملي ڪرڻ ۾ ٽاويهين ريجمينٽ جي اڳواڻي ڪري، پاڻ گهوڙي کي ڊوڙائيندو ساڄي بازوءَ واري فوج ڏانهن ويو تہ جيئن هو حملي جو رخ نئين سر ڦيرائي، جهڙيءَ طرح هن اڳي ئي پنهنجي ذهن ۾ سوچي ڇڏيو هو. گهوڙي سوار جي آندل خبر بلڪل صحيح هئي. ساڄي بازوءَ واري سڄي گهوڙيسوار فوج دشمن جي اڳيان جيڪي ننڍا ڪڙيا ۽ واهہ هئا، تن جي پار وڃي ان جي ڏائي بازوءَ تي ڪڙڪڻ لاءِ انتهائي تيزيءَ سان چرين وانگر حملو ڪرڻ خاطر وڃي رهي هئي، تہ انڪري جو

بلوچ جهنگ سان نڪري پيا هئا، پر دشمن کي اچا قلب ڏانهن بي تحاشا ڊوڙندو ڏسي، ميجر اسمٿ سمجهيو ته انهن ۾ خوف ۽ هراس ڦهلجي ويو آهي، جنهنڪري هو پنهنجن سپني بهادرن سان انهن جي ڏاهي بازوءَ تي حملو ڪرڻ لاءِ اڳيون ٿي ڪاهي پيو. اهڙيءَ طرح هن لڙائي واري صف کي اگهاڙو ڪري وڌو، ۽ جيڪڏهن جهنگ ۾ سچ پچ شيدي هوش محمد طرفان تجويز ڪيل جوابي حملي ڪرڻ لاءِ بلوچن جي لشڪر جي چونڊ ڊويزن کي لڪائي وهاريو هجي ها، ته هن سڄيءَ فوج کي شڪست سان دوچار ڪري وڌو هو.

اها هڪ عظيم غلطي هئي، پر ان جي باوجود هڪ عظيم الشان ۽ جاندار ۽ جذبو بيدار ڪندڙ غلطي هئي، ان جو ازالو ڪرڻ ممڪن ئي نه هو. گهوڙيسوارن جي سڄي جي سڄي فوج پوري رفتار سان وڃي رهي هئي، ۽ ائين ڪندي واهن ۽ ڪڙين کي پار ڪندي ويئي، جنهن جي دوران سوارن جا رقيب گهوڙن جي پاسيرين ۾ کٽل رهيا، انهن جا مختلف جنگي نعرا آپ ڦاڙيندا رهيا، ۽ انهن سپني جون تکيون تراريون سندن مٿان گردش ڪنديون ۽ چمڪندڙ دائرن ۾ ڦرنديون رهيون. آتشين طبيعت وارو جيڪب، ۽ غضبناڪ فٽز جيرالڊ غلطيءَ جي ساٿيءَ راهه ۾ ڊوڙندا ٿي ويا، ۽ گهوڙيسوارن جي ٽنهي فوج جا شاندار سپاهي ۽ سنڌ جي بي قابو گهوڙيسوارن جي ڪاڙهن پڳڪن جا طُرّه، دونهين ۽ دز وچان انهن جي پٺيان ائين اڏامندا پئي ويا، جيئن شهاب ثاقب جو پڇ آسمان ۾ دور تائين چمڪندو ويندو آهي.

هڪ گهڙيءَ لاءِ جنرل ميدان ڏانهن اڳ ۾ ته سخت ڪاوڙ جي حالت ۾ ڏٺو، ۽ پوءِ ڪاوڙ ڦري حيرت ۽ تعريف ۾ تبديل ٿي، ۽ پوءِ جهنگ واري ٽڪري ڏانهن نگاه ڦيرائي، ۽ انهيءَ طرف ڪان ڪنهن به لشڪر جي نڪرڻ جي علامت

نہ ڏئي، جڏهن تہ سنڌس پنهنجي توبخاني جي گونج ۽ ڌماڪہ خيزي کيس پنهنجي ڏائي بازوءَ ڏانهن سڏي رهي هئي، ان وقت هن هڪدم پنهنجو رخ ڦيرايو، ۽ هر ڳالهہ کي قسمت ۽ جرئت جي حوالي ڪري اهڙيءَ تہ تيز رفتاريءَ سان پٺتي موٽيو، جو هو عين انهيءَ وقت، جڏهن ميجر پُول جيڪو انهيءَ برگيڊ جي قيادت ڪري رهيو هو، پهرين واهہ کي پار ڪرڻ لاءِ تيار ٿي رهيو هو. هو سڌو پنهنجي فوج جي پهرين صف ۾ گهڙي ويو، ۽ انهيءَ ساڳي تيز ۽ اوچي آواز ۾ کين حملي ڪرڻ جو حڪم ڏيڻ سان، جنهن سنڌس جوشيلن سپاهين کي مياڻيءَ جي ميدان ۾ دشمن جي مقابلي ۾ موڪليو هو، سپاهين ۽ آفيسرن کي پنهنجي موجودگيءَ جو احساس ڏياريو ۽ هتي، جيتوڻيڪ پهرين رڪاوٽ ۽ پهريون درپيش خطرو انهيءَ يادگار لڙائي ۾ ڦليليءَ جي ڪناري تي حملو ڪري قبضي ڪرڻ کان بہ وڌيڪ زوردار ۽ دشوار هو، جتي فوج جي پهرين سڄي قطار ترار بازن جي ولرن جي زد ۾ اچڻ سان ڇپي ٿي ويئي هئي، هتي ڪابہ رڪاوٽ نہ ٿي. انهيءَ خونخوار حملي جي شدت کي گهٽائڻ لاءِ ڪابہ هڪ نہ ٿي. بهادر ليفٽيننٽ ڪنوٽ سڀ کان اڳ ۾ ڪناري تي چڙهي ويو، بلوچن جي هڪ جهنڊي کي هٿ ۾ پڪڙيو ۽ ان کي فاتحانہ انداز ۾ ڦڙڪائيندو سوڙهي ڪناري تان ٽڙندو ٽاٻڙندو اڳتي وڌندو ويو، ڇو تہ سنڌس پاسيريءَ ۾ هڪ گهرو زخم آيل هو. پوءِ هڪ ڌماڪہ خيز رڙ سان سپاهي بلوچ ترار بازن جي وچ ۾ ڪاهي پيا، جيڪي ترارين هلائڻ ۾ ڪاهل يا سست مزاج ڪين هئا، ڇو تہ انهيءَ جاءِ تي آهو ڪارو هيرو هوش محمد ۽ سنڌس شيدي پائر وڙهي رهيا هئا، ۽ آتي ئي اهي وڙهندي مارجي ويا.

انگريزن جي توبن ۽ بندوقن جي قاتلانہ گولي ماري انتهائي خطرناڪ هئي ۽ جڏهن بندوق ۾ لڳل سنگين ترار سان

ڏڪر ڪائي رهي هئي، تڏهن اها وڏي ۾ وڏي دلير ڪي يا ته پٺتي هٽڻ تي مجبور ڪري رهي هئي يا کيس آتي جو آتي زمين دوز ڪري رهي هئي؛ تانجو دوبدو وڙهندڙ ۽ هڪٻئي سان ڳنڍيل جنگي جوان ٻئي اونهي واهه جي تري ۾ گهلجي وڃڻ تي مجبور ٿيا، جتي موتمار غيض و غضب سان نئين سر جنگ تازي ٿي ويئي، ڇو ته هن ڪان اڳي جيڪا جدوجهد ٿي هئي، سا ڪجهه به نه هئي. پر پاويهين ريجمينٽ اچا به فاتحانه قوت، موتمار گوليبازي ۽ چيريندڙ ڦاڙيندڙ فولاد سان ڳتيل لشڪر وچان خونريزي ڪندي اڳتي ئي وڌندي ويئي، جنهن ۾ ان کي پنجويهين فوج جي سپاهين جي پٺڀرائي حاصل رهي، جيڪا پنهنجي ساڄي طرف کان انهيءَ خوفناڪ مقابلي ۾ قدم سان قدم ملائيندي، ۽ ضرب سان گڏ ضرب هڻندي اڳتي ايندي رهي. هاڻي فاتح فوجن ٻيو واهه به پار ڪري ورتو، ۽ پٺتي هٽندڙ بلوچ لشڪر جي پٺيان اهڙي ئي جوش ۽ ولولي سان ڪاهيندي يون ويون، تانجو اهي دٻي جي ڳوٺ ۾ وڃي پهتيون، جتي لغاري ۽ نظاماڻي قبيلن جا ماڻهو، جيڪي سنڌ جا به انتهائي جنگجو قبيلا آهن، ڳهرن اندر پوريءَ طرح مورچه زن هئا، ۽ انهن هڪ دفعو ٻيهر فتح حاصل ڪرڻ لاءِ مقابلو شروع ڪيو. ٻئي لشڪر اهڙيءَ طرح سان مقابلو ڪندا، ڳهرن جي قريب ترين نقطي وٽ هڪٻئي تي ڪري رهيا هئا، ۽ انهيءَ وچ ۾ ڏائي بازوءَ گهوڙي سوار فوج کي حڪم ڏنو ته اها ڳوٺ کي ڦري اچي. اهو ڪم اُن جزوي طور ڦليليءَ جي تري رستي ۽ ڪجهه ننڍن واهن ۽ کڏين کي پار ڪرڻ ذريعي پورو ڪيو؛ پوءِ ان دٻي ڳوٺ جي ڏائي طرف کان وڪڙ ڪائي ڳوٺ کي ڪاٽي ڇڏيو، ۽ پريان واري ميدان جو نظارو ڏنو، جتي انهن کي ساڄي بازوءَ واري گهوڙي سوار فوج پيادن خواهه گهوڙي سوار جي بلوچن منتشر ٽيل دستن کي سندن اڳيان ڀڄائيندي نظر آئي.

اتي پڻ، ليسليءَ جو گهوڙن وارو توبخانو ڪم آيو، جنهن هيڊرسن جي سرنگن کوٽڻ وارن جي مدد سان، جن گوليون هلنديءَ واهه جي ڪناري کي هيٺ ڪري لهنوارو بڻايو هو، ننڍن واهن کي پار ڪري گهوڙي سوار فوج سان گڏ ڳوٺ ۽ ڦليليءَ جي درميان حملو ڪري ڏنو. اهڙيءَ طرح جڏهن دشمن جو ڳوٺ ڪنجي ويو، تڏهن اهو پيادل فوج جي رحم و ڪرم تي رهجي ويو ۽ جلد ئي اهو گهيري ۾ اچي ويو، ڇاڪاڻ ته قطار ۾ موجود ٻين ريجمينٽن جڏهن ٻاويهين ۽ پنجويهين فوجن کي ڏاڍي همت وارن ٻنهي واهن کان پار ٽيل ڏٺو، اسٽئڪ جي گهوڙي سوار دستن کي ساڄي بازوءَ ڏانهن ڪامران ۽ ڪامياب ڏٺو، ۽ پنهنجي هڪدم سامهون موجود بلوچن کي ظالمانه انداز ۾ توبن جي گولن ۽ گولين سان مرندو ۽ وڍبو ڏٺو جن بلوچن جي توبخاني کي چُپ ڪرائي ڇڏي هئي ۽ جن هڪ گهڙيءَ لاءِ به انهن جي پيادن جي گروهن کي مارڻ ۽ ڪٽڻ کان سواءِ نه ڇڏيو هو؛ انهيءَ صورتحال کي ڏسي باقي ريجمينٽون نهايت تيز رفتاريءَ سان اڳتي وڌيون، ننڍا واهه ۽ ڪڙيا ٽپي پار ڪيا، ۽ پنهنجا ساڄا ڪلها اڳتي ڪري ۽ پنجويهين ريجمينٽ واري جاءِ کان شروعات ڪندي گهيرو پورو ڪيو ۽ اچا به اڳتي وڌي ڳوٺ جي چوڌاري وڪڙ ڪائي ان کي پنهنجي وچ ۾ آندو. انهيءَ حملي ۾ ايڪويهين فوج جي سپاهين هر اهڙي بلوچ کي خنجر هٽي پورو ڪيو، جيڪو به ڪين سچي لڳين همت لڳو يا زخمي حالت ۾ هٿ آيو؛ خنجر جي هرهڪ وار سان آهي "اِنس! اِنس! اِنس" پڪاريندا رهيا. اهڙيءَ طرح هڪ بدمعاش شهداد جي ڏوهه جي پاداش ۾ سوين ماڻهو موت سان همڪنار ٿيا.

انهيءَ پيچ پچان، شروع ۾ سچي صف کي بي ترتيبيءَ ۽ مونجهاري ۾ آڻي ڇڏيو، ۽ انهيءَ موقعي تي جڏهن جنرل نظم و ضبط بحال ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪري رهيو هو، تڏهن

بلوچن جي بارود جو هڪ ذخيرو سندس ويجهو ڦاٽي پيو؛ هن جي چوڌاري جيڪي به موجود هئا، آفت مري ويا، يا زخمي ٿي پيا؛ اڪيلو هو ئي صحيح سلامت بچي ويو، حالانڪ سندس ڪپڙن کي لهس آئي ۽ گوليءَ سندس هٿ ۾ پڪڙيل ترار کي ڀڃي ڇڏيو، دشمن جا ساٿو، جيڪي ڏاڍي جفاڪشي ۽ بهادريءَ سان وڙهي رهيا هئا، آخرڪار ڳوٺ کان نڪري وڃڻ تي مجبور ٿيا، ۽ جيڪي جيئرا بچي ويا، سي ڀين شڪست خورده ۽ پسپا ٿيندڙ هزارين ڀين سان وڃي مليا، جيڪي جانباز پيادل هئا، تن ۾ ڀاڄ جو ذرو به نشان نظر ڪونه آيو، حالانڪ گهوڙي سوارن اهڙي همت جو مظاهرو نه ڪيو؛ ڪجهه بلوچ شير سان گڏجي ريگستان ڏانهن هليا ويا؛ انهن جو گهڻو وڏيڪ حصو درياءَ طرف هليو ويو، ۽ سندن ارادو سنڌو نديءَ کي پار ڪري ساڄي ڪناري تي پناهه حاصل ڪرڻ جو هو، پر ساڄي بازوءَ واري فتحياب گهوڙي سوار فوج انهن کي سرسبز ۽ زرخيز علائقن کان ورائي، وڏي تعداد ۾ ويرانين طرف وڃڻ لاءِ مجبور ڪيو.

بينگال ۽ پوني وارن گهوڙي سوار فوجي دستن، جيڪي ميجر اسٽوري ۽ ڪئپٽن ٽيٽ جي قيادت ۾، خود جنرل جي فوري اڳواڻيءَ ۾ هئا، ۽ جيڪي پيادل فوج جي اڳواڻي ڪندي دٻي جي ڳوٺ ۾ زوريءَ داخل ٿيا هئا، هاڻي ساڄي بازوءَ واري پسپا ٿيندڙ لشڪر جي انبوهن جي پويان پيا ۽ انهن کي ڪيترن ئي ميلن تائين ماريندا ڪٽيندا ويا؛ پر ان جي باوجود انهن کي به نقصان رسيو؛ بينگال واري گهوڙي سوار دستي جو بهادر ڪئپٽن گئريٽ ۽ ڪيئي ٻيا مارجي ويا، بلوچ ترار باز سيني وقتن تي خطرناڪ هوندو آهي.

سنڌ جي گهوڙيسوار فوج متوازي ليڪ ۾، وڏيڪ ساڄي هٿ کان دشمن جي پٺيان پيئي؛ انهيءَ رستي تي جيڪب ۽ ڊيلمين کي هڪ هنڌ تي سچ پچ شير محمد جي هاٿي ۽ آٺ جي

جهاڪ نظر آئي، جن منجهان هڪ جانور تي هو پاڻ سوار ٿي پسپا ٿي رهيو هو، ٿوري ئي دير ۾ آهي هن کي مئل يا زنده حالت ۾ هٽ ڪري ونن ها، پر ڪرنل پٽل جيڪو نائب ڪمانڊر، ۽ هڪ بهادر ۽ جوشيلو پير مرد هو، گهوڙو ڊوڙائي هنن وٽ اچي پهتو، پر شايد اهو خيال ڪري، ته گهوڙي سوار دستي جو ڇڙوڇڙ ٿيڻ تمام وڏي ڳالهه هئي، هن شير جي پٺ وٺي اڳتي وڌڻ جي اجازت نه ڏني. اها هڪ غلطي هئي؛ دراصل انهيءَ ڏينهن جي ٽين عظيم غلطي؛ پهريون ٻه غلطيون بهرحال سٺيون ۽ خوشيءَ واريون ثابت ٿيون، پر هيءَ بدقسمتيءَ واري هئي؛ شير وري جنگ جاري رکڻ لاءِ فرار ٿي ويو.

جنرل جڏهن ڏائي بازوءَ واري گهوڙيسوار فوج سان دشمن جي پٺيان پئي واپس موٽيو، تڏهن سڄي پياده فوج زوردار نعرا بلند ڪري سندس آجيان ڪئي، ۽ اهڙيءَ طرح انهن جنگ ۾ هن جي قيادت جي ڇٽڪ تعريف ڪئي، جيڪا ڪل ئي ٽي ڪلاڪ هلي ۽ ڏاڍي رتو ڇاڻ واري هئي. هوش محمد ۽ ٻيا سردار، جن مان ٻه ٽالپر ۽ هڪ مري قبيلن جا هئا، ميدان ۾ مارجي ويا. فاتحن جا ٻه سؤ ستر سپاهي ۽ آفيسر ڪم آيا، جن مان هڪ سؤ ۽ سٽيتاليهه، ٻاويهين ريجمينٽ جا هئا. شڪست خورده ڌر جا اٽڪل پنج هزار ماڻهو ماريا ويا، ۽ انهن جا اجا به وڌيڪ ماڻهو مرن ها، جيڪڏهن ساڄي بازوءَ واري گهوڙيسوار فوج بيوقتي جنگ بند نه ڪري ها. واهن ۽ ڍُبي جي ڳوٺ ۾ اٺ سؤ لاش پيا هئا؛ پر ڍُبي جي پريان جيڪي ٻه پيا ڳوڙها ۽ ڳليون هيون، سي ايترن ته لاشن سان ڀريون پيون هيون، جو انهن کان پري رهڻ لاءِ فوج کي انهيءَ کليل ميدان ۾ ڇانوڻي قائم ڪرڻي پيئي، جتي اها جنگ شروع ٿيڻ کان اڳ هئي. سڀئي مئل بلوچ پڪيءَ عمر وارا، شوخ شڪل و صورت ۽ جانٺي

بدن جا مالڪ هئا؛ ڪنهن به نوجوان جو لاش نظر ڪونه آيو.

ٻه هزار تيرانداز شير سان ملڻ لاءِ ڪوچ ڪري چڪا هئا، ۽ اهي اچا رستي ۾ ئي هئا ته ڪين جنگ هارائڻ جي خبر ملي ويئي، جنهنڪري اهي ڇڙوڇڙ ٿي ويا، جنهنڪري جنگ ۾ انهن جي قدر ۽ قيمت جو ڪو اندازو ٿي نه سگهيو. اهو هٿيار، بهرحال استعمال ۾ ايندو نظر پيو اچي. بعد ۾ خود شير محمد جون پنهنجون ڪمانون، جيڪي رنگا رنگي سنگ جون ٺهيل هيون، ميرپور مان هٿ آيون، ۽ علي مراد جي ماڻهن ۾ شامل هڪ تيرانداز جنگ جي دوران جنرل جي آرڊرليءَ طور ساڻس گڏ رهيو، پر هن پنهنجي فن جو ڪو نمونو ڪونه ڏيکاريو. لڙائي مان هٿ آيل سال ۾ سترهن جهنڊا، ۽ پندرهن توبون شامل هيون، جن مان ٻارهن لڙائي جي ميدان مان قبضي ۾ آنديون ويون ۽ باقي چار ٻئي ڏينهن هٿ ڪيون ويون؛ ۽ سڀني اميرن جي برعڪس، تيرهن زخمي قيدي پڻ هٿ آيا؛ مياڻيءَ جي ميدان ۾ فقط ٿي اهڙا زنده ماڻهو هٿ آيا هئا، ۽ انهيءَ مختصر نرميءَ جنرل کي تمام گهڻو اطمينان بخشيو، ڇاڪاڻ ته ٻنهي طرفن کان جنهن وحشيپڻي جو مظاهرو ڪيو ويو هو، تنهن هن کي ڏاڍو ڏک پهچايو هو؛ بلوچ ڪڏهن به امانَ پناهه نه گهرندا هئا، ۽ نه پاڻ ئي ڪنهن کي امان ڏيندا هئا؛ ۽ انگريزي فوجن کي رحم جو مظاهرو ڪرڻ لاءِ چوڻ اجايو هو، ڇو ته انهن سان رحمدليءَ وارو سلوڪ نه ڪيو ويندو هو.

مياڻيءَ وانگر هن لڙائيءَ ۾ پڻ، شخصي بهادريءَ جا حيرت انگيز ڪارناما ڪري ڏيکاريا ويا. نوجوان فٽزجيرالڊ جي فولادي هٿ جي ضرب سان چار يا پنج ڄڻا مري ويا، جنهنجي بيمثال قوت پراڻي زماني جي بانڪن جي انتهائي ناقابلِ اعتبار قصن تي يقين ڪرڻ ممڪن ٿي پوي ٿو. ٻئي طرف مئڪ مرڊو

جي طاقت جو مظاهرو مضبوط ارادي وارن بلوچن سان لڳاتار ٿي دوبدو ۽ هٿو هٿ ٿيل مقابلن ۾ ٿيو، جڏهن ته بلوچن کي سندن ترار بازيءَ جي فن ۾ مدد ڏيڻ لاءِ ڍالن جي اضافي سهولت به حاصل هئي. ٻن کي ته هن هڪبئي جي پٺيان هڪ ئي ڌڪ سان ماري ڇڏيو، پر ٽئين ڇٽي پنهنجي ترار سان هيٺان ڪان مٿي هڪ اهڙو وار ڪيو، جو مٺڪ مرڊو جو گوشت پيٽ ڪان وٺي ڪلهي تائين ڪٽجي ويو، ۽ جيڪڏهن مٺڪ مرڊو جي ضرب وڏيڪ تيز رفتاريءَ سان نه لڳي ها، ته يقيناً سندس حريف جي ترار هن جي ڇاتيءَ جي تاڪين مان پار وڃي نڪري ها؛ هن جي ترار بلوچ جي مٿي تي لڳڻ سان سندس ڪوپڙيءَ کي ٻروَن تائين چيري ويئي ۽ اهڙيءَ طرح بلوچ طرفان پنهنجي ترار سان جيڪو جوابي وار ڪيو ويو، تنهن جي اڌو اڌ زور کي مٺڪ مرڊو جي ضرب ختم ڪري ڇڏيو، پر ان جي باوجود ان کيس خطرناڪ زخم پهچايو.

ڊٻي جي ڳوٺ وٽ جنگ هلندي، سرچارلس نيپئر هڪ بلوچ سردار ڀنتي هڻڻ دوران سندس رخ ۾ ايندي ڏٺو، جيڪو بلڪل آهستي اچي رهيو هو ۽ سندس چهري مان اهو ئي دشمنيءَ وارو جذبو جهلڪي رهيو هو، جنهن جو انهن سپني بي باڪ ۽ مقدر جي فيصلي ۾ عقيدو رکندڙن ٻنهي لڙاين ۾ مظاهرو ڪيو هو. هو آهستي آهستي ويجهو پوندو ويو، ڇڻ حملي لاءِ تياري ڪري رهيو هو، جنرل پستول ڇڪي ٻاهر ڪيو ۽ جڏهن بلوچ سردار هن ڪان هڪ يا ٻه وال پري هو، تڏهن جنرل پستول جو رخ هن ڏانهن ڪيو، پر پوءِ جنرل اها ڳالهه ياد ڪندي، ته مياڻيءَ جي جنگ ۾ جڏهن هو ڪيترين ئي گهڙين تائين بلوچ جانبازن جي وچ ۾ گهيريل هو، تڏهن انهن مان ڪنهن هڪ جو به هٿ سندس خلاف نه اٿيو هو، هن گولي نه هلائي ۽ سردار کي اتان لنگهي وڃڻ ڏنو؛

پر اهو رحم بيڪار ثابت ٿيو، ڇاڪاڻ ته ايڪويهين ريجمينٽ جو هڪ سپاهي هن جي پٺيان لڳو آيو، ۽ هن کي خونريزيءَ وارو پنهنجو نعرو ”انيس! انيس!“ بلند ڪري گولي هڻي ماري ڇڏيو.

اها يادگار جنگ، جيڪا مياڻيءَ ڪان پنجٽيهه ڏينهن بعد ۾ لڙي ويئي، ۽ جيڪا انهيءَ ميدان ڪان ڪي ٿورائي ميل پرپرو ٿي گذري، دٻي، ناريجي ۽ حيدرآباد جي ٽن نالن سان سڏجي ٿي، پهريون نالو ڳوٺ جي نالي سان وابسته آهي، ٻيو ميدان سان ۽ ٽيون انهيءَ شهر جي نالي سان منسوب آهي، جنهن جي پرسان اها لڙي ويئي پويون نالو نئي آهي، جنهن سان ان کي سڏڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته انهن بهادر سپاهين جي جهنڊن ۽ تمغن تي اهو ئي نالو اڪريل آهي، جن اها لڙائي ڪٽي هئي.

انگريز جنرل جهڙيءَ طرح اها لڙائي ڪرڻ لاءِ آتو ۽ آتاولو هو، تهڙيءَ طرح هو سندس ڪمڪ پهچڻ کان پوءِ، پنهنجي فتح کي يقيني بنائڻ لاءِ پڻ تڪڙو هو. هن پهرين خبرداري اها ڪئي ته زخمين کي گڏ ڪري انهن کي حيدرآباد منتقل ڪرڻ جو انتظام ڪيو. انهيءَ ڪم ۽ اڳتي وڌڻ لاءِ سندس فوج جي نئين سر تنظيم ڪرڻ جي بندوبست، ۽ جنگ جي متعلق خطن لکڻ ۾ هن کي مجموعي طور آٺ ڪلاڪ لڳي ويا. ان کان پوءِ، هن ڳالهه جي خاطري ڪرڻ کان پوءِ ته پسپا ٿيندڙ بلوچ لشڪر جي پاڄ گهٽي ڀاڳي ميرپور جي طرف ٿي رهي آهي، هن پنهنجي فوج کي وري حرڪت ۾ آندو، ۽ هن ڳالهه جو پختو ارادو ڪيو ته قسمت سندس طاقت ۽ بهادريءَ کي جيڪي به آڇڻ لاءِ تيار آهي، تنهن سڀجي مال تي هو قبضو ڪندو:

موتمار گرميءَ ۾ روزانو اضافو ٿيندو پئي ويو. ريگستان سندس آڏو هو؛ درياهه سندس پٺيان پاسي ڦوڪجي رهيو هو. شير جيڪڏهن پنهنجي ڇڙوڇڙ ٿيل لشڪر کي جمع ڪري سگهي ها ته ان صورت ۾ هن وٽ اڃا به انگريزي فوج جي پيٽ ۾ ڇوڙڻي طاقت موجود هئي: هن وٽ ٻه قلع بند شهر؛ ميرپور ۽ عمرڪوٽ پڻ موجود هئا، جن ۾ هو پنهنجي شڪست خورده ۽ هارايل لشڪر کي پناهه ۾ وٺي پئي سگهيو ۽ اهي ٻئي شهر ڪيس لڙائي کي اينگهائڻ ۾ مدد ڏيئي پئي سگهيا، ٿرماميٽر جو پارو لڙائي واري ڏينهن تي ١١٠ ڊگرين تائين چڙهيل هو؛ دشمن کي گولي لهڻ لاءِ فوج کي ٻارهن ميلن جو سفر طئي ڪرڻو پيو هو ۽ ان ڪان پوءِ اهي ٽن يا چئن ڪلاڪن تائين وڙهيا هئا؛ ۽ جيڪڏهن سندن انهيءَ قيام کي آرام سڏي سگهجي ٿو، جنهن جي دوران کين پنهنجو ڪاڏو رڌڻو ۽ زخمين کي جمع ڪرڻو ۽ بارود جو نئون ذخيرو وٺڻو پيو هو، ته پوءِ به کين فقط اٺ ڪلاڪ انهيءَ آرام لاءِ مس مليا هئا. پر جنرل طرفان انهن سڀني ڳالهين کي انهيءَ وقت نظرانداز ڪيو ويو، جڏهن هن اهو ڏٺو ته سندس فوج جا آفيسر ۽ سپاهي کيس جتي به ڏسي رهيا هئا، اتي نعرا بلند ڪري سندس آجيان ڪري رهيا هئا. انهن ڳالهين کي هن انهيءَ ڪري به نظرانداز ڪري ڇڏيو، ڇاڪاڻ ته هن کي موقعي جي اهميت جو پورو پورو احساس هو، ۽ هن کي قيصر جو جنگ جي متعلق ٺاهيل هي سونهري قاعدو ياد هو ته ”جيسين ڪو ڪم ڪرڻ لاءِ اڃا رهيل آهي، تيسين سمجهو ته ڪجهه به نه ٿيو آهي.“ نه وري ڪو ائين هو ته کيس پنهنجن ماڻهن ۾ جيڪو اعتماد هو، تنهن ۾ انهن جي طرفان ذهني يا جسماني ٿڪاوٽ جي ٿوري به مظاهري ڪرڻ سان گهاري وڌي ويئي. انهن ساٿين پنهنجي اڳيئن ٿڪاوٽ ۽ ساڙيندڙ گرميءَ جي باوجود، ڌاڙو ڪرڻ ڪان اڳي ويهن ميلن ڪان به

وڏيڪ مفاصلي تائين پيشقدمي ڪئي. انهيءَ پيشقدميءَ جي دوران، هو ٻن اهڙن مضبوط مورچن وٽان اچي لنگهيا، جيڪي شير طرفان ضرورت پوڻ تي پناهه وٺڻ لاءِ تيار ڪرايا ويا هئا، پر هو انهن تي قبضو ڪرڻ لاءِ وقت سر ڪافي تعداد ۾ ماڻهو جمع ڪري نه سگهيو. انگريزن جي قوت ۽ اورچائي جو اهو پهريون انعام هو؛ ٻئي ڏينهن تي پوني واري گهوڙيسوار فوج لڙائي جي ميدان کان چاليهه ميل پري ميرپور جي دروازي اڳيان بيٺي هئي.

شير جڏهن پاڻ کي اهڙيءَ طرح دٻاءَ هيٺ آيل ڏٺو، تڏهن هن پنهنجي دارالحڪومت کي ڇڏي وڃڻ جو فيصلو ڪيو، ۽ پنهنجي خاندان کي ساڻ ڪري، ۽ خزانو کڻي، ريگستان وچان پچندو عمرڪوٽ وڃي نڪتو. ميرپور شهر جا دروازا هڪدم ماڻهن طرفان کوليا ويا، جيڪي جيئن ته سڀ هندو ۽ سنڌي نسل وارا هئا، انڪري هنن بلوچن کي شڪست ڏيندڙن جو سندن نجات ڏهندن طور استقبال ڪيو. اهو شهر مضبوط قلعي اندر هو ۽ سڄو مال سان پرپل نڪتو. جيڪڏهن ان جو بچاءُ ڪيو وڃي ها، ته جيئن ته گرميءَ جي موسم مٿان بيٺي هئي، ۽ درياءَ چاڙهه ۾ هو، انڪري ان جو گهيرو ڪري ويهڻ ڏاڍو مشڪل ٿئي ها، ۽ قلعي جي فصيلن تي ڪمندن وسيلي چڙهڻ نه فقط نهايت دشوار ڪم ثابت ٿئي ها، پر جيئن ته قلعي اندر تمام گهٽي تعداد ۾ بلوچ موجود هئا، انڪري اها ڪوشش ڏاڍي خطرناڪ ڪارروائي ٿئي ها. قلعي جي دروازن کي بارود سان اندرئين طرف اڏائڻ، ۽ ساڻ ئي حملي ڪرڻ جا موقعا تمام ٿورا هئا؛ ۽ اهڙيءَ ڪوشش ۾ ناڪاميابي يا فصيلن تي ڪمندن وسيلي چڙهڻ ۾ ناڪامي اهڙي ڪمزور فوج لاءِ تباهڪن ٿئي ها. انهيءَ صورت ۾ شير تمام جلد هڪ نئون لشڪر جمع ڪري وٺي ها، ۽ سيئي جابلو قبيلا ۽ درياءَ جي ساڄي ڪپ واريون ميداني قومون

پڻ، هٿيار سنڀالي ماڻس اچي گڏجن ها؛ ۽ اهي سڀ گڏجي اچا به ست هزار جنگجو ماڻهن جو لشڪر تيار ڪري پئي سگهيا. ڪيٽيءَ جي علائقي ۾ پڻ، جيڪا شير محمد جي خصوصي اميري هئي، ۽ جيڪو سڄو علائقو سم سان ڀريل، غير صحتمند، پيچيده ۽ ڪيترن ئي قلعن سان ڀريو پيو هو، بلوچن جي مختلف قبيلن جي ڌاڙيلن طرفان اڳيئي قبائلي جنگ شروع ڪئي ويئي هئي. ۽ اهڙيءَ طرح هنن سنڌونديءَ جي ڇوڙ وارن سڀني واري علائقي ۾ مواصلات جي نظام ۾ رڪاوٽون وجهي ڇڏيون هيون؛ جيڪڏهن انگريزي فوج کي ڪئي به رڪاوٽ پيش اچي ها تہ پوءِ اها جنگ ايڏو تہ زور وٺي وڃي ها، جو ان کي دٻائڻ ۽ ختم ڪرڻ لاءِ، هڪ ڪان وڏيڪ لڙائيءَ ۽ پنجن هزارن کان پيٽن لشڪرن جي ضرورت پوي ها. پر هوش محمد مري چڪو هو ۽ شير جيتوڻيڪ هڪ بهادر جانباز سپاهي هو، پر ان جي باوجود، هو انهيءَ بحران تي قابو پائڻ جو اهل ڪونہ هو. چنانچہ، ميرپور جو شهر قسمت جو پيو تحفو هو، جيڪو انگريز جنرل جي قوت جي جواب ۾ انعام طور ڏنو ويو.

شير محمد، پنهنجي حريف جي تيز رفتاريءَ ۽ قوت کان مرعوب ٿي، تمام ٿورو لشڪر ساڻ ڪري ڏاڍي تيزيءَ سان عمرڪوٽ ڏانهن ڀڄي ويو؛ پر جيتوڻيڪ هن جي ياڄ تيز رفتار هئي، پر سندس پيڇو ڪندڙ هن کان گهٽو پٺتي ڪين هئا. جنرل انهيءَ وقت ئي، جڏهن هو ميرپور جو قبضو وٺي رهيو هو، جيڪب کي سنڌ جي گهوڙيسوارن ۽ ڪئپٽن و ِٽلاءِ جي اٺن واري توبخاني کي شير جي پٺيان پوڻ لاءِ موڪليو هو، ۽ انهن جي مدد ڪرڻ لاءِ هن ميجر ووڊ برن جي قيادت ۾ سپاهين جي پنجويهين پيادل دستي کي پڻ اوڏانهن روانو ڪري ڇڏيو. هو پاڻ انهن سڀني فوجن سان گڏ، جن کي هن انهيءَ مهم ۾ اڳتي آندو هو، ميرپور ۾ رهجي پيو، هن جو

اهو قيام جسماني ٿڪاوٽ جي نتيجي ۾ ڪونہ هو، حالانڪ ڪيس ڪافي تڪليف برداشت ڪرڻي پيئي هئي، نہ ئي هن جو اتي ترسڻ سندس جوش ۽ جذبي ۾ آيل ڪميءَ جو نتيجو هو، بلڪ سندس قيام انهيءَ محتاط مهارت جو نتيجو هو، جيڪو سندس سمورين ڪارروائين جو مخصوص عنصر هو. چاڪاڻ تہ عمرڪوٽ تي چڙهائي ڪرڻ واري ريگستاني رستي ۾ تمام گهٽ مقدار ۾ پاڻي ميسر هو، ۽ هن پنهنجين فوجن کي اڳ ۾ ننڍين ننڍين ٽولين جي صورت ۾ هڪٻئي جي پٺيان ان ڪري روانو ڪيو، تہ متان هو پنهنجي چڱيءَ قسمت جي هٿڪ ڪري وڃي، ۽ نہ هن ڪري جو هن کي انهيءَ شهر تي هڪدم قبضو ڪرڻ جي زوردار اميد هئي، جنهن جي باري ۾ ڪيس چڱيءَ طرح معلوم هو تہ اهو شهر پوريءَ طرح سان قلع بند ڪيل آهي ۽ ان ۾ رسد جي سامان جا ڪافي ذخيرا موجود آهن.

انهيءَ وچ ۾ هن کي سندس پٺيان پاسي سنڌونديءَ جي سيلاب جو خطرو پڻ لڳل هو. انهيءَ ڪري هن لشڪر جي مکيہ حصي کي خود پنهنجي قيادت هيٺ مرڪزي جاءِ ۾ رکيو تہ جيئن درياءَ جي لڳاتار چاڙهہ جي حالت ۾ هو فوري طور لشڪر ۽ توبخاني کي پاڻ سان گڏ وٺي حيدرآباد تائين پهچي سگهي؛ ۽ جيڪڏهن درياءَ جي پاڻيءَ ۾ ڪمي ايندي رهي تہ ان صورت ۾ هو عمرڪوٽ جي دروازن اڳيان پنهنجي لشڪر کي وڌيڪ مضبوط بڻائي؛ هن وقت هرهڪ ڪلاڪ کان پوءِ اهي خبرون اچي رهيون هيون تہ درياءَ جي پاڻي ۾ چاڙهہ آهي ۽ اهو وڌندو پيو وڃي. انهيءَ ڪري هن پنهنجي مرڪزي پوزيشن کي حيدرآباد ۽ عمرڪوٽ جي وچ تي، آسانيءَ سان طئي ٿيندڙ مفاصلي تي برقرار رکندو رهيو تہ جيئن هو حالات جي تقاضائن مطابق پنهنجي لشڪر کي ريگستان مان جلد از جلد واپس گهرائي وٺي، يا اڳتي وڌي ۽ بذاتِ خود انهيءَ آخري شهر تي حملي ڪرڻ جي ڪوشش ۾ شرڪت ڪري.

پر هن معاملي جي دشواريءَ ۽ باريڪيءَ کي سمجهڻ لاءِ هيءَ ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته سڄي سنڌ، هٽ جي ترِيءَ وانگر سڌي سنئين مٿاڇري وارو ملڪ آهي؛ سنڌونديءَ ۽ ان جي شاخن جي ويجهڙائي ۾، جيڪي پوکيل ۽ زرخيز علائقا آهن، سي سڀ ننڍين ۽ وڏن واهن ۽ ڪڙين جي چار سان پريا پيا آهن، جن مان ڪجهه هٿراڌو کوٽيل آهن، پر اڪثر قدرتي ٺهيل آهن. اهي واهه ۽ ڪڙيا ہن انچن کان وٺي ويندي، سٺ فوٽن تائين اونها آهن ۽ انهن جي ويڪرائي به انهيءَ ئي تناسب سان آهي. جڏهن سنڌو درياءَ ۾ طغياني ايندي آهي، تڏهن اهي سڪل واهه ۽ ڦاٽ پاڻيءَ سان ڀرجي نهرن وانگر وهڻ شروع ڪندا آهن، ۽ پوءِ انهن مان ڪي ڪسيون، ناليون، ته ڪي ڪڙيا، واهه ۽ ڦاٽ يا نئيون سڏبيون آهن؛ انهن مان اڪثر توبن ۽ گهوڙي سوارن جي فوجي دستن لاءِ ناقابلِ عبور هوندا آهن، ۽ گهڻا پڻلين نه هئڻ ڪري پياده فوج جي گذرڻ لائق نه هوندا آهن. ٻئي طرف عمرڪوٽ کي چوڌاري هڪ مضبوط قلعو هو، جنهن جي مناري تي ٻارهن توبون بيٺل هيون؛ قلعي جي حفاظت لاءِ انهيءَ لشڪر کان علاوه، جنهن کي شير ميرپور خاص کان ٻاچ جي دوران ٻاڻ سان گڏ وٺي آيو هو، هڪ جدا فوج اتي موجود هئي. عمرڪوٽ تي قبضو ڪرڻ، بهرحال، وڏي اهميت جو حامل هو، ۽ انگريز جنرل آتي به اهڙيءَ طرح ڪامياب ٿيڻ لاءِ هر طرح جي ڪوشش ڪرڻ لاءِ تيار هو، جهڙيءَ طرح هو ميرپور ۾ سرخرو ٿيو هو؛ ان هوندي به هن پنهنجي فتح جي اخلاقي اثر، ۽ ان کان بعد واري تيزيءَ تي پنهنجن مادّي وسيلن کان وڌيڪ اعتبار ڪري رهيو هو. ۽ هن انهيءَ اخلاقي اثر کي وڌائڻ لاءِ، لڙائي کان چار ڏينهن پوءِ شير کي هن طرح جو خط لکي موڪليو:

”اي امير، مان توهان کي وري به آهي ئي شرط آڇي رهيو آهيان، جيڪي لڙائي کان اڳ آڇيا هيم؛ اهي ساڳيائي

شرط، جيڪي مون پين اميرن کي آڇيا آهن؛ اهي شرط ڪهڙا هوندا، تن جي باري ۾ آءٌ ڪجهه به چئي نٿو سگهان، ڇاڪاڻ ته مون کي اڃا گورنر جنرل جا آرڊر نه پهتا آهن، پر مون کي يقين آهي ته هو انهن سان فراخدليءَ واري رَوش اختيار ڪندو. بهرحال، مان جيئن ته هن جو نوڪر آهيان، انڪري اوهان کي اهو نٿو ٻڌائي سگهان ته منهنجي آقا جا احڪامات ڪهڙا هوندا. مان توهان کي جان جي سلامتيءَ جو وعدو ڏيان ٿو ۽ اهو به انجام ڪريان ٿو ته توهان جي ڪٽنب جي عورتن جي عزت آئين ئي ڪئي ويندي، جيئن باقي پين اميرن جي خواتين جي ڪئي وڃي ٿي؛ مان توهان کي مشورو ڏيان ٿو ته توهان آڻ مڃيو ۽ پيش پئو. عمرڪوٽ جي بچاءَ ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ بيوقوفي ٿيندي. مان ان کي هڪ ڏينهن اندر پڇي پوري، ۽ اندر موجود سڀني ماڻهن کي ناس ڪري سگهندس.“

اهو خط هڪ آٺ سوار جي ذريعي موڪليو ويو، پر جيتوڻيڪ جنرل ان مان ڪجهه فائدي نڪرڻ جي اميد ڪئي، ان جي باوجود هو ايتريقدر ته ٿوڪجي ويو، جو هڪ شهر تي قبضي ڪرڻ جي غيريقيني آسري تي پنهنجي پٺيان درياءَ جي سيلاب جي خطري کي سر تي کڻڻ لاءِ تيار نه ٿيو؛ انهيءَ ڪري جيتوڻيڪ هن انهيءَ شهر کي پنهنجي باقاعدي گهوڙيسوار فوج ۽ آئن تي ڪجهندڙ توبخاني سان ڌمڪائيندو رهيو، ۽ سندس فوج جو اهوئي حصو ريگستان ۾ چرپر ڪرڻ جو پين سڀني حصن کان وڌيڪ اهل هو، ان جي باوجود هو ان کي ڏاڍي احتياط سان پيادل فوج ۽ پنهنجي باقي ٻچيل توبخاني سان سهارو ڏيئي رهيو هو. انهيءَ طرح سان هن جو لشڪر هڪبئي جي پٺيان مختلف هنڌن تي جڏهن بيهجي ويو، تڏهن اهو حالات جي تقاضائن مطابق گڏجي عمرڪوٽ تي

حملہ آور ٿيڻ، يا پنتي ھٿي سيلاب ۾ ٻڏڻ کان بچڻ لاءِ ھڪ جھڙي نموني سان تيار ھو.

جلد ئي پنھي طرفن کان خبرون پھچڻ شروع ٿيون: ”درياءَ پنھنجي دستوري موسم کان اڳي، ۽ غير معمولي تيز رفتاريءَ سان چڙھي رھيو ھو“. ”عمرڪوٽ جو قلعو پنھنجا دروازا کولڻ لاءِ تيار ڪونہ ھو.“ پوءِ پنتي ھٿڻ جا احڪامات جاري ڪيا ويا. ان ھوندي بہ ريگستان جي انھيءَ شھر کي حاصل ڪرڻ جي سموري توقع ترڪ نہ ڪئي ويئي. اسان جيئن متي ڏٺو آھي، لارڊ ايلنبرو بہ مھينا اڳي، ڪڇ ۾ متعين بمبئي پريزيڊنسيءَ وارين فوجن تي جنرل جي خود مختياريءَ واري ڪمانڊ ۾ توسيع ڪري چڏي ھئي. ھاڻي ھن اھو اختيار استعمال ۾ آڻڻ شروع ڪيو، ۽ ڏيسا ۾ مقيم چيف آفيسر ڏانھن حڪم موڪليو تہ ھو انھيءَ طرف کان ريگستان وچان پيشقدمي ڪري، عمرڪوٽ تي حملو ڪري؛ ۽ ھن انھيءَ چرپر جي حمايت ۾ ھڪ نئين فوجي ترتيب ڪئي، جنھن جو انتظام حيدرآباد ٿيڻو ھو.

انھيءَ وچ ۾، پنتي ھٿڻ جو حڪم، ڪئپٽن وِيلاءِ کي انھيءَ وقت پھتو، جڏھن ھو عمرڪوٽ کان ويھہ ميل پري ريگستان ۾ ھو، ۽ ساڳي وقت انھيءَ آفيسر اھا خبر پڻ ٻڌي تہ امير شھر کي چڏي ھليو ويو ھو. اھڙيءَ پريشان ڪندڙ صورتحال ۾ ھن اھو سوچيو تہ ھن لاءِ بھترين رستو اِھو ٿيندو تہ ھو اُنھيءَ وقت تائين اُتي قيام ڪري، جتي موجود ھو، جيسين ھن وٽ تازيون ھدايتون پھچن؛ ھن وٽ سندس چانوڻيءَ ۾ ھڪ اھڙو نوجوان شخص، ليفٽيننٽ برائون، موجود ھو، جيڪو انھن نين ھدايتن حاصل ڪرڻ لاءِ ضروري تيز رفتاريءَ سان وڃڻ لاءِ تيار، ۽ انھيءَ ڪم سرانجام ڪرڻ لائق ھو. ھن کان اڳي بہ ھن نالو ڪڍيو ۽ ناموس ڪٿيو ھو؛ ۽ ھاڻي ھو چاليھہ ميل يڪساھيءَ ۽ ڪنھن ھنڌ وچ تي ترسڻ کانسواءِ

سڌو ميرپور وڃي پهتو، ۽ ساڳي ئي نموني ۾ موٽي آيو ۽ پاڻ سان اهي هدايتون کڻي آيو ته شهر تي هڪدم قبضو ڪيو وڃي، اهڙيءَ طرح هو ڪنهن به پيشگي تياريءَ يا دير مدار ڪرڻ کان سواءِ ريگستاني علائقي مان آسي ميلن جو مفاصلو گهوڙي جي پٺيءَ تي ويهي اهڙي شديد گرميءَ ۾ طئي ڪري آيو، جڏهن سج جا ڪرڻا باهه جي ذرڙن وانگر مٿان ڪري رهيا هئا، ڇاڪاڻ ته ٿرماميٽر ۾ پارو ١٣٠ ڊگرين کان به مٿي بيٺل هو. جيئن ئي هو واپسي تي پنهنجن سپاهين واري فوجي دستي وٽان اچي لنگهيو، تيئن هن انهن کي اڳتي وڌڻ جو حڪم ڏنو ۽ ٤- اپريل جي تاريخ تي عمرڪوٽ جي رهواسين قلعي جا دروازا کولي ڇڏيا ۽ قلعي اندر رهندڙ لشڪر جو محافظ دستو پري هٽي؛ قلعي اندر ٿهيل هڪ ٻئي ننڍي قلعي ۾ هليو ويو. ميرپور وانگر، هتان جي ماڻهن پڻ، انگريزن جو سندن آمد تي استقبال ڪيو.

ميجر ووڊبرن جيڪو سپاهين جي پنجويهين دستي کي رات ڏينهن جبري مارچ ڪرائيندو انهن کي ڏاڍين دشوارگذار حالتن ۾ وٺي آيو هو، تنهن هاڻي پنهنجين توبن ۾ گولا ڀرائي انهن کي قلعي جي سامهون بيهاريو؛ ۽ ڏاڍي عقلمندي ۽ پوري قوت سان عمل ڪري، اندر لڪل محافظ دستي کي هن شرط تي پيش پوڻ لاءِ مجبور ڪيو ته انهن کي جان جي امان ڏني ويندي. اهڙيءَ طرح عمرڪوٽ جو قلعو ۽ شهر لڙائي کان پورا ڏهه ڏينهن پوءِ فتح ڪيو ويو ۽ قلعي ۾ انگريزن جي محافظ فوج متعين ڪئي ويئي، حالانڪ اهو پورا هڪ سؤ ميل پري ريگستان جي عين قلب اندر واقع هو! اهو ٿيون فائدو هو، جيڪو انگريز جنرل مقدر جي هٿان حاصل ڪري ورتو. ۽ اهو فائدو ڏاڍو وڏو هو، ريگستان هاڻي کان پوءِ، بلوچن لاءِ پناهه جي جاءِ نه رهيو؛ ممڪن هو ته شير، جيڪو پنهنجن ٿورن ماڻهن سان گڏ اتر طرف فرار ٿي ويو هو، ڪجهه

وقت لاءِ اتي پئجندو رهي؛ اهو به ممڪن هو ته شايد هو نئون لشڪر به جمع ڪري وٺي، پر هو هڪ نئين جنگ جو بنياد ان جي واريءَ مٿان نه پئي رکي سگهيو، ۽ ڪيس مجبور ٿي، جلد يا دير سان پاڻيءَ ۽ رسد جي سامان لاءِ زرخيز ۽ آباد علائقن جو رخ ڪرڻو پوندو، جتي هن جو استقبال ڪرڻ لاءِ انگريزن جي فوج موجود هئي.

اهي سموريون ڪارروايون حيرت انگيز جدوجهد ۽ پختي ارادي جهڙين اعليٰ خوبين کان سواءِ ڪاميابيءَ سان سرانجام ٿي نه سگهن ها، جيڪي لشڪر جي سپاهين جي اخلاق ۽ فطرت جي عڪاسي ڪري رهيون هيون، ۽ انهيءَ جذبي ۽ ولولي جو مظاهرو ڪري رهيون هيون، جيڪو سندن جنرل طرفان انهن ۾ بيدار ڪيو ويو هو. انهن ڏکين منزلن منجهان هڪ ۾، جيڪي هاٿي ذري گهٽ لاڳيتيون ۽ متواتر ٿي رهيون هيون، پنجويهين فوج جي سپاهين، جيڪي اڃ ۽ سج جي تپش سبب ذري گهٽ پاگل ٿي پيا هئا، پنهنجي پکالين مان هڪ ڪي پاڻيءَ سان ڀريل مشڪن سميت سندن قريب ايندو ڏٺو؛ اهي سڀ هڪدم ميڙاڪا ڪري هن ڏانهن ڊوڪي ويا، سندن قبضي مان پاڻيءَ سان ڀريل پکالون کسي ورتيون، ۽ وڏي واڪي "پاڻي ! پاڻي" پڪاريندا هڪ ٻئي سان گڏجي ڊڪا ڊوما ڪائڻ لڳا، عين انهيءَ گهڙيءَ ٻاويهين فوج جا اٽڪل اڌ درجن سپاهي لڏندا لمندا، ظاهر ظهور آڃايل ۽ ماندي حالت ۾ هنن وٽ اچي پهتا، ۽ هنن کان پاڻيءَ جا ڪجهه ڍڪ گهرڻ لڳا. هڪدم ئي انهن فراخدل هندستاني سپاهين پکالن مان پنهنجا هٿ ڪڍي ڇڏيا، پنهنجا ڏک سور سڀ وساري ڇڏيا، ۽ پکالون بيهوش ٿيندڙ يورپي سپاهين کي پاڻي پيئڻ لاءِ ڏنيون. پوءِ اهي سڀ گڏجي اڳتي وڌيا. سپاهين ٻاويهين پلٽڻ جي سپاهين جون بندوقون پنهنجن ڪلهن تي کنيون ۽ هنن مان انهن جي ڪلهن تي ٽيڪيون هڻندا هليا، ۽ ڪين

ڪجهہ وڏيڪ وقت لاءِ همت ڪرڻ جي تلقين ڪندا رهيا، سڀ اجائي ڪوشش هئي، ڇو ته اهي ٿورو ئي اڳتي هلي سگهيا، ۽ جلد ئي ڪري وڃي پٽ پياء پوءِ اهو ڏٺو ويو ته اهي سڀ شاندار انسان زخمي ٿيل هئا، ڪن کي ته ڏاڍا گهرا زخم رسيا هئا، پر اهو خيال ڪندي، ته اجا هڪ ٻي لڙائي ڪرڻي آهي، انهن پنهنجا زخم لڪايا هئا، ۽ فطرت تي جبر ڪري ان کي رت جي ضايع ٿيڻ، زخمن جي درد ۽ سور، ساڙيندڙ سج، ڏکين منزلن ۽ واريا سي ريگستان جون سموريون تڪليفون هن لاءِ برداشت ڪرڻ تي مجبور ڪيو هو ته جيئن سنڌن زندگين جا پويان پساهہ جنگ جي هڪ ٻئي ميدان تي سنڌن ملڪ خاطر ڪم اچن! انهن جا نالا سنڌن احسانمند جنرل طرفان رڪارڊ ڪيا ويا آهن، پر اها ڳالهہ ڪين ڪهڙو فائدو پهچائيندي؟ *جڏهن ته خود سنڌن جنرل کي محض هن لاءِ برو ڀلو ڳالهايو ۽ بدنام ڪيو ويو آهي، جو هو انهن کي جنگ ڪرڻ لاءِ پنهنجي قيادت هيٺ وٺي ويو هو؛ ۽ لارڊ ايلنبرو کي اقتدار تان انهيءَ ڪري هٽايو ويو آهي، جو هن اهڙن سپاهين کي عزت ڏني ۽ سنڌن تحفظ ڪيو!

فوج جا آفيسر پنهنجن سپاهين ۽ پنهنجي سپہ سالار جي لائق هئا. انهن غريب سپاهين طرفان اهڙي جذبي جو مظاهرو ڪندي، ۽ نوجوان آفيسرن کي جيڪي جوش و خروش سان پريل ۽ پوري طرح سمجهدار هئا، سنڌن پراڻي ۽ تجربيڪار مهندار جي چوڌاري جمع ٿيندي ڏسڻ سان هڪ شاندار ۽ دلين کي متاثر ڪندڙ نظارو پيش ٿي رهيو هو؛ اهي غريب هن کي خدمت جي شڪل ۾ پنهنجين طبيعتن جي اها سختي پيش ڪري رهيا هئا، جنهن کي ڪهڙي بہ سخت ٿڪاوت ٽوڙي نہ پئي سگهي، ۽ هن کي اهڙي پختي عزم جو تحفو آڇي

---

* ضميمو نمبر ٢٦، ڀاڱو ٣

رهيا هئا، جنهن کي کو به خطرو خوفزده ڪري نه ٿي سگهيو، هنن پنهنجي طرفان ڪيس جنگ ۾ انهيءَ طاقت ۽ جرئت جي سوغات پيش ڪئي، جنهن جي مقابلي ۾ ڪو به دشمن همت ڪري بيهي نه پئي سگهيو؛ ان جي باوجود اهي سڀ هن ڳالهه کي تسليم ڪري رهيا هئا ته انهن منجهان ڪو به ايڏي ذهني ۽ جسماني مشقت برداشت نه ڪري رهيو هو، جيڏي هو، يعني سندن پير سن اڳواڻ برداشت ڪري رهيو هو، ڇاڪاڻ ته هن جنگي فتوحات ڪيون هيون، سي هن کي مستيون نه مليون هيون، نه ئي هن جي جنرلي انهيءَ قسم جي هئي، جنهن کي سندس شخصي ساز و سامان ڪٽي هلڻ لاءِ سرڪاري خزاني جي خرچ تي سوين اٺن جي ضرورت هئي. هو پنهنجي لشڪر جي قيادت ڪنهن آرام ده پالڪيءَ ۾ ويهي نه ڪري رهيو هو، جنهن مان فقط ان مهل منهن ڪڍي ٻاهر نڪري ٿي آيو، جڏهن جنگ اڳي ئي شروع ٿي چڪي هئي، فقط پنج اٺ جيڪي هن پنهنجي خرچ تي خريد ڪيا هئا، سندس سچو شخصي سامان ۽ هن جي هيڊ ڪوارٽر جو رڪارڊ کڻي هلي رهيا هئا، سچو ڏينهن سندس سپاهي هن کي گهوڙي جي پٺيءَ تي سوارۡ ميداني ڪمن ڪارين ۾ مصروف ڏسي رهيا هئا، جڏهن ته سندس عملي جي آفيسرن کي معلوم هو ته رات جو دير تائين هو انتظامي ڪمن ۾ مصروف پئي رهيو. هو پنجن ڪلاڪن کان وڌيڪ مشڪل ئي ڪڏهن سمجهندو هو. پر ڪنهن کي به هن جي ڳوڙهي ۽ ڏکوئيندڙ سوچ ۽ ويچار جي حدود جو احساس ڪو نه هو، جيڪو ڪيس انهيءَ سچي محنت ۽ مشقت جي دوران معاملن جو پوري صفائي ۽ وضاحت سان فيصلو ڪري سگهڻ، ۽ انهن شاندار جنگين کٽڻ ۽ ايڏي ساري بادشاهيءَ کي فتح ڪرڻ جي ذريعن ۽ وسيلن ايڏي سادگيءَ سان منظم ڪرڻ ۾ مدد ڏيئي رهيو هو.

جڏهن ووڊبرن جي ڪاميابيءَ جي خبر پهتي، تڏهن آئن جي سوارن وسيلي ريگستان جي وسعتن وچان هڪدم اهي احڪامات روانا ڪيا ويا ته ڪڇ ڪان ايندڙ فوجن جي پيشقدميءَ کي روڪيو وڃي؛ عمرڪوٽ ۾ هڪ ننڍو محافظ دستو مقرر ڪيو ويو ۽ پوءِ سڄي لشڪر کي وري ميرپور ۾ جمع ڪيو ويو. خوش بختيءَ جي ويرم وڌنديءَ ۽ مٿي چڙهندي ٿي رهي. جنرل ڏيهي ماڻهن وٽان مليل معلومات جي آڌار تي اڳ ۾ اهو اندازو لڳايو هو ته سنڌو درياءَ جي طغياني کيس ريگستان ۾ ڪارروائين ڪرڻ لاءِ فقط ۱۵-اپريل تائين مس مهلت ڏيندي، ۽ انهيءَ امڪان جي آڌار تي هو ايڏي جرئت سان عمرڪوٽ طرف ڌوڪي ويو هو. درياءَ ۾ اوچتي، غير متوقع ۽ انتهائي تيزيءَ سان آيل چاڙهه، جيئن اسان ڏسي آيا آهيون، انهيءَ قلعي تي حملي کي في‌الحال معطل ڪري ڇڏيو، ۽ هن کي، فوج کي پٺتي هٽائڻ تي آماده ڪري وڌو؛ اهو پڻ انديشو محسوس ڪيو ويو ته فوج جي توبن کي اهڙي وقت تائين ضرور ميرپور ۾ ڇڏڻو پوندو، جيسين نين ۽ واهڙن جي مٿان، جيڪي نهايت تيز رفتاريءَ سان ڀرجي رهيا هئا، پليون ٻڌڻ جا وسيلا دستياب ٿي سگهن. پر جڏهن ليفٽيننٽ برائون اتي آيو، تڏهن درياءَ اوتريءَ ئي تيزيءَ سان لهڻ لڳو هو، جيتريءَ سان اهو ان کان اڳ ۾ ٺوڪجي ويو هو؛ ۽ موسمي سيلابن ۽ درياءَ جي اٿلن جا ڪوڙا آثار ڪي غير معمولي ڪين هوندا آهن. انهيءَ ڪري حيدرآباد تائين ڪنهن نقصان ۽ زيان کان سواءِ پهچڻ ۾ ڪا دشواري ۽ تڪليف پيش نه آئي. سڄو لشڪر صحيح ۽ سالم حالت ۾ آتي وڃي پهتو. انهين تاريخ تي جنرل سنڌ جي مالڪ جي حيثيت ۾ اميرن جي محلاتن ۾ موجود هو ۽ هُن فقط سورهن ڏينهن اندر، محض پنجن هزار ماڻهن سان پنجويهن هزار ماڻهن کي جنگ ۾ شڪست ڏني هئي، ٻن وڏن قلعن تي قبضو ڪيو هو ۽ سنڌ جي سڄ ۾ ٻن سؤ ميلن جو سفر طئي ڪيو هو.

باب ستون

مارچ ۱۸۴۳ع

لارڊ ايلنبرو، جيڪو پنهنجن جنرلن کي اعتماد ۽ حمايت ڏيڻ ۾ جيتريقدر تيار ۽ فراخدل رهيو هو، اوتريقدر ئي هو انهن کي عزت ۽ انعام ڏيڻ ۾ تيار هو، جنهنڪري هاڻي هن سر چارلس نيپئر کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو، ۽ ڪيس پريزيڊنسين کان بلڪل آزاد اختياري ڏيئي، هن کي فقط گورنر جنرل ڏانهن جوابده بنايو ۽ ان کي ئي سڌيءَ طرح رپورٽنگ ڪرڻ جو ذميوار ڪيو. هن ڪيس سنڌ ۾ غلاميءَ کي منسوخ ڪرڻ جو اعلان ڪرڻ جي هدايت ڪئي، پر ڪيس انهيءَ باري ۾ گهڻي ڀاڱي آزادي ڏيئي ڇڏي ته هو انهيءَ ۽ گورنر جنرل طرفان موڪليل ٻين اهم هدايتن تي عملدرآمد ڪهڙي نموني ۾ ڪري. نه وري هن جي ڪمانڊر لاءِ نيڪ نيتي ۽ خير سگاليءَ محدود هئي، جيئن گهڻين ئي حالتن ۾ ظاهر آهي؛ هن فوجين کي پڻ شخصي خواه فوجي اعزازن سان نوازيو، ۽ نهايت گهري جذبات سان پريل لفظن ۾ سندن شڪر ادائي ڪئي ۽ سندن بيمثال جرئت ۽ خدمات لاءِ تعريف ڪئي.

”سنڌ جي فوج“، هن چيو، ”ايشيا جي انتهائي بهادر دشمن کي ٻه دفعا اهڙين حالتن ۾ شڪست ڏني آهي، جيڪي ان کي يورپ جي بهترين فوجن تي پڻ بلڪل ساڳيءَ طرح فتح حاصل ڪرائين ها.“

”گورنر جنرل فوج جي انهن نون ثبوتن کي ڏاڍي خوشيءَ سان ڏسي رهيو آهي، جيڪي فوج طرفان جنگ جي ميدان ۾

سنڌن اعليٰ خوبين جي سلسلي ۾ پيش ڪيا آهن، ۽ هو سنڌن انهيءَ خواهش تي بہ خوش آهي، جيڪا هو هارايل ڌر تي نازل ٿيل جنگ جي لازمي مصيبتن کي گهٽائڻ متعلق دل ۾ رکن ٿا.“

”شڪرادائي جي اظهار لاءِ عام قسم جي لفظن جي ادائي، احسانمنديءَ جي انهيءَ گران بار جو پوريءَ طرح سان اظهار ڪري نہ سگهندي، جيڪو گورنر جنرل هندستان جي حڪومت فوج ۽ عوام طرفان هز ايڪسلينسي سر چارلس نيپئر جو حق سمجهي ٿو“.

”حفاظت هيٺ آيل شهزادن جي دغابازيءَ لاءِ کين سزا ڏيڻ، هڪ قوم کي سندس ظالم ۽ ستائيندڙ آقائن کان آزاد ڪرڻ، برطانوي سلطنت ۾ مصر جيڏي ۽ ان جهڙي سر سبز ۽ زرخيز صوبي جو اضافو ڪرڻ، ۽ اهي سمورا عظيم مقصد جنگ جي ميدان ۾ اعليٰ مهارت ۽ بيمثال هوشياريءَ سان حاصل ڪرڻ، جن کي هڪ ٿورائتو ۽ احسانمند لشڪر پنهنجي سپہ سالار جي قابليت ۽ جرئت جو نتيجو سڏي ٿو، اِهي ڪي عام نوعيت جون ڪاميابيون ڪينهن، ۽ نہ ئي تعريف جا عام قسم جا الفاظ انهن جو انعام آهن“.

لارڊ ايلنبرو هيٺانهين سطح جي ماڻهن متعلق، ۽ انهن سان انهيءَ طرح ڳالهائيندي ثابت ڪيو تہ هو هڪ ملڪي مدبر جو دماغ رکڻ سان گڏ، پنهنجي سيني ۾ هڪ بهادر سپاهيءَ جي دل رکي رهيو هو، ۽ ان جي نبض کي خوب سڃاڻي رهيو هو.

قيدي اميرن کي، جن جو تعداد سندن ٽن پٽن سميت ٻارهن هو، گورنر جنرل جي حڪم سان بمبئي موڪليو ويو، خوني شهداد کي جدا ۽ وڌيڪ سختي سان رکيو ويو، پر ڪئپٽن اِنس جي خون ۽ هن جي ٻين بد اعمالين جي بدلي ۾

هن لاءِ اها سزا بلڪل هلڪي هئي. انهيءَ ئي موقعي تي عورتن ثابت ڪيو تہ سمورا امير سنڌن گهريلو عادتن ۾ ڪيتريقدر انسانيت کان ڪريل ۽ وحشي هئا. سنڌن زنانن مان مليل هڪ بہ عورت هنن سان گڏجي قيد ۾ وڃڻ لاءِ تيار ڪانہ ٿي؛ جيتوڻيڪ هنن جو اهو قيد نہ تہ سختيءَ وارو هو، ۽ نہ ئي سک آرام ۽ شاهاڻي ٺاٺ باٺ کان محروم هو؛ سڀيئي عورتون، جيئن تہ پنهنجن سابق آقائن کان نفرت ڪري رهيون هيون، انڪري انهن پنهنجن گهراڻن سان واپس ملڻ جي خواهش ظاهر ڪئي. عورتن کان نصير جي پٽل جي چاريءَ وارو ڇهبڪ آڇا نہ وسريو هو، جيڪو هين اميرن جي وحشيانہ سزائن جي مقابلي ۾ نرم ڇيو پئي ويو، ۽ انهن هڪ آواز سان پنهنجي ٻاراڻيءَ عمر وارن اباڻن گهرن ڏانهن واپس وڃڻ جو مطالبو ڪيو ۽ اجازت حاصل ڪئي، جتان انهن کي زبردستيءَ کڻي جدا ڪيو ويو هو. انهن "ڪريل شهزادن" ۽ انهن جي "بزرگانہ حڪومت" جي وڌيڪ ڪامل ۽ تباهڪن مذمت جو تصور ڪرڻ بہ ناممڪن آهي، ڇاڪاڻ تہ سنڌي عورتن جي سنڌن اباڻن گهرن ۾ جيڪا حالت هوندي آهي، سا بہ وڻندڙ ۽ سلامتيءَ واري ڪانہ هوندي آهي؛ ۽ سپاهي ان وقت ٻاهر ويل هو.

انهن ذليل ۽ ظالم ستمگرن جي روانگيءَ سان، جن جي شڪست ۽ معزوليءَ تي بلوچن ڪنهن بہ افسوس جو اظهار ڪونہ ڪيو، جڏهن تہ سڀني سنڌين ۽ هندن تہ علي الاعلان خوشيءَ جو مظاهرو ڪيو، سر چارلس نيپئر سيول ۽ فوجي معاملن ۾ پاڻ کي پنهنجي سمجهہ مطابق، عمل ڪرڻ لاءِ آزاد محسوس ڪيو، جيڪا ڳالهہ مرڪزي حڪومت طرفان اميرن جي متعلق ڪيل انهيءَ فيصلي جي اعلان کان اڳي ائين ڪانہ هئي. جنگي ڪارروائين جو جيسين سوال هو، سڀ کان وڏي فڪرمندي انهيءَ ٻاري ۾ هئي تہ شير جي سرگرمين جو رخ

هن کان پوءِ کهڙو هوندو. هو عمرڪوٽ کان ريگستان جي رستي اتر طرف فرار ٿي ويو هو، پر جيئن ته انگريز جنرل جي دور انديشيءَ جي نتيجي ۾ امام ڳڙهه کي اڳي ئي ناس ڪيو ويو هو، انڪري پناهه لاءِ پنڪندڙ انهيءَ امير کي پنهنجي ڇوڏاري نئين لشڪر گڏ ڪرڻ خاطر شاهه ڳڙهه کان، جيڪو جيسلمير جي سرحد وٽ واقع هو، وڌيڪ ويجهو پيو ڪو هنڌ ملڻ لاءِ باقي رهيل ڪونه هو. هن جو هڪ ويجهو عزيز علي محمد جيڪو رستم جو پٽ هو، انهيءَ هنڌ اچا ۾ هڪ ننڍي لشڪر کي رکيو ويٺو هو، ۽ اتان کان هو پنهنجي چاچي علي مراد جي خلاف جارحانہ ڪارروايون ڪرڻ ذريعي خطرو بڻيو ويٺو هو، پر انهيءَ پوئين نالي واري امير وٽ هڪ لشڪر موجود هو، ۽ انگريز جنرل پڻ روهڙيءَ جي ريگستاني سرحد وٽ انگريز فوجن کي هيءُ حڪم ڏيئي متعين ڪيو هو تہ اهي هن کي علي محمد جي حملي جي خلاف مدد ڏين، ۽ جيڪڏهن شير انهيءَ رخ ۾ پيجي اچي نڪري تہ سندس رستو روڪين. انهيءَ وچ ۾ ملڪي ماڻهن آقائن جي تبديليءَ جو وڏي آواز سان ۽ کليل نموني ۾ خير مقدم ڪيو ۽ ڪيترن ئي وڏن سردارن تابعداريءَ جي آڇ ڪئي. انهن سڀني سان هڪجهڙو ۽ ساڳيو سلوڪ نہ ڪيو ويو.

وَ الله چانڊيو، جنهن جو قبيلو سنڌو نديءَ جي ساڄي ڪپ تي آباد هڪ کان سواءِ باقي ٻين سڀني قبيلن کان وڌيڪ طاقتور هو، عين انهيءَ ڏينهن، جنهن تي عمرڪوٽ جو قلعو فتح ٿيو، سلام پيش ڪرڻ لاءِ حاضر ٿيڻ جي آڇ ڪئي. اهو سردار پنهنجي قبيلي جي ڏهہ هزار جنگي جوانن کي شڪارپور جي پوئين پاسي وارين پهاڙين ۾ واقع سندن گهرن کان لڙائي جي ميدان ڏانهن وٺي آيو هو ۽ اهي مياڻيءَ جي لڙائي واري ڏينهن انگريزي فوجن جي بلڪل پنيان اچي رهيا

هئا، حالانڪ لڙائيءَ ۾ شرڪت ڪري نہ سگهيا، جو هنن کي اتي پهچڻ ۾ دير ٿي ويئي، جيئن تہ انهيءَ قبيلي وارا سندن پاڙيسري قبيلن، بگٽين ۽ ڏومڪين جي پيٽ ۾ گهٽ بيقانوني سرگرميون ڪندڙ، ۽ انهن قبيلن سان وڙهيل هئا، انڪري جنرل انهن جي پوڙهي سردار کي پنهنجي طرف ڪرڻ لاءِ آتو هو، چنانچہ هن کيس هي جواب ڏنو:

”حيدرآباد جي اميرن جي فرمانبرداري ڪرڻ ڪري، مان توهان جي عزت ڪريان ٿو، پر خدا تعاليٰ جي اِها رضا آهي تہ هن کان پوءِ اهي سنڌ تي حڪومت نہ ڪن. هاڻي انگريزي حڪومت هن ملڪ جي مالڪ آهي؛ ان جي خدمت بہ اهڙيءَ ئي وفاداريءَ سان ڪريو، جهڙيءَ سان توهان اميرن جي خدمت ڪئي؛ ان صورت ۾ اسان توهان سان عزت ۽ احترام سان پيش ايندا سين. پر هيءَ ڳالهہ ذهن نشين ڪري ڇڏيو تہ توهان کي درياهہ جي پنهنجي ڪناري طرف رهڻو آهي. انهن پهاڙي قبيلن لاءِ مصيبت ٿيندي، جيڪي سنڌوءَ کي پار ڪري ايندا.“

انهيءَ پيغام تي آسرو ڪري، چانڊين جو سردار علي مراد وٽ ويو، پر جيئن تہ اهو شهزادو پنهنجين وحشيانہ عادتن سبب هڪ اهڙي طاقتور دشمن طرفان ڪيل اهڙي فراخدلانہ ڪارروائي کي سمجهي نہ سگهيو، انڪري هن انهيءَ پيرسن سردار کي قيدي بڻائي حيدرآباد موڪلي ڏنو. سر چارلس نيپئر اهڙي وعده خلافيءَ تي ڪاوڙجي ويو، ۽ علي مراد کي سختيءَ سان تنبيهہ ڪري، چانڊين سردار کي آزاد ڪيو، سندس هٿيار واپس ڪيا ۽ هن کي پنهنجي طرفان هڪ تحفو پڻ پيش ڪيو. والله اهڙي فراخدلانہ روش کان پنهنجي بيعزتيءَ تي آيل ڪاوڙ کان وڌيڪ متاثر ٿيو، ۽ قسم کنيو تہ هو هميشہ انگريزي حڪومت سان سچو رهندو، ۽ واقعي

هو اڄ تائين بنا ڪنهن نقص يا خلاف ورزي ڪرڻ جي، سچو ۽ وفادار رهندو آيو آهي.

ٽالپر سردارن منجهان هڪ، مير محمد پڻ جنهن حيدرآباد واريءَ جنگ کان اڳي جهرڪ ڪي لٽيو هو، پيش پوڻ لاءِ شرط معلوم ڪرڻ چاهيا، پر هن کي جنرل هي جواب موڪليو:

”جيڪڏهن توهان آغا خان کي اهو سمورو مال موٽائي ڏيندا، جيڪو توهان جهرڪ مان کنيو هو، ۽ هتي اچي مون کي سلام ڪندا، ته آءٌ توهان کي معاف ڪندس؛ ۽ توهان جو دوست ٿي رهندس، ۽ توهان جي جاگيرن جو احترام ڪيو ويندو“.

جوکين جي چام کي، جنهن جي روش بي وفائي ۽ گستاخيءَ واري رهي هئي، هن ڌمڪي آميز خط لکي موڪليو. اهو طاقتور سردار، اميرن جو اتحادي ۽ ماتحت هئڻ جي باوجود، خود انهن جي بالادستي بہ مشڪل سان تسليم ڪندو هو. هن وقت هو اسي سالن جي ڄمار جو هو، پر جسم جو مضبوط ۽ دل و دماغ جو صحيح سالم هو، هو هڪ خونخوار ڏاڙيل طور ڏاڍو مشهور هو ۽ ٽوري ۾ چئجي تہ هو هڪ عاليشان ڦورو هو! جيئن تہ هن جي ملڪ جو ڪجهہ ڀاڱو ڪيٽيءَ جي مغرب طرف واقع ميداني علائقي تي مشتمل هو، ۽ باقي هالا جبلن جي هيٺانهين قطارن ۾ واقع هو، انڪري اهو ڏاڍو مضبوط هو. اميرن واري جنگ ۾ هن ڪراچيءَ لاءِ خطرو پيدا ڪيو هو، ۽ دراصل اتان جي مورچہ بند ڇانوڻيءَ جي ناڪہ بندي ڪئي هئي، حالانڪ ان ۾ ٻن هزار بهترين سپاهين تي مشتمل لشڪر موجود هو ۽ انهن وٽ ميداني علائقي جو تمام سٺو توبخانو پڻ هو، وڏي ڳالهہ تہ انهن مان هڪ ريجمينٽ اٺاويهين برٽش هئي! انهيءَ ڳالهہ مان هي حقيقت ڇانٽڻ گهرجي تہ سر چارلس نيپئر سڀني خطرن

وچان جيڪڏهن فوج کي اهڙي ڪاميابيءَ سان پار آٽي سگهيو، ته ان جو سبب اهو هو ته هن انهن سڀني دشوارين ۽ سامهون موجود اهڙين رڪاوٽن ۾ جيڪي ڪنهن گهٽ درجي واري ماڻهوءَ کي منجهائي مارين ها، هن پنهنجي غير معمولي ذهانت ۽ طاقت کان ڪم ورتو هو. ڇاڪاڻ ته هتي، جيتوڻيڪ ڇام وٽ ڪراچيءَ واري محاذ وٽ سچ پچ ته ست سؤ جانبازن کان وڌيڪ لشڪر موجود ڪونه هو، ان جي باوجود ڪرنل بائليو کي جيڪو اتان جو سپه سالار هو، حالتون اهڙيون ته نازڪ ۽ خطرناڪ محسوس ٿيون؛ جو هن انهيءَ مغرور پوڙهي سردار کي سندس ڇانوڻيءَ کي گهيري ۾ آڻڻ جي اجازت ڏني، تانجو مياڻيءَ جي جنگ انهيءَ وحشيءَ کي سبق سيکاريو ته سنڌ جو اصل مالڪ هاڻي ڪير هو. پوءِ به هن نيم دليءَ سان نيازمندي ڪندي، پنهنجي خاندان جي ڪجهه خواتين لاءِ امان پناه حاصل ڪرڻ چاهي، جيڪي اتفاق سان فاتح جي قبضي ۾ آيل هيون. پر جيتوڻيڪ اها هڪدم ڏني ويئي، پر ان جي باوجود هو ڪراچيءَ ۾ پوءِ به خطرو بنيل رهيو، جيستائين حيدرآباد واري لڙائي ختم ٿي.

جنرل انهيءَ تي ڪاوڙجي، ۽ هن ڳالهه کي سوچي ته هن کي سندس معمولي جنگي ڪارروائين سان هڪ اهڙي انگريزي لشڪر کي بيعزت ڪرڻ جو موقعو ڏنو ويو هو، جيڪو تعداد ۾ انهيءَ فوج کان به گهڻو هو، جنهن مياڻيءَ جي ميدان کي لاشن سان ڍڪي ڇڏيو هو، بائليو کي حڪم ڏنو ته هو ڇانوڻيءَ کان ٻاهر نڪري ڇام جي لشڪر تي حملو ڪري؛ اها ڳالهه ٻڌي ڇام اتان ڀڄي نڪتو، جنهن تي جنرل هن کي هيٺيون خط لکي موڪليو:

”توهان انگريزن جي ڊاڪ کي پنهنجي سنپال ۾ وٺڻ لاءِ انهن کان پئسا ورتا آهن؛ توهان پنهنجي امانت ۾ خيانت ڪئي آهي ۽ ڊاڪ کي روڪيو آهي؛ توهان امان جي فوج

تي به حملو ڪيو آهي. اهي سڀ ڳالهيون مان توهان کي معاف ٿو ڪريان، ڇاڪاڻ ته امير هيتي هئا ۽ اهي توهان جا پراڻا آقا هئا، پر هاڻي امير سنڌ مان هميشه لاءِ هليا ويا آهن. انهن انگريزن جي طاقت کي للڪاريو ۽ ان جي سزا ڀوڳي آهي. آءٌ سنڌ جي گورنر جي حيثيت ۾، هاڻي توهان جو فوري حاڪم ۽ مالڪ آهيان. جيڪڏهن توهان روبرو ايندا ۽ سلام ڪندا ۽ آئينده لاءِ انگريزن جي حڪومت سان وفادار رهڻ جو پڪو وعدو ڪندا ته آءٌ توهان جون زمينون ۽ اڳيون سڀ رعايتون بحال ڪندس، ۽ ساڻ ئي توهان کي ڊاڪ جي نگراني به حوالي ڪندس. جيڪڏهن توهان انڪار ڪندا، ته پوءِ آءٌ گرميءَ جي موسم گذري وڃڻ تائين ترسندس، ۽ ان کان پوءِ توهان جي علائقي ۾ باهه ۽ ترار کڻي ايندس، ۽ پوءِ توهان کي ۽ توهان سان واسطو رکندڙ سڀني ماڻهن کي پهاڙن ۾ ڌڪي ڪڍندس؛ ۽ پوءِ جيڪڏهن توهان کي ڪٺي به پڪڙيندس ته پوءِ توهان کي هڪ باغيءَ طور ڦاهي تي چاڙهيندس. هاڻي توهان جي مرضي ته پنهنجي لاءِ ڇا ٿا پسند ڪريو- چونڊ ڪريو!"

ڇام آڻ مڃي، پر هن جي وحشيانه غرور ۾ جهڪاءُ نه آيو؛ هو پنهنجن هٿياربند ماڻهن سان گڏ ڇانوڻيءَ ۾ داخل ٿيو، ۽ خود ڪرنل بائليو جي ڪمري اندر ڪرخت ڇهرن ۽ سخت مزاج وارن پنهنجن ڇهن پوئلڳن سميت هليو ويو، ۽ هڪ فاتح جنرل جي حقي واجبي ڪاوڙ کي ٺڏو ڪرڻ لاءِ نيازمنديءَ جو رويو اختيار ڪرڻ بدران، پاڻ هڪ فاتح جي متڪبرانه ۽ گستاخانه هلت جو مظاهرو ڪيو. هن کي ان مهل جلدئي سندس غلطي معلوم ٿي ويئي، جڏهن هڪ اڪيلو آفيسر هن وٽ هيٺيون پيغام کڻي ويو ۽ کيس سندس ڪوٽ ۾ وڃي اهو پيغام پهچايو:

”هڪدم هيڏانهن اچو. اڪيلا اچو ۽ پنهنجي نيازمنديءَ جو مظاهرو ڪريو، نه تہ مان هڪ هفتي اندر توهان کي، توهان جي قبيلي وچان اچي زوريءَ ڪڍي ويندس ۽ ڦاسيءَ تي چاڙهيندس.“

جيڪڏهن هو ٿوري بہ دير ڪري ها تہ جنرل وعدي ڪيل وقت اندر پنهنجن چونڊ سوارن جي دستي ۽ توبن سان وٽس پهچي وڃي ها، جنهن لاءِ هن جواب جو انتظار ڪندي انهن کي تياريءَ جي حالت ۾ رکيو هو. بهرحال، انهيءَ ڪارروائيءَ ڪرڻ جي ضرورت ڪانہ ٿئي، ڇو تہ چام اهو حڪم مڃيو، ۽ اهڙي خوف جو مظاهرو ڪيو، جو هن ڪراچيءَ واري ايجنٽ کي، جنهن کي ان کان اڳي پنهنجي گستاخي ۽ غرور سان ستايو هئائين، منٿون ڪيائين تہ هو سندس سفارش ۽ شفاعت لاءِ ساڻس گڏجي جنرل وٽ هلي: اهڙيءَ طرح عمل ڪري هن معافي حاصل ڪئي، جنهن بعد کيس سندس رتبي تي بحال ڪيو ويو. ٻين سردارن پڻ ان مان سبق حاصل ڪيو. ڪيترن ئي سردارن، جيڪي مغرور هئا، يا شير جي جهنڊي هيٺ هٿيار بند ٿي جنگ لاءِ تيار هئا، پنهنجي طرفان آڻ مڃڻ جون آڇون ڏياري موڪليون ۽ انهن سان اهڙيءَ تہ ڪليل ۽ واضح پاليسي اختيار ڪئي ويئي، جو فاتح جي فراخدليءَ ۽ رحمدليءَ جي شهرت دور دور تائين پکڙجي ويئي ۽ اُن انتهائي سخت مزاج بلوچن جي عزم کي پڻ لوڏي وڌو. ٻين سردارن کان علاوه، خيرپور واري امير محمد خان، پڻ اهو معلوم ڪرڻ جي خواهش ظاهر ڪئي تہ کين ڪهڙن شرطن جي توقع رکڻ گهرجي.

پهرئين نالي واري امير کان، جيڪو هڪ معزول شهزادو هو، جيئن تہ جنرل کي سواءِ غير مشروط طور آڻ قبول ڪرڻ کان علاوه، کيس ٻي ڪنهن بہ آڇ ڏيڻ جو اختيار مليل ڪونہ هو، انڪري هن کيس هيٺين لکي موڪليو:

”اي امير، مان توهان کي مشورو ڏيان ٿو ته توهان علي مراد وٽ وڃو، ۽ انهيءَ وقت تائين وٽس رهو، جيسين گورنر جنرل جي مرضي معلوم ٿئي، مان توهان کي اها سفارش ڪريان ٿو ته بمبئي وڃي پين اسيرن سان شريڪ ٿيو. پر جيستائين مون کي گورنر جنرل جي اختياري حاصل ٿئي، تيستائين مان توهان کي شخصي سلامتي کان سواءِ ٻيو ڪوبه وعدو ڏيئي نٿو سگهان.“

ٽالپر سردار ڏانهن، جيڪو هڪ بهادر انسان هو، جنرل هيٺئين طرح لکي موڪليو:

”مان هڪ سٺي سپاهيءَ سان ڪڏهن تڪرار نه ڪندو آهيان، توهان مون وٽ اچي سلام پيش ڪريو، انگريزي حڪومت جي خدمت ڪريو، ۽ وفادار رهو، توهان جون جاگيرون سلامت رهنديون.“

سردار کي اچا به ڪجهه شڪ شبهو محسوس ٿيو ۽ هن پنهنجي وفاداريءَ جي علامت طور پنهنجي ترار موڪلي ڏني، جنهن تي جنرل هن جي انديشي کي حق بجانب سمجهي، ڪيس هن طرح خاطري ڏياري موڪلي:

”توهان اچو“، هن لکيو، ”اچو ۽ پنهنجو سلام پيش ڪريو؛ توهان کي انگريز سرڪار وٽان اهو سڀڪجهه ملندو، جيڪو اوهان کي اميرن وٽان مليل هو؛ ۽ آءٌ اها ترار جيڪا توهان مون ڏانهن موڪلي آهي، وري توهان جي هٿن ۾ ڏيندس ته جيئن توهان منهنجي قوم لاءِ به اهڙيءَ ئي بهادريءَ سان وڙهو، جهڙيءَ سان توهان اميرن جي خدمت ۾ اسان جي خلاف وڙهيا.“

بهرحال جيتوڻيڪ محمد خان اهو محسوس ڪري رهيو هو ته وڏيڪ مقابلو ۽ مخالف اجائي آهي؛ جيتوڻيڪ هو پنهنجي لاءِ قطعي سلامتي ۽ امان حاصل ڪرڻ جي خواهش به ڪري رهيو هو، پر

تنهن هوندي به پنهنجي وقار ۽ عزت جي اصول خاطر شير سان بيوفائي ڪرڻ لاءِ آماده نه ٿئي ٿي سگهيو، پر هن جڏهن اهو ڏٺو ته اهو شهزادو هميشه لاءِ تباهه ٿي چڪو هو، تڏهن سردار اڳي پيش پيو، ۽ جيئن هن ڪان پوءِ ڏيکاريو ويندو، ساڻس انهيءَ کان بدتر هلت نه ڪئي ويئي، جنهن جو ڪيس اڳ ۾ وعدو ڏنو ويو هو.

اڃا به هڪ ٻيو وڏو سردار موجود هو، جنهن سان معاملو ڪرڻو هو. اهو هو لغاري قوم جو سردار احمد خان، جن جون جايون سنڌو نديءَ جي ساڄي ڪپ تي آهن. اهي ڏاڍي بهادريءَ سان لڙيا هئا، ۽ جنگين ۾ سخت نقصان ڏنو هئائون، پر احمد انهن جي قيادت ڪندي ريزيڊنسيءَ تي حملو ڪيو هو. اهو ڏوهه نهايت سنگين هو، پر جيئن ته هن اهو ڪم پنهنجن بادشاهن جي حڪم تحت ڪيو هو، ۽ جڏهن ته اهي بادشاهه پاڻ هر خطري کان ٻاهر رهيا، هن پاڻ کي ڏاڍي بهادريءَ سان خطري ۾ وڌو هو، انڪري جنرل هن سان مهرباني ڪرڻ تي آماده هو. مطلب ته هو هڪ شاندار وحشي هو، جيڪو وڙهڻ کان خوفزده ڪونه هو ۽ پنهنجي فاتح تي اعتماد ڪرڻ لاءِ به تيار هو، ۽ اهو فاتح جيتوڻيڪ کيس معاف ڪري نه ٿي سگهيو، پر ان هوندي به هن کي نقصان پهچائڻ يا دوکو ڏيئي خطري ۾ وجهڻ لاءِ تيار ڪونه هو، پر هن پنهنجي پوزيشن کي هن طرح واضح ڪيو ۽ پوءِ انهيءَ سردار کي رعايت ڏني ته هو پنهنجو رستو پاڻ طئي ڪري:

”مان هڪ دلير سپاهيءَ جي عزت ڪندو آهيان، پر مون کي توهان کي معاف ڪرڻ جو اختيار ڪونهي. توهان انگريز ايلچي آئوٽرام جي رهائشگاهه تي حملو ڪيو، توهان جا شهزادا خود توهان تي اهو الزام هڻن ٿا. گورنر جنرل انگريزي حڪومت جي ڪيل انهيءَ بيعزتيءَ تي ڪاوڙيل آهي، ۽ هن مون کي حڪم ڏنو آهي ته امير شهداد ۽

توهان کي قيد ڪريان. انڪري مون کي گورنر جنرل کي اپيل ڪرڻي پوندي ۽ توهان جي سفارش لاءِ هن وٽ توهان جي وڪالت ڪندس. مون کي توهان لاءِ معافي حاصل ڪرڻ جي اميد آهي؛ پر مان پنهنجي طرفان اهڙي وعدي ڏيڻ لاءِ تيار نه آهيان، جنهن تي اڳتي هلي عمل ڪري نه سگهان. جيڪڏهن توهان هيڏانهن اچي رهندا ته مان توهان جي آجيان ڪندس، جيسين گورنر جنرل جي مرضي معلوم ٿئي؛ ۽ جيڪڏهن هو توهان کي معاف ڪرڻ کان انڪار ڪندو ته پوءِ مان توهان کي اٺيتاليهن ڪلاڪن جي مهلت ڏيئي، بنا ڪنهن نقصان جي هليو وڃڻ ڏيندس."

لغاري سردار لاءِ معافي حاصل ڪئي ويئي، ۽ هو دوست بڻجي ويو.

انهيءَ وچ ۾، سڄي ملڪ ۾ خاص طور ڪيٽي واري علائقي ۾ ڌاڙيلن باهه ٻاري ڏني هئي، ۽ اهي ٽولا ٺاهي ۽ پاڻ کي شير جا سپاهي سڏائي ملڪ ۾ ڦرلٽ مچائي رهيا هئا. هاڻي وري هڪ ٻي مصيبت حيدرآباد ۾ شروع ٿي، جنهن جي خطرناڪ نتيجن نڪرڻ جو انديشو هو: هن جي لشڪر جي اٽڪل پندرهن هزار پوئلڳن، جيڪي سمورا هٿياربند هئا، سنڌي ماڻهن کي ڦرڻ لٽڻ شروع ڪيو ۽ سچ پچ ته اهي ڏاڍا زور وارا هئا؛ ان جي باوجود جنرل انهن جي زيادتين کي ڏاڍي سختيءَ سان دٻائي ڇڏيو، ۽ کين فوري طور بي هٿيار ڪيو. ڌاڙيلن سان منهن ڏيڻ، البت ڏاڍو ڏکيو ڪم هو؛ ڪيٽيءَ ۾ سرگرميون جاري رکندڙن جي خلاف فوجي سطح تي ڪارروائي ڪرڻ جو وقت اڃا مناسب ڪونه هو، پر ان جي بجاءِ ڏيهي ماڻهن تي مشتمل پوليس جا دستا ٺاهيا ويا، جن جلدئي منظم ٿي، انهن جي زيادتين ۽ چورين جو خاتمو آڻي ڇڏيو. واپاري ۽ آبادگار کي وڏي سرگرميءَ، فوجن جي هوشمندانه تقسيم، ۽ مسلسل چوڪسيءَ سان قابلِ قدر حد تائين حفاظت ڏني ويئي.

انھيءَ ڳالھ، قبائلي سردارن طرفان، پيش پوڻ جي حالت ۾ سندن آڻ کي جنرل طرفان فورن قبول ڪرڻ، ۽ ڪين انھن جي جاگيرن ۽ ٻي جائداد جي واپسيءَ ۽ بحاليءَ جي خاطريءَ گڏ جي جنگ جي درميان ملڪ ۾ حيرت انگيز طريقي سان عجيب ڌاپر آڻي ڇڏيو. سر سي. نيپئر جي انتظام هلائڻ جي نوعيت واضح علامتن ۽ اشارن ذريعي واضح ڪئي ويئي. هو ڏک هڻڻ ۾ دير نہ ڪندو هو، معافي ڏيڻ لاءِ ترت تيار رهندو هو، تفصيلن جي معاملي ۾ بلڪل صاف ذهن رکندڙ ۽ سڌين ساڌين ڳالهين کي ياد رکڻ ۾ سندس حافظو نهايت تيز هو، ۽ سندس سمورا اقدامات ملڪ ۾ امن امان آڻڻ ۽ پورهيت طبقي جي ماڻهن لاءِ سلامتي ۽ تحفظ جي ضمانت ۽ خاطري ڏيڻ جي مقصد سان ٿيندا هئا.

"ڪي بہ اهڙيون تبديليون نہ آڻيو، جن جي خاص ضرورت نہ هجي"، هن اها هدايت پنهنجن انهن ماتحت آفيسرن کي ڏني، جن کي هن انهن ضلعن جو انتظام سونپيو، جن ۾ هن سنڌ کي ورهايو، "ملڪ جي قديم رسمن ۽ پراڻن قاعدن ۾ ڪي بہ اهڙيون تبديليون نہ ڪيو، جن کان سواءِ گذر ٿي سگهي. هڪ ملڪ جو فتح ٿيڻ ئي ماڻهن لاءِ ڪافي پريشانيءَ جو سبب ٿئي ٿو، جنهن ۾ انهن جي عادتن ۾ اوچتيون نيون ڳالهيون شامل ڪرڻ ۽ سندن سماجي زندگيءَ جي دستور ۾ اجايون تبديليون آڻي اضافو ڪرڻ جي ضرورت ناهي. توهان پنهنجيون سموريون ڪوششون فقط انهن بيشمار برائين جي بيخ ڪنيءَ تائين محدود رکو، جيڪي هن بد نصيب سرزمين جي سابق بلوچ فاتحن جي ظالمانہ حڪومت ان تي نازل ڪيون هيون. هن ڳالھ جو سڄو دارومدار سنڌ جي حڪومت تي ٿيندو ۽ تہ اها ملڪ جي عوام کي سنڌ ۾ انگريزن جي حڪومت جي آمد جي آجيان ڪرڻ تي آماده ڪري، ۽ ان کي غلاميءَ ۽ ظلم کان ڇوٽڪاري جي يادگار طور ياد رکي يا ان کي

محض ظالم آقائن جي تبديليءَ طور بدليءَ ۽ عدم دلچسپيءَ سان ڏسي.

هيءَ ڳالهه بهرحال ناممڪن هئي ته سنڌ جهڙو وڏو ملڪ، جنهن تي ظالمن جي هڪ وفاق، ۽ هڪ زوراور قوم جي جاگيردار سردارن ۽ سندن پوئلڳن طرفان، جيڪي سمورا پيشه ورانه جنگباز ۽ ڦرلٽ ۽ افراتفري ڦهلائڻ جا عادي هئا، جن ڪي شدت وٺائڻ سندن ئي مفاد ۾ هوندو هو، جيڪي جابلو ۽ ريگستاني علائقن ۾ رهندڙ سندن هم نام غريب ۽ ڦورو قبيلن سان رشتي ۾ ڳنڍيل هئا؛ جيڪي قومي رسم طور ڌاڙيل هئا ۽ سنڌ جي سرسبز ۽ زرخيز ميدانن کي حسرت ڀرين نظرن سان ڏسندا رهيا هئا، جن کي سندن راءِ مطابق، هڪ طرف جابلو علائقن ۾، ته ٻئي طرف سڙندڙ ريتيءَ ۾ يقيني پناهگاهه حاصل هئا، اهڙن ماڻهن سان ڀريل ملڪ لاءِ هڪ فاتح جي حڪومت ۾ هڪدم پرامن ٿي رهڻ ناممڪن هو، جنهن جي طاقت کي هو فقط ٻن هنڌن تي لڳل لڙاين ۾ ئي آزمائي چڪا هئا، ۽ سو به انهن خونخوار جانبازن جي فقط ڪجهه حصي ئي انهن لڙاين ۾ شرڪت ڪئي هئي. نون فسادن جي قدرتي طور توقع ڪئي ٿي ويئي، ۽ هيءَ اميد ته اهي نوان فساد ۽ ڳڙٻڙ سنڌ ۾ انگريز حڪومت جي عروج لاءِ موتمار ثابت ٿيندا، لارڊ ايلنبرو جي بمبئي وارن ۽ ٻين هنڌن تي رهندڙ دشمنن جي دلين کي غداريءَ جهڙي خوشيءَ سان ڀري رهي هئي، جنهن کي لڪائڻ جي اهي ڪابه ڪوشش نه ڪري رهيا هئا. اخبارن جا ايڊيٽر انهيءَ بدنام ٽولي جي خواهشن جو زوردار نموني ۾ پرچار ڪري رهيا هئا. بلوچن کي باقاعده طور خبرون پهچايون ٿي ويون، ۽ اهي سڀ ليک ترجمو ڪيا ۽ بلوچ سردار طرفان پڙهيا ويندا هئا، جن ۾ ڏيکاريل هوندو هو ته سنڌ ۾ انگريزن جي قبضي جا مضبوط هنڌ ڪهڙا هئا ۽ ڪمزور ڪهڙا، انهن جا ڪيترا ماڻهو بيمار هئا، اهڙا

ڪيترا هئا، جيڪي هٿيار ڪٽي هاڻ جهڙا هئا، درياءَ جي ڪنارن سان اهي ڪهڙيون جايون هيون، جتي انگريزن جي جنگي جهازن تي اثرائتي نموني سان حملو ڪري سگهجي ٿو، ان کان سواءِ پوريون پوريون هدايتون ڏنيون ٿي ويون؛ جن تي عمل ڪرڻ سان گهٽ ۾ گهٽ خطري ۽ گهٽي کان گهٽي خاطريءَ سان حملو ڪري انهن کي تباهه ڪري سگهجي ٿو. انهيءَ سلسلي ۾ بمبئي ٽائيمس ۾ شايع ٿيل هڪ ليکُ جو هيٺيون حصو ڪافي ثابت ٿيندو:

”سنڌو ندي هڪ اهڙي دشمن جي مقابلي ۾ هڪ خسيس بچاءُ آهي، جيڪو پنجاه ميلن جي مفاصلي ۾ هڪ ئي وقت تي طوفان وانگر نازل ٿي سگهي ٿو، جيڪو پنهنجي پهاڙن واري پناهه گاه کي پنهنجن کان پوءِ ڇڏي سگهي ٿو، رات جي اونداهيءَ ۾ درياهه جي ڪناري تي پهچي وڃي ٿو، ۽ صبح ٿيڻ کان اڳي ئي هڪ اهڙي ڪاهي کوٽي، ۽ ان جي آڏو بچاءُ لاءِ هڪ آڏ ٺاهي سگهي ٿو، جيڪا ڪافي تعداد ۾ بندوقچين لاءِ هڪ مورچو فراهم ڪري سگهي ٿي، هڪ اهڙي هنڌ تان ڇٽل بندوقن جي هڪ ٻئي باڙهه، جنهن کي انگريزي بندوق مان نڪتل گوليون يا توبخانه جا گولا ڇهي به نه ٿا سگهن، جنگي جهازن جي سڄي عرشي تي بيٺل سمورن ماڻهن جو صفايو ڪري سگهي ٿي، ۽ جيسين خطري جي بوءِ سنگهي سگهجي؛ تنهن کان اڳي ئي اهي سڄي جهاز کي ٻوڙي ۽ درياهه جي منٿيءَ ۾ قاسائي دشمنن جي رحم و ڪرم تي ڇڏي سگهن ٿا، اتفاق سان جيڪڏهن جهاز جي خلاصين ۽ سپاهين جي جماعت گهڻي قدر مضبوط هوندي، يا جيڪڏهن دشمن طرفان مٿن هلايل بندوقن جي ڀرين باڙهه ۾ انهن جي تعداد ۾ ڪافي حد تائين ڪمي نه آيل هوندي ۽ باقي بچيل ماڻهن کي جهاز کان هيٺ لهي حملي ڪرڻ کان دشمن روڪي نه

سگهيو هوندو، تڏهن به ته ڪا ڀڄندڙ بلوچ انهيءَ وقت تائين وڏيڪ تيز ڊوڙندڙ پنهنجن پلان گهوڙن تي چڙهي، سندن پٺيان پوندڙن کي انهن تائين اسان جي گوليءَ پهچڻ کان گهڻو اڳي پٺتي ڇڏي ڪيترن ئي ميلن تائين اڳتي نڪري به ويا هوندا.

هنن کي اهڙين تجويزن مان فائدو حاصل ڪرڻ لاءِ اهڙين خاطرين ۽ تسلين ذريعي همٿايو ويو ته بمبئي ۾ رهندڙ وڏي اثر و رسوخ ۽ طاقت وارا ماڻهو سندن ڀلائي ۾ دلچسپي وٺي رهيا آهن، ۽ جهڙيءَ طرح هن کان اڳي بيان ڪيو ويو آهي، جنرل طرفان جڏهن سندس پرو ووسٽ مارشلن جي ذريعي پنهنجين فوجن ۽ لشڪر جي پوئلڳن کي لٽ مار ڪرڻ کان روڪيو، تڏهن انهيءَ ٽولي جي اخبارن سپاهين کي للڪاريو ته "آهي هڪدم اٿي کڙا ٿين، ۽ طاقت جي زور سان انهيءَ ماڻهوءَ جي هٿان ٿيندڙ قانوني پڇڪڙين کي بند ڪن."

اها حقيقت آهي ته دشمن کي اهڙي طرح جيڪا خبر چار ۽ معلومات پهچائي ٿي ويئي، سا وڌايل ۽ مبالغه آميز هئي، ۽ مختلف ڇانوڻين ۾ موجود انگريزي لشڪر جي ڪمزورين بابت ڏنل معلومات اڪثر ۽ بيشتر حالتن ۾ ڪوڙي ۽ غلط هئي، ڇاڪاڻ ته انهيءَ ٽولي جو هڪ وڏو مقصد انگلنڊ جي ماڻهن کي سنڌ جي فتح جي خبرن سان مايوس ۽ بد دل ڪرڻ هو، ۽ ڇاڪاڻ ته ايڊيٽر لوڪ ڪوڙ بدوڙ تي زور پرڻ جا ايتريقدر عادي هوندا آهن، جو انهن جي طرفان اهڙن موقعن تي به حق ۽ سچ کي رد ڪري ٺڪرايو ويندو آهي، جتي اهو سندن بد معاشيءَ جو گهٽي کان گهٽو ڪم ڪري سگهي ٿو. هن سال جي پوئين اڌ حصي ۾ عام ماڻهن خواه ٽوجين کي جيڪا هڪ غير معمولي بيماري اچي لڳي هئي، تنهن کي خصوصاً جنرل سان وابسته ۽ منسوب ڪري، فوجي سپاهين کي جوش ۾ آڻي، ڪيس ٿي سندن سمورين مصيبتن جو

سبب سمجهڻ لاءِ آماده ڪو به ڪونه ٿي ويو. بدقسمتيءَ سان سنڌن تڪليف جو مکيه سبب، خود انهن جي پنهنجي بدپرهيزي آهي.

”بمبئي ٽائيمس“ جي ڊاڪٽر بيوسٽ انهيءَ ٽولي جي زهرافشانيءَ جي ڪاروبار ۾ ٻين سڀني کان گوءِ کٽي، قيدي اميرن سان گڏجي وڃڻ کان عورتن طرفان ڪيل انڪار جو سبب، هن اعلان جي ذريعي ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي، ته انهن عورتن کي زوريءَ کنيو ويو هو، ۽ هاڻي آهي انگريز آفيسرن وٽ سندن داشتائن جي حيثيت ۾ گذاري رهيون هيون، ۽ اهو هڪ اهڙو گناهه آهي، جيڪو هندستان جي سڀني مسلمانن لاءِ ناقابل معافي هوندو آهي، ۽ هن انهن کي انهيءَ ڏوهه جو انتقام وٺڻ لاءِ جوش ڏياريو؛ ۽ اهو هڪ اهڙي وقت تي ائين ڪري رهيو هو، جڏهن ته انهيءَ فرقي جي هندستاني آبادي انگريزي اقتدار کان غير مطمئن، ۽ ان لاءِ دشمنيءَ جا جذبا رکندڙ هئي، انهيءَ ذليل اوزار انگريز آفيسرن جي عزت ۽ وقار تي اجهو هيٺين لفظن ۾ حملو ڪيو:

”اهي، جيڪي ڪجهه ئي مهينا اڳ محلاتن جي زندگيءَ ۾ شريڪ هيون، سي اڄ فرنگين جون بيعزت داشتائون آهن! ائين ئي آهي، حرم کي ناپاڪ ڪيو ويو آهي؛ اسان اميرن کي عذاب سان پريل جيڪو پيالو پيئڻ لاءِ ڏنو آهي، تنهن ۾ تلخيءَ جو آخري قطرو ملايو ويو آهي، مسلمان جيڪا گران ترين بيعزتي ۽ هتڪ برداشت ڪري سگهن ٿا، سا انهن جي سفيد وارن ۽ تاج کان اڳهاڙن سٿن تي وڌي ويئي آهي. ائين نه سمجهڻ گهرجي ته اسان هن باري ۾ ڪنهن جذباتيت واري ٻوليءَ مان ڪالهائي رهيا آهيون. جن آفيسرن بادشاهن جي زنانن کي پليد ڪيو آهي، تن عظيم گناه ڪيو آهي. پر انهيءَ لاءِ توڙي ٻين بچڙاين لاءِ، جيڪي اهڙي بي انصافيءَ واري فتح جي نتيجن طور رونما ٿيون آهن، اها حڪومت ذميوار آهي، جنهن اهڙي ڪم جي اجازت ۽ اختياري ڏني. اسان کي هاڻي سخت افسوس ۽

ندامت سان انهن برائين جي پوري ڇاڻ آهي، جيڪي اهڙين ڪمزورين جي نتيجي طور ڪابل ۾ رونما ٿيون هيون؛ ۽ جن جي اجازت ڏني ويئي هئي، ۽ حيدرآباد ۾ ڪيل عظيم ۽ بدترين گناهن لاءِ اسان کي شايد اڃا به سزا ملي وڃي.

جيڪڏهن پين سيني ناانصافين ۽ زيادتين کان جيڪي اسان بلوچ سردارن ۽ اميرن سان ڪيون آهن، وڌيڪ هڪ ٻئي ڳالهه انهن جي سيني ۾ انتقام وٺڻ جي ڪڏهن نه وسامندڙ باهه ٻاري سگهي ٿي، ته اها آهي سندن گهريلو زندگيءَ جي تقدس جي اڪين سان پامالي ڏسڻ - اميرن جي ڏيڍرن ۽ بادشاهن جي زالن کي، انهيءَ وقت تائين ڪافر جي داشتا بڻجي رهڻ، جيستائين انهن جي جواني ۽ حسن وفا ڪري، ۽ پوءِ انهن جي ختم ٿيڻ کان پوءِ کين ٻاهر ڪڍي ذلت ۽ شرمساريءَ ۾ زندگيءَ جا ڏينهن پورا ڪندو ڏسڻ.

”ڪاهه ڪرڻ جو اهو ٻهريون سياهه ڦل آهي، جنهن تي انگريزي قوم جي ماڻهن کي شرم اچڻ گهرجي. اسان اهڙي موضوع تي وڌيڪ وضاحت کان ڪم نه ورتو آهي؛ اسان جا پڙهندڙ اسان جي معنيٰ سمجهڻ ۾ گهٽي دقت محسوس نه ڪندا. زنان خاني جون انتهائي دلڪش عورتون اڄ انگريز آفيسرن جي تنبوءَ ۾ زندگي گذاري رهيون آهن! بي انصافين جي ڪمن جي هڪ لاڳيتي سلسلي سبب کان اول سنڌي قوم کي انگريزي حڪومت جي نوعيت سان متعارف ڪرايو؛ هن هنڌ جن ڳالهين جو ذڪر ڪيو ويو آهي، سي انهن کي تهذيب جي پيشقدميءَ جي خوبين ۽ انهن نوازشن ۽ برڪتن جو هڪ هلڪو اندازو لڳائڻ ۾ مدد ڪنديون، جن جي کين اڳتي هلي اميد رکڻ گهرجي؛ يعني ته آهي فائدا ۽ اعزاز، جيڪي دنيا جي انتهائي مهذب قوم جي هٿان ملڻ سندن قسمت ۾ لکيل آهن. انگريز عورتن کي افغانن جي هٿان جيڪا عزت ۽ آجيان ملي هئي، تنهن سان هن جو خوب مقابلو ٿئي ٿو!“

انهيءَ الزام تراشيءَ (١) جو فوري طور غصي سان پريل هڪ جواب شايع ڪيو ويو، جنهن تي جنرل ۽ حيدرآباد ۾ مقيم سڀني انگريز آفيسرن جون صحيحون ڪيل هيون. انهيءَ تهمت ۾ ذري جيترو به سچ ڪونه هو؛ ڪنهن به انگريز آفيسر زنان خانن جي هڪ عورت کي به اکين سان نه ڏٺو هو. انهن عورتن طرفان اميرن جي قيد ۾ گڏجي نه وڃڻ لاءِ نصير جو پتل وارو چهبڪ ئي وڏي ۾ وڏو سبب هو. ڊاڪٽر بيوسٽ جي انهيءَ ڪوڙ کي جڏهن اهڙي نموني ۾ ڪوليو ويو، تڏهن هن ڳالهه تي زور ڏنو ته انهن سڀني عورتن کي سندن مرضيءَ جي خلاف به، هڪ هنڌ جمع ڪري زوريءَ انهن جي آقائن ڏانهن جهاز ۾ پري موڪلڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته اهي پڻ، سندن مڙسن وانگر قيدي آهن. اهي ٻانهيون آهن، ۽ ڪين سندن قانوني ۽ جائز آقائن جي پٺيان وڃڻ لاءِ مجبور ڪيو وڃي، جن کي انهن جو گلو ڪاٽڻ يا زهر ڏيئي مارڻ جو حق به حاصل آهي ته اهڙي آمادگي به!"

پر سر چارلس نيپئر (٢) زنان خانن جي عورتن ڏانهن ڪنهن به بداخلاقيءَ جي مظاهري جي اجازت ڏيڻ بدران، انهن سان نهايت ئي شرافت ۽ نزاڪت وارو رويو اختيار ڪيو هو، هن عورتن هٿان سندن بدن جي انهيءَ وقت تلاشي وٺڻ جي به اجازت نه ڏني هئي، جڏهن اهي حرمن کان ٻاهر نڪري وڃي رهيون هيون، ۽ اهڙيءَ طرح هن ڪين مالِ غنيمت کي نقصان پهچائي به، نه فقط پنهنجن زيورن کڻي وڃڻ جي اجازت ڏني، پر اميرن جي اهڙن هيرن جواهرن کي پڻ پاڻ سان

---

(١) ڏسو ضميمو ٥، پاڱو ٣

(٢) ضميمو ٥، پاڱو ١ ۽ ٢

ڪڍي وجڻ جو وسيلو مهيا ڪيو، جيڪي اهي پنهنجي بدن ۾ لڪائي ڪٽي وڃي ٿي سگهيون.

اهي ڪوڙا الزام انهيءَ جنگ جو هڪ حصو هئا، جيڪا بمبئي مان سنڌ ۾ موجود جنرل جي خلاف هلايا ٿي ويئي. وڏين وڏين مصيبتن جون اڳڪٿيون ڪيون ويون. علي مراد کي، جنهن ٻين اميرن سان گڏجي انگريزن جي لشڪر کي تباهه ڪرڻ ۾ شرڪت نه ڪئي هئي، روزانو انتهائي گنديون گاريون ڏنيون وينديون هيون، ۽ هن کي ٻنهي ڌرين جو هڪ اڌڙو غدار ۽ بدمعاش قرار ڏنو ويو، جنهن جي ناقابل اظهار زيادتيءَ لاءِ انگريز جنرل کيس وڏيون رقمون ۽ وسيع علائقا انعام طور ڏيئي ڇڏيا هئا. پر هن کي ڪابه رقم يا ايراضي نه ڏني ويئي هئي؛ هن کي جيڪو هڪ ئي اعزاز ڏنو ويو هو، سو سندس طنبيلي لاءِ هڪ هاٿي موڪلڻ جي صورت ۾ هو. عزت ۽ شان جي انهيءَ علامت جو مشرقي شهزادا ڏاڍو قدر ڪندا آهن؛ پر جنرل هڪ طرف، جتي هن جي انهيءَ شان جو سامان مهيا ڪيو، اتي هن کانئس اهو به وعدو ورتو ته، جيڪڏهن گورنر جنرل سندس انهيءَ سوکڙي کي منظور نه ڪيو ته پوءِ هو ان جي قيمت خزاني ۾ جمع ڪرائيندو*. اهو پڻ اشارو ڏنو ويو ته علي مراد جهڙيءَ طرح پنهنجي گهراڻي سان غداري ڪئي آهي، تيئن هو انگريزن سان پڻ دوکو ڪندو؛ هن جي خلاف اهو ڪوڙو الزام بيشمار ڀيرا دهرايو ويو، ۽ ائين به چيو ويو ته هن جي لشڪر کي شير جي فوجن سان گڏ، جنگ جي ميدان ۾ انگريزن جي مقابلي لاءِ صف آرا ٿيل ڏنو ويندو، شير جي طاقت ۽ لشڪر جي تعداد کي پڻ تمام وڌاءُ ڪري بيان ڪيو ويندو هو، ۽ اهو ڪم هن جي آخري فتح ۾ بدنيتيءَ واري خوشي محسوس ڪندي ڪيو ويندو هو.

---

* ضميمو نمبر ١، پاڱو ٤

”هو پناهه لاءِ ڀڄندڙ مغرور ڪونه هو؛ هو دلشڪسته ڪونهي، هو انگريز جنرل جي ڪمزور لپاڙن تي ڪلي رهيو آهي؛ هو هڪ عظيم سپه سالار ۽ هڪ هيرو شهزادو هو، هو ريگستان ۾ نئون لشڪر گڏ ڪري رهيو هو، جنهن جا فائدا هو خوب سمجهي پئي سگهيو؛ هن جا عزيز ۽ هرقوم هر طرف کان وڏي تعداد ۾ ساڻس ملڻ لاءِ اچي رهيا هئا، ۽ پهاڙي قبيلن جي جنگي جوانن کي ساڻ آڻي رهيا هئا؛ سڀني بلوچن هن جي حمايت جو ارادو ڪيو هو؛ هن سنڌونديءَ پار ڪئي هئي؛ هن جي هٿ هيٺ چاليهه هزار ماڻهو هئا؛ اسلام جو جهنڊو ڦڙڪايو ويو هو؛ جنگ هاڻي مذهبي جهاد جو رخ اختيار ڪيو هو، ۽ اهو جذبو سڄي بلوچستان، افغانستان ۽ پنجاب ۾ ڦهلجي ويندو؛ هو هڪ ناقابلِ شڪست لشڪر سان گڏ وڏي رهيو هو؛ هو انگريزي فوجن کان بس ڪي ٿورائي ميل پري هو، جيڪي تعداد ۾ گهٽ هئڻ، بيماريءَ سبب مرڻ، ۽ هڪ جاهل پوڙهي جنرل جي قيادت هيٺ رهڻ ڪري آخرڪار مغلوب ٿي وينديون، ۽ ڪابل واري الميه کي دهرايو ويندو!

سر چارلس نيپئر پوئين لڙائيءَ کان پوءِ پنهنجي آخري خط ۾ لکي موڪليو هو ته ڪيس ائين سمجهڻ لاءِ سبب آهي ته سنڌ ۾ هاڻي هڪ به گولي نه هلائڻي پوندي، سندس مطلب هو ته جيڪي به امير اڃا آزاد آهن، سي هن کان پوءِ سنڌ جي فتح لاءِ فوج جي قيادت ڪندي ميدان ۾ اچي مقابلو نه ڪندا؛ انهيءَ فقري کي بمبئيءَ واري ٽولي لفظي معنيٰ ۾ اهڙو ته وٺي پڪڙيو، جو انهن شير سان منسوب ڪيل زبردست طاقت ۽ خطرناڪ صورت حال سان وڏي پيٽڻ شروع ڪيو. خودفريبيءَ جي مدهوشيءَ کي جيڪي به روايتي ٽوليون پسند هونديون آهن، تن سڀني سان انهيءَ ڪوڪلي لپاڙ، جيئن جنرل جي انهيءَ ڳالهه کي سڏيو ويو، تي حملا ڪيا ويا؛ اهو سچ آهي ته جنرل جي اها توقع لفظي مفهوم ۾ پوري ڪانه ٿي، چاڪاڻ ته هن جي

گھٽ ۾ ئي آفيسرن، ڪجھه وقت پوءِ، سنڌين جي مقدس مورن مان ڪن کي گوليون هڻي ماريو، ۽ انهن تي مورن جي ڪاوڙيل مالڪن جواب ۾ گوليون ڇوڙيون هيون، پر ان هوندي به، اهي پيشگي اپيدون انهيءَ ملڪ جي نوعيت، دشمن جي قسم، ۽ جنگ جي خصوصيتن جي مدنظر ڪيل کوڙهي ويچار جو نتيجو هيون.

جنرل کي معلوم هو تہ هڪ شير ئي حاڪم اميرن مان اڃا تائين آزاد هو؛ ۽ هو ئي هڪ اهڙو هو، جنهن وٽ خزانو ۽ اثر و رسوخ موجود هو. کيس اها به خبر هئي تہ بلوچن جا انتهائي مهم جو سردار ۽ باهمت جنگي جوان پنهي لڙاين ۾ مارجي ويا آهن، ۽ باقي جيڪي بچيل آهن، تن جون همتون پست ٿي چڪيون آهن. هن ميرپور ۽ عمرڪوٽ جي فوري طور فتح ٿيڻ جو اڳوات اندازو ڪيو، ۽ اهو اجايو ڪونه هو: هن پنهنجي سرگرمي، طاقت ۽ ڪاميابيءَ جي انهيءَ اخلاقي اثر جو اندازو لڳايو، جيڪو انهن وحشين تي ان وقت ٿيندو، جڏهن هنن جو پنهنجي جرئت ۽ طاقت ۾ موجود غرور اهڙي سختيءَ سان ختم ٿي ويو. هن بلوچن جي وسيع وسيلن جو صحيح اندازو لڳائي، دورانديشيءَ وچان ريگستان ۾ واقع امام ڳڙهه جو قلعو ناس ڪري ڇڏيو هو؛ ان وقت هو ميرپور ۽ عمرڪوٽ تي قبضو ڪرڻ لاءِ وڌي رهيو هو، جن جي تسخير امير لاءِ شاهه ڳڙهه واري قلعي کان سواءِ، جيڪو اتر اوڀر واري ڏورانهين سرحد تي ريگستان ۾ واقع هو، انهيءَ ويرانيءَ ۾ پيهر ڪو به هنڌ باقي نہ ڇڏيندي. تنهن کان سواءِ شاهه ڳڙهه تي علي مراد نظر رکي ويٺو هو، جنهن کي سکر واري انگريزي فوج جي حمايت حاصل هئي. اهڙي صورتحال ۾ هيءَ ڳالهه واضح هئي تہ شير ريگستان ۾ رهي ڪا به وڏي فوج گڏ ڪري نہ پئي سگهيو. ممڪن هو تہ حيدرآباد واري لڙائي کان پوءِ پڇي ويل ماڻهن مان ڪجهه هزار سپاهين کي

گڏ ڪري هو گڙٻڙ پيدا ڪندو رهي، پر هو انهيءَ طرف کان ڪجهه به صورت ۾ خطرناڪ ثابت ٿي نه پئي سگهيو؛ چاڪاڻ ته سنڌي قوم جو انگريز قوم وارن ڏانهن رويو اهڙو هو، جنهن بابت ڪا غلط فهمي ٿي نه پئي سگهي، هو انهن کي ائين چنبڙي پيا، جيئن هڪ ڀيرو پنهنجي بچائيندڙ کي چنبڙندو آهي، بلوچ به شير جي خدمت پگهار کان سواءِ ڪرڻ وارا ڪين هئا، جيڪا انهن کي هو گهڻي وقت تائين نه پئي ڏئي سگهيو؛ البت لٽ مار ڪري ڏئي هو انهن کي راضي رکي سگهي ها، جيڪا سنڌي ماڻهن تي ٿئي ها، ۽ اها ڳالهه هنن کي انگريزن جي مفاد سان اجايو به وڌيڪ مضبوطيءَ سان ڇهنائي رکي ها. انهيءَ ڪري حيدرآباد جي اتر طرف، سنڌو نديءَ جي ڏائي ڪناري تي اهڙو ڪو به لشڪر گڏ ٿي نه پئي سگهيو، جيڪو انگريزن سان فيصلي ڪن جنگ ڪرڻ جهڙو هجي ها: ۽ جيڪڏهن شير محمد کي ساڄي ڪپ تي وڃڻ کان روڪيو ويندو ته پوءِ انگريزن جي بالا دستي يقيني بڻجي ويندي. درياءَ کي انهيءَ رستي کان پار ڪرڻ کان شير کي روڪڻ لاءِ جنرل خود پنهنجي سرگرمي ۽ چوڪسيءَ تي ڀاڙي رهيو هو:

پر جيتوڻيڪ درياءَ جي ڏائي ڪناري تي ڪنهن به طاقتور لشڪر جي توقع ڪرڻ اجائي هئي، پر ان هوندي به ننڍين ننڍين گروهي جنگين کي نظر انداز ڪرڻ مشڪل هو، خصوصاً درياءَ جي ڪينيءَ ۾، جيڪو علائقو غير صحتمند، پيچيده، درياءَ جي شاخن ۽ نين جي چار سان حيرت انگيز طور ڇانيل، جهنگن ۽ سم وارن علائقن سان ڀريل، ۽ انهيءَ وقت هٿيار بند بلوچن جي ٽولن جو آماجگاه بڻيل هو، جيڪي پاڻ کي شير جا سپاهي سڏائي رهيا هئا، پر در حقيقت ڌاڙيل ۽ رهزن هئا، جيڪي بدامنيءَ ۽ بي آرامي واري دور مان فائدو وٺي رهيا هئا. انهيءَ ڪري هن ڳالهه جو انديشو هو ته شايد

شير پنهنجن ماڻهن سميت ڪيٽيءَ واري علائقي ۾ وڃي نڪري، جنهن جو ڪجهه علائقو هن جي اباڻي ورثي ۾ شامل هو. اتي رهي ممڪن هو ته هو سيڻي ڏاڙيلن ۽ ٻين هزارين اڌڙن ماڻهن کي، جيڪي ڦرلٽ ڪرڻ لاءِ تيار هجن، پنهنجي چوڌاري گڏ ڪري، هوشياري ۽ مهارت سان عمل ڪندي هو اونهاري جي موسم جيئن تيئن ڪري گذاري وڃي؛ ۽ اهڙيءَ طرح جنگي ڪارروائين کي وڌيڪ هڪ سال تائين اڳتي وڌائي سگهي، ڇاڪاڻ ته سنڌ جي غضبناڪ موسم جو ڪيٽيءَ واريءَ علائقي ۾ مقابلو نه ٿي سگهي ها، جيڪو سڄو ملڪ سر ۽ جهنگن سان ڇانيل هئڻ ڪري هزارين برائين ۽ خرابين جو مرڪز هوندو آهي.

جنرل انهن ۽ ٻين گهڻين ئي ڳالهين تي ويچار ڪري ۽ پنهنجي ۽ شير جي حالت ۽ فوجي مهارت جي ڀيٽ ڪري، پنهنجو منصوبو تيار ڪيو ۽ سمجهيو ته هو پنهنجي دشمن ۽ مخالف طرفان پاڻ کي ريگستان مان ٻاهر ڪيڻ لاءِ تيار ڪيل رٿا کي ناڪام بنائي سگهندو. انگريزي جنگي ڪارروائين هن کي ملڪ جي ماڻهن کي سک ۽ آرام پهچائڻ ۽ ٿڌي ڪرڻ جي مقصد سان انصاف پسندي ۽ فائديمند پاليسيءَ تي عمل ڪرڻ کان نه روڪيو، هن سنڌي ماڻهن ۽ هندن جي سلامتي لاءِ عقلمنديءَ سان جاري ڪيل قاعدن ذريعي کين پنهنجو بنايو ۽ انهن کي واپار ۽ پورهيت راهيءَ ذريعي ڪمايل آمدني کي سک ۽ آرام سان پاڻ خرچ ڪرڻ ۽ پنهنجي لاءِ سنڀالي رکڻ لاءِ حالتون سازگار بنايون، هن ڳالهه جي به خبرداري ڪيائين ته اهي بلوچ، جن آڏ مڃي هئي، ناجائز سختيءَ وچان جيڪا انهن تي هڪ محڪوم ۽ شڪست خورده قوم جي حيثيت ۾ اختيار ڪئي وڃي، نراس ٿي خطرناڪ رستو اختيار نه ڪن، هن واقعي کين ٻي هٿيار ڪيو پر هن پوءِ به انهن کي، اڳي وانگر پنهنجن مختلف سردارن جي متان

آڏار رکڻ لاءِ آزاد ڇڏيو، ۽ سردارن سان باعزت روش اختيار ڪرڻ، خوشامدانه لفظ استعمال ڪرڻ، ۽ هن خاطريءَ سان ته سندن جاگيرون محفوظ رهنديون؛ ۽ انهن جي شان مان ۾ ڪمي ڪانه ايندي، انهن کي پنهنجو بنايو.

انهن سمورن فڪرن جي درميان، هو شير جي هرهڪ چرپر کي انتهائي خبرداري ۽ احتياط سان جاچيندو رهيو. جنهن جي ريگستاني پناهگاهه کي هو خاموشيءَ ۽ پڪ سان گهيري ۾ آڻي رهيو هو، ۽ حيرت انگيز نموني ۾ هن سندس انهيءَ ڪمين گاهه کي تاڙي ورتو، جنهن ۾ هن کي سندس ڪوشش جي درميان پڪڙڻو هو. اتر ۾ چيمبرلين جا گهوڙيسوار روهڙيءَ کان ڪوچ ڪندي اڳتيوڌي رهيا هئا. ۽ هنن کي هدايتون ڏنيون ته اهي علي مراد جي مدد ڪن؛ انهيءَ سردار کي حڪم ڏنو ويو ته هو شير جي پيشقدميءَ کي اڳتي وڌي وڃي روڪي، جيڪڏهن هو سگهن جي علاقي ۾ وڃڻ جي ڪوشش ڪري، يا رستم جي پٽ علي محمد سان ملڻ لاءِ شاهه ڳڙهه جو رخ ڪري، جتان ڪان علي محمد، علي مراد جي خلاف محدود پيماني تي قبائلي جنگ ڇيڙيندو رهندو هو. علي مراد جي دل اندر پوشيده ارادا ڪٿي ڪهڙا به هجن، پر هن جو مفاد انهيءَ ۾ ئي هو ته هو وفادار رهي. هو انگريزي فوج جي هڪ ننڍي حصي سان به اڪيلي سر مقابلي ڪرڻ جي حيثيت ۾ ڪونه هو؛ هن کي پڳ ملي ويئي هئي، ۽ انهيءَ اعزاز سان گڏ جيڪي علاقا وينڌا هئا، تن جو خواه سندس اباڻي ملڪيت جو قبضو سندس هٿن ۾ محفوظ هو. جيڪڏهن امير شير محمد ۽ علي محمد ڪامياب ٿين ها ته پوءِ هو پڪ ۽ ان سان لاڳو علاقا پاڻ وٽ نه رکي سگهي ها، نه وري هو انهيءَ موقعي تي ظاهر ٿيڻ کان سواءِ ڪا ٻئي راند ڪري سگهي ها، ڇاڪاڻ ته هن کي واضح هدايتون مليل هيون، هڪ انگريزي فوجي دستو سندس قريب هو، ۽ جيڪي مقصد حاصل ڪرڻا هئا، تن کي نظرانداز

ڪرڻو هو، ۽ نہ ڪنهن غلط فهميءَ جو شڪار بڻجڻو هو. پر هن جي وفاداري ۽ جذبي کي غلط سمجهڻ لاءِ ڪوبہ سبب ڪونہ هو؛ انگريزن سان سنڌس اتحاد، سلامتيءَ جو هڪ پهاڙ هو، هن جو گهر اڄ بہ انهيءَ هنڌ بيٺل هو، جتي ٻين اميرن جا گهر ڍهي ٽٽي ويا هئا؛ هن جي هارائڻ جو انديشو هو؛ ڪيس اهڙي بيوقتي بي وفائي مان ڪنهن فائدي ملڻ جي ڪا اميد ڪانہ هئي. اهڙيءَ طرح شير طرفان سنڌس چوڌاري وڌندڙ گهيري کي ٽوڙي اتر طرف ڀڄي نڪرڻ جي امڪان کي روڪڻ لاءِ ڪافي انتظام ٿيل هو.

شير محمد جو لشڪر، بهرحال وڏي چاليهہ نہ، بلڪ اٺن هزار ماڻهن تائين پهتو هو؛ ۽ هن وٽ چار توبون هيون. ڪيٽيءَ واري علائقي ۾ ڌاڙيلن جا ٽولا پڻ وڌي ويا ۽ وڏيڪ خطرناڪ ٿيندا رهيا؛ جيئن تہ انهيءَ علائقي ۾ گهٽائي ننڍا ڪوٽ هئا، انڪري اهي ماڻهو وڏيڪ وڏن ٽولن جي صورت ۾ انهن ۾ گڏ ٿي رهيا هئا، ۽ هڪٻئي سان لڳا پيا رهيا، ڏکڻ واري طرف کان ٻيون قومون ۽ قبيلا پڻ ڪيٽيءَ جي اوڀر طرف جمع ٿيندا ويا؛ ۽ اهي پاڻ کي امير جو لشڪر چوائي رهيا هئا. انهن کي، ۽ سڀني بلوچن کي، خواه اهي جبلن جا هئا توڙي ميدانن جا، ڪيٽيءَ جا هئا، يا ريگستان جا، سڀني کي بمبئي وارو ٽولو سنڌن اخبار "بمبئي ٽائيمس" جي ذريعي هر وقت ڀڙڪائي زوردار جنگ لاءِ اڀاري رهيو هو. اهو ٽولو، جيئن تہ سر چارلس نيپئر جي مقرريءَ جي نتيجي ۾ سنڌ جي سول انتظاميہ مان حاصل ٿيندڙ لٽ مار جي فصل کان محروم رهجي ويو، انڪري آنهن هن، ۽ سنڌس لشڪر جي تباهيءَ کي اهڙي ڏوهہ ڪرڻ لاءِ بمشڪل ڪافي سزا سمجهيو، پر ان هوندي بہ اهي ڪين اها سزا ڏيارڻ لاءِ برابر ڪوششون ڪندا رهيا. جڏهن انهن ڏٺو تہ هن جي مهارت ۽ همت هن کي اهڙي تباهي ۽ مصيبت ۾ آڻڻ جي ڪا گنجائش باقي نہ ڇڏي، تڏهن اهي هن جي متعلق هيئن چوڻ لڳا: "افسوس! ڪهڙو نہ

افسوس آهي، جو هن ماڻهوءَ تي هڪ انگريز جو نالو رکيل آهي افسوس! جو اهو ماڻهو ويلنگٽن جي شاندار دور ۾ جائو، جنهن لاءِ هو بدناميءَ جو ٽِڪو آهي!"

مٿي چيو ويو آهي تہ جنرل، چيمبرلين کي هدايت ڏني هئي تہ هو پنهنجي گهوڙي سوارن جي بيقاعدي دستن سان روهڙيءَ جي ريگستان واري طرف علي مراد جي حمايت ۾ ڪارروائي ڪري؛ هاڻي هن کيس مدد ڪرڻ لاءِ اهو جرئتمند آفيسر، فٽزجيرالڊ پڻ ڏنو، جيڪو انهيءَ طرف جي رستن کان واقف هو، جو هو امام ڳڙهہ واري مهم ۾ شامل هو، ساڳي وقت هن ڪرنل رابرٽس کي چوائي موڪليو تہ هو درياءَ رستي سکر کان سيوهڻ طرف روانو ٿئي، ۽ پاڻ سان پندرهن سؤ ماڻهو ۽ توبخانو پڻ کڻي وڃي، جيڪو هن کي لارڊ ايلنبرو جي همت سکر واري محافظ فوج کي گهٽي قدر ڪمزور بنائڻ بغير ڪم آڻڻ جي حيثيت ۾ آندو هو. هن کي اهو حڪم ڏنو ويو تہ هو درياءَ تان هيٺ ايندي سڀ ٻيڙيون ضبط ڪندو اچي، ۽ اهڙي طرح شير کي ساڄي ڪناري طرف درياءَ پار ڪرڻ يا اولهہ وارن قبيلن کي هن سان ڏائي ڪپ تي وڃي ملڻ کان روڪي.
انهيءَ چرپر، علي مراد جي بلوچن جي ڪاررواين ۽ چيمبرلين جي بيقاعدي گهوڙي سوار دستن جي سرگرمين جو، مقرر ۽ مناسب وقت اچڻ تي ذڪر سنڌ جي فوجي دستن جي ڪاررواين کي جواب ڏيئو هو. سڄو منصوبو وسيع ۽ پيچيده هو، جنهن ۾ ڪمانڊر جي مضبوط همت، ۽ وسيع ۽ همہ گير قوت فيصلہ ۽ فوجن جي انتهائي سخت مشقت جي ضرورت هئي؛ پر ان کي اهڙي ئي عقلمنديءَ سان سوچيو، ۽ اهڙي ئي همت ۽ محنت سان عمل ۾ آندو ويو، جهڙيءَ سان هن مهم جي پوئين حصي کي سرانجام ڪيو ويو هو.

چا، اهو جنرل باهمت ۽ سندس فوجن جو اڳواڻ ڪونہ هو، جنهن سنڌ جي سج کي ان جي انتهائي شدت واري حالت ۾، جڏهن پارو ٿرمادو ڪيل ٿڌن تنبن ۾ منهن ۾ ١٣٠ ڏيکاري رهيو هو،

ٻاهر نڪري پيشقدمي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو، ۽ سچ پچ اهڙي گرميءَ ۾ ڪوچ ڪيو، ۽ مختلف دستن کان هڪ کان ڏيڍ سو ميلن جو مفاصلو طئي ڪرايو؛ ۽ اهو ڪم هڪ ديسي لشڪر جو سراغ ڪڍڻ ۽ ان کي گهيري ۾ آڻڻ جڏهن ته اهو لشڪر بنا ڪنهن ساز و سامان جي هڪ اهڙي ملڪ ۾ ڪري رهيو هو، جنهن جو انگريزي فوج کي ڪو پتو ڪونه هو، جيڪو سڄي وسعت ۾ جهنگن ۽ نين سان ڀريو پيو هو، جيڪي انهيءَ موسم ۾ پاڻيءَ سان ٽمٽار ٿيل ۽ پار ڪرڻ ۾ نهايت تڪليف ڏيندڙ هيون. هيءَ منصوبو برابر پنهنجن نتيجن ۾ مياڻيءَ ۽ حيدرآباد وارين جنگين جي پيٽ ۾ توڙي ريگستان ۾ ڪيل پيشقدميءَ جي مقابلي ۾ اهڙو پيڪيدار ڪونه هو، ۽ دشوارين ۽ خطرن جي لحاظ کان گهٽ نمايان ۽ عوام جي پسنديءَ خيال کان گهٽ شاندار هو، پر ان جي باوجود اهو پنهنجي سٽاءَ جي لحاظ کان وڌيڪ پيچيده، ۽ تخيل جي لحاظ کان انهن کان شايد گهٽ شان و شوڪت وارو ۽ مجاهدانہ خواه اثر جي لحاظ کان گهٽ فيصلہ ڪن ۽ قطعي ڪونہ هو.؟

اها ڪا بي سمجهيءَ واري مهم ڪانہ هئي، جنهن کي محض قيادت جي فخر ۽ غرور وچان يا نالو ۽ نمود حاصل ڪرڻ جي حرص کان هٿ ۾ ڪنيو ويو هو. ان کي ترڪ ڪري سگهڻ، سڄي فتح کي خطري ۾ وجهڻ کان سواءِ ممڪن ڪونہ هو. حالات جي دٻاءَ تحت، انهيءَ تي عمل ڪرڻ يا هڪ نئين ۽ اڳي کان بہ وڌيڪ دشوار جنگ قبول ڪرڻ جي ٻن ڳالهين مان هڪ جي چونڊ ڪرڻ لاءِ مجبور ٿي، جنرل پاڻ کي چڪيءَ جي ٻن پڙن جي وچ ۾ محسوس ڪيو؛ پيشقدميءَ جي دوران سخت گرميءَ سبب وڏو جاني نقصان، ۽ جنگي ڪارروائي کان پوءِ گرميءَ جي بعد وارن اثرن سبب اچا بہ وڌيڪ تعداد ۾ ماڻهن جو جاني نقصان ٿيڻ

آڻڻ هو. ٻئي طرف جيڪڏهن شير کي طاقت پڪڙڻ ۽ پاڻکي کيٽيءَ واري علائقي ۾ پهچائڻ جي اجازت ڏني ويئي، ته پوءِ هن گهيري جي حالت مسلط ڪرڻ، وڏيڪ وڏي پيماني واريون ڪارروايون، ۽ جنگ کي ڊہائڻ لاءِ، اهڙيءَ گرم موسم ۾ تمام وڏي جدوجهد درڪار ٿيندي؛ يا ته ائين ڪرڻو هو، يا وري سياري اچڻ تائين چپ چاپ ويهي رهڻ اڻٽر هو. ٻنهي حالتن ۾ سچو ملڪ ظلم و زيادتي، ڌاڙن ۽ لٽ مار جو شڪار ٿيجي وڃي ها. سنڌي پورهيت ايتري تائين زمين کي آباد ڪرڻ جي همت ئي ساري نه سگهن ها، جيستائين بلوچ قوم جا ماڻهو هٿياربند رهن ها، جنگ جي ٻنيان ڌڪار پوي ها، ۽ پوءِ حڪومت جي سڄي رٿا تي، جيڪا عام ماڻهن کي فائدو پهچائي کين انگريزي حڪومت جو سچو ۽ خيرخواه بنائڻ جي بنياد تي ٺاهيل هئي، ۽ عملدرآمد ٿيڻ ۾ دير پئجي وڃي ها، يا اها بيڪار ثابت ٿئي ها. هر طرف انتشار، افراتفري، مصيبت ۽ ڏڪاءُ ڦهلجي وڃي ها، چو ته جابلو قبيلا، ۽ سنڌونديءَ جي الهندي طرف ميداني علائقن ۾ رهندڙ قبائل، ۽ انهيءَ درياءَ جي اڀرندي ۾ واقع ريگستاني علائقن جا قبيلا، سڀ گڏجي هڪ ئي وقت هٿيار کڻي شير جي حمايت لاءِ اٿي کڙا ٿين ها، ۽ سڄي ملڪ ۾ لٽ مار ۽ قتل عام شروع ڪن ها. مختصر طور چئجي ته ٻن ٻچڙاين مان هڪ جي چونڊ ڪرڻي هئي، ۽ انهن ٻنهي ٻچڙاين مان جيڪا ٻه هڪ گهٽ ۾ گهٽ تڪليفن واري ٻچڙائي اهڙي هئي، جنهن تي فقط نهايت ئي مضبوط ارادي وارو ماڻهو حاوي پئجي سگهي ها.

شير، جنهن کي هاڻي سنڌ جا ماڻهو ”جهنگ وارو“ يا ”جهنگ جو رکوالو“ سڏڻ لڳا هئا، عمرڪوٽ مان پنهنجي ٻاڄ کان پوءِ، اپريل جي آخري ڏينهن تائين ريگستان ۾ رهيو هو. پوءِ هو ڪونهيرا (ڪهڙه؟) طرف وڌيو هو، جتي پوڙهو امير رستم ڪوٽ ڏيجيءَ کي ڇڏڻ کان پوءِ گهڻي عرصي

تائين ترسيو هو. اها جاءِ، جيڪا ريگستان جي ڪناري وٽ واقع هئي، ميرپور کان اٽڪل پنجاهه ميل اتر طرف، ۽ حيدرآباد کان اٽڪل سٺ ميل پري هئي. شير کي اوڏانهن پاڻيءَ جي کهرج ڊوڙايو هو، جيڪو ريگستان ۾ اونهاري جي گرمي وڏيڪ شديد ٿيڻ سان گڏو گڏ گهٽجي رهيو هو. هن جي قيادت هيٺ، بهرحال اٺ يا ڏهه هزار ماڻهو ۽ ٻه توبون هيون، ۽ هن جون نگاهون ڪن ٻين مقصدن طرف هيون. هن جو خاندان سنڌونديءَ جي ساڄي ڪپ تي لڪيءَ وارين ٽڪرين ۾ موجود هو، جتي اهو قبائلي ماڻهن کي هٿيارن کڻڻ تي آماده ڪري رهيو هو، ۽ انهيءَ حالت ۾ جڏهن هو درياهه پار ڪرڻ لاءِ تيار ٿين، تڏهن هو پاڻ انهن جي وڌيڪ ويجهڙائي ۾ رهڻ جو خواهشمند هو. هن جو ڀاءُ، شاهه محمد پڻ هيٺئين طرف آيو هو، ۽ ٻن هزار ماڻهن ۽ ڪجهه توبن سان گڏ درياهه جي ساڄي ڪپ جي ويجهو ڇانوڻي هڻيو ويٺو هو؛ پر ائين ٿو معلوم ٿئي ته هن کي امير جي مدد ڪرڻ بدران، جنهن کي خون ڪرڻ لاءِ هو اڳ ۾ آڇ ڪري چڪو هو، خود پنهنجي اقتدار وڌائڻ جا خيال هئا.

اتر ۾، خيرپور وارو علي محمد شاهه گڙهه کان اڳتي وڌي آيو هو، ۽ هن جي ۽ سندس چاچي علي مراد جي ماڻهن جي وچ ۾ ڪجهه ننڍيون وڏيون لڙايون به ٿي چڪيون هيون.

ڏکڻ ۾، ڪيٽيءَ وارا ڏاڙيل اڃا متي جو مور بڻيل هئا؛ ۽ انهن جي اڀرندي طرف، هڪ اهڙي قبيلي، جنهن جي نالي جو اڳيئي ذڪر ٿي چڪو آهي، جنهن جي جنگي جوانن جو تعداد اٽڪل پنج هزار هو*، پورنا نديءَ جي ڪپ تي هڪ گهاٽي جهنگ ۾، جيڪو ميرپور کان اٽڪل روءِ چاليهه ميل پري ۽ حيدرآباد کان به ذري گهٽ اوترو ئي مفاصلو دور هو، پنهنجو

* ڏسو خاڪو نمبر ٣

مورچو قائم ڪيو هو، ۽ ان انهن ٻنهي شهرن ۽ ڪڇ ڏانهن ويندڙ رستي تي واقع ونگا بزار جي درميان مواصلات جي سلسلي ۾ رڪاوٽ وڌي هئي.

هڪ ئي وقت تي ٿيندڙ انهيءَ چرپر، ۽ عام صورتحال جيڪا جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ نازڪ صورت اختيار ڪري رهي هئي، سرچارلس نيپئر کي وڏي تشويش ڏيئي ڇڏي، پر هن جي طرفان مخالفت ۾ تيار ڪيل رٿا؛ پڻ اڳتي وڌي رهي هئي، ڪرنل رابرٽس پوري تيز رفتاريءَ سان سيوهڻ ڏانهن اچي رهيو هو، چيمبرلين ۽ علي مراد اتر طرف پوريءَ طرح چوڪس ۽ هوشيار هئا. جيڪب ميرپور ۾، ريگستان جي ڪنڌيءَ تي هوشيار ويٺل هو، جنرل، مختلف بهانن ۽ سببن هيٺ، ۽ چڻ تہ هو عمرڪوٽ سان مواصلات قائم رکڻ لاءِ پنهنجين منزلن کي مڪمل ڪري رهيو هو؛ ۽ انهيءَ قلعي ۽ ميرپور واري ڪوٽ کي مضبوط ڪرڻ ۽ انهن جي مرمتن لاءِ گهربل ضروري ڪم ڪار کي جلد از جلد ۽ تيزيءَ سان پوري ڪرڻ جا جتن ڪري رهيو هو، جيڪب ڏانهن ننڍا ننڍا فوجي دستا هڪ ٻئي جي پٺيان موڪليندو رهيو، تان جو انهيءَ ماهر آفيسر پاڻ کي هڪ اهڙي فوجي دستي جي قيادت ۾ ڏٺو، جيڪو چڱيءَ طرح هڪ ڪان ٻئي ڪوچ ڪرڻ جهڙو هو، ۽ جيڪو سنڌ جي بيقاعدي گهوڙيسوار فوجن، چار سئو پيادن، ۽ ٻن توبن تي مشتمل هو، ۽ ساڳي وقت هن کي سندس آئينده جي ڪارروائين بابت پورا پورا ۽ صحيح آرڊر پڻ مليل هئا. انهيءَ وچ ۾، حيدرآباد ۽ ميرپور جي وچ تي واقع عليءَ جي ٽنڊي واري قلعي کي مضبوط ڪيو ويو، ۽ اهڙيءَ طرح ئي ميرپور ۽ عمرڪوٽ وارن قلعن کي خوب مضبوط بنايو ويو. اهڙيءَ طرح شير، ڏکڻ ڏانهن ويندڙ هر رستي کان محروم ٿي ويو، ڪيئيءَ سان سندس رابطو ڪٽجي ويو ۽ پورنا نديءَ تي رهندڙ قبيلي سان سندس مواصلات روڪجي

ويئي. سر چارلس نيپئر، انهيءَ زنجير کي مڪمل ڪرڻ، ۽ امير جي چوڏاري ڦهلايل دائري کي مضبوط ڪرڻ لاءِ، ڄاڻي ريگستان جي ڀئي ڪناري تي واقع ڏيپلا واري قلعي ڪان پڻ فوجون گهرائي ورتيون، تہ جيئن انهن سان عمرڪوٽ جي محافظ دستن کي وڌائي، ۽ اوڀر واري طرف ڪان امير جي چرپر تي چوڪس ڪري سگهجي.

انهن انتظامن هلندي، گهوڙيسوار فوج جي هڪ دستي کي پورنا نديءَ جي ڪپ واري قبيلي جو واءُ سواءُ لهڻ لاءِ موڪليو ويو، جنهن کي انهن جو تعداد ايڏو تہ بيشمار ۽ اهو علائقو گهوڙيسوار دستن جي ڪارروائي لاءِ اهڙو ناموافق ۽ پيچيده نظر آيو، جو انهيءَ دستي جي ڪمانڊر پٺتي هٽڻ ئي بهتر ۽ موزون سمجهيو. ساڳي وقت هيءَ خبر بہ پهتي تہ لکيءَ جي جبلن واري قبيلي، ٻيڙيون گڏ ڪري ورتيون آهن ۽ هاڻي اهي درياءَ پار ڪري شير سان وڃي ملڻ جو ارادو ڪري رهيا آهن. ان ڪان سواءِ اهو بہ معلوم ٿيو تہ خود امير بہ هاڻي ڪونهيرا ڪان سڪرنڊ ڏانهن اچڻ وارو هو، جيڪو درياءَ جي ڏائي ڪپ تي؛ حيدرآباد ۽ سيوهڻ جي ذري گهٽ وچ تي واقع هو، ۽ هو هن ڪري ائين ڪري رهيو هو تہ جيئن لکيءَ واري قبيلي کي درياءَ پار ڪرڻ جي ڪارروائي ۾ آساني ٿئي، ۽ رند قوم جي ماڻهن سان؛ جيڪا درياءَ جي ساڄي ڪپ تي رهندڙ سنڌ جي بلوچن جي هڪ انتهائي طاقتور قوم آهي، سڌيءَ طرح رابطو قائم ڪري سگهي، جن ڪيس ويهہ هزار جنگي جوانن موڪلڻ جو وعدو ڏنو هو.

اپريل ١٨٤٣ع

انهن مددگار فوجن کي سنڌوندي پار ڪرڻ ڪان روڪڻ لاءِ، هڪ جنگي جهاز سيوهڻ ڏانهن روانو ڪيو ويو، جنهن کي اهو حڪم ڏنو ويو تہ هو انهن سڀني ٻيڙين کي تباهہ

ڪري ڇڏي، جيڪي لڪيءَ وارن ماڻهن طرفان جمع ڪيون ويون هجن، ۽ ڪنهن بہ اهڙي ڪشتيءَ ڪيءَ جيڪا هٿيار بند ماڻهن سان ڀريل هجي، بنا ڪنهن رحم جي هڪدم ٻوڙي غرق ڪري ڇڏي. انهيءَ خطرناڪ حڪم، جنهن کي ڇاڻي ٻجهي شايع ڪيو ويو، ۽ جنگي جهازن جي ظاهر ٿيڻ تي ساڇي ڪپ وارن بلوچن ۾ عام خوف پيدا ڪري ڇڏيو، جيئن اصل ارادو ڪيو ويو هو، ۽ شير سان وچي ملڻ جو سندن ارادو گهڻي ڪمزور ٿي پيو. انهيءَ سردار پنهنجي مٿان دٻاءُ وڌندو محسوس ڪيو، ۽ ان کي مصالحتي ڳالهين ذريعي گهٽائڻ جي ڪوشش ڪئي، ۽ هن گهٽو ڪري ٻمبئي وارن پنهنجن خير خواهن جي همت افزائي سان، شرطن جي تقاضا ڪئي، پر جيئن تہ جنرل، بلوچن جي غرور کي ٽوڙڻ جي پنهنجي ارادي ۾ مضبوط هو، ۽ هن جنگين ۾ حاصل ڪيل فتح جي ڪري حاصل ٿيل اخلاقي برتريءَ کي برقرار ۽ قائم رکڻ پئي چاهيو، انڪري هن ائين سمجهندي تہ انهن کي مستقل نيازمندي ۽ ميتا تي مجبور ڪرڻ ۽ پر امن رهڻ تي آماده ڪرڻ جو اهوئي واحد ذريعو هو، شير جي خط جو جواب هن سخت اطلاع جي صورت ۾ موڪليو:

”ڏهن ڏينهن ۾ آءٌ توهان تي انهيءَ ڪان وڏيڪ وڏي لشڪر سان حملو ڪندس، جيڪو ۲۴ مارچ واري ڏينهن تي مون سان گڏ هو، فوجون، سڀني طرفن کان توهان تي حملو ڪنديون، مان توهان کي يا توهان جي ماڻهن کي مارڻ نٿو چاهيان، ۽ مان توهان کي صلاح ڏيان ٿو تہ توهان وقت سر گورنر جنرل جي مرضيءَ آڏو جهڪو، جي نہ تہ پوءِ پنهنجو مقدر پورو ڪيو. توهان جو خون خود اوهان جي پنهنجي سر تي هوندو.“

اهو خط ۲- مئي تي لکيو ويو. امير بهاني بازيءَ کان ڪم وٺڻ چاهيو، جيڪي بي بنياد هئا، ۽ هو ڪجهہ گستاخيءَ

۽ ڪوڙن بهانن سان تاهم ڪرڻ جون ڪوششون جاري رکندو آيو؛ تان جو هيٺئين خط هن جي سڀني اميدن تي پاڻي ڦيري ڇڏيو، ۽ هن لاءِ مڪمل طور پيش پوڻ يا فتح حاصل ڪرڻ جا ٻہ رستا خالي ڇڏيا۔

”توهان پنهنجي لشڪر کي ڪڏهن بہ ڇڙوڇڙ نہ ڪيو، جيئن مون توهان کي هدايت ڪئي هئي۔ توهان وڪيلن جي هٿان مون کي نهايت ئي گستاخانہ خط موڪليو، توهان مون کي اها پيشڪش ڪئي تہ جيڪڏهن مان شڪست قبول ڪري آڻ مڃيندس، تہ توهان مون کي ملڪ ڇڏي وڃڻ ڏيندا۔ مون توهان جي وڪيلن کي اهوئي هڪ جواب ڏنو، جنهن جو اهڙو خط لائق هو، يعني تہ آءٌ توهان کي توب جي گولن سان جواب ڏيندس۔ انهيءَ کان جلدئي پوءِ توهان جي پاءُ مون کي هڪ خط موڪليو، جنهن ۾ هن توهان کي خون ڪرڻ جي پيشڪش ڪئي؛ مون اهو خط توهان کي ڏياري موڪليو۔ مون پنهنجي خط ۾ توهان کي لکي موڪليو تہ توهان منهنجا بهادر دشمن آهيو، ۽ انڪري مان توهان کي توهان جي پاءُ طرفان ڪيل آڇ ڏياري موڪليان ٿو، تہ جيئن توهان هوشيار رهو۔ مون ائين ڪونہ چيو تہ توهان منهنجا دشمن نہ آهيو۔ جيڪڏهن توهان صاحب پڙهي نٿا سگهو، تہ توهان کي پڙهڻ لاءِ اعتماد وارا ماڻهو رکڻ گهرجن۔ توهان صاحبن معاهدا ٽوڙيا آهن، توهان بناڪنهن معمولي سبب جي، اسان جي خلاف جنگيون ڪيون آهن، ۽ ٻن هفتن گذرڻ کان بہ اڳي توهان کي اها سزا ڏني ويندي، جنهن جا اوهين لائق آهيو۔ مان اوهان کي جبلن ۾، توڙي بيابانن ۾ ڳوليندس۔ جيڪڏهن توهان پاڻ کي بچائڻ چاهيو ٿا، تہ پوءِ پنجن ڏينهن اندر پيش پئو۔“

اهو خط فيصلہ ڪُن هو، ۽ ٻئي سپہ سالار جنگ ڪرڻ لاءِ ڪمر بستہ هئا۔ انهن ٻنهي پنهنجي طرفان فوجي ڪارروائي

جا جيڪي اقدامات طئي ڪيا هئا، ۽ جيڪي پنهي طرفن جي خصوصيتن جا حامل هئا، تن جا هاڻي تفصيل بيان ڪيا ويندا.

هن مهم کي هلائڻ ۾، سر چارلس نيپئر طرفان جيڪي به ڪم ڪيا ويا، تن سڀني ۾ هن جي طرفان هر فائديمند حالت مان گهڻي کان گهڻي فائدي وٺڻ لاءِ سندس آمادگي ۽ تيار رهڻ جي خصلت، هڪ ماهر ۽ قابل ڪمانڊر جي بين خصلتن کان وڌيڪ، هن جي لياقت جي نشاندهي ڪندڙ ڪانم هئي. هو پنهنجين رٿائن کي ڏاڍي غور و خوض، دوراند يشي ۽ احتياط سان ترتيب ڏيندو هو، ان جي مختلف حصن کي وسيع بنياد تي منظم ڪندو هو، سڀني اهم سياسي خواه فوجي نقطن کي جن جي سامهون اچڻ جو امڪان هوندو هو، هڪ دائري اندر محدود ڪري بيهاريندو هو؛ پر هو هميشه حادثاتي ۽ اتفاقي واقعن جي رونما ٿيڻ لاءِ بيدار رهندو هو، ۽ انهن کي پنهنجي مقصد لاءِ فائديمند نموني ۾ ڪم آڻڻ جو ڍنگ خوب ڄاڻندو هو. اهو اڳيئي ڏيکاريو ويو آهي ته پوڙهي امير رستم جي اوچتي ڀاڄ ۽ هن جي پڳ تان دستبردار ٿيڻ جي واقعن کي کهڙي نه حڪمت سان پنهنجي مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ ڪم آندو، ۽ عين اهو موقعو وٺي ريگستان طرف پيشقدمي ڪئي؛ ۽ علي مراد کي انڪار ڪرڻ لاءِ بهاني بنائڻ جي موقعي ڏيڻ کان اڳي ئي کيس مجبور ڪيو ته هو سندس انهيءَ پيشقدميءَ جي دوران هن سان گڏ رهي، ۽ ان جي اجازت ڏئي. اهڙيءَ طرح هو پنهنجي فوج سان گڏ مقامي رئيس جي اختياري پڻ، ان جي اخلاقي اثر سميت کڻي ويو، ۽ اهڙيءَ طرح هن بين فسادي ۽ وڳوڙي اميرن کان، هن جي انهيءَ مهم کي دشمنيءَ جي ڪارروائي طور دنيا وارن اڳيان پيش ڪرڻ جو هر قانوني بهانو کسي ورتو.

هن فيصلي ۽ ڪم ڪرڻ جي ساڳئي قسم جي تيزي ڏيکاري، جيڪا هن انهيءَ وقت ڏيکاري هئي، جڏهن هن

ميانيءَ ڏانهن ڪوچ ڪيو هو. آتي، جيتوڻيڪ هن پنهنجي فوج کان ڪيئي ڀيرا وڌي لشڪر سان لڙڻ جو پڪو ارادو ڪيو، ان هوندي به هن لڙائي شروع ڪرڻ جي پوري گهڙيءَ جو انتخاب ڪيو، جنهن اميرن کي سندن لشڪر جي وڏيڪ ماڻهن جي پهچڻ ۽ ساڻن انهيءَ چٽيءَ جنگ واري ميدان تي ملڻ جي موقعي کان محروم ڪري وڌو، جن جي ملڻ لاءِ هو توقع ڪري رهيا هئا. اهو پڻ ياد هوندو ته هن ڪيئن نه، جنگ جي آغاز وقت، دشمن طرفان شڪارگاهه ۾ لڪل سندن ماڻهن کي اوچتو هن جي ساڄي بازوءَ ۽ پٺ ۾ پهچائڻ جي ارادي کي ڀانپي ورتو، ۽ ڪيئن نه هن، اوتريءَ ئي تيزيءَ سان، ڪئپٽن ٽيٽو جي يورپي ڪمپنيءَ کي ديوار جي هڪ ئي کليل هنڌ تي پهچائڻ سان دشمن جي انهيءَ ارادي کي ناڪام بڻائي ڇڏيو. انهيءَ طرح سان هن فقط آسي ماڻهن سان، دشمن جي ڇهن هزار ماڻهن کي بيڪار بڻائي رکيو.

هر حادثاتي واقعي مان پنهنجي لاءِ فائدي حاصل ڪرڻ لاءِ جيڪا بيداري رهندي هئي، تنهن ڪيس انهيءَ وقت، جڏهن هو ڏُبي وٽ شير محمد تي حملي ڪرڻ لاءِ درحقيقت اڳتي وڌڻ شروع به ڪيو هو، ۽ جڏهن هو دشمن جي فوج جي نگاهن ۾ اچي ويو هو، ڪيس لارڊ ايلنبرو وٽان آيل انهن خطن جي متن ظاهر ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو، جن ۾ هن پنهنجين فوجن جو سابق ڪاميابين ۽ فتحن حاصل ڪرڻ لاءِ شڪريو ادا ڪيو هو، ۽ کين اعزازن سان نوازيو هو. اهڙيءَ طرح هن انهن جي جذبات کي انتهائي حد تائين ڀڙڪائي ڇڏيو، جنهن مهل اهي دشمن سان مقابلو ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌي رهيا هئا. جڏهن هن دشمن کي سندس قلب کان ڦيرو کائي بازوءَ واري رخ ۾، ظاهري گهٻراهٽ وچان تيز رفتاريءَ سان وڌندو ڏٺو، تڏهن سندس حملي جي ڦڙتي ۽ تيزي؛ جنگ بعد ميرپور ۽ ان جي پٺيان عمرڪوٽ پهچڻ لاءِ، هن جنهن جبر ۽ زور

سان راتو رات ڪوچ ڪيو، جنهن جي نتيجي ۾ اهي ٻئي قلعا فوراً سندس قبضي ۾ اچي ويا، امير ريگستان ڏانهن وڃڻ جي فائدي کان محروم ٿي ويو، ۽ سڄي سال جي فوجي ڪارروائن کان جان بچي ويئي، اِهي سڀ هن جي جنگي فن ۾ مهارت جون ثابتيون هيون؛ ۽ ترت تيار رهڻ جي انهن مثالن ۾ هن هاڻي هڪ ٻئي جو اضافو ڪيو.

جڏهن ريگستان کان شير جي واپس اچڻ جي خبر پهچي ويئي، تڏهن هن ڪونهيرا ۽ سڪرنڊ، ميرپور ۽ ڪونهيرا ۽ انهيءَ ٻوئين جاءِ ۽ حيدرآباد جي درميان واري علائقي جي معلومات حاصل ڪرڻ لاءِ ڏاڍيون ڪوششون ڪيون؛ چاڪاڻ ته هيءَ ڳالهه هميشه ياد رکڻ گهرجي ته هن جي ٻين مشڪلات ۾ هن دشواريءَ جو پڻ اضافو ٿيل هو ته هو هڪ اهڙي ملڪ ۾ ڪارروائي ڪري رهيو هو، جيڪو زبردست پيچيدگين، جهڙوڪ پهاڙي ندين، جهنگن ۽ ڪاهين سان پريل هو، جن بابت دشمن کي پوري جاڻ هئي، پر هو پاڻ انهن کان بلڪل ناواقف ۽ اڻڄاڻ هو. هن کي جيڪا معلومات ملي، تنهن سندس دل ۾ اهي اميدون جاڳايون ته امير جون اوچتيون ۽ بي تحاشا حرڪتون شايد ڪيس هن کي تباهه ڪرڻ لاءِ اڪيئي عمل ۾ آڻيل وسيع پيماني جي ڪارروائن جي بجاءِ هڪ مختصر رٿا ٺاهڻ جو موقعو مهيا ڪري وجهي؛ ۽ ٿي سگهي ٿو ته جيڪڏهن مٿس پيل اوچتو ڌڪ ڪيس تباهه ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي نه سگهي، ته پوءِ هيءَ وڏي رٿا به پنهنجي جاءِ تي ڪم ڪندي رهي ۽ ان ۾ ڪو رخنو نه پوي.

انهيءَ ئي خيال سان هن جنگي جهازن کي اهڙن سخت حڪمن سان درياءَ تي موڪليو هو، ته اهي هر اهڙي ٻيڙيءَ کي غرق ڪن؛ جنهن کي به هٿيار بند ماڻهن کي درياءَ جي ٻئي ڪناري ڏانهن ڪٽي ويندو ڏسن؛ اهڙيءَ طرح هن انهيءَ

طرف وارن قبيلن کي ڏڪائي ڇڏيو ۽ شير سان وچي گڏجڻ کان کين روڪي، انهن کي ملڻ ۾ دير ڪرائي. انهيءَ حالت ۾ پوءِ، شير شايد ڪونهيرا ۾ ترسي پوي ها، جتي هن جي پنهنجي لاءِ ريگستان سندس پٺيان موجود هو، ۽ هو انهيءَ وقت تائين اتي ڪافي سلامتيءَ سان رهي ها، جيسين عظيم تر رٿا تي عمل درآمد ٿيڻ سان فوجن جو گهيرو، کيس پنهنجي ويجهو تنگ ٿيندو محسوس ٿئي ها. پر جاسوسن ٻڌايو ته هو سنڌو نديءَ تي واقع شهر سڪرنڊ ڏانهن وڃي رهيو هو، جيڪو حيدرآباد ۽ سيوهڻ جي اڌ تي هو. انهيءَ اطلاع ملڻ تي جنرل سيوهڻ ۾ لاهڻ لاءِ جهازن تي فوج جي هڪ مضبوط دستي کي چاڙهي موڪلڻ جي رٿا سوچي ورتي، جنهن کي آتي ڪرنل رابرٽس جي سکر کان پهچڻ کان اڳي پهچڻو هو. پوءِ ميرپور ۾ موجود جيڪب جي گهوڙيسوار دستي کي اتان کان روانو ڪرائي، سيوهڻ ۽ حيدرآباد کان ايندڙ ٻين فوجي دستن سان گڏ، هڪدم سڪرنڊ کي وڪوڙي وڃڻ جا احڪام ڏنا ۽ اهڙي نموني ۾ کين انهيءَ امير کي درياءَ جي ڪپ تي چئني طرفن کان ڦري اچڻو هو.

جيڪڏهن هو مختلف دستن جي وچ مان ترڪي نڪري وڃي، ته به هو فقط ويران علائقي طرف ئي پٺتي ٿي سگهيو، ۽ انهيءَ حالت ۾ ڪونهيرا جي قلعي تي قبضي ڪرڻ جي تجويز سوچي ويئي، جيڪو ريگستان جي ڪناري وٽ واقع هڪ ئي اهڙو مقام هو، جتان هن کي پنهنجي لشڪر لاءِ پاڻي ملڻ جي توقع ٿي پئي سگهي. اها صورتحال کيس سنڌو نديءَ ڏانهن واپس موٽڻ تي مجبور ڪندي ۽ هن لاءِ حيدرآباد ۽ سيوهڻ جي درميان درياءَ جي ڪناري تي ڪنهن نه ڪنهن هنڌ تي تلاش ٿي سگهي ها. تحقيق، هو ويران علائقن وچان اتر طرف شاهه ڳڙهه ڏانهن پٺتي وڃي پئي سگهيو، پر هو علي مراد، چيمبرلين ۽ فٽز جيرالڊ جي گڏيل فوجن جي وچان

بمشڪل ترڪي نڪرڻ جي توقع ڪري پئي سگھيو. بهرحال شير، سرسبز ۽ زرخيز علائقي ڏانهن پنهنجي پيشقدميءَ ۾ دير ڪئي؛ ۽ تاهم جي ڳالهين هلائڻ جي ڪوشش ڪئي، انهن جو نتيجو ڪهڙو نڪتو، تنهن جو بيان اڳي ئي ڪيو ويو آهي. پر تازين دشوارين، جن جو اڳواٽ اندازو ڏسي نه پئي سگھيو، جنرل جي ڪارروائين کي روڪي ڇڏيو. سنڌو ندي پنهنجي ڪنارن کان ٻاهر نڪري وهڻ جي معاملي ۾ بيقاعدي رهي هئي، اپريل جي مهيني ۾ اها ٻه دفعا ڦوڪجي وئي هئي، ۽ وري لهي ويئي هئي. هاڻي اها وري نئون پيرو حقيقت جي سيني علامتن سان گڏ چڙهي رهي هئي؛ پر انهيءَ غير يقينيءَ فوج کي هڪ هنڌ تي ڄڻ زنجير هڻي ڇڏيا هئا؛ ڇاڪاڻ ته جيسين سيلاب جي پڪ نه ٿي هئي، تيسين فوج اتان ڪوچ ڪرڻ کان پوءِ شايد پاڻ کي اوچتو ئي اوچتو پنهنجي اڏي کان، پاڻيءَ سان پريل ندين ۽ نٿرين جي هڪ لڳاتار سلسلي ذريعي ڪٽيل ڏسي ها، ۽ اڳتي وڌڻ کان هڪ وڏي آبي ذخيري جي رڪاوٽ سبب؛ پاڻ کي روڪيل ڏسي ها، جنهن جي وچان انهن جا آٽ لنگهي نه سگھن ها، مطلب ته فوج انهيءَ وقت تائين سلامتيءَ سان اڳتي وڌي نه پئي سگھي جيسين اهو معلوم نه ٿئي ها ته پاڻي ڪيستائين پکڙجي چڪو آهي، ۽ اها معلومات درياهه جي غير معمولي لاهه چاڙهه سبب هنن کي حاصل نه ٿي سگھي هئي.

سر چارلس نيپئر جڏهن اهڙيءَ طرح، ضرورت جي موڙ وٽ بيهي غصي ۾ سڙي ۽ پڇي رهيو هو؛ تڏهن ڪيس ٻڌڻ ۾ آيو ته شير درحقيقت، سرسبز علائقن ۾ پهچي ويو آهي، ۽ هو جلد ئي ويهه هزار ماڻهن جي لشڪر جي اڳواڻي ڪرڻ جي توقع ڪري رهيو آهي، ۽ هن پنهنجي انهيءَ ارادي جو اعلان ڪيو آهي ته يا ته هو فتح حاصل ڪندو، يا جنگ جي ميدان ۾ وڙهندي مارجي ويندو، ۽ ان مهل به ترار سندس

همت ۾ پڪڙيل هوندي. هاڻي، شير واقعي هڪ بهادر ماڻهو هو، ۽ هڪ اهڙي رستي تي، جيڪو هڪ سئو پنجاه ميلن تائين درياءَ جي ڪناري تي هو، هن باري ۾ پڪ ڪرڻ ناممڪن هئي ته جنگي جهاز مختلف قبيلن ڪي ننڍين ٽولين جي صورت ۾ درياءَ پار ڪرڻ ۽ شير سان وڃي ملڻ کي روڪي سگهندا. انگريز اها ڳالهه اهڙي هئي، جنهن کي ڪوئي نفرت وچان نظر انداز ڪري نه پئي سگهيو. جنگ ۾ اها هڪ نئين ڳالهه برابر هئي، پر اها ڪنهن طرح به منجهائيندڙ نوعيت واري ڪانه هئي. جنرل چيو ته، ”جنگ جي ميدان ۾ وڙهندي مارجڻ بابت شير جي ارادي ۾ مون کي شڪ آهي، پر جيڪڏهن هو سچ پچ ويهه يا ٽيهه هزار ماڻهو گڏ ڪري ٿو، ته پوءِ مون کي هن سان وڙهڻ ۾ ڪا اُبهر نه ڪندس؛ پالي ته هو خرچ برداشت ڪري؛ مان هن تي سنڌو نديءَ تي ٿهيل مورچن مان و يهي ڪلي سگهندس، آءٌ مورچن ڪان ٻاهر نڪري مٿس ان وقت حملو ڪري سگهندس؛ جڏهن هو پنتي هٽندو، پر جيڪڏهن درياءَ ۾ آيل موجوده چاڙهه، موسم جو حقيقي ۽ اصل سيلاب آهي ته پوءِ هن جي ماڻهن کي هارائڻ جي صورت ۾، سنڌن دستور مطابق انهيءَ وقت چڙوچڙ ٿيڻ ۾ تڪليف ٿيندي، جڏهن پاڻي هٽي ويندو، ۽ پوءِ آءٌ هنن ڪان سنڌن بزدليءَ ۽ تذبذب تي سخت پڇتاءُ ڪرائيندس.“

غير يقيني حالت ڏهن يا ٻارهن ڏينهن تائين جاري رهي، پر ٢٢- مئي تي جاسوس هيءَ خبر ڪٺي آيا ته شير، سنڌي بلوچن جو لشڪر جمع ڪرڻ جي پنهنجين اميدن ۾ ناڪام ٿي، بلوچستان جي جابلو قبائل سان سڌيءَ طرح نالهم جون ڳالهيون ڪيون هيون، ۽ اهي هن سان شرڪت ڪرڻ لاءِ تيار هئا، ۽ لڪيءَ وارن قبيلن، جن مٿان جنگي جهازن جو

خوف لهي چڪو هو ۽ سنڌين اعتماد بحال ٿيو هو، تڏهن انهن وري اهڙن هنڌن تي پنهنجون ٻيڙيون گڏ ڪيون هيون، جتي سنڌين تڪريون، آبي گذرگاهه جي ويجهو ۽ درياءَ جي بلڪل مٿان جهڪيل هيون. ظاهر هو ته ڪارروائي شروع ڪرڻ جو وقت اچي ويو هو ۽ لڪيءَ وارن کي روڪڻ لاءِ، جن بمبئي واري ٽولي طرفان کين سيڪاريل سبق مان فائدو ورتو هو، ليفٽيننٽ انڊرسن کي هڪ سؤ سپاهين سان هڪ جهاز تي چاڙهي، هن حڪم سان موڪليو ويو هو ته انهن ٻيڙين کي تباهه ڪري ۽ قبيلي وارن کي درياءَ جي ڪناري کان هڪالي ڪڍي. هو ٢٣- تاريخ تي اتان روانو ٿيو، ۽ ٢٧- تاريخ تي لڪيءَ وارين ٽڪرين وٽ پهتو، جتان کان هن تي ٽن يا چئن سؤ بلوچن طرفان بندوقن جي گولين جو وسڪارو ڪيو ويو؛ انهيءَ تي جنگي جهاز، جنهن جو ڪپتان، ميلر زخمي ٿي پيو، هڪدم پنهنجين توبن جا منهن کولي ڇڏيا، سپاهي لهي خشڪيءَ تي آيا، ۽ دشمن کي انهيءَ هنڌ تان وڏو نقصان رسائي هڪالي ڪڍيو، ۽ پاڻ ان جي جواب ۾ معمولي نقصان برداشت ڪيو. پوءِ ٻيڙيون تباهه ڪيون ويون، ۽ جهاز، ڪرنل رابرٽس سان ملڻ لاءِ پنهنجو رستو وٺي سيوهڻ طرف هليو ويو، ته جيئن هن کي درياءَ جي ڪنارن تي ڪارروائي ڪرڻ جي آزادي ملي سگهي. انهيءَ معمولي مگر سٺي نموني سان ڪيل لڙائيءَ، ۽ ٻيڙين جي تباهيءَ وري قبائيلين کي لوڏي رکيو، ۽ شير انهن جي متوقع مدد کان سواءِ رهجي ويو.

٢٩- تاريخ تي، ڪرنل رابرٽس، جنهن جو درياءَ جي ساڄي ڪناري وارن ماڻهن طرفان دوستانه نموني ۾ استقبال ڪيو ويو هو، پندرهن سؤ ماڻهن سان سيوهڻ پهتو. اهڙيءَ طرح انهيءَ عظيم رابطي واري رستا جو ٻهريون حصو ڏاڍي چڱي نموني ۾ پورو ٿي ويو. امير ۽ سندس پاءَ جي درميان رابطو منقطع ٿي ويو؛ قبائل کي شير سان ملڻ کان روڪيو ويو؛ ۽

انهن ٻن هنڌن تي، جتان کان هن کي گهيري ڪرڻ لاءِ ہي پيشقدمي ڏيڻي هئي، چر پر ۽ اچڻ جي مقصدن کي خوفزده ڪرڻ کان سواءِ ٻي قبضو ڪيو ويو هاڻي، انهيءَ مسئلي تي غور ڪيو وڃي ته انهيءَ رڌا تي عملدرآمد جي مخالفت ڪرڻ لاءِ ڪيتريون تڪليفون ۽ دشواريون درپيش هيون: سکر سنڌيءَ ليڪ ۾ سيوهڻ کان هڪ سؤ ست ميل پري هو ۽ حيدرآباد، سيوهڻ کان اسي ميل پري هئي؛ عمرڪوٽ حيدرآباد کان هڪ سؤ ميل پري هو؛ شاهه ڳڙهه، عمرڪوٽ کان هڪ سؤ کان وڌيڪ ميل پري هو؛ ڏيسا ٻن سؤ ميلن کان به وڌيڪ پري هو. اهي سموريون جايون هن وسيع رابطي ۾ ملوث هيون، پر ان هوندي به سڄي ڪارروائي اهڙيءَ طرح بلڪل پوري نموني ۾، ۽ مخفي طريقي سان عمل ۾ آندي ويئي، جو شير جي باخبر ٿيڻ کان اڳي ئي، اهو گهيرو سندس چوطرف پهچي ويو؛ ۽ اهي وڏا وڏا ڪوچ، سنڌ جي سج ۾ انتهائي سخت گرميءَ ۾ ڪيا ويا. جنرل جي اها هوشياري به نظرانداز ڪرڻ جهڙي نه هئي، جنهن سان هو پنهنجن مقصدن کي بي نقاب ڪرڻ کان سواءِ، موزون هنڌن تي وڏن وڏن لشڪرن کي گڏ ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو هو؛ ڇو ته هن کي نه فقط انهيءَ بلوچ سردار کي دوکو ڏيڻو ۽ سندس جاسوسن کي منجهائڻو هو، پر ساڳي وقت اخباري نمائندن جي مداخلت واري پڇا ڳاڇا ۽ تجسس کي ٻڻ گمراهه ڪرڻو هو، سندن شر انگيز ٽڪ ٽڪ کي روڪڻو، ۽ فيصلي جي اعليٰ تر قوت ۽ بهتر معلومات رکڻ جي سندن احمقاڻه ۽ بيهودين دعوائن کي پنهنجن ارادن کان گهٽ درجي جون ثابت ڪرڻو هو.

ڪرنل رابرٽس کي اهڙا حڪم مليل هئا ته هو سنڌونديءَ جي ڪاهي ڪپ ڏانهن ٩- جون تي رات جو درياءَ کي پار ڪري، ۽ ڪونهيرا طرف ڪوچ ڪري، جنهن ڏانهن جيڪب کي ميرپور کان، ۽ خود جنرل کي حيدرآباد کان اچڻو هو.

انهيءَ وچ ۾ علي مراد لوئر سنڌ طرف آيو، ۽ چيمبرلين جي گهوڙي سوارن جو دستو، هن جي ڪاهي هٽ تي واقع ريگستان رستي سنڌس پٺيان هو. پر ۷- تاريخ تي شام جو ڪرنل رابرٽس کي معلوم ٿيو ته شير جو پاڳ، شاهه محمد، علي مراد جي سردارن مان هڪ سان، هڪ ڪامياب مقابلو ڪرڻ کان پوءِ، جنهن ۾ هن انهن جا ڪجهه ماڻهو قيد ڪيا هئا، سيوهڻ کان چوڏهن ميلن جي پنڌ تي، لڪيءَ وارين ٽڪرين پرسان پير عرس وٽ اچي تنبو کوڙيا هئا. عين ڪي ضرب رسائڻ جي انهيءَ موقعي کان هڪدم فائدو ورتو ويو. ڪرنل رابرٽس راتو رات چئن توبن، گهوڙي سوارن جي هڪ دستي، ۽ پيادن جي پنجن ڪمپنين سان روانو ٿي ويو. صبح جي باڪ ڦٽي ته ان مهل فوج امير جي چانوڻيءَ کان اڃا ٽي ميل پري هئي، جيڪا پري کان هڪ وڏي ٻيلي اندر نظر اچي رهي هئي؛ ان جي چوڌاري ٽڪرين جي بلڪل دامن ۾، گهاٽا ٻوڙا ڦهليل هئا. هن خطرو محسوس ڪري ورتو هو، ۽ پٺتي هٽڻ لڳو هو؛ گهوڙي سوار دستن کي فوراً ڪئپٽن واکر جي قيادت هيٺ اڳتي وڌايو ويو ته آهي هن جي ڏائي بازوءَ کان ڦري اچن، ۽ ممڪن هجي ته ان کي پياده فوج جي دستن ۽ توبن جي طرف ڌڪي ڪڍن، جن کي قطار جي صورت ۾ آندو ويو ۽ انهن ممڪن حد تائين انتهائي تيز رفتاريءَ سان قدم اڳتي وڌايا. واکر جلدئي بلوچن جي لشڪر کي وچي پهتو ۽ پوءِ اهو ڏسي ته هو مختلف رستن کان هٽي رهيا هئا، ۽ بنا ڪنهن هڪ جي بلوچن جي ويجهي ۾ ويجهي جماعت ۾ حملو ڪيو، جيڪا تعداد ۾ ٽي سؤ کن هئي، ۽ ان کي هڪدم ٽوڙي وڌو. ائين ڪرڻ ۾ هٽن انڪل نوي ماڻهن کي ترارين جو لقمو بڻايو، جڏهن ته سنڌس لشڪر جا ٿورائي سپاهي زخمي ٿيا.

انهيءَ وچ ۾، پياده فوج جا دستا احاطي اندر پهچي ويا، ۽ انهن امير شاهه محمد کي انهيءَ ٻيلي جي هڪ گهاٽي حصي ۾ پنهنجن سترهن خدمتگارن سان گڏ ڏٺو. ٻهرياڻين ته هو مقابلي ڪرڻ تي آماده نظر آيو، پر جڏهن ڏٺائين ته سپاهي کيس مارڻ لاءِ تيار هئا، تڏهن هو پيش پيو. هن جي سڄي ڪٽنب کي قيد ڪيو ويو، ۽ توبن، بندوقن، ترارين ۽ ڍالن تي قبضو ڪيو ويو؛ انهيءَ ٻالهه هن جي طرفان سنڌونديءَ جي انهيءَ ڪپ تي ڪنهن سنگين قسم جي جنگي ڪارروائي شروع ڪرڻ ۾ سندس نامرديءَ کي ثابت ڪري ڇڏيو، چاڪاڻ ته بلوچ پگهار کان سواءِ خدمت نه ڪندا آهن. اهڙي سهڻي نموني سان ترتيب ڏنل ۽ رٿيل مهم، الف خان ٿالي هڪ پٺاڻ گهوڙيسوار جي اطلاع ۽ صلاح سان عمل ۾ آندي ويئي هئي، جيڪو مشرق جي انهن مهم جُو ماڻهن مان هو، جيڪي جنگ سان محبت ڪندا آهن، ۽ ان جي ذريعي زندگي گذاريندا آهن، ۽ پئسن لاءِ ڪنهن ٻئي جي خدمت ڪندا آهن. هڪڙي ڏينهن اهي سدا ساڏا گهوڙيسوار، ته ٻئي وقت تي سپه سالار هوندا آهن؛ سندن نگاهون بادشاهي حاصل ڪرڻ ۾ ڪٽيل رهنديون آهن، بشرطيڪ اهڙو ڪو موقعو اوترئ آسانيءَ سان ۽ فوري طور سامهون اچي، جيتري تيزيءَ ۽ آسانيءَ سان اهي انعام حاصل ڪرڻ لاءِ تيار هوندا آهن. الف خان فوجي دستي جي رهنمائي ڪندي ان کي پنهنجي شڪار وٽ وٺي آيو، ۽ ٻهرين ئي حملي ۾ چار بلوچ هن جي طاقتور ٻانهن سان لڳل ڌڪ سان ڌمي پيا. هن وقت هو پنهنجي پٽ سميت، سنڌ جي گهوڙيسوار پوليس ۾ آهي، ۽ ٻئي هڪ ئي نموني ۾ سندن همت، وفاداريءَ، هٿيارن هلائڻ جي مهارت، ۽ سندن جسماني خوبصورتيءَ لاءِ مشهور و معروف آهن.

ڪرنل رابرٽس وري طور سيوهڻ واپس وريو، ۽ کيس مليل احڪامات جي تحت عمل ڪندي پنهنجي سڄي لشڪر

سميت درياءَ جي ڏائي ڪناري طرف هليو ويو. شير جي چوڌاري، ان ڪان پوءِ گهيرو تيز رفتاريءَ سان پورو ٿي ويو. جيڪب، ١٠- تاريخ تي ميرپور ڪان نڪري اتر طرف روانو ٿيو، ۽ جنرل پاڻ حيدرآباد واري لشڪر کي وٺي عليءَ واري ٽنڊي طرف وڌي آيو، ۽ ائين ڪرڻ ۾ هن جو مقصد، سنڌوندي‌ءَ تي حيدرآباد ۽ هالا جي اڌ تي واقع هڪ هنڌ، نالي شاهي ڪائوتا کي ڏمڪائڻ ۽ خطري ۾ وجهڻ هو، جتي ان وقت شير ڪونهيرا ڪان نڪري اچي پهتو هو. جنرل جي پيشقدميءَ جو رستو، جيڪب جي رستي سان متوازي ليڪ ۾ هو، ۽ شير انهيءَ باري ۾ خبر ملڻ تي خطري جي بوءِ سنگهي، ۽ اتان ڪان هٽي ڪونهيرا واري طرف ڏانهن نه، بلڪ درياءَ جي ڪناري سان مٿئين طرف ڏانهن روانو ٿيو، پر هن جو لاڙو ريگستان واري رخ ۾ هو، حالانڪ هو ميوهڻ واري فوجي دستي ڪان بيخبر هو.

١٣- تاريخ تي جنرل کي، عليءَ واري ٽنڊي ۾ موجود هئڻ ڪري، معلوم ٿي ويو ته ڪرنل رابرٽس درياءَ کي پار ڪري آيو آهي؛ جيڪب کي سنڌس احڪامات تي عمل ڪندي، انهيءَ ڏينهن ڪونهيرا جي ويجهو هئڻ گهرجو هو؛ پر ساڳي وقت تي علي مراد، جيڪو اتر ڪان هيٺين طرف ڏانهن ايندي، هاڻي شير جي قريب اچي پهتو هو، پيغام موڪليو ته انهيءَ امير، ڪرنل رابرٽس جي ويجهي اچڻ سبب خوف محسوس ڪندي، پنهنجو رخ اوچتو ڦيرائي وري ڏکڻ اوڀر طرف ڪيو آهي، ۽ هاڻي هو شاهي ڪائوتا ۾ هو، يعني ته هو عليءَ جي ٽنڊي ڪان فقط سورهن ميل پري هو. جنرل هڪدم پنهنجن گهوڙيسوارن جي دستن ۽ توبن سان راتو رات شاهي ڪائوتا طرف پيشقدمي شروع ڪئي، ۽ اوڏانهن ويندي هن پنهنجي پياده فوج کي حڪم ڏنو ته اها سندس پٺيان جيتري به تيز رفتاري سان اچي سگهي، اوتريءَ سان وڌندي اچي؛

سندس مقصد شير کي روڪي رکڻ، ۽ ڪيس پنهنجين نگاهن کان اوتري وقت تائين ٻاهر نڪرڻ جي اجازت ڏيڻ نه هو، جيسين رابرٽس ۽ جيڪب هن جي پٺ ۽ پاسي کان سندس قريب نه اچن؛ پر ۱۴ - تاريخ تي صبح جو سوير هن وٽ خبر پهتي ته اهو امير وري اتان کان روانو ٿي چڪو آهي ۽ انهيءَ وقت هو ڪپور نالي هڪ ڳوٺ وٽ آهي، جيڪو شاهي ڪائوتا کان چند ٿي ميل پري اوڀر طرف هو؛ انهيءَ حقيقت مان هن جي ڏکڻ طرف پٺي نڪرڻ جي ارادي جي نشاندهي ٿي رهي هئي، جنهن تي جنرل پنهنجي دستن کي اوڀر طرف نصرپور ڏانهن پڻ پيشقدمي ڪرڻ جو حڪم ڏنو، جتي هو پنهنجي دشمن جو رستو روڪي ٿي سگهيو. ساڳي وقت هن عليءَ جي ٽنڊي ۾ رهيل پياده فوج کي حڪم ڏنو ته اها هن جي ساڄي هٿ طرف اچا ۽ وڏيڪ اڀرندي رخ ۾ اڳتي وڌي اچي، ۽ پنهنجين صفن کي جيڪب جي فوج جي قطارن سان اچي ملائي، جنهن جي پوزيشن متعلق هن کي ڪا به معلومات ڪا نه هئي؛ نه ئي هن کي اهو معلوم هو ته ڪرنل رابرٽس ڪٿي هو، حالانڪ شير جي بي آراميءَ واري چرپر مان ظاهر هو ته اهي ٻئي آفيسر ڪٿي نه ڪٿي هن جي قريب پهتل آهن.

پيشقدمي گهڻو ڪري رات جي وقت ڪئي ويندي هئي، ۽ ڏينهن جو سپاهي پنهنجن تنبن ۾، متن کي آلا ڪپڙا ويڙهي پيا هوندا هئا، ان جي باوجود گرمي جي شدت ايڏي ته گهڻي هئي، جو هڪ جنگ ڪرڻ لاءِ گهربل تعداد کان وڌيڪ يورپي سپاهي گرميءَ ۾ مري ويا، جنهن ڳالهه جنرل کي پنهنجن ماڻهن جي سلامتيءَ ۽ انهيءَ مهم کي ڪامياب بنائڻ جي سلسلي ۾ وڌيڪ فڪرمند ڪيو، خود سندس جسماني ۽ ذهني ٿڪاوٽ حد کان زياده وڌيل هئي، هن بخار جي حالت ۾ حيدرآباد ڇڏي هئي ۽ فوجي چرپر بابت سندس تشويش

جي دوران اها ڊاڪ اچي پهتي، جيڪا ايتريءَ مدت تائين روڪيل هئي، جو ٻن حڪومتن، يعني بمبئي ۽ ڪلڪتي جا چئن مهينن جا ڪئا ٽيل خط ڊڪ ۾ ئي مهل اچي پهتا؛ چنانچه، هن کي انهن سوين خطن کي پيشقدمي ختم ٿيڻ کان پوءِ، پڙهڻو، ٿاهي رکڻو ۽ انهن جي مناسب جواب ڏيڻ جو انتظام ڪرڻو هو، جڏهن ته هن لاءِ آرام جي پڻ تمام وڏي ضرورت هئي.

انهيءَ صورتحال ۾، جڏهن ته ڪيس جيڪب يا رابرٽس جي چرپر جي ڪابه خبرچار ڪانه هئي، تڏهن هن ۱۴- تاريخ تي گرميءَ جي دوران داهو ڪرڻ جو فيصلو ڪيو، پر هن کي سخت تشويش ٿي رهي هئي، ڇو ته ظاهر هو ته شير جڏهن پاڻ کي سوڙهو ٿيندو محسوس ڪندو ته هو گهيري وچان ڀڄي نڪرڻ جي ڪوشش ڪندو. ۽ امڪان هو ته هو انهيءَ ڪوشش ۾ شايد ڪامياب ٿئي، ڇو ته فوج جا مختلف دستا هڪ اڌڙي فيلڊ آفيسر جي غلطيءَ سبب، جيڪو هڪ علحده دستي جي قيادت ڪري رهيو هو، ۽ پنهنجون هدايتون سمجهي نه سگهيو هو، فوجي لحاظ کان هڪ ٻئي سان رابطي ۾ ڪين هئا. اوچتو جيڪب جي توبن جو آواز مشرق وادي طرف کان ٻڌڻ ۾ آيو، پر اهي آواز ايترا ته ٿورا هئا ۽ ايترو جلد بند ٿي ويا؛ جو انهن لاءِ هيءَ غلط فهمي پيدا ٿي ته شايد اهي گولا سلاميءَ لاءِ ڇوڙيا ويا آهن. ان جي باوجود، انهيءَ ڳالهه هن ڏکوئيندڙ خيال کي جنم ڏنو ته شايد هن تي امير غالب پئجي ويو آهي، ۽ هاڻي اهو گهيري کان ٻاهر نڪري ڪيڏيءَ واري علائقي ۾ وڃي پهچندو ۽ هن کي ڇٽڻ لاءِ هلايل ڪارروايون، جيڪي اهڙي سخت محنت ۽ تڪليف ۽ نقصان سان سرانجام ڏنيون ويون هيون، بي اثر ثابت ٿينديون ۽ گروهي جنگ ڇڙي ويندي، جنهن کان ايترو خوف محسوس ڪيو ويو هو.

اهڙي تشويشناڪ حالت ۾ جڏهن جنرل تنبوءَ کان ٻاهر نڪتو، تڏهن ڪيس سڄ لڳي ويو ۽ ساڳي وقت ٿڌيءَ يورپي سپاهي هڪ ئي مهل هن جي پرسان سڄ لڳڻ ڪري، ڍهي پيا؛ انهن مان اڪثر چند منٽن ۾ مري ويا، ۽ باقي ٿن ڪلاڪن اندر ختم ٿي ويا. فقط هڪ جنرل بچي ويو، هن ڪي جهلي، سندس پنهي پاڻهن مان رت جي سير ڇوڙي ويئي، پر زنده رهڻ لاءِ جدوجهد سخت هئي، ۽ سندس جسم ۽ جان جي حالت جو ذڪر هن پنهنجن هنن لفظن ۾ ڪيو آهي: ”منهنجي لاءِ سڀ فڪر ئي فڪر هو، پر عين انهيءَ مهل جڏهن هنن منهنجي سير ڇوڙي، تڏهن هڪ گهوڙيسوار ڊوڙندو اتي پهتو ۽ هن ٻڌايو ته جيڪب ڪامياب ٿيو آهي ۽ امير جو سڄو لشڪر ڇڙوڇڙ ٿي ويو آهي. مان سمجهان ٿو ته انهيءَ خبر مون کي بچائي ورتو. مون زندگي واپس ايندي محسوس ڪئي.“

جلد ئي اهو معلوم ٿيو ته امير زرخيز علائقن ۾ گهٽو وقت ٽال مٽول ڪرڻ ۽ ترسڻ کان پوءِ جڏهن اهو محسوس ڪيو ته متحرڪ فوجي دستا مٿانئس اچي ڪڙڪيا آهن، تڏهن هن هڪ سٺي سپاهيءَ وانگر اها ڳالهه پنهنجي همت مان حاصل ڪرڻ جو فيصلو ڪيو، جيڪا هڪ ڪمانڊر جي حيثيت ۾ هو وڃائي چڪو هو. هن معلوم ڪيو ته جيڪب پنهنجي سينيءَ کان وڌيڪ ڪمزور هو، جنهنڪري هن ان تي ڪاهڻ جو فيصلو ڪيو، پر اهو بهادر ۽ اهل آفيسر هڪ خطرناڪ دشمن هو. شير هن کي ائين ئي ڏٺو. هو هڪ اهڙو آفيسر هو، جيڪو قيادت ڪرڻ لائق، حڪم مڃڻ لاءِ حاضر، بهادر ترار باز ۽ ماهر سپه سالار هو، جنهن پنهنجي فوجي دستي کي ويران علائقي جي ڪناري سان ڏاڍي هوشياري ۽ احتياط سان اڳتي آندو هو. ١٣ تاريخ تي هن معلوم ڪيو ته امير درياءَ جي ڪناري سان مٿانهون ويو آهي، ۽ پوءِ هڪدم ڦيرو کائي ڏکڻ - اوڀر وارو رخ اختيار ڪيو اٿائين. هن صحيح اندازو

لڳايو ته سندس اهو ڦيرو ڪرنل رابرٽس جي دستي جو سيوهڻ کان ويجهو اچڻ جو نتيجو هو، جنهنڪري هو شهدادپور طرف ڏوڪي ويو، جيڪا جاءِ امير کي اڳ ۾ روڪڻ لاءِ موافق هئي، جنهن تي هڪ طرف کان ڪرنل رابرٽس ۽ ٻئي کان جنرل جي فوجن جو دٻاءُ پئجي رهيو هوندو. انهيءَ ڪري هن پنهنجي ڪمزور دستي سان دشمن جي سڄي لشڪر جي مقابلي ڪرڻ ۾ ڪا پس و پيش نه ڪئي.

١٣ - تاريخ رات جو، شير جو هڪ برهمڻ نوڪر ڇانوڻي ۾ آيو، ۽ هن جيڪب کي ڇتاءُ ڏنو ته شير محمد ٻئي ڏينهن صبح جو ڏهن هزار ماڻهن ۽ ڇهن توبن سان مٿس حملو ڪندو. چنانچه ٻئي صبح جو فوجي پهريدارن بلوچن جي لشڪر کي اڳتي وڌندو ڏٺو، پر انهن جي پيشقدميءَ ۾ آهستگي ۽ گهٻراهٽ نظر اچي رهي هئي. جيڪب جڏهن اها ڳالهه ڏٺي، تڏهن ڇانوڻيءَ ۾ هڪ محافظ کي ڇڏي، پاڻ همت سان ٻاهر نڪتو ۽ سڄي دستي کي ساڻ ڪري دشمن جي وڌندڙ لشڪر جو مقابلو ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو. شير سان گڏ، سندس قيادت هيٺ نَوَ وڏا سردار هئا، جيڪي اڪثر ٽالپر گهراڻي جا هئا؛ انهن سان هڪ پوڙهي امير رستم جو پٽ، ۽ حيدرآباد واري نصير جو سالو هو؛ پر معلوم ٿئي ٿو ته هن جي مجتا چڱي طرح نه ڪئي ويئي، يا هو محمد خان کان سواءِ، جنهن سردار هن کان اڳي پنهنجي ترار سرچارلس نيپئر ڏانهن موڪلي هئي، ٻئي ڪنهن به هن جي بهادريءَ سان پٺڀرائي ڪانه ڪئي. هن جون فوجون پڻ خوفزده يا ناراض هيون، ڇاڪاڻ ته انهن مان گهڻيون ڀڄي رهجي پيون هيون يا وري هن کي ڇڏي ويون هيون، ۽ هو فقط چار هزار ماڻهو ۽ ٽي توبون لڙائي لاءِ اڳتي آڻي سگهيو. انهن کي هن هڪ اونهي نئن جي پٺيان هڪ قطار ۾ بيهاريو ۽ ڏائو طرف پاڻ ڪنيو ۽ ساڄو، جيڪو سڄو گهوڙيسوارن تي مشتمل هو، محمد خان کي ڏنو،

هن جي سامهون وارو ميدان اهڙو ته ڪڙ ٻڙ ۽ ندين سان پريو پيو هو، جو انگريزي فوج کي لڙائي ۾ شامل ٿيڻ ۾ سخت دشواري ٿي ۽ انهيءَ وچ ۾ ٻنهي طرفن کان توبن مان گولا ڇٽڻ لڳا، پر اهي ٿورو وقت مس هليا، ته بلوچن جي پياده فوج هڪدم ڇڙوڇڙ ٿي ويئي. هنن جي گهوڙيسوارن مٽيءَ جي گهاٽي ڪڪر ۾ گهڙي حملو ڪيو ۽ جڏهن غبار لٿو، ته سامهون وڙهڻ لاءِ ڪو دشمن ئي موجود نظر نه آيو. انهيءَ علائقي جي ناهموار حالت اثرائتي نموني ۾ پٽ وڙهڻ جي ڪارروائي ۾ رڪاوٽ وڌي، ان هوندي به ياج مڪمل طور ٿي ويئي. جيڪب جي لشڪر مان ڪوبه ماڻهو نه مئو، ۽ دشمن جا ڪي ٿورائي ماڻهو توبزنيءَ ۾ مئا، شير فقط ڏهن ماڻهن کي ساڻ ڪري ڀڄي سگهيو.

اهڙي نموني ۾ اهي ڏکيون ۽ ڏکيون ڪارروايون پوريون ٿيون، جڏهن ته لڙائي ۾ ڪوبه ماڻهو نه مئو، پر سٺ کان وڌيڪ آفيسر ۽ سپاهي گرميءَ سبب مري ويا، ۽ انهن کان به وڌيڪ تعداد ۾ ماڻهو بعد ۾ بيماريءَ وگهي مئا، جيڪا سخت گرميءَ ۾ مشقت ڪرڻ سبب انهن کي ٿي. بهرحال، اهو معاملو امن ۽ ضرورت سان وابسته هو، ۽ جيڪو مقصد سامهون هو، سو حاصل ٿي ويو.

”اسان بلوچ کي سيکاريو آهي“، جنرل چيو، ”ته نه هن جو سج، نه سندس ريگستان، نه ئي سندس جهنگ ۽ نه سندس نيون اسان کي روڪي سگهن ٿيون، ۽ هن کان پوءِ هو وري ڪڏهن به اسان جو مقابلو نه ڪندو.“

جنگ، واقعي ختم ٿي چڪي هئي، انهن بي ڊَپن ۽ مقدر ۾ اعتماد رکندڙ انسانن، جن مياڻيءَ ۽ حيدرآباد ۾ اهڙي دليريءَ سان موت جو مقابلو ڪيو هو، انهن ماڻهن، جن انهن جنگين ۾ ترار ۽ ڍال سان سنگينن ۽ دشمن جي توبن ۽

بندوقن مان نڪرندڙ ٻاهه اڳيان شيطان وانگر پاڻ کي اهڙي نموني وجهي نڪرايو، ڄڻ ته زندگي انهن تي ڪو بار هئي؛ هاڻي قدرتي عمل کي رونما ٿيڻ جي اجازت ڏني، ۽ هڪ ناميديءَ واري مقابلي کان ڏڄي لڙائي ۾ انگريز سپاهيءَ جي بالاتريءَ کي تسليم ڪيو. سنڌن اصل جذبات ۽ هن لڙائي ۾ سنڌن طرفان ٿيل ڪارروائي جي تفصيل، بعد ۾ سردار محمد خان طرفان ٻڌايا ويا، جيڪو شير جي ساڄي بازوءَ جي قيادت ڪري رهيو هو. انهيءَ سردار، جڏهن ڏٺو ته سڀ ڪجهه ختم ٿي چڪو آهي، تڏهن اچي پنهنجو سلام پيش ڪيو، ۽ جيئن ته جنرل طرفان سنڌس آجيان چڱيءَ طرح ڪئي ويئي، ان ڪري هن انهيءَ موقعي تي ساڻس هي گفتگو ڪئي:

جنرل: محمد، مون کي ٻڌاءِ ته توهان جيڪب سان اهڙي خراب لڙائي ڪيئن ڪئي؟ ٻه دفعا توهان مون سان سٺي نموني ۾ وڙهيا، ۽ مان توهان جي سٺن ۽ بهادر سپاهين طور عزت ڪندو هيس؛ پر هاڻي ته مان توهان کي خبيس ٿو سمجهان. توهان کي جيڪب جي اڌو اڌ ماڻهن کي مارڻ کپندو هو، ۽ هن کي فقط توهان تي پنج يا ڇهه توبن جا گولا ڇوڙڻا پيا؛ هن جو هڪ به ماڻهو زخمي ڪونه ٿيو.

محمد (کلندي): ڇو، جنرل اِهو هن ڪري، جو توهان اسان سان ٻه دفعا وڙهيا، انهيءَ ڪري اسان ٽيون دفعو وڙهڻ پسند نه ڪيو. اسان توهان کان ڏڄي رهيا هئاسون، پر سچ ٻڌايانو ته مون کي جيڪب سان لڙائي جي اهڙي ئي خبر آهي؛ جهڙي توهان کي. مان ساڄي بازوءَ جي قيادت ڪري رهيو هوس؛ امير ڏائي بازوءَ تي هو؛ هن وٽ توبون هيون ۽ مون وٽ سڄي گهوڙيسوار فوج هئي. صبح جو روشنائي مس نڪتي ته مون شير جون توبون گجنديون ٻڌيون. مون سمجهو ته جيڪب مٿان اچي پيو آهي، ڇو ته اسان پنهنجي سامهون ڪجهه به ڏسي نه پئي سگهياسين. انهيءَ ڪري آءٌ

گهوڙو ڊوڙائي اڳتي وڌيس؛ اميد اها هئي ته جيڪب جي بازوءَ تي حملو ڪريان. توهان کي ته اسان جي خوفناڪ مٽيءَ جي خبر آهي؛ ڪنهن ماڻهوءَ جي منهن ڏسڻ جي ڪوشش ڪرڻ اجائي هئي؛ مون سمجهيو ته منهنجي پٺيان ماڻهو آهن. مان امير وٽ پهتس ته هن کي ذري گهٽ اڪيلو ڏٺم. اتي بيهڻ مان مٽي ويهجي ويئي، ته ڇا ٿو ڏسان ته مون سان فقط پنجويهه ماڻهو مس هئا، مان خوش نصيب هيس، ڇاڪاڻ ته جيڪب اتي هجي ها ته مان مارجي وڃان ها. پر سڀ ئي مٽيءَ جي تهه ۾ لڪي پچي ويا هئا؛ سو شير ۽ آءٌ به پچي وياسين. بس، مون کي انهيءَ لڙائيءَ جي ايتري خبر آهي.

جنرل: چڱو ڀلا، شير هڪ سٺو سپاهي آهي؛ مون کي هن لاءِ عزت آهي. ۽ جيڪڏهن مان هن کي جهلي سگهان ها ته ڪيس گورنر جنرل کان معافي ڏيارڻ ۽ سندس جاگيرون واپس موٽائي وٺي ڏيڻ لاءِ جيڪر سڀڪجهه ڪريان ها.

محمد خان: شير بيوقوف آهي. ٢٤ واري لڙائي کان پوءِ اسان سڀني اهو ڏٺو ته اسان جا ماڻهو ڪڏهن به وڌيڪ جنگ نه ڪندا ۽ اسان مان ڪوبه وري ٻيو دفعو ان جي ڪوشش نه ڪندو؛ توهان باز آهيو ۽ اسين توهان جي اڳيان محض ننڍا پکي آهيون. مان اوتري تائين مقابلو ڪيو، جيتري تائين بيهي سگهيس، پر هاڻي اسان کي پنهنجي بيوقوفي نظر اچي ٿي ۽ اسين هميشه لاءِ توهان جا غلام آهيون.

جنرل: پر محمد، (هو ڏاڍو طاقتور، سهڻو ۽ شاندار ماڻهو هو)، تون جهنگ ۾ رهندي ايڏو ٿلهو ڪيئن ٿي پئين؟

محمد: مان ٿلهو ناهيان؛ جڏهن کان توهان مون کي جهنگ ڏانهن ڀڄائي ڪڍيو، تڏهن کان مون کي ڏاڍي محنت

ڪرڻي پيئي آهي، پر هاڻي آءٌ محفوظ ٿي رهيو آهيان ۽ توهان جي تحت آرام محسوس ڪرڻ لڳو آهيان، جو توهان مون سان اهڙي سٺي هلت ڪيو ٿا. توهان ڏسندا ته هاڻي مان ڇا ٿيندس!

درٻارين جهڙي انهيءَ ڏک سان گفتگو ختم ٿي. ان هوندي به خان سڀڪجهه ڇاڻندي سچي ڳالهه ۽ خوشامد به ڪئي، ڇاڪاڻ ته تمام جلد چار سؤ ننڍا سردار پنهنجو سلام پيش ڪرڻ لاءِ آيا ۽ پنهنجون ترارون جنرل جي قدمن ۾ رکيائون. هنن سندس فراخدليءَ تي آسرو ڪندي هيءَ اميد ڪئي هئي ته هو انهن کي سندن جاگيرون واپس ورائي ڏيندو ۽ انهن جون ترارون سوغات طور قبول ڪندو. هر هٿيار ڏاڍي قيمتي مياڻ ۾ بند هو، ۽ انهن جون قيمتون پنجاهه کان وٺي به سؤ پائونڊ في ترار جي حساب سان هونديون، اها هڪ وڏي رقم هئي ۽ جنگ ۾ حاصل ڪيل قانوني انعام هو، جيڪو اڪيلي سر جنرل جي ملڪيت هو، پر هن ڪنهن به هڪ يا رنڊڪ کان سواءِ اهي ڪين واپس ڪيون، جهڙيءَ طرح هن اڳي به اميرن جون ترارون واپس ڪيون هيون. هن صرف ايترو چيو ته ”مان پئسا وڃائي رهيو آهيان، پر هنن سردارن جي خير سڳالي، نيڪ نيتي ۽ دوستي حاصل ڪريان ٿو.“ ٻن سالن جي پڇڙ امن حالتن انهن ماڻهن جي وفاداري ثابت ڪئي آهي ۽ جنرل جي انهيءَ ڳالهه کي حق بجانب قرار ڏنو آهي، جيتوڻيڪ شير ۽ علي محمد ۽ ٻيا به ڪيئي، جن ۾ معزول ٿيل اميرن جا پٽ ۽ پاڻٺيا شامل آهن، اڃا تائين روپوش آهن ۽ هميشه بدامنيءَ جون حالتون پيدا ڪرڻ جون ڪوششون ڪري رهيا آهن.

شير، جيئن اڳ ۾ چيو ويو آهي، فقط ڏهن ماڻهن سان گڏ پڇي نڪتو ۽ سنڌونديءَ کي پار ڪري، هن پنهنجي

گهر جي ڀاتين کي پاڻ سان گڏ ڪنيو. هن اڳ ۾ بروهي بلوچن وٽ پناهه حاصل ڪئي ۽ ان کان پوءِ افغانن وٽ وڃي نڪتو. جن ڪجهه وقت تائين کيس مدد ڏيڻ جي آسرن ۾، هن جون اميدون برقرار رکيون؛ پر اها چال هنن جي طرفان فقط شير جي خزاني حاصل ڪرڻ جي وحشيانه حرفت ۽ ٺڳي هئي - جنهن ۾ اهي ڪامياب ٿيا، ۽ پوءِ هن کي بگٽين، ڊومڪين ۽ شڪارپور جي اتر وارن جابلو قبيلن جي امداد حاصل ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو. ان کان پوءِ هن جي دشمني، محض هڪ جابلو ڌاڙيل ۽ رهزن واري دشمني رهي آهي، ۽ نه هڪ بهادر حالانڪ بدنصيب شهزادي واري؛ ۽ ممڪن آهي ته هو آخرڪار هڪ رهزن ۽ ڌاڙيل جو موت مري؛ ڇاڪاڻ ته انهيءَ طرح سان خونين ۽ ڌاڙيلن سان گڏ رهڻ، ۽ ساڻن گڏجي انهن ڪارروائين ۾ شرڪت ڪرڻ سبب انهن جا ڏوهه، هن جي ئي گردن تي پون ٿا. هن جي فاتح کي، حالانڪ نيڪ نيتيءَ سان دل ۾ اهو خيال آهي ته جيڪڏهن هو انگريزن جي ور چڙهي، جيڪا ڳالهه بلڪل امڪان جي حدن ۾ آهي، هاڻي انهيءَ باري ۾ اڳيئي شڪ شبهو پيدا ٿيڻ لڳو آهي، ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن انهن مصيبت زده ڳوٺاڻن سان، جن جون ملڪيتون لڳاتار ڦريون ۽ لٽيون وڃن ٿيون، ۽ شير محمد جي دوستن ۽ کيس پناهه ڏيندڙن جي هٿان سندن جانيون ورتيون وڃن ٿيون، حق ۽ انصاف جي تقاضا اهائي آهي ته انهن ڏوهن لاءِ خود امير کي سخت سزا ملڻ گهرجي، جيڪو يقيناً ڌاڙيل قبيلن کي حملن ڪرڻ لاءِ همٿ ڏيندو رهي ٿو ۽ شايد سندن هٿان چورايل ۽ لٽيل مال جو حصيدار پڻ بڻجي ٿو.

رستم جي پٽ، علي محمد جڏهن شير جي شڪست جي خبر ٻڌي، تڏهن هن سڄي اميد لاهي، شاهه ڳڙهه کي ڇڏيو ۽ پنهنجن ماڻهن کي ڇڙوڇڙ ڪري، پاڻ درياهه پار ڪيو، ۽

نيٺ وچي بگٽين جي علائقي ۾ شير محمد سان مليو. انهيءَ طرح جنگ جو آخر سنڌ ۾ خاتمو ٿيو، ۽ انهيءَ وچ ۾ جنرل پنهنجو سچو ڏيان ڪيٽيءَ واري علائقي ڏانهن ڦيرايو ۽ جلد ئي هن اتان جي ڏيهي پوليس جي ذريعي ملڪ ۾ ٺاپر آڻي ڇڏي؛ ڇاڪاڻ تہ جڏهن پورنا نديءَ وارو قبيلو منتشر ٿيو، تڏهن آواره گروهن جا ماڻهو پاڻ کي شير جا لشڪري سڏائي نہ سگهيا، ۽ ماڻهن انهن سان سندن لياقتن مطابق هلت ڪرڻ شروع ڪئي؛ ٻين لفظن ۾، انهن جا قلعا ۽ ڪوٽ ڪانئن کسيا ويا، ڪين بي هٿيار بنايو ويو، ۽ انهن منجهان جن تي بہ خون جا الزام ثابت ٿي سگهيا، تن کي پڪڙي انهن هنڌن تي ڦاسيءَ تي لٽڪايو ويو، جتي انهن جي هٿان اهي ڏوهہ سرزد ٿيا هئا؛ انهن جي سينن تي ڪاغذ جون چٽڪيون چنبڙايون ويون، جن ۾ ماڻهن کي چتاءُ ڏنو ويو تہ انهن ماڻهن کي سندن ڏوهن جي پاداش ۾ ڦاسيءَ جي سزا ڏني ويئي آهي، ۽ نہ هن ڪري جو انهن انگريزن جي خلاف لڙائي ڪئي هئي. انهيءَ ڳالهہ جو اثر وڏو ٿيو ۽ انهيءَ اصول کي پسند ڪيو ويو؛ ماڻهن وٽ هيءَ چوڻي عام ٿي ويئي تہ: ”پادشا انصاف پسند آهي، ۽ هو ڪنهن کي بہ پنهنجي لاءِ نہ ٿو ماري“. اهڙيءَ طرح فتح حاصل ڪئي ويئي.

باب اٺون

تبصرو

قدرتي دولت سان مالا مال، آنهيءَ عظيم ۽ انتهائي زرخيز بادشاهيءَ، سنڌ جي اطاعت، ۽ انگلنڊ جي ماتحت پرڳڻي جي حيثيت ۾ ان جي مڪمل طور سيٽلمينٽ جو ڪارنامو سر چارلس نيپئر طرفان ڇهن مهينن جي مدت ۾ پورو ڪيو ويو. اهڙيءَ طرح هن اسان جي مشرقي سلطنت کي مغرب طرف وڌيڪ مضبوط ۽ اڳي کان وڌيڪ ننڍي سرحد مهيا ڪئي آهي؛ ان کان سواءِ هن انهيءَ عظيم درياهه، سنڌونديءَ جو قبضو پڻ حاصل ڪيو آهي، جنهن جو وسطي ايشيا تائين آسان ۽ سڌو سنئون تجارتي رابطو آهي، جنهن تي لارڊ آڪلئنڊ جو افغانستان تي ڪيل حملو پڻ، اسان کي قبضي ڪرڻ جو موقعو مهيا نه ڪري سگهيو؛ ۽ هن برطانوي هٿيارن جو ڌڪاءُ انهيءَ سڄي وسيع ملڪ ۾ ڦهلائي ڇڏيو آهي، جنهن جو هڪ حيرت انگيز ثبوت هن کان پوءِ اڳتي هلي ڏنو ويندو.

اهي عظيم ڪارناما هن هڪڙيءَ ئي مختصر مهم ۾ سرانجام ڏنا، جڏهن ته هن جو سڄو لشڪر فقط ٻن کان وٺي پنجن هزار ماڻهن تائين محدود هو. جيتوڻيڪ هن وٽ نقل و حمل جا وسيلا سٺا ڪين هئا، ۽ ڪيس ٺاهه جي اجاين ۽ پيچيده ڳالهين ذريعي دائمي طرح پريشان ڪيو ويو ۽ دير ڪرائي ويئي، تڏهن به هن پهرين ٽن مهينن اندر ڇهن سوَ ميلن کان به وڌيڪ مفاصلو طئي ڪيو، هڪ مورچه بند ڇانوڻي تعمير ڪئي، هڪ وڏي قلعي جي مرمت ڪئي، ۽ ٻه وڏيون لڙايون ڪيون، جن ۾ ڪيس ست هزار دشمنن جو مقابلو ڪرڻو پيو؛

۽ جن کي هن پوريءَ طرح شڪست ڏيئي ڇڏي. هن ٻارهن هزار ڪان وڌيڪ ماڻهن کي ماريو ۽ زخمي ڪيو، جنگ جي ميدان ۾ ڇهويهن توبن ۽ ٻن فوجي ڇانوڻين تي قبضو ڪيو؛ ڇهن چڱن خاصن قلعن کي فتح ڪيو، ۽ ڪيترن ئي ننڍن ڪوٽن کي پنهنجي هٿ ۾ آندو، ۽ اٺن خودمختيار شهزادن کي قيدي بنايو.

ان ڪان پوءِ ايندڙ ٽن مهينن جي عرصي ۾ هن پنهنجين فوجن ڪان ٻه سؤ آسي ميلن جو سفر ڪرايو، ۽ جنگ جي ميدان ۾ ٻارهن هزار جنگي جوانن تي حملو ڪيو ۽ کين منتشر ڪيو؛ هن هڪ ٻئي خودمختيار شهزادي کي، جيڪو ٻين سڀني کان وڌيڪ شهرت جو مالڪ هو، پناهه لاءِ ڀٽڪندڙ ۽ آواره شخص وانگر، روءِ زمين تي ڀٽڪڻ ۽ رلڻ لاءِ هڪالي ڪڍيو ۽ سندس ٻاءَ کي پڪڙيو. هن ڇهن سؤ وڏن سردارن جي اطاعت حاصل ڪئي، جن مان ڪي اهڙا طاقتور هئا، جو ويهن هزار ماڻهن کي جنگ جي ميدان ۾ آڻي پئي سگهيا؛ هن ميرپور ۽ عمرڪوٽ جي مرمت ڪرائي، عليءَ جي ٽنڊي ۾ هڪ قلعو تعمير ڪيو، ۽ دخاني جهازن جي بچاءَ لاءِ سنڌونديءَ جي ساڄي ڪناري تي هڪ ٻيو قلعو تعمير ڪيو؛ هن گهوڙيسوارن ۽ پيادن تي مشتمل هڪ زوردار فوجي پوليس جو اهتمام ڪيو، ۽ انهن اميرن جي جاسوسي ڪرڻ لاءِ، جيڪي اڃا تائين آزاد هئا، جاسوسن جي هڪ جماعت منظم ڪئي، انهيءَ جماعت ۾ هن اهڙن ماڻهن کي چونڊي چونڊي شامل ڪيو، جن کي انهن جي ظلم ۽ زيادتيءَ جو مالي خواه جاني حيثيت ۾ نشانو ٿيڻو پيو هو، ۽ اهڙا ماڻهو تمام گهڻا هئا، جن جي چونڊ جا وسيع پيماني تي موقعا ميسر هئا. هن سنڌ جي سول ۽ فوجي حڪومت جي تنظيم اهڙي عقلمنديءَ سان ڪئي، جو ان جي بنيادي ڍانچي کي اڄ تائين بدلايو نه ويو آهي، حالانڪ ان کي تجربي جي آڌار تي وڌيڪ وسيع ۽ بهتر

ڪيو ويو آهي. هن اهو ڏانچو، فتح جي غرور يا جذبي ۾ اچي نه، بلڪ عدل ۽ انصاف کي پوريءَ طرح خيال ۾ رکي، ۽ ماڻهن جي رسمن ۽ عادتن جي مدنظر، جتي آهي حق ۽ سچ جي ناقابلِ تبديل اصولن سان متصادم نه ٿي رهيون هيون، ترتيب ڏنو هو. خونين ڪان سواءِ، ٻين سڀني لاءِ اهو انتظامي ڍانچو نرم پڻ هو، ڇاڪاڻ ته اميرن جي راڄ ۾ بلوچن ڏوهه جي سزا کان اهڙي ته آزادي ماڻي هئي، جو ڪنهن سنڌيءَ کي ذبح ڪرڻ، يا ڪنهن سنڌي عورت کي کهلي وجي پانهي بنائڻ، روزمره جا واقعا هئا، اهڙن ڏوهارين لاءِ، هتي وٽ ڪو رحم ڪونه هو. پر هن جي دعويٰ، جيڪا واقعي هڪ شاندار دعويٰ آهي، هيءَ آهي ته سندس سمورين فوجي ڪارروائين ۾، هڪ ماڻهو به لڙائي جي ميدان کان سواءِ ٻئي ڪنهن هنڌ نه ماريو ويو. ظلم و زيادتيءَ جو ڪوبه ڪم نه ڪيو ويو؛ ڪنهن به لٽ مار جي اجازت نه ڏني ويئي، ڪنهن به عورت جي بيحرمتي نه ڪئي ويئي، فوج جي پيشقدميءَ دوران تشدد يا ڪنهن کي ستائڻ جو ڪوبه ڪم نه ڪيو ويو. سنڌي عوام هن جي فوجي سپاهين جي آجيان دوستن جي حيثيت ۾ ڪندا هئا، ۽ انهن جي جهنڊي هيٺ پناهه ۽ سلامتي ڳوليندا ۽ حاصل ڪندا هئا، جڏهن ته اهي بيرحم بلوچن جي قريب اچڻ تي هڪدم ڳوٺ ڇڏي ڀڄي ويندا هئا.

هن انهيءَ ملڪ تي، جيڪو هن فتح ڪيو هو، ڪهڙيءَ نه عقلمنديءَ، ڪهڙيءَ نه حڪمت ۽ ڪهڙي نه مضبوط ارادي سان پنهنجي حڪومت جو نظام مسلط ڪيو، تنهن جو بيان شايد هن کان پوءِ، سنڌ ۾ هن جي انتظام جي تاريخ ۾ ڪيو ويندو، هن جي انهيءَ انتظام کي هلي اڄ ٻه سال ٿيا آهن؛ ۽ اهو سندس فوجي زندگيءَ ۽ تنظيم کان گهٽ درجي جو حيرت انگيز ڪونهي. انهيءَ مختصر مدت اندر هن عام ماڻهن

جي حالت ۾ ڪي مصيبت، ظلم و ستم، وحشيانہ هتڪ ۽ بي آروئي ۽ ڏاڙيل جي ترار جي حڪومت کان ڦيرائي سلامتي ۽ امن ۽ نسبتاً وڏيڪ خوشيءَ جي حالت ۾ تبديل ڪري ڇڏيو آهي. هن مفلسي ۽ ذلت ۾ غرق ٿيل سنڌي مزور ۽ پورهيت کي آڀاريو ۽ مٿي کيو آهي، ۽ خونخوار بلوچ جي غرور ۽ تشدد کي دٻائي هيٺ ڪيو آهي، ۽ اهو ڪم هن حڪم جي زور ۽ صحتمند ضابطي جي ذريعي ڪيو آهي ، هن وڻج ۽ واپار کي همٿايو آهي، ۽ هنرمندن جي پرورش ڪئي ويئي آهي، ۽ ٻاهر ويل دستڪارن ۽ ڪاريگرن کي واپس موٽي اچڻ لاءِ همٿايو ويو آهي. سنڌ جي عظيم قدرتي وسيلن کي جزوي طور کولي لڌو ويو آهي ۽ انهن مان فائدو حاصل ڪرڻ لاءِ قدم کنيا ويا آهن. اهڙا سرڪاري ۽ عام ماڻهن جي ڀلي وارا وسيع، ۽ ڪي تمام وڏي خرچ وارا ڪم شروع ڪيا ويا آهن، يا انهن جي سابق رٿائن مان ڪٿي اڳتي وڌايا ويا آهن؛ ڪي هن جي پنهنجي سوچ سمجهہ جو نتيجو آهن، تہ ڪي لارڊ ايلنبرو جي ذهن جي پيداوار آهن. انهن ۾ هڪ اهڙو ڪم، ڪڇ جي زرخيزي ۽ شادابيءَ کي بحال ڪرڻ لاءِ سنڌو نديءَ جي وڏي شاخ کي ٻيهر کولڻ، ۽ ٻيو ڪراچي ۾ هڪ عظيم الشان ساموندي دڪو تعمير ڪرڻ آهي، جيڪو خشڪيءَ تي ان جي تعمير کان علاوه، ٻن ميلن تائين پاڻيءَ ۾ هليو وڃي ٿو، ۽ هڪ محفوظ ۽ سلامتيءَ وارو بندر تشڪيل ڏئي ٿو.

فوجن لاءِ وڏا وڏا ۽ صحتمند بارڪ بڻايا ويا آهن، پوليس ٻن هزارن کان وڏيڪ چڱيءَ طرح منظم ٿيل، جوشيلن ۽ جرئتمند ماڻهن جي هڪ جماعت آهي، ۽ ڏيهي ماڻهن تي مشتمل هڪ فوجي ٻٽالين قائم ڪئي وئي آهي، ۽ ان کي چڱيءَ طرح نظم و ضبط سيکاريو ويو آهي. پنجاب جي حالت جيڪڏهن بي آراميءَ ۽ گڙٻڙ واري نہ هجي ها، تہ جنرل کي سنڌ تي

هڪ ته سپاهيءَ يا يورپي فوجي کان سواءِ، قبضو قائم رکڻ
جي آرزو هئي. آٽ سوارن جو هڪ نهايت هوشيار ۽ چست
فوجي دستو تشڪيل ڏنو ويو آهي، جنهن کي فيٽز جيرالڊ جي
ماتحت رکيو ويو آهي، جنهن ڪن وقتن تي آسي کان به
وڌيڪ ميل ڪوچ ڪيا آهن، ۽ اهڙيءَ طرح هن جبلن تان
آيل ڌاڙيلن جي ٽولن تي اوچتا ڇاپا هڻي، کين حيران ۽ ششدر
ڪيو آهي. آخر ۾، جيتوڻيڪ ڍل اميرن جي ايراضين مان،
علي مراد جي حصي کي گهٽائڻ سان ايندي آهي، پر انگريزن
جي آمدني سر چارلس نيپئر جي سخت ۽ ڪفايت شعاريءَ واري
نظام هيٺ، جنهن تي انهن نوجوان آفيسرن طرفان عملدرآمد
ڪيو وڃي ٿو، جن کي هو پاڻ فوج مان چونڊيندو آهي،
ٽالپر اميرن کي وصول ٿيندڙ سموري آمدنيءَ کان به وڌيڪ
آهي، سول خواه سياسي انتظاميه جي هرهڪ حصي کي آمدنيءَ
جي وصولين مان پگهارون ڏنيون وينديون آهن؛ پوليس جي
جماعت پوريءَ ريت انهيءَ رقم مان هلائي ويندي آهي؛ ۽
سن ١٨٤٤ع ۾ باقي بچيل رقم، نوي هزار پائونڊ ڪلڪتي واري
خزاني ۾ جمع ڪرائي ويئي.* اها رقم، مال غنيمت ذريعي حاصل
ٿيل نقديءَ سان ملائي ڪل پنج لک پائونڊ اسٽرلنگ ٿئي ٿي،
۽ ايترو سارو پئسو، ايڏي بدنام ڪيل فتح مان هڪ سال
جي مدت اندر حاصل ڪيو ويو. نه وري ائين ٿو نظر اچي
ته ڊئريڪٽرن کي نفعي تي ڪو اعتراض آهي، پر هنن جو
سمورو اعتراض انهن ماڻهن تي آهي، جن جي عقل ۽ طاقت
ذريعي اهو حاصل ڪيو ويو. انهيءَ وچ ۾، مصيبت ماريو
پني پوکيندڙ سنڌي پورهيت، سلامتيءَ ۽ حفاظت ۾ پورهيو
ڪري رهيو آهي، جنهن مان هن کي سندس ڏکيو ۽ ذليل
وجود برقرار رکڻ لاءِ گهربل حصي کان ڪجهه وڌيڪ ملي
رهيو آهي؛ ڪاريگر ماڻهو، جنهن کي هاڻي سندس ڪم جي

* ڏسو ضميمو نمبر ٩

معاوضي جي پئسن گهرڻ تي سنڌس نڪ ۽ ڪنن جي وڍجڻ جو ڪو خوف خطرو نه رهيو آهي، انهن ملڪن کان واپس موٽڻ لڳو آهي، جن ڏانهن هو پنهنجو هنر ۽ محنت ساڻ کڻي ڀڄي ويو هو، ڇو ته هاڻي هن کي پنهنجي وطن اندر چڱي عيوضي ۽ ڪافي روزگار جي موجودگي ڪشش ڪري رهي آهي. نوجوان ڇوڪرين کي هاڻي ڪوئي به سندن اباڻن گهرن مان زوريءَ کڻي وڃن ماڻهن جي زنانن کي پرڻ يا ڪنهن ڏورانهين ملڪ ڏانهن ٻانهي بنائي موڪلڻ جو ڪو واقعو رونما نٿو ٿئي. هندو گهوڙيڙيو ۽ ڇاپڙيو ۽ فارسي تاجر پوري اعتماد ۽ سلامتيءَ سان پنهنجا ڌنڌا ڪن ٿا؛ خود اهو مغرور بلوچ جنگي جوان، جيڪو شاندار جذبن کان خالي ڪونهي، جيتوڻيڪ سخت ۽ وحشي آهي، پر ان هوندي به هو هڪ اهڙي حڪومت کان مطمئن رهي ٿو، جنهن سندس گذر بسر جي حق ۾ ڪا مداخلت نه ڪئي آهي، پر فقط هن جي جاگيرداريءَ وارن تعلقات کي جنگي نوعيت جي ماتحتيءَ کان ڦيرائي، وڌيڪ پڙامن نموني جي آڌار جي شڪل ڏني آهي. تنهن کان سواءِ، هو انهيءَ فاتح سان شخصي طور وابستگي رکڻ لڳو آهي، جنهن جي قوت کي هن جنگ ۾ محسوس ڪيو آهي، ۽ جنهن جي سخاوت ۽ فراخدليءَ جو تجربو کيس امن جي زماني ۾ ٿيو آهي.

انساني فطرت جي دستوري راهه مطابق، انهن عظيم ڪارنامن ننڍين، خسيس ۽ حاسد دلين ۾ انهن کي گهٽائڻ ۽ ڪمتر ڪرڻ جي خواهش پيدا ڪئي آهي، ۽ خسيس بغض جي سموري مهارت کي غلطين جي سراغ لڳائڻ، يا انهن کي ڳولي ڪڍڻ ۽ دل مان ٺاهڻ ۽ مذمت جي پرچار ڪرڻ لاءِ زور و شور سان ڪم آندو ويو آهي، انهن مان پوريان ڪجهه ذليل ۽ حد کان زياده ڪيل جهڙا آهن، ٻيا وري انهن ماڻهن لاءِ اعتبار ڪرڻ جهڙا آهن، جيڪي انهن مقصدن ۽ دشوارين کان

واقف ناهن، جن انگريز جنرل کي اقدامات جي انتخاب ڪرڻ ۾ پنهنجو فيصلو ڪن اثر ڏيڪاريو؛ پهرين جي خاموشيءَ سان ئي مذمت ڪري ڇڏجي، باقي ٻئي لاءِ رد ڪد پيش ڪيو ويندو.

مياڻي ۽ حيدرآباد وارين جنگين ۾ ڌرين جي فوجن جي تعداد جي نابرابري ۽ فرق ماڻهن کي حيرت زده ڪري ڇڏيو، ۽ ماڻهن عام طور انهيءَ جرئت ۽ همت جي تعريف ڪئي، جيڪا اهڙين تڪليفن ۾ فتح حاصل ڪري سگهي. پر خود ساز منصفن انهيءَ شاندار نظاري کان منهن ڦيرائي ڇڏيو ۽ لارڊ ايلنبرو جي هن ڪري مذمت ڪرڻ لڳا، جو هن ايتريون ٿوريون فوجون فراهم ڪيون هيون؛ ۽ جنرل کي هن لاءِ نندڻ لڳا، جو هن اهڙي غيرمساوي مقابلي ۾ آئي فوجن کي ايڏي وڏي خطري سان دوچار ڪيو. پر ان جي باوجود، لارڊ ايلنبرو تي ڪوبہ ڏوهہ لڳي نٿو سگهي، ۽ جنرل جا ارادا ۽ مقصد بلڪل درست ۽ آسانيءَ سان سمجهہ ۾ اچڻ جهڙا هئا. لارڊ ايلنبرو سر چارلس نيپئر کي وڏيڪ فوجون ڏنيون، هن کي اجا بہ وڌيڪ فوجن موڪلڻ جي آڇ ڪئي، ۽ هن جو اختيار ۽ اقتدار ڪچ تائين وڌائي ڇڏيو، جنرل فوجي ڪمڪ کي رد ڪري ڇڏيو، ۽ هو بينگال واري پيادل فوج کي تہ پاڻ سان جنگ جي ميدان ۾ بہ نہ وٺي ويو، جڏهن اها فوج سندس هٿ هيٺ رکي وئي، البت هن انهن کي ڪجهہ وقت لاءِ قبضي ۾ آندل ضلعن تي قبضي ڪرڻ لاءِ استعمال ڪيو. ان هوندي بہ لارڊ ايلنبرو انهيءَ وقت، جڏهن جنگ هلي رهي هئي، ۽ جنهن مهل بہ هو فوجون مهيا ڪري سگهيو، هڪدم هن کي مضبوط ۽ طاقتور فوجي ڪمڪ ڏياري موڪلي؛ ۽ اهي فوجون، جيئن مون هن ڪتاب ۾ ڏيکاريو آهي، هڪ انتهائي مناسب موقعي تي اچي پهتيون. چنانچہ، مياڻيءَ ۾ ايترا ٿورا ماڻهو وٺي اچڻ لاءِ اڪيلو جنرل ئي ذميوار آهي. اهو سچو الزام هن جي مٿان آهي، جيڪڏهن اهو الزام لائق هجي؛ پر اهو لائق ناهي.

روهڙيءَ کان ڪارروائي شروع ٿيڻ وقت، سر چارلس نيپئر کي هن يقين ڪرڻ لاءِ مضبوط ۽ زوردار سبب هئا تہ ڪا جنگ نہ لڳندي؛ ۽ هن جي مستحڪم ارادي کي اها جنگ روڪڻي هئي، بشرطيڪ اها سندس ملڪ جي مفادن کي قربان ڪرڻ کان سواءِ، روڪي سگهڻ جهڙي هئي. انهيءَ ڪري هن کي مرڪزي حڪومت کي هڪ اهڙي خرچ برداشت ڪرڻ کان بچائڻ جو فڪر لڳل هو، جنهن کي اها انهيءَ وقت آسانيءَ سان برداشت نہ ٿي ڪري سگهي. انهيءَ خيال کان، هن بينگال واري پياده فوج کي سندس پريزيڊنسيءَ ڏانهن موڪلي ڏنو؛ ۽ جيڪڏهن هن انهن کي ڪجهہ وقت لاءِ، قبضي ۾ آندل ضلعن ۾ استعمال ڪيو، تہ اهو جزوي طور انسان دوستيءَ جي خيال کان، انهن ضلعن جي لُٽجڻ کي روڪڻ لاءِ ڪيو؛ ۽ جزوي طور پنهنجي فوج جي پُٺ کي بيعزتيءَ ۽ گروهي جنگ کان محفوظ رکڻ لاءِ ڪيو، جنهن جي اهي امير ڌمڪي ڏيئي رهيا هئا. انهن بهاول خان کي عهدنامي هيٺ ڪيل اتحاد سان سچو رکڻ لاءِ سندس چرپر تي اک رکڻ لاءِ هڪ فوجي چوڪسي رکندڙ دستي جو ڪم پڻ ڪيو، جيڪو وڏي اهميت وارو مقصد هو، ڇاڪاڻ تہ هن کي هڪ اهڙي وقت ۾، جڏهن افغانستان واريءَ تباهين جي نتيجي ۾ سڄو هندستان لوڏا کائي رهيو هو، احسانمندي ۽ وفاداريءَ جي جذبن جي احساس تي اعتبار ڪري مڪمل طور آزاد ڇڏي سگهڻ آسان ڪونہ هو. بينگال واري ڊويزن کي اهڙيءَ طرح ورچي رکڻ ذريعي هن کان وڏيڪ مقصد حاصل ڪيا ويا؛ ساڳي وقت تي ان کي ڪيئي منزلون اڳتي موڪلي، ستلج واري بينگالي فوج سان آخرڪار وڃي ملڻ جي مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو ويو هو، ڇاڪاڻ تہ انهيءَ هند تي هندستاني اخبارن جي ايڊيٽرن جي ڦهلايل ڪوڙين ڳالهين جي نتيجي ۾ اميرن کان وڏيڪ سِکن سان جنگ ڇڙڻ جو انديشو وڏيڪ ۽ خطرو سنگين هو.

ائين چئي سگهجي ٿو ته ان جي باوجود، جڏهن سنڌ ۾ جنگ اٿڻ تي پئي، تڏهن جنرل کي گهربو هو ته هو خرچ جا سمورا خيال پاسيرا ڇڏي، اهڙي طاقتور ترين فوج کي ميدان ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪري ها، جنهن کي هو ان وقت جمع ڪري پئي سگهيو؛ ۽ اهو به دليل پيش ٿي سگهي ٿو ته اها ڳالهه وڌيڪ اهميت واري هئي، جو اميرن جي لشڪر ۾ بيشمار ماڻهو شامل هئا، جن کي اهي مقابلي لاءِ ميدان ۾ آڻڻ وارا هئا. انهيءَ ڳالهه جي معقوليت، سر چارلس نيپئر کان وڌيڪ ٻئي ڪنهن به ماڻهوءَ کي معلوم ڪانه هئي؛ ۽ نه ٻئي ڪو پيو ان کي ڪانئس وڌيڪ شدت سان محسوس ڪري پئي سگهيو، پر هن جي اڳيان ٻيو ڪو چارو ڪونه هو؛ هن تي ضرورت جو حڪم هلي رهيو هو.

ڪي اهڙا ملڪ آهن، جتي رسد جي ڪمي ۽ قدرتي رنڊڪون وڏي فوج سان ڪارروائي ڪرڻ کي مشڪل ۽ ڪن حالتن ۾ ناممڪن بڻائينديون آهن؛ اميرن جي حڪومت هيٺ؛ سنڌ پنهنجي خسته حالت ۾، انهن ملڪن منجهان هڪ هو. سال جي ڪجهه مخصوص موسمن ۾ سنڌونديءَ کان پري ڪنهن به مفاصلي تي پاڻيءَ جو نالو نشان ملڻ مشڪل هو. ڪن ٻين موسمن ۾ اهو تمام معمولي مقدار ۾ دستياب ٿي سگهندو هو؛ ۽ ان جا ڪيئي وڏا ضلعا اهڙا به هئا؛ جتي اهو ڪنهن به موسم ۾ ايتري مقدار ۾ نه ملي سگهندو هو؛ جو اهو هڪ لشڪر جي ضرورتن کي پورو ڪرڻ لاءِ ڪافي هجي. اهڙيءَ طرح جڏهن سر چارلس نيپئر امام ڳڙهه تي حملو ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو؛ تڏهن هو پهرين ٻن منزلن کان پوءِ ٽن سؤ ماڻهن کان وڌيڪ پاڻ سان گڏ وٺي وڃي نه سگهيو. عقلمنديءَ جي تقاضا ته اها هئي ته هو انهيءَ مهم ۾ پاڻ سان ٽي هزار ماڻهو وٺي وڃي ها، پر جيڪڏهن هو هڪ هزار به وٺي وڃي ها، ته هو پاڻيءَ جي قلت جي نتيجي ۾ ضرور

ناڪامياب ٿئي ها. هن تعداد جي ڪميءَ کي همت، سخت ڪوشش ۽ اورچائي سان پورو ڪيو ۽ پنهنجي حقيقي طاقت بدران هن انهن خوبين جي اخلاقي طاقت تي وڌيڪ ڀروسو ڪيو. اهائي ڳالهه هن انهيءَ سڄي مهم جي دوران ڪئي، ڇاڪاڻ ته هميشه موقعا هن جي مخالفت ۾ هئا؛ پر مقصد اهڙو هو، جيڪو انهيءَ خطري کڻڻ جي لائق هو، ۽ هن پنهنجين عظيم اخلاقي خوبين ذريعي پنهنجو مقصد حاصل ڪيو.

هن پنهنجي مهم جو آغاز ٽن هزار ماڻهن سان ڪيو، جڏهن ته هن وٽ يقيناً ڇهه هزار ماڻهو ميداني لڙائي لاءِ هڪيا تڪيا موجود هئا. وڌيڪ وڏو لشڪر سنڌ ۾ داخل ٿي وڃي ها؛ پر پوءِ ان کي ورهائڻو پوي ها؛ اهو هڪ ٿي سگهي ٿو ته هو پيشقدمي نه ڪري سگهي ها؛ اهڙو لشڪر فقط ڪجهه خاص رستن تان آهستي آهستي هلي سگهي ها؛ ۽ ان کي پنهنجي رسد جي سامان لاءِ دائمي طور سنڌو نديءَ سان رابطي ۾ رهڻو پوي ها. اهو لشڪر هڪ انتهائي ڳتيل ۽ نظم و ضبط کان ٻاهر هلندڙ هجوم هجي ها؛ ڇاڪاڻ ته هيءَ ڳالهه هميشه ذهن ۾ رکڻ گهرجي ته اهو هڪ هندستاني لشڪر هو، ۽ ان جي پوئلڳن جو تعداد گهٽ ۾ گهٽ ٽيهه هزار هجي ها. اهڙو لشڪر وقت جي حالتن لاءِ موزون نه هجي ها، ڇو ته هن مهم ۾ جرئتمندانه ۽ اوچتي حملي، تيز رفتاريءَ واري چرپر ۽ مواصلات ۽ رسد واري رستي کي وقتي طور ترڪ ڪرڻ جي ضرورت هئي. انهيءَ ڪري جنرل وزن ۽ زور جي ڪمي، هلڪائي ۽ سرگرميءَ ذريعي، پوري ڪرڻ ۽ تعداد کي مهارت ۽ نظم و ضبط سان هم وزن بنائڻ جي ڪوشش ڪئي.

سال جو هيءُ اهو وقت هو، جڏهن پاڻيءَ جي قلت هوندي آهي. سنڌ ۾ جيڪي ٽي هزار ماڻهو آندا ويا، سي پنهنجن پوئلڳن سان گڏ پنهنجون ضرورتون ٿي مشڪل سان

پوريون ڪري پئي سگهيا؛ وڏيڪ وڏو لشڪر هجي ها، ته اهو سنڌو درياءَ جي ڪنارن تي داٻو ڪري ويهي ها، تنهن ڪان سواءِ اهو ملڪ اڻ چاتل هو؛ گويا جنرل کي هر پيشقدميءَ ۾ هٿوراڙيون هٿي اڳتي وڌڻو ٿي پيو، ۽ هڪ انڌي ماڻهوءَ وانگر قدرتي چشمن ۽ کوهن جي موجودگي معلوم ڪرڻي ٿي پيئي. جيڪڏهن هن تي دشمن جو دٻاءَ هجي ها، ته پوءِ پاڻي حاصل ڪرڻ جي دشواري هن لاءِ واقعي ڏاڍي زبردست هجي ها. سنڌ کي ڏاڍي احتياط ۽ خبرداريءَ سان پار ڪرڻ گهرجي. هر موسم جون پنهنجون پنهنجون خصوصي مشڪلاتون هونديون آهن، ۽ اهي يقيناً معمولي نه هونديون آهن. هڪ وقت تي پاڻي نه ٿو ملي سگهي؛ ٻئي تي وري اهو حد کان وڌيڪ موجود آهي. هن وقت گرمي انساني زندگيءَ جي برداشت کان گهٽي ٻاهر آهي؛ اڄهو ئي وري، سردي اچي وئي، پر اڏو اڌ لشڪري هڪٻئي جي پٺيان اينڌڙ بخار ۾ مبتلا ٿي ويندا، ماڻهو ته سڀني کان گهڻ خطرناڪ دشمن هو، جن سان مقابلو ڪرڻو پيو، پر ان هوندي به بلوچ بهادر، چڱيءَ طرح مسلح، ماهر، متعصب، جذباتي ۽ وڏي ڳالهه اِها، ته تعداد ۾ اسان کان ويهوڻا هئا!

انهن سڀني ڳالهين هوندي به، حالتون هڪ جنرل کي سڄي سال جي دوران فوج کي ميدان ۾ رکڻ لاءِ مجبور ڪري سگهن ٿيون. سر چارلس نيپئر جي حالت اهڙئي هئي، ضرورت هن کي خراب آب و هوا، بيماريءَ، پاڻيءَ جي قلت، تعداد جي گهٽائيءَ ۽ ٻين سڀني ڳالهين کي منهن ڏيڻ لاءِ مجبور ڪيو، خصوصاً اهڙن ماڻهن جي مقابلي ۾ وڃڻ لاءِ، جن کي هن سبب ڪري شڪست ڏيڻ مشڪل هو، جو انهن وٽ نه ڪو ساز و سامان هو، نه ڪي پوئلگ هئا. هرهڪ بلوچ کي معلوم هو ته کيس پاڻي ڪهڙي هنڌ ملي ويندو، انهيءَ ڪري هو پنهنجي پيشقدمي جو رخ اهڙي طرح وڌائي رهيو هو؛ خوراڪ،

آهي زوريءَ حاصل ڪندا هئا ۽ جڏهن زور ۽ زبردستي سان به خوراڪ حاصل نہ ٿيندي هئي، تڏهن اهي پنهنجو رخ بدلائي ڇڏيندا هئا، پر جنگ ڏي نہ بدلائيندا هئا. انهن کي اهو فن معلوم هو تہ ڪوهن کي ڪيئن استعمال ڪري ۽ ڇڏي وڃڻ کان پوءِ ڪهڙيءَ طرح لڪائي ڇڏجي. اهي شيون هڪ وڏي لشڪر لاءِ اهڙيون حالتون پيدا ڪن ها، جن تي عبور حاصل ڪرڻ ناممڪن هجي ها. دراصل انهن ڪالهين انهيءَ ننڍي لشڪر لاءِ بہ اهي ئي حالتون پيدا ڪيون، جن سان سر چارلس نيپئر ڪارروائي شروع ڪئي؛ اها بہ هن جي جرئتمندي، اورچائي، تيز ۽ جوشيلي قابليت هئي، جنهن ۾ زبردست فهم و فراست جو امتزاج هو، جنهن ڏيس ڪامياب بڻايو.

هڪ وڏيڪ وڏي فوج کي ڪم ۾ نہ آڻڻ لاءِ اهي سبب هوند ڪافي ثابت ٿين؛ پر انهن کان بہ هڪ وڏيڪ وڏو سبب، سامان ۽ مال جي ڪٺائي لاءِ نقل و حمل جي ذريعن جي اڻاٺ، يعني بار ڍوئيندڙ جانورن جي قلت، وڏي ۾ وڏو سبب هو. بينگال جي ڊويزن وٽ اهڙي ئي قسم جو سامان ساڻ هو، پر انهيءَ ئي سبب جي ڪري، جنهن ڊويزن کي اتر طرف موڪلڻ کي ضروري بڻايو، ان جي سامان کي جيئن جو تيئن ڇڏي ڏيڻ کي لازمي ۽ ضروري بنائي ڇڏيو. ۽ جيڪڏهن جانورن جي قلت بجاءِ ڪثرت ۽ گهڻائي هجي ها، تہ بہ ميداني فوج ۾ فقط هڪ ئي ريجمينٽ جو اضافو ڪري سگهجي ها، ڇو تہ فقط ان طرح ئي اها فوج هلڪي ڦلڪي ۽ متحرڪ رهي سگهي ها؛ نہ وري سکر ۽ روهڙي واري گئريزن کي هڪ اهڙي دشمن جي موجودگيءَ ۾ گهٽو ڪمزور ڪرڻ معقوليت وٽان هجي ها، جيڪو گهٽي وقت کان سواءِ، ميدان واري فوج جي پاسن کان ڦيرو ڪائي، انهن جاين تي بي خبريءَ ۾ وڃي ڪڙڪي ها.

اهو ڇيو ويو آهي تہ گورنر جنرل کي انهن جاين جي گئريزن کي هڪدم وڌائڻ گهربو هو، ۽ پوءِ آئن کي ميداني

لشڪر ڏانهن ڏياري موڪلڻ ڪپندو هو. جواب اِهو آهي تہ هن، جيئن ئي اها ڳالهہ ممڪن ۽ قابل عمل ٿي سگهي، ائين ئي ڪيو هو؛ پر هيءَ ڳالهہ هميشه ياد رکڻ گهرجي تہ لارڊ ايلنبرو چڱيءَ طرح منظم حڪومت هلائڻ لاءِ ڪونہ آيو هو، جنهن جي قبضي ۾ وڏا وسيلا هئا؛ هو تہ تباهيءَ، مونجهاري ۽ سانائيءَ جي وقت تي آيو هو، جڏهن حڪومت جذباتي طور ٽوڙي ڀڃي جي لحاظ کان، ڪنگال ٿي چڪي هئي. هو تخليق ڪرڻ ۽ بچائڻ لاءِ آيو هو، ۽ ان لاءِ وقت درڪار هو. ان دان سواءِ اميرن سان تڪرار اوچتو پيدا ٿيو ۽ غير متوقع طور وڏي وڃي وڻ ٿيو. فيروزپور سکر کان چاليهہ منزلون دور آهي، ۽ جيڪڏهن سر چارلس نيپئر ڪمڪ ۽ آئن لاءِ ترسي پوي ها تہ گرميءَ جي موسم مٿان اچي پهچي ها، ۽ پوءِ امير پنهنجي سمورن لشڪرن کي متحد ڪري انگريزي حڪومت جو منهن چيڙائين ۽ ان کي بيعزت ڪن ها. اها ڳالهہ گهٽو ڪري انهن جو بروهي بلوچن، افغانن، سکن ۽ گواليار وارن مرهٽن سان اتحاد قائم ڪري وجهي ها، ۽ انهيءَ آخري قوم جي جنگ جو طريقو اهڙو هو، جو ان سان اڪيلي سر منهن ڏيڻ بہ ڪو آسان ڪم ڪونہ هو.

اميرن سان صلح ۽ اسن جي حالت ۾ وڌيڪ رهي سگهڻ ناممڪن هو. فوجي ڪارروائين ۾ وڌيڪ دير ڪرڻ ناممڪن ڳالهہ هئي؛ بحران وڏي اهميت وارو هو؛ انهيءَ وقت ضرب ڏيڻ جي سخت ضرورت هئي، ۽ سا بہ همت، جرئت ۽ تيز رفتاريءَ سان ـــ يقيناً، لشڪر جو ساز و سامان سنڌ تي حملي ڪرڻ جهڙو ڪونہ هو، ۽ خطرو تمام وڏو هو. پر انگريز جنرل، فوجن جي قيادت ڪرڻ جي صلاحيت جو شعور رکندي، جن جي نظم و ضبط ۽ جرئت ۾ هن کي اعتماد هو، ۽ جيڪي موت ۾ جنرل ۾ اعتماد ڪري رهيون هيون، انهن سڀني ڳالهين کي هيئن چئي رد ڪري ڇڏيو: ”جيڪڏهن ڪو ماڻهو دڪ

اهڙي ڳالهہ ڪئي، انهيءَ وقت تائين، جيستائين سنڌس فوج ۾ سيڪجهہ ٺيڪ ٺاڪ هجي، منهن ڏيڻ کان ڊڄي ٿو، جنهن جي تقاضا عوامي ڀلائي فوراً ڪري رهي آهي، تہ پوءِ ڪيس جنگ جي ڪم ڪرڻ بدران ڪوئي واپار ڪرڻ گهرجي، ڇاڪاڻ تہ جنگ جي نوعيت ئي اهڙي آهي، جيڪا هر شيءِ کي ڪامل بنائڻ کان روڪي ٿي.“

پوءِ جڏهن نتيجي مان جي انهيءَ جرئت کي صحيح ثابت ڪيو، تڏهن هن پنهنجي مهم جي باري ۾ هن طرح چيو، ”مون اميرن سان صلح سانت سان رهڻ لاءِ سڀڪجهہ ڪيو؛ پر مون انهن جي هٿيار بند ٽولن کي چڙوچڙ ڪرڻ جو پڪو ارادو ڪيو، جيئن مون کي حڪم ڏنو ويو هو. مون پنهنجين انهن فوجين کي، جن کي ساڻ وٺي ويو هيس، اميرن کان زوريءَ اٿين ڪرائڻ جو اهل سمجهيو؛ ۽ اهي واقعي اهڙا هئا.“

اهي فوجي ڪنهن بہ ماڻهوءَ جي همٿ هيٺ اٿين نہ هجن ها، جنهن وٽ هن کان گهٽ لياقت ۽ عزم هجي ها؛ ان هوندي بہ انگريز جنرل انهن خطرن کي بنا سوچ سمجهہ جي، جن جي وچان هن پنهنجي لشڪر کي ڪاميابيءَ سان ڪڍي منزل مقصود تي پهچايو، ڪنهن غرور ۽ همٿ وچان ڪونہ اپاريو هو. جڏهن هن خيرپور جي اميرن جي خلاف پيشقدمي شروع ڪئي؛ تڏهن ڪيس اٿين نظر آيو تہ اهي حيدرآباد جي اميرن کان علحده طاقت، ۽ حيدرآباد وارا ميرپور وارن کان جدا هئا. ٽيئي هڪ ٻئي سان تڪرار ڪري رهيا هئا ۽ وڙهيا بہ هئا. انهن مان هر هڪ سان جدا جدا ڳالهہ جون ڳالهيون ڪيون ويون؛ ۽ جيتوڻيڪ انهن ۾ هڪ وڏي ۽ عام جنگ ڪرڻ لاءِ ٿيل خفيہ معاهدي جي موجودگيءَ جو

علم هو، پر اميرن جي انهن ولرن جي مسلسل نااهلي اڻ نبريل حڪمت عملي، ۽ هڪ ٻئي سان ٽڪرندڙ مفادن هن باري ۾ سنگين شڪ شبها پيدا ڪيا ته اهي هڪ ٻئي سان گڏجي، گهٽ ۾ گهٽ هڪ وقائتي ۽ چڱي ميل ميلاپ سان، ساڳي طريقه ڪار تي عمل ڪري سگهندا. چنانچه، هن باري ۾ توقع رکڻ، ته اپر سنڌ جي اميرن جي اتحاد کان علي مراد جي ڇڄي جدا ٿيڻ کان پوءِ، جيسين لوئر سنڌ وارا امير انهن جي مدد لاءِ پهچن، تنهن کان اڳي ئي انهن تي دباءُ وجهي سگهبو، انهيءَ مقصد لاءِ فوج ڪافي هئي، ۽ ائين ئي ثابت ٿيو. آخرڪار جڏهن اهي پٺتي هٽي لوئر سنڌ طرف ويا، ۽ ان طرح سنڌ جي سڄي فوجي طاقت جو اشتراڪ عمل ۾ آيو ته تڏهن صوبدار، محمد خان ۽ حيدرآباد واري نوجوان حسين علي طرفان صلح ۽ امن جي زوردار دعوائن ۽ مسلسل احتجاجن جو اهڙي ته چڱي نموني ۾ ڍونگ رچايو ويو، جو ڪجهه وقت لاءِ ته خود علي مراد به هنن جي ارادن بابت دوکو کائي ويو. هنن بلڪل نيڪ نيتيءَ ۽ چڱن ارادن سان جنرل کي خاطري ڏني، ڇاڪاڻ ته هن جا مفاد پڻ انهيءَ ڳالهه سان وابسته هئا، ته هنن تي اعتبار ڪيو وڃي. ان کان هڪدم پوءِ جڏهن صوبدار وٽان دغابازيءَ واري هيءَ تجويز موڪلي وئي ته هو پنج هزار ماڻهو جنگ جي ميدان ۾ موڪليندو، ۽ انهن کي اهڙيون خفيه هدايتون ڏنل هونديون ته جنگ هلندي اهي پنهنجن ئي هموطنن جي مٿان حملو ڪن، ته پوءِ هيءَ ڳالهه سمجهڻ بلڪل معقول هئي ته اميرن جو سڄو لشڪر لڙائي جي ميدان ۾ نه ايندو، ۽ اپر سنڌ وانگر لوئر سنڌ ۾ پڻ نتيجو ساڳيو ئي حاصل ٿيندو.

جڏهن مضبوط بنياد تي قائم ڪيل اها اميد ناڪام ثابت ٿي، ۽ ٽرين جي فوجن جي تعداد ۾ حيرت انگيز حد

تائين موجود نابرابري ظاهر ٿي، تڏهن انگريزي فوج جي جنرل جون مجاهدانه قوتون ۽ سندس باهمت فوجين جون صلاحيتون اپري آيون. چنانچه، جنرل جون فوجي رٿائون اڳواٽ ئي چڱيءَ طرح ڏاهپ ۽ سندس چرپر جون مختلف منزلون ڦوس دليلن سان طئي ڪيل هيون، باقي انهن تي جنهن نموني ۾ عملدرآمد ٿيو، تنهن بابت پلي ته عمل پنهنجي شاهدي پاڻ ڏين. پر وڏين غلطين، يعني ميجر آئوٽرام جي چوڻ تي مياڻيءَ واري جنگ کان هڪ رات اڳ ۾ فوجي دستن کي هڪ ٻئي کان جدا ڪرڻ، ۽ انهيءَ ئي آفيسر جي وچ ۾ پوڻ تي مياڻيءَ واري جنگ ختم ٿيڻ کان پوءِ ٻئي ڏينهن تي شير محمد تي حملي ڪرڻ کان پرهيز ڪرڻ جي اڳي ئي نشاندهي ڪري آيا آهيون. اهو اڳي ئي ڏيکاريو ويو آهي ته اهي غلطيون صحيح اندازي نه لڳائي سگهڻ جي نتيجي ۾ نه، بلڪ سندس فيصلي جي قوت جي خلاف، هڪ اهڙي ماڻهوءَ جي بيجا مداخلت جي نتيجي ۾ رونما ٿيون، جنهن لاءِ هن جي دل ۾ انهيءَ وقت دوستيءَ جي گرمجوشي موجود هئي. انهيءَ جذبي هن کي سندس رٿا جي نقائص کي اهڙي وقت تي نظر انداز ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو، جڏهن ريزيڊنسيءَ جي جرئتمندانه ۽ واقعي ماهرانه دفاع، انهيءَ دوست جي پُر اعتماد دعوائن کي وزن ڏيئي ڇڏيو.

جنگ جو فن اهڙو ته ڏکيو ۽ پيچيده آهي، جو ان جي متعلق، ڪجهه مبالغه آرائي سان چيو ويو آهي ته اهو غلطين جو هڪ لاڳيتو سلسلو آهي، توڙي ان کان دنيا جي عظيم ترين سپه سالارن ڪم ورتو آهي. ڪوئي به وڏو سپه سالار پنهنجن ڪارنامن تي آرام سان ويهي غور ڪندي انهن جي متعلق ڪڏهن به مڪمل طور مطمئن ڪونه ٿيو آهي. ان جو سبب شايد اهو آهي ته انهيءَ سهل اهو جوش ۽ جذبو ٿڌو ٿيندو آهي، جيڪو لڙائي وقت ڪاميابيءَ ۽

فتح لاءِ لازمي هوندو آهي، ۽ اها حيرت انگيز ۽ غير معمولي جرئت ۽ همت، جنهن جو انهيءَ موقعي تي مظاهرو ڪيو ويو هوندو آهي، خود انهيءَ ماڻهوءَ ڪي حماقت معلوم ٿيندي آهي، جنهن اهو ڪارنامو خود سرانجام ڏنو هوندو آهي.

اِها خود ـ تنقيدي دڪ نقطهٔ نگاہ ڪان انصاف واري، ۽ جنگ جي اصول سان موافقت رکندڙ آهي، جيڪا حملي ڪرڻ ڪان اڳ ڏاڍي محتاط ڇڪاس ۽ جاچنا جي تقاضا ڪري ٿي. ٻئي طرف، دشمنن جو تعداد ايڏو گهڻو ۽ سندس طرفان اختيار ڪيل بيهڪ جي جاءِ جي مضبوطي ايتري واضح هئي، جو ٿوري به دير مدار فوجن جي جذبي ڪي بري طرح متاثر ڪري ها. ان ڪان سواءِ، بهترين جاسوسن هن ڪي خاطري ڏني هئي ته بلوچ يقيناً جوابي حملو ڪرڻ جو ارادو رکن ٿا؛ ۽ اها ڳالهه شايد انهيءَ وقت ٿي پوي ها، جڏهن جنرل قليليءَ جي ٻرئين ڪپ تي هو، چاڪاڻ ته شروع ڪان ئي مخالف فوجون هڪٻئي ڪي ايتريقدر قريب هيون، جو هڪ جي طرفان توب جو گولو ڇوڙيو وڃي ها، ته ٻئي وٽ پهچي وڃي ها. چنانچه، اهڙي موقعي تي، وقتي جذبو بعد واري ڇڪاس جي نتيجن ڪان وڌيڪ مفيد ۽ ڪارآمد هو.

مياڻي ۽ حيدرآباد واريون جنگيون، خصوصاً اول الذڪر جنگ، حيرت انگيز ڪارناما هئا؛ پر هيءَ ڳالهه ڏني ويندي ته انهن جي متعلق هن ڪتاب ۾ ڪيئي ڳالهيون اهڙيون به شامل ڪيون ويون آهن، جيڪي خط و ڪتابت ۾ ذڪر ڪيل ڳالهين ڪان مختلف آهن، ۽ خاص طرح ٻنهي ڌرين جي فوجن جي تعداد متعلق ڳالهيون اختلاف واريون آهن. خطن ۾ غلط بياني ٿيل آهي، جيئن هاڻي ان جو سبب ظاهر ڪيو ويندو. جڏهن اهي لکيا ويا هئا، تڏهن هر طرف مونجهارو ۽ ٿڪاوٽ هئي. جنرل خواه سندس فوجي سخت مشقت، گرمي، مٽيءَ،

ڪوڙن افواهن ۽ هر طرح جي دشوارين هيٺ ڇتجي رهيا هئا. ان ڪان سواءِ جنرل جي ساڄي هٿ جي هڪ نس ڇڻي پيئي هئي، جنهن ڪري هن جي سهپ جي تڪليف ۾ زبردست جسماني درد جو اضافو پڻ ٿي چڪو هو. اسسٽنٽ ائڊجوٽنٽ جنرل وائلي سخت زخمي هو، جنهنڪري هن کي پريشان ڪري نه ٿي سگهيو ويو، ۽ جنگ جي ميدان ۾ موجود ماڻهن ۽ هٿيارن وغيره جي تعداد بابت نقشو موجود ڪونه هو. انهيءَ ڪري سر چارلس نيپئر پنهنجي ميز مان فوج جو آخري نقشو ڪڍيو، جيڪو هڪ هفتي جو پراڻو هو، ۽ هن تڙ تڪڙ ۾ انهيءَ ۾ جاٽايل تعداد کي جنگ ۾ شامل ماڻهن جي تعداد طور داخل ڪري ڇڏيو. انهيءَ ڪان وڌيڪ وڏي ٻي ڪا غلطي نه پئي ٿي سگهي. آئونرام وارو دستو، گڏريل ڏهن ڏينهن ۾ بيمار ٿيل ماڻهو ۽ سامان جا محافظ، سڀ جو سڀ سٺن وڙهندڙ سپاهين طور ڄاڻايا ويا. بعد ۾ جڏهن صحيح انگ اکر گڏ ڪيا ويا، تڏهن ڏٺو ويو ته ترار بازن، بندوقچين ۽ ڪلبورن جي گولہ اندازن، جن بلڪل مختصر طور جنگ ۾ حصو ورتو هو، سڀني جو مجموعي تعداد سترهن سو آسي ڪان مٿي ڪونه هو، ۽ انگريزي آفيسرن جي تعداد سميت، لڙائي فقط ٻن هزارن ڪان ٻه گهٽ ماڻهن سان ڪئي ويئي.

باقي جيسين دشمن جي تعداد جو تعلق آهي، سو بنا ڪنهن شڪ ۽ شبهي جي ثابت ڪري سگهجي ٿو. ايلچين مان جيڪي پڪا پختا ماڻهو هئا، تن جو چوڻ آهي ته لڙائي ڪان اڳي بلوچن جو تعداد ذري گهٽ چاليهه هزار هو؛ جاسوسن مان گهٽ ۾ گهٽ چٽن انهن جو تعداد گهٽائي پنجيتاليهه هزار ٻڌايو، جڏهن ته انهن مان هڪ ٻيا ٻن چٽن اهو ٻاويهه هزار ٻڌايو. جنرل نهنائي جو مظاهرو ڪرڻ لاءِ اهو پوئون انگ ئي اختيار ڪيو، ڇاڪاڻ ته ان جي برعڪس يقين ڪرڻ لاءِ هن وٽ ڪو ثبوت ڪونه هو. پر بعد ۾ هن انهن قبيلن جي سردارن

جا رسمي بيان ورتا، جيڪي اتي موجود هئا ۽ انهن پنهنجي
هار جي بيعزتيءَ کي گهٽائڻ جي قدرتي خواهش کان پنهنجن
ماڻهن جو تعداد اصل ماڻهن کان گهٽ ڪري ٻڌايو. هاڻي،
انهن جي حاضريءَ ۾، ترار ۽ ڍال سان مسلح ماڻهن جو ڪل
تعداد پنجويهه هزار اٺ سو ۽ ٻاهٺ ڄاڻايل هو. پر جنگ ۾
ٻه اهڙا سردار به موجود هئا، جن جا وڏا قبيلا هئا ۽ جيڪي
لڙائي جي صبح تي اتي اچي پهتا هئا، ۽ انهن جي ماڻهن
جون فهرستون اميرن وٽان پگهار حاصل ڪرڻ لاءِ اڃا تيار
ٿي نه سگهيون هيون. انهن سان گڏ، لشڪر جو تعداد ذري
گهٽ اوترو ٿئي ٿو، جيترو معتبر ترين ايلچين طرفان ٻڌايو
ويو هو. چنانچه، اتي موجود بلوچن جي تعداد جو شمار پنجٽيهه
هزار ٻڌائڻ ۾ ڪو وڌاءُ ٿي نٿو سگهي، ۽ انگريز جنرل کي
هڪ جي مقابلي ۾ ارڙهن سان وڙهڻ ۽ انهن کي شڪست
ڏيڻ جو اعزاز حاصل هو. اهي ماڻهو مشرق جي ٻين زنانن
ماڻهن وانگر ڪين هئا، جيڪي بي دليءَ سان، ۽ بنا ڪنهن
جذبي يا تنظيم جي لڙائي جي ميدان ۾ گهلجي اچن، ۽ جن
جا ڏهه هزار گهوڙيسوار خفيه طور دشمن سان مليل هجن؛ نه
وري اهي ڪي عام رولو ماڻهن وانگر هئا، جيڪي توبن مان
نڪرندڙ ڀهرين گولن جي ڇٽڻ جو آواز ٻڌي ڀڄن، ۽ پلاسيءَ
واري جنگ ۾ شامل ماڻهن وانگر، شروع کان ئي وڙهڻ بجاءِ
ميدان ڇڏي ڀڄڻ لاءِ تيار هئا؛ پر هي مضبوط ۽ دلير جنگي جوان،
عقيدي جا پختا ۽ شروع کان ئي جنگ کٽڻ جو مضبوط ارادو ڪري
آيل هئا؛ اهي سڀ بندوقچي، ۽ ترار ۽ ڍال کي خوفناڪ
قوت سان هلائيندڙ هئا، جنگ جا عادي، لڙائي جي پنهنجي
طريقي جا ماهر ۽ اهڙا بي ڊپا ۽ جرئتمند هئا، جو نه آمان
گهري رهيا هئا، ۽ نه ڏيئي رهيا هئا، جن مان ڇهه هزار رت
جي ندين سان وهندڙ ميدان ۾ مارجي ويا، جنهن کان پوءِ باقي
بچيل حيران و پريشان ۽ نه بد دل ٿي، بد نظميءَ سان پٺتي هٽيا،

پر پوءِ به آڻ نه مڃيائون، ۽ نه دلشڪسته ٿيا. ڇهن هزارن جي تعداد جو اندازو ڪيو ويو آهي، پر اميرن جن ڪي سندن مئلن کي دفن ڪرڻ جي اجازت ڏني ويئي، اٺ هزار پڌايا ۽ فقط ڦليليءَ جي تري ۾ سترهن سؤ لاشا پيا هئا.

هن هنڌ تي اميرن جي مهم واري رٿا جي برعڪس انگريز جنرل طرفان کنيل قدم ۽ ٻن هزار سالن کان به اڳي ساڳي ملڪ ۾، ۽ ساڳين ئي حالتن ۾، سڪندر طرفان اختيار ڪيل رٿا ۾ مطابقت، ۽ هڪجهڙائي اهڙي آهي، جنهن تي غور ڪرڻ جڳائي ٿو. مقدونيا جي هيرو جي وليم طرفان لکيل سوانح حيات واري ڪتاب ۾ جيڪو، نتيجن متعلق چند غلطين کان علاوه، جيڪي مصنف جي فوجي چاڻ جي فقدان سبب سرزد ٿيون آهن، انهيءَ حيرت انگيز انسان جي زندگيءَ بابت هڪ انتهائي معلوماتي تاريخي مواد تي مشتمل آهي، هيٺيان اقتباسات نظر مان گذرن ٿا:

"سڪندر کي اهڙي خبر ملي ته "مَلّيِ" ۽ "آڪزيڊراڪائي" ناليِ به آزاد ۽ طاقتور رياستون سندس آجيان هٿيارن سان ڪرڻ جون تياريون ڪري رهيون آهن، ۽ اهي پنهنجن علائقن مان ڪيس رستي ڏيڻ لاءِ تيار ڪينهن"- "انهن ٻن قومن طرفان هيءَ رٿا تيار ڪئي وئي ته مَلّيِ رياست وارا پنهنجون فوجون درياءَ رستي هيٺ موڪلي ڏين ۽ آڪزيڊراڪائي رياست کي لڙائي جو ميدان بنايو وڃي، ڇاڪاڻ ته اول الذڪر رياست وارا هڪ وسيع ريگستان ذريعي پاڻ کي ڪافي حد تائين محفوظ سمجهي رهيا هئا"- "سڪندر خفيه طور اسيسائينس جي ڏاڍي ڪپ کان پيشقدمي ڪئي، ۽ هڪ ننڍي نهر جي پرسان، جيڪا ريگستان جي الهندي ڪناري کان وڪڙ ڏيئي وهي رهي هئي، پنهنجي ڇانوڻي هڻئين"- "آتي، هن ٿوري آرام ڪرڻ کان پوءِ پنهنجن ماڻهن کي پنهنجا برتن پاڻيءَ سان ڀرڻ جو حڪم ڏنو، ۽ ان کان پوءِ سڄو ڏينهن ۽ رات تائين ڪوچ ڪندي،

پره ڦٽيءَ مهل مـلـّـيءَ وارن جي هڪ شهر اڳيان اچي نڪتو، جنهن کي ريگستان واري طرف اهڙيءَ طرح اوچتو حملي جي زد ۾ اچڻ جو ڪو خوف ئي ڪونه هو. مـلـّـيءَ وارا نهايت مضبوط ارادي سان وڙهيا، پر ريگستان واري پيشقدميءَ هنن کي اهڙي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو، جو اتان جي سردار جون، جيڪو پنهنجين فوجن کي درياءَ رستي هيٺين طرف وٺي آيو هو، سموريون اڳواٽ تيار ڪيل رٿائون بي اثر بڻجي ويون".

توهان مـلـّـي ۽ آگزيڊراڪائي وارن جي جاءِ تي اپر ۽ لوئر سنڌ جي اميرن کي آڻيو ته توهان کي ڏيهي ماڻهن جي سموري رٿا ساڳي نظر ايندي، جڏهن ته امام ڳڙهه ڏانهن پيشقدمي فقط هڪڙي هـن فرق سان سڪندر واري مهم جـو نقل آهي ته هو فقط پنجن ڏينهن تائين ريگستان ۾ موجود رهيو هو، ۽ انگريز جنرل ارڙهن ڏينهن آتي هو.

فوجي ڪارروائن کـي هاڻي اتـي خيرباد چئي، سياسي معاملن جي داستان کي اڳتي هلائڻ ضروري آهي: ڇاڪاڻ ته انهيءَ مهم جو جهڙي طرح آغاز ٿيو هو، تهڙيءَ طرح ان جو انجام به اميرن جي دغابازيءَ ۽ ڪوڙ بدوڙ جي چارن ۾ ٿيو، جنهن ۾ انهن کـي بمبئي ۾ موجود غير مطمئن ۽ ناراض ٿيل سياسي گروه طرفان مدد ۽ همٿي ملندي رهي: لارڊ ايلنبرو طرفان هنن کي نئين فتح ٿيل علائقي ۾ سرڪاري طور متوقع لٽ مار ڪرڻ جي اجازت جو نه ملي ۽ اهي فائدن حاصل ڪرڻ کان جو ان طرح محروم ٿي ويا، تنهن انهن کي سخت ناراض ڪيو، ۽ سندن ناراضگيءَ جو ثبوت سندن دلي دشمنيءَ ۽ گندي زبان جي زور سان ملي ٿو، جيڪو گندي ذهن وارن اهڙن ماڻهن جو خاصو هوندو آهي، جيڪي متوقع فائدن حاصل ڪرڻ کان محروم رهجي ويا هوندا آهن، جيڪڏهن لارڊ ايلنبرو سنڌ کي بمبئي پريزيڊنسيءَ سان ملائي ڇڏي ها ته سڀ ٺيڪ ٺاڪ هجي ها. مائٽن مٽن ۽ گهر ڀاتين جـي لوازمات جـو پورو انتظام ڪيو

وچي ها؛ اهي ڇوڙن جي حرص ۽ طمع سان نئين مفتوح علائقي کي چوسڻ لاءِ چنبڙي پون ها، پر سالن جو عرصو کين خوب ٿلهو متارو ڪري وجهي ها، ۽ پوءِ اهي انگريزي فوج کي مارائي سنڌ جو علائقو بلوچن کي واپس ڏيئي ڇڏين ها.

قيدي اميرن جو قافلو بمبئي مس پهتو ته انهيءَ بي اصول ٽولي جي ترجمان اخبار ”انهن بزرگ شهزادن جي زوال“ تي انتهائي دردناڪ دانهون ڪرڻ شروع ڪيون. هنن جي خوبين، سندن شان و مان، فراخدلي ۽ سخاوت جي خوب ساراهه ڪئي ويئي، ۽ کين تخت و تاج کان محروم ڪرڻ ۽ ساڻن روا رکيل ظلم و زيادتي ۽ بي انصافيءَ جي زوردار نموني سان مذمت ڪئي ويئي. پر انهن سياسي گرگن جي ٽولي جون بهتان بازيون ۽ الزام تراشيون هاڻي فقط انهيءَ لڙائيءَ جي ڪارروائين تائين محدود نه رهيون، جن جي ذريعي اميرن جي قابل نفرت حڪومت جو انت آندو ويو هو. معزول ٿيل شهزادن کي اهڙين عريضين ۽ درخواستن تي سندن صحيحون ڪرڻ ۽ مهرون لڳائڻ لاءِ آماده ڪيو ويو، جيڪي بمبئي ۾ موجود سندن سرپرستن طرفان گهڙيون ۽ تيار ڪيون ويون هيون، ۽ انهن ۾ سندن بيخ ۽ بنياد جون اهڙيون علامتون ۽ نشانيون موجود هيون، جن کي سڃاڻڻ ۾ غلطيءَ جو امڪان ئي ڪونه هو. مسلمانن کي، جن مان ڪي تورائي لکي يا پڙهي سگهندا آهن، سندن بيانن کي وچ وچ ۾ عيسائي اصولن جي اپيلن سان خوب سينگارڻ ۽ ٺاهڻ تي آماده ڪيو ويو، جيڪي انهن تاريخن ۽ ڪتابن مان معلوم ڪيون هيون! ڪانئن انگريزي حڪومت جي اصولن جي نالي ۾ اپيلون ڪرايون ويون، جن جي ڄاڻ پڻ انهن ساڳي ئي نموني سان حاصل ڪئي هئي، ۽ ساڳئي نموني ۾ هنن کان ملڪه صبا بابت پڻ بڪوات ڪرائي ويئي!

هر هڪ امير انهن بي انصافين ۽ ڏاڍاين جي جدا جدا بيانن تي، جيڪي کين برداشت ڪرڻيون پيون هيون، صحيحون

ڪيون، جيڪي انگريزن جي ملڪه، گورنر جنرل ۽ بمبئي جي گورنر کي موڪليون هيون. (١) انهن کي اهڙين تبديلين ۽ اهڙن اضافن سان بار بار دهرايو ويو، جيڪي سنڌن يورپي سرپرستن لاءِ لڪائڻ مناسب ۽ موزون هئا، انگريزن جي حڪومت سان سنڌن گذريل تعلقات ۽ هلت چلت جي سچي سلسلي جو بيان ڪندي، سنڌن سموري سر گذشت جو خلاصو هن طرح ڪري سگهجي ٿو:

”امير جيئن تہ هميشه انگريزي حڪومت جا پُرخلوص دوست هئا، انڪري انهن پنهنجي رضامنديءَ سان لارڊ آڪلئنڊ جي مطالبي ڪرڻ تي انهيءَ حڪومت جي رعايا ٿيڻ قبول ڪيو هو، ۽ اهڙيءَ طرح اهي وفادار ۽ سچا هئا. انهن مان ڪنهن هڪ جي خلاف بہ، شڪايت جو ڪو سبب ڪونہ هو، پر ان جي باوجود هنن سان اهڙو تشدد ۽ ظلم روا رکيو ويو هو، جنهن جهڙو ٻيو مثال سچي تاريخ ۾ موجود ڪونهي. انهن آڪلئنڊ جا سمورا عهد ناما قبول ڪيا هئا ۽ انهن تي صحيحون ڪيون هيون، ۽ انهن جي تير جيتريءَ ڳالهہ جي بہ ڀڃڪڙي نہ ڪئي هئي. هنن لارڊ ايلنبرو جي عهدنامي تي جيتوڻيڪ بي انصافيءَ کي بري طرح سان محسوس ڪيو هو، پر ان هوندي بہ ان تي صحيح ۽ مهر ثبت ڪئي هئي، ان هوندي بہ، سنڌن نيازمنديءَ جي انهيءَ ڪم کي بلڪل نظرانداز ڪري، مٿن حملو ڪيو ويو، شڪست ڏني ويئي ۽ سنڌن علائقن کان محروم ڪيو ويو. (٢) سر چارلس نيپئر جي سنڌ ۾ آمد، انهن ويچارن بيگناه شهزادن جي خلاف هر قسم جي بي انصافيءَ ۽ زيادتيءَ جي علامت هئي، جاڪاڻ تہ اهي ڪنهن بہ خرابيءَ جي خوف يا شڪ شبهي جي، انگريزي حڪومت جي فرض ڪيل حفاظت ۾ پنهنجي سلامتي ۽ تحفظ سمجهي، خاموشيءَ سان وقت گذاري رهيا هئا. پهريائين تہ هنن کي اهو ڏسي

---

(١) ڏسو سنڌ جي متعلق پارليامينٽري پيپرن واري سپليمينٽ
(٢) ايضاً

سخت حيرت ۽ ڏک وڪوڙي ويو، جڏهن محسوس ڪيائون ته سنڌن شرافت ۽ فرض ادائي واري هلت به ڪين ظلم ۽ زيادتيءَ کان کو بچاءُ فراهم ڪري نه سگهي. هنن پنهنجي اهڙي ڏک ۽ دلي افسوس وچان رحم جي درخواست ڪئي، پر ڪين رحم کان انڪار ڪيو ويو؛ پوءِ سنڌن بلوچ رعايا ۽ دوست، انهن جي اهڙي مصيبت ۽ ڏک جي نظاري ڏسڻ تي ڪاوڙجي ۽ غضب ۾ پرجي هٿياربند ٿي اچي گڏ ٿيا، ۽ اهي انگريزن جي لشڪر تي حملي ڪرڻ کان روڪجي نه سگهيا، حالانڪ هنن، يعني اميرن، حيرت انگيز جوش ۽ اورچائي سان، سنڌن بلوچن جي قهر و غضب کي روڪڻ جي ڪوشش ڪئي. اهي يقيناً ڪامياب ٿي وڃن ها، جيڪڏهن سرچارلس نيپئر بيمثال تشدد سان حيات خان ۽ مري قوم جي ٻين سردارن کي سندس چانوڻيءَ وچان لنگهندي، گرفتار نه ڪري ها. انهيءَ وقت ٿاهر جون ڳالهيون هلي رهيون هيون، پر انهيءَ زيادتيءَ ۽ بي انصافيءَ، بلوچ سردارن ۽ جانبازن جي قومي جذبي کي دٻائڻ لاءِ اميرن جي سمورين ڪوششن کي بي اثر بڻائي ڇڏيو؛ بلوچ سردارن ۽ جانبازن ۾ جيڪو جوش و خروش پيدا ٿيو هو، سو حيدرآباد جي اميرن سان اختيار ڪيل سخت روش ۽ بي انصافيءَ جي نتيجي ۾ گهٽ، پر پوڙهي رستم سان روا رکيل ظلم ۽ زيادتيءَ جي ڪري وڌيڪ آُڀريو هو، جنهن جي بربادي واري حالت حيدرآباد وارن اميرن تـوڙي بلوچ سردارن ۽ جانبازن کان ڏٺي نه ٿي ويئي ۽ اهي سندس تباهيءَ کي ڏسي سهي نه پئي سگهيا. هن کي عيار انگريز جنرل ۽ سندس ڪوڙي ڀاءُ علي مراد طرفان گمراهه ڪيو، تڳيو ۽ سندس مقبوضه علائقن کان چالاڪيءَ سان محروم ڪيو ويو هو، ۽ پوءِ انهيءَ علي مراد هن کي پنجاسي سالن جي عمر ۾ پنهنجي ملڪ مان نڪالي، ريگستان ۾ رلڻ پنڻ لاءِ مجبور ڪري ڇڏيو.

”ريزيڊنسيءَ تي حملو ۽ مياڻيءَ واري لڙائي، بلوچن جي فطري ڪاوڙ ۽ فراخدلانه غصي جو نتيجو هئي. ريزيڊنسيءَ تي حملو بنا ڪنهن* حڪم احڪام ملڻ جي، سردارن جي موجودگيءَ کان سواءِ ڪيو ويو هو، ۽ اميرن طرفان ان جي همت افزائي ته نه ڪئي ويئي، الٽو انهن طرفان انهيءَ حادثي کي روڪڻ لاءِ پوري قوت سان ڪوشش ڪئي ويئي هئي. مياڻيءَ جي جنگ ۾ اميرن کي سنڌن بلوچ جانبازن طرفان حاضر رهڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو، پر سنڌن مقصد لڙائي ڪرڻ ڪونه هو. اهي ته پنهنجي لڙائي ڪرڻ کان روڪڻ لاءِ ڇانوڻيءَ ۾ موجود هئا؛ ۽ هنن سمجهيو ته هو پوءِ به انهيءَ انسان دوستيءَ ۽ رحمدليءَ واري رستا ۾ ڪامياب ٿين ها، جيڪڏهن انگريز جنرل ميدان ۾ ظاهر ٿيندي ئي هڪدم حملو ڪري ڪن کي ماري ۽ پنهنجي ڪي پڇي وڃڻ تي مجبور نه ڪري ها، پر هو فتح جي دعوي نه پئي ڪري سگهيو، ڇاڪاڻ ته هن دشمن کي نه، پر ملڪه وڪٽوريا جي رعيت کي ماريو هو، ڇاڪاڻ ته امير ڪهڙي وقت کان وٺي پاڻ کي انهيءَ جا ماڻهو سمجهندا آيا هئا.

”جنگ کان پوءِ امير، سر چارلس نيپئر جي ڇانوڻيءَ ۾ قيدين طور نه، بلڪ دوستن جي حيثيت سان داخل ٿيا. انهن هن کي واقعي پنهنجيون ترارون پيش ڪيون؛ پر هن اهي نصير کي خصوصاً، هن طرح مخاطب ڪري واپس ڪيون ته ”مان توهان جي تعريف ڪريان ٿو. پنجويهن ڏينهن اندر توهان جو معاملو نبيريو ويندو ۽ توهان کي پوري شان و شوڪت ۽ حقوق سان حيدرآباد ۾ بحال ڪيو ويندو.“ سنڌن حيرت جي انتها نه رهي، جڏهن انگريز جنرل حيدرآباد ۾ هڪ فاتح طور ۽ گويا حملي جي نتيجي ۾ داخل ٿيو ۽ گهرن کي لٽيندو، زنانن ۾ زوريءَ داخل ٿيندو ۽ عورتن کي زبردستيءَ ڦريندو

---

*ڏسو ضميمو، نمبر ۴

لٽيندو ويو. ايتريقدر جو انهن کان سندن محنت مزدوريءَ جا پئسا ۽ زيور به کسيا ويا، جنهن جي ڊپ کان اهي پنهنجن پردي وارن گهرن کان ٻاهر نڪرڻ ۽ پناهه لاءِ ڀڄڻ تي مجبور ٿيون؛ ۽ ان طرح هنن کي غير ماڻهن جي نگاهن آڏو بي پردي ڪيو ويو، جيڪا هڪ اهڙي ذلت آهي، جنهن کي ڪوبه مسلمان برداشت ڪري نٿو سگهي. محلاتن جي هرهڪ شيءِ، ايتريقدر جو اميرن جا خانداني هٿيار به، جن جي عوئض تہ ڪا قدر و قيمت ڪانہ هئي، پر جيڪي يادگارن طور انهن کي عزيز هئا، مال غنيمت طور لٽيا ويا. انگريزن سان ڪيل اصل عهدناما ۽ سرٽيفڪيٽ پڻ، جيڪي انگلنڊ سان ڪيل اتحاد جي تصديق طور وٽن موجود هئا، لٽ مار جي سامان سان گڏ کنيا ويا. محل جي خدمتگارن کي، جيڪي سڀ اعليٰ مرتبي ۽ عزت آبروءَ جا مالڪ هئا، بغير ڪنهن سبب جي قيدي بنايا ويا، ۽ سندن گهر لٽيا ويا، ۽ خاص طور مرزا خسرو نالي هڪ امير سان، جنهن کي سابق امير پار وانگر سمجهندا هئا، ظلم جي انتها ڪري ڪيس پڌو ۽ ماريو ويو، تانجو هو بيهوش ٿي ويو. مطلب تہ بيمثال ظلم ۽ زيادتيون ڪيون ويون."

مطلب تہ اهي الزام ۽ تهمتون وري وري بيان ڪيون ويون ۽ اهي ئي انهن درخواستن جو مول مقصد ۽ اختصار هئا. پر صوبدار، محمد خان ۽ شهداد سندن درخواستن ۾ ڪجهہ وڌيڪ ۽ مخصوص قسم جي ڳالهين جو اضافو ڪيو. انهن مان پهرئين لکيو تہ "هو ٻين اميرن جي مقابلي ۾ انگريزن جو خاص طور دوست مشهور هو، ۽ هن لڙائي ۾ توڙي ريزيڊنسيءَ تي حملي ۾ ڪو حصو نہ ورتو هو، تہ مياڻيءَ جي لڙائي کان پوءِ هو پنهنجي محل اندر انگريز جنرل جي نيڪ نيتيءَ ۾ ڀروسو رکي ويٺي رهيو، ڇاڪاڻ تہ جنرل کي هن جي طرفان ڪابہ شڪايت ڪانہ هئڻ گهربي هئي، اٽلو هن کي سندس احسانمند هئڻ کپندو هو، ڇاڪاڻ تہ هن انهن

فسادي بلوچن جي خواهش جي سختيءَ سان مخالفت ڪئي هئي، جيڪي مياڻيءَ کان موٽي آيا هئا ۽ جن حيدرآباد جي شهر ۽ قلعي جي مدافعت ڪرڻ تي چاهي. پر ان هوندي به سندس سڀئي خوبيون کيس قيدي بنجڻ ۽ لُٽجڻ کان نه بچائي سگهيون، سندس گهر جي عورتن جي بيعزتي ڪئي ويئي ۽ نوڪرن چاڪرن کي مارڪُٽ ڪئي ويئي. جڏهن کان وٺي انگريز هندستان جا مالڪ بڻيا، تڏهن کان حڪومت جي ڪنهن به سچڻ ۽ دوست سان اهڙي زيادتي ۽ ايڏو ظلم نه ڪيو ويو، جيڏو ظلم هن سان روا رکيو ويو.

۽ پوءِ هن، مسلمان تي ڪري، حضرت عيسيٰ جي نالي ۾ انصاف پلئه پوڻ لاءِ اپيل ڪئي! اهڙيءَ طرح هن پنهنجي انهيءَ بيشرميءَ واري عريضيءَ جي اصل لکندڙن جي مڃاڻپ ڪرائي ڇڏي. انهيءَ صوبدار، جنهن اهو بهانو ڪيو ته کيس انهن بلوچن تي ڪو ضابطو ڪونهي، جن ريزيڊنسيءَ تي حملو ڪيو هو، جنهن هن ڪري مهربانيءَ جي تقاضا ڪئي ڇو ته هو مياڻيءَ ۾ موجود ڪونه هو، تنهن پنهنجن ٻين امير ڀائرن جي انهن اعلانن کي ته اهي مياڻيءَ واري لڙائي جي ڏوهه کان بي گناهه هئا، پاسي اڇلائي ڇڏيو، ۽ ان جي باوجود هي اهوئي ماڻهو هو، جنهن مياڻيءَ واري لڙائي کان ڪجهه ئي اڳ۾ـرو هيءَ آڇ ڪئي هئي ته هو پنهنجا پنج هزار هٿياربند ماڻهو بلوچن جي قطارن ۾ هنن هدايتن سان گڏي ٻيهاريندو ته اهي لڙائي ڇڙڻ کان پوءِ پنهنجن ئي هموطنن تي ڪاهي پون. هن کي انهن جي مٿان اهڙي دغا ڪرڻ جو ضابطو ضرور هو، پر انگريزن تي حملي کي روڪڻ جو ڪو اختيار حاصل نه هو! پر هن باري ۾ ڪافي ثبوت هٿ ڪيو ويو ته هن ريزيڊنسيءَ تي ڪيل حملي لاءِ جوش ڏياريو هو ۽ مياڻيءَ واري جنگ ۾ ماڻهو موڪليا هئا، جن مان سوين اتي مارجي ويا ۽ هو پاڻ هڪ بزدل ۽ دغاباز انسان وانگر،

حالات مان فائدي وٺڻ لاءِ محل اندر ويهي رهيو. درحقيقت، هن کي به، ٻين اميرن وانگر فتح جي اميد هئي ۽ هن لڙائي ۾ پنهنجا ماڻهو موڪليا، چاڪاڻ ته انهيءَ موقعي تي هن جي رويي ۾ ڪابه تڏائي انهيءَ حالت ۾ هن لاءِ تباهڪن ثابت ٿئي ها، جيڪڏهن جنگ جيتي وڃي ها. ٻين اميرن کي هن جي انهيءَ چالاڪيءَ جي ڪا پرواهه ڪانه هئي، پر هنن کي هن جي مابق ڪچاين جو ڪانئس بدلو وٺڻو هو، جيڪي هن انهن سان ڪيون هيون؛ ۽ جيئن ته هو هڪ سُني هو ۽ ٻيا امير شيعا هئا، انڪري مذهبي تعصب سياسي انتقام سان گڏجي پنهنجو ڪم ڪري ها.

امير محمد خان، جيڪو ريزيڊنسيءَ تي حملي ۾ زخمي ٿيو هو، شڪايت ڪئي ته جيتوڻيڪ صوبيدار وانگر هو به انگريزن جو خاص دوست هو ۽ پنهنجن ماڻهن کي لڙائي لاءِ نه موڪليو هو، ۽ بلوچن جي هنگامن ۾ هن جو ڪوبه هٿ ڪونه هو؛ هن کي، ان جي باوجود، ٻين اميرن جي مقابلي ۾ وڌيڪ بيعزتيءَ واري نموني ۾ قيد ڪيو ۽ لٽيو ڦريو ويو هو، چاڪاڻ ته هن کي انهيءَ وقت جڏهن هو قلعي اندر قيام پذير هو، اوچتو پڪڙي هاٿيءَ جي مٿان اچلايو ويو ۽ اهڙيءَ طرح ڪيس انهيءَ باغ ڏانهن اماڻيو ويو، جنهن ۾ ٻيا امير قيد هئا. هن پڻ تاريخن ۽ ڪتابن مان معلوم ڪيو هو ته عيسائي مذهب ۾ ظلم ۽ زياد تيءَ جي اجازت نه ڏني ويئي آهي!

شهداد جو ڪيس ته ان ڪان به وڌيڪ قابلِ رحم هو. هو تنهائي ۾ قيد هو، ان جي باوجود هن جو ريزيڊنسيءَ تي ڪيل حملي ۾ ڪو هٿ ڪونه هو. هن انهيءَ موقعي تي بلوچن کي روڪيو هو؛ هن ٻين اميرن کي به اهڙي ڪارروائي جي غلطيءَ تي برو ڀلو چيو هو، ۽ آئوٽرام جي ٻڌڻي هڻڻ ڪان پوءِ هن لغارين کي سندس ٻيڙين جو پيڇو ڪرڻ ڪان

روڪيو هو. سڀ ڪان آخر ۾ هن چيو ته ڪئپٽن اِنيس جي خون ۾ هن جو هٿ ڪونه هو.

اهڙيون هيون عرضيون، جيڪي انهن مصيبت زده ۽ بيعزت ٿيل شهزادن لاءِ بمبئي ۾ رهندڙ سنڌن بيشرم ۽ بدنام حمايتين هٿرادو نموني سان ٺاهي تيار ڪيون هيون، هنن ڏاڍو زور ڏيئي استدعا ڪئي ته ڪين سنڌن گاديءَ واري شهر ڪان ٻاهر نه موڪليو وڃي، ڇو ته هنن کي يقين هو ته دور رهندي، مفاد پرستيءَ واري بدناموسي ڪرڻ جي راند چڱيءَ طرح کيڏجي نه سگهندي. انهن مان ٽن چٽن يعني صوبدار، نصير ۽ محمد جون درخواستون بمبئي سرڪار طرفان سر چارلس نيپئر ڏانهن موڪليون ويون. اهي هن کي انهيءَ موقعي تي پهتيون، جڏهن هو شير جي خلاف آخري ڪارروائين ڪرڻ ۾ مصروف هو ۽ هن کي انهن درخواستن ملڻ ڪان ٻه ڏينهن پوءِ سچ لڳو هو. هن انهن جا جواب لارڊ ايلنبرو ڏانهن هيٺئين طرح لکي موڪليا:

"آءٌ توهان صاحبن ڏانهن اسان جي خلاف ڪيل ٽني شڪايتون ۽ ملزمن جا جواب موڪلي رهيو آهيان، آءٌ (اوهان صاحبن ڪان سواءِ)، اهڙن (١) الزامن لاءِ ٻئي ڪنهن کي به جواب ڏيڻ لاءِ پاڻ کي پابند نٿو سمجهان، جن لاءِ مون کي معلوم آهي ته اهي (الزام) بمبئي ۾ موجود هڪ مخالف جماعت طرفان گهڙيا ويا آهن. انهن ڪان سواءِ ٻيون به ڪيئي شڪايتون آهن، جن مان هر هڪ فول اسڪيپ ڪاغذ جي گهٽن ئي پنن تي مشتمل آهي، پر اهي سڀ ڪوڙين ڳالهين ۽ بيهوده بهتانن سان پريل آهن، مون انهن جا جواب نه ڏنا آهن، پر هن ڪان پوءِ جڏهن مون کي ٿوري فرصت ملندي،

---

(١) ڏسو جوابن وارو ضميمو

تہ مان اهي ضروري رمارڪن سان موڪلي ڏيندس، اوهان جڏهن منهنجو بچاءُ ڏسندا، تڏهن آءٌ انهن کي ساڙي ڇڏيندس، يا جيڪڏهن اوهان صاحب چاهيندا تہ آءٌ اهو نئين سر لکندس، ڇاڪاڻ تہ اصل حقيقتون هن طرح آهن؛ جيئن آءٌ بيان ڪريان ٿو. مون کي يقين آهي تہ اوهان صاحب هڪ اهڙي ماڻهوءَ سان ضرور ٿوري رعايت ڪندا، جيڪو انهن ماڻهن جي بالڪل بيشرميءَ وارن ۽ بار بار بيان ڪيل ڪوڙين ڳالهين کان بيزار ٿي پيو آهي. باقي جيسين انهن جي الزامن کي نا ثابت ڪرڻ لاءِ هر تفصيل ۾ وڃڻ جو سوال آهي؛ سو تہ تڏهن ڪري سگهندس، جڏهن آءٌ پنهنجي فوجي ڪمانڊ کي صفا ڇڏي ويٺهي رهان ۽ پوءِ بہ انهيءَ ڪم لاءِ مون کي سڄي ساري مڪمل اداري رکڻ جي ضرورت پوندي، ڇو تہ انهن جي هر تهمت ۽ الزام جي نا ثابت ٿيڻ کان هڪدم پوءِ، هنن جي غلط بيانن جو هڪ پيو ۽ نئون سلسلو شروع ٿي ويندو.(١)

پر جيتوڻيڪ هو ٿڪل ٽٽل، فڪرمند ۽ بيمار هو، ان جي باوجود ۽ ٻن حڪومتن جي چئن مهينن جي گڏيل خط و ڪتابت جي باوجود، جنهن جو بار هن تي هڪدم اچي پيو، هن اميرن جي غلط الزامن ۽ بهتانن کي نا ثابت ڪرڻ لاءِ مڪمل ۽ ناقابلِ انڪار جواب ضرور ڏياري موڪليا. اهي بهتان، جيئن هن اڳي ئي چيو هو، وري وري دهرايا ويا ۽ بمبئي سرڪار طرفان هن کي محض چيڙائڻ لاءِ ڏانهنس موڪليا ويندا رهيا. پر هن انهيءَ سلسلي ۾ وڌيڪ خط وصول ڪرڻ کان انڪار ڪيو ۽ انهيءَ خواهش جو اظهار ڪيو تہ آئينده اهي لارڊ ايلنبرو کي موڪليا وڃن.

انهن درخواستن جو مقصد جيئن تہ حق ۽ انصاف تي مبني ڪونہ هو، نہ ئي اهو عوامي ڀلائي ۾ هو، نہ وري انهن

---

(١) ضميمو نمبر ٤

۾ ڪا شرافت ۽ عزت پري ڳالهه هئي، ۽ جيتوڻيڪ انهن جي غلط بيانيءَ ۽ ڪوڙ تان پردو هٽايو ويو، ان جي باوجود انهن جي لکندڙن اهي درخواستون ڊئريڪٽرن ۽ خود ملڪه معظمه کي متاثر ڪرڻ لاءِ انگلنڊ موڪلي ڏنيون، پر هن وقت تائين اثر فقط اهو ٿيو آهي، جو انهن جي ذات ۽ بدمعاشيءَ تان پردو هٽي ويو آهي ۽ سچو راز کلي پيو آهي.

اهو ڏيکاريو ويو آهي ته ميجر آئوٽرام جي شڪارگاهن کي ساڙڻ واري مهم هن کي مياڻيءَ کان دور رکيو ۽ هو حيدرآباد جي لڙائي کان اڳي فوج ڇڏي هليو ويو هو، ۽ سرچارلس نيپئر تي هن جي هڪ سٺي سفارتڪار ۽ آفيسر جي حيثيت ۾ سٺو اثر نه ڇڏي ويو هو، پر ان جي باوجود هو جنرل جي دوست هئڻ جو نالو پاڻ سان کڻي ويو هو، ۽ ساڳي وقت جنرل کي هن جي همت ۽ جوش و خروش جو قدر هو؛ جنهن جو هن سرد لفظن ۾ اظهار نه ڪيو هو، هو ڪجهه وقت تائين بمبئي ۾ قيام ڪرڻ بعد انگلنڊ هليو ويو، ۽ ان کان اڳي هن ڪليل لفظن ۾ انهيءَ ماڻهوءَ جي احسان جو اظهار ڪيو هو، جنهن گورنر جنرل جي ناراضگي کڻي، ڪيس سنڌ ۾ سرڪاري عهدي تي وري بحال ڪرايو هو. هن اتي پهچڻ بعد وزيرن سان ملاقات ڪري ۽ انڊيا هائوس ۾ وڃي سرچارلس نيپئر جي ڪارڪردگي کي انتهائي خراب نموني ۾ پيش ڪيو ۽ هيءَ دعوى ڪئي ته امير آخري وقت تائين تابعداري ڪرڻ لاءِ آماده هئا ۽ انهن سان جنگ ڇيڙڻ جي ڪا ضرورت ڪانه هئي. ۽ جيڪڏهن جنرل طرفان هن کي روڪيو نه وڃي ها، ته هو جيڪر سڀني دشوارين جو پرامن نموني ۾ نبيرو ڪرائي سگهي ها؛ ان کان علاوه هن سرچارلس نيپئر تي اهو به الزام رکيو ته هن اميرن سان آئوٽرام طرفان ڪيل ڳالهين مان ڪجهه حقيقتون پوشيده رکي

لارڊ ايلنبرو کي گمراھ ڪيو آھي، جن جا نقل ھن انھيءَ موقعي تي خفيہ ڪاميٽيءَ کي مھيا ڪيا.

ھڪ اھڙي ذريعي وٽان اھڙيون ڳالھيون معلوم ٿيڻ تي، جيڪي سر چارلس نيپئر جي اخلاق تي اھڙو برو اثر وجھي رھيون ھيون، وزيرن کي ھن ڳالھہ جو انديشو محسوس ٿيو تہ ھن جون فتوحات، اعزازن ۽ انعامن جي لائق ڪاميابين ثابت ٿيڻ بدران، ڏوھہ ثابت ٿي پونديون، جيڪي انصاف ۽ نيڪ نيتيءَ متعلق انگلنڊ جي شھرت ۽ نيڪناميءَ کي ڌڪ رسائينديون. مشرق ۾ انھن نيڪين لاءِ انگلنڊ جي شھرت ڪا اوچي ڪانہ ھئي؛ پر حڪومت انھن خبرن ٻڌڻ تي انديشو محسوس ڪندي، جنرل جي ڪارنامن تي توجھہ ڏيڻ ڇڏي ڏنو. ھڪ عظيم بادشاھيءَ جي فتح ٿيڻ، ۽ تاريخ جي بيمثال جنگين ۾ سوڀ حاصل ڪرڻ جي واقعي جو اعلان ڪرڻ لاءِ نہ ڪي توبون ڇوڙيون ويون، ۽ نہ ئي سرڪاري طور شڪرادائي ڪئي ويئي، پر اھڙن عظيم واقعن کي افسوسناڪ خاموشيءَ سان گذرڻ ڏنو ويو، سنڌس پٺيان لڳايل الزام کي، انھن عظيم ڪارنامن کان وڌيڪ وزن ھو.

ميجر آئوٽرام، جيڪو پنھنجي لڙائين مان ڪنھن ھڪ ۾ بہ شامل ڪونہ ھو، جنرل طرفان سرزد ٿيل ٻن فوجي غلطين جو سڌيءَ طرح پاڻ ئي سبب ھو؛ ۽ ھن جي بي موقعي مشوري کي، جيڪڏھن پنھنجي اھم معاملن ۾ بي مروتيءَ سان رد نہ ڪيو وڃي ھا، تہ سڄي فوج تباھہ ٿي وڃي ھا. ھاڻي ھن ڪجھہ وقت لاءِ انھيءَ شاندار فوج جي عظيم الشان خدمات لاءِ حڪومت جي تعريف جي سلسلي کي روڪي وڌو. انھيءَ موقعي تي ڪيترين ئي انگريزي اخبارن، بمبئي جي گندين اخبارن کان رھنمائي حاصل ڪري، سنڌ ۾ ميجر آئوٽرام جي ھلت جي ساراھہ ۽ سر چارلس نيپئر جي بدنامي ۽ مذمت ڪرڻ ۾ ھڪٻئي کان گوءِ کڻڻ شروع ڪئي. آئوٽرام جي ڪن

دوستن ۽ مداحن، جن جو هندستان جي سابق حڪومتن سان واسطو رهيو هو، زور ڏيئي دعوي ڪرڻ شروع ڪئي ته هن کي هڪ بهتر ۽ وڌيڪ هوشيار آفيسر هئڻ جي حيثيت سان، سنڌ ۾ جنرل جي جاءِ تي موڪلڻ گهرجي. ڪن وقتن تي ته بلڪل واضح الفاظ ۾ اهڙا اشارا به ڏنا ويا ته آخري فيصلو ائين ئي ٿيندو.

اهي سڀ ڳالهيون محض اجايا ٽيٽ هئا. ميجر آئوٽرام هندستان موٽي آيو ۽ هڪ گمنام علائقي ۾ هڪ خسيس عهدو قبول ڪيو؛ جنهن تي هو ويهه سال اڳي رهيو هو. سر چارلس نيپئر اڄ تائين سنڌ تي انهيءَ ساڳي هوشياريءَ ۽ مهارت سان حڪومت ڪئي آهي، جنهن جو مظاهرو هن انهيءَ ملڪ کي فتح ڪرڻ ۾ ڪيو هو. هڪ جنرل جي حيثيت ۾ سندس شهرت دور دراز علائقن تائين پکڙيل آهي؛ ساڳيءَ طرح سندس شهرت هڪ منتظم ۽ مشرقي حڪمران طور پڻ وڏي علائقي تائين ڦهليل آهي. سڄي وسطي ايشيا ۾ هن جو نالو مشهور آهي، ۽ سندس جنگ کان هرڪو ڏڄي ٿو. ڏورانهن علائقن جا وحشي شهزادا هن جي دوستي ۽ اتحاد لاءِ تمنا ڪندڙ آهن، چاڪاڻ ته اهي خودمختياريءَ جي طاقت کي لڙائي ۾ رونما ٿيندڙ عظيم ڪارنامن کان علحده ڪري نٿا سگهن. انهيءَ سلسلي ۾ هلندڙ سال دوران ٻن سفارتي وفدن جي اچڻ سان عجيب نموني جي شهادت ملي آهي. پهريون وفد هرات واري يار محمد طرفان آيو، جنهن پنهنجي ڀائٽي کي سوکڙين پاکڙين ۽ بمبئي سرڪار ڏانهن سفارتي سنَدن سان موڪليو. پر انهيءَ شهزادي، سر چارلس نيپئر کي وڌيڪ وڏي طاقت سمجهندي، سوکڙيون پاکڙيون سندس خدمت ۾ پيش ڪيون. هن جو مقصد انگريزي حڪومت جي نيڪ نيتي حاصل ڪرڻ هو. جنرل کيس بمبئي ڏانهن سندس سفر جاري رکڻ جو مشورو ڏنو. هن ائين ئي ڪيو، پر هن سان ڏاڍو بيهودو سلوڪ

ڪيو ويو. هن اچا هيڊ ڪوارٽر مس ڇڏيو هو ته هڪ ٻيو شهزادو جنهن کي خيوا يا اورنگجي جي خان، جنهن جا علاقا ارل سمنڊ تائين ڦهليل آهن، سو ڪڙين پا ڪڙين سان اتي اچي سهڙيو، جنهن کي براهِ راست سنڌ جي فاتح ڏانهن موڪليو ويو هو. هو ڏاڍين دشوارين ۽ خطرن جو مقابلو ڪري اتي پهتو هو، ۽ هن پنهنجون سفارتي سندون پيش ڪرڻ کان پوءِ هيٺيون پيغام پهچايو:

”خيوا جو خان روسين کان نفرت ڪري ٿو، ۽ ساڳيءَ طرح هن کي بخارا جي حڪمران ۽ هرات واري ماڻهوءَ کان نفرت آهي، اوهان انگريز، جن لاءِ مشهور آهي ته توهان ڪتي جي موت جو پڻ بدلو وٺندا آهيو؛ ڪابل ۾ توهان جي لشڪر جي ڪوس کي خاموشيءَ سان ڇو سهي رهيا آهيو؟ جيڪڏهن توهان افغانن تي حملو ڪندا ته خيوا جو خان توهان جي مدد ڪندو. جيڪڏهن توهان مشرق واري طرف کان هرات واري ماڻهوءَ ۽ بخارا جي امير تي ڪاهه ڪندا ته خان انهن تي مغرب کان حملو ڪندو ۽ پوءِ فتح يقيني ٿيندي.“ اها آهي سر چارلس نيپئر جي وسطي ايشيا ۾ شهرت! هو ٻارهن هزار سپاهين جي لشڪر سان بخارا جي قاتل کي ڪنولائي ۽ اسٽو ڊارٽ جي قبرن مٿان ڦاهي تي چاڙهي سگهي ٿو. هٿيارن ۽ حڪمت عمليءَ سان هن جيڪا شهرت حاصل ڪئي آهي، تنهن جي چمڪ کي بد باطن گلاخورن جي گندي ساهه سان جهڪو ڪري نٿو سگهجي. صبح جو سج، جيڪو جبل جي چوٽيءَ کي روشن ڪري ٿو، سو ان جي دامن ۾ واقع گندي پاڻيءَ مان نقصانڪار بخارات کي اڀاري ٿو، جن کي منجهند جو طاقتور سج منتشر ڪري ڇڏي ٿو.

ميجر آئوٽرام وارا نوٽ خفيه ڪاميٽيءَ طرفان گورنر جنرل کي موڪليا ويا. لارڊ ايلنبرو انهن کي اڳي ڪڏهن

نه ڏنو هو، ۽ هن جنرل کان فوري طور وضاحت طلب ڪئي (١)۔
هن کي جلدي اها اعڙي ته مڪمل، پوري پوري ۽ فوري طور
ملي، جو هن باري ۾ سمورا شڪ شبها دور ٿي ويا ته درحقيقت
مذمت ڪهڙي ساڙهوءَ جي ٿيڻ گهرجي۔ انهن نوٽن هن ڳالهه
تي اعتبار ڪرڻ لاءِ بنياد فراهم ڪرڻ بدران، ته امن برقرار
رهي سگهي ها؛ هيءَ ڳالهه ثابت ڪئي ته اميرن هٿان ميجر
آئوٽرام ڪهڙي نه غلط نموني ۾ دوکو کائي چڪو هو،
انهن نوٽن کي گورنر جنرل کان جو روڪيو ويو هو، سو
محض هڪ اتفاق هو، چو ته اهي هن ڏانهن مخاطب ٿيل
نه هئا. پر سرڪاري طور جنرل انهن کي ڪنهن به اهميت
وارو نه پئي سمجهيو. نوٽن لکندڙ جي فيصلي جي ڪمزوري
۽ دوراندیشيءَ جي کمي، انهيءَ ٿي وقت هن جي اڳيان
ظاهر ٿي ويئي هئي، ۽ بعد وارن واقعن انهن کي بلڪل عيان
ڪري ڇڏيو. جنرل هاٿي پاڻ سان انصاف ڪندي، ڪي بيا
خط ڏياري موڪليا، جيڪي هن کي ميجر آئوٽرام طرفان
موڪليا ويا هئا، ۽ جيڪي هن ڪيس لارڊ ايلنبرو جي نظرن
۾، جيڪو اڳي ئي ڪيس ناپسند ڪري رهيو هو، هڪ سئي
سرڪاري اهلڪار جي حيثيت ۾ ڪيرائڻ کان بچائڻ جي
فراخدلانه جذبي کان متاثر ٿي چاڙهي پڇهي روڪي رکيا هئا.

خفيه ڪاميٽيءَ اڳيان ڪانفرنس جي نوٽن جا جيڪي
نقل پيش ڪيا ويا، تن ۾ امير رستم طرفان جنرل سان پنهنجي
پڳ تان علي مراد جي حق ۾ دستبردار ٿيڻ متعلق ڪيل
ڳالهين جو بيان شامل هو، (٢) پر ميجر آئوٽرام هنن کي
سر چارلس نيپئر وارو اهو خط نه ڏنو هو، جيڪو هن انهيءَ

(١) ڏسو ضميمو نمبر ٢
(٢) ضميمو نمبر ٢، پاڱو ٢

موقعي تي هن کي لکيو هو، ۽ جنهن ۾ هن رستم جي بيان جي ترديد ڪندي، ان جي ڪوڙ کي ظاهر ڪيو هو. اهڙيءَ طرح حڪومت کي هن ڳالهه سمجهڻ لاءِ آماده ڪيو ويو هو ته جنرل ظلم ۽ بي انصافيءَ سان انهيءَ بزرگ امير کي پنهنجي مرتبي ۽ آبائي ميراث تان دستبردار ٿيڻ لاءِ مجبور ڪيو هو، جيتوڻيڪ انگلنڊ ۾ انهيءَ اهم دستاويز کي هو فراموش ڪري چڪو هو، پر ميجر آئوٽرام سنڌ ۾ پنهنجي هڪ سرڪاري خط ۾ غلطيءَ وچان فرض ڪيو هو ته سر چارلس نيپئر علي مراد کي وڏن علاقن ۾ تمام وڏي رقم ڏيڻ جو وعدو ڏنو هو، ۽ هن هڪ عهدنامي جو حوالو ڏنو هو، جنهن ۾ سندس چوڻ موجب اهڙي ڳالهه شامل هئي. چنانچه، لارڊ ايلنبرو ڪانفرنس جي نوٽن بابت وضاحت طلب ڪرڻ سان گڏوگڏ، جنرل کان انهيءَ عهدنامي ۽ وعدي بابت پڻ سمجهاڻي گهري، جنهن جي هن کي ڪابه خبر ڪانه هئي. نه وري سر چارلس نيپئر کي ئي اهڙي ڄاڻ هئي! هن ڪوبه عهدنامو نه ڪيو هو، ڪو وعدو نه ڏنو هو ۽ نه کيس خبر هئي ته ميجر آئوٽرام جو اشارو ڪهڙي ڳالهه ڏانهن هو!

انهن بهتانن ۽ خيالي الزامن لاءِ جنرل جي جوابن، جن کي ناقابل ترديد ثبوتن جي پٺڀرائي حاصل هئي، مشرق واري حڪومت ۽ انگلنڊ جي حڪومت کي مطمئن ڪري ڇڏيو.

لارڊ ايلنبرو ۽ ڪلڪتي واري ڪائونسل سر چارلس نيپئر جي عزت ۽ لياقت متعلق پنهنجي زوردار راءِ رڪارڊ ۾ شامل ڪئي. ساڻ ئي انهن اميرن هٿان ميجر آئوٽرام جي ايتريقدر دوکي کائڻ تي حيرت جو پڻ اظهار ڪيو. انگلنڊ ۾ وزيرن پارليامينٽ جي ٻنهي ايوانن ۾ انهن بهادر فوجن ۽ سندن مهندار جي نالي شڪرادائي جو ووٽ پيش ڪيو. هنن انهيءَ ماڻهوءَ جي عظيم خوبين جي پنهنجي طرفان درخشان لفظن ۾ تعريف

ڪئي، جنهن جي خلوص ۽ وقار ۾ شڪ ڪرڻ لاءِ ڪين ٿورو ئي اُڪي آماده ڪيو ويو هو. هن جي فوجي صلاحيت بابت ڊيوڪ آف ويلنگٽن جي مدح سرائي، جيڪا ڪافي زوردار نموني، پر حالات جي مطابق پوري امتياز سان ڪئي ويئي، ثابت ڪيو ته هن جنرل جي ڪارروائن جو پوري غور و خوض سان جائزو ورتو هو، جنهنڪري انهن کي تاريخ ۾ شهرت جو درجو حاصل آهي.

انهن رهنما اشارن سان جنرل جي صفائي وارن خطن کي پوري طرح سمجهي سگهبو، ۽ ميجر آئوٽرام جي هندستاني سفارتڪار، فوجي صلاحڪار ۽ هڪ دوست جي حيثيت ۾ خوبين ۽ خصلتن جو پڻ صحيح نموني ۾ اندازو ڪري سگهبو.

انگلنڊ جي ملڪه ۽ پارليامينٽ جي ٻنهي ايوانن لارڊ ايلنبرو جي پاليسي ۽ سر چارلس نيپئر جي ڪارنامن کي انگلنڊ جي شان و شوڪت ۾ عزت ڀرين اضافن طور تسليم ڪيو آهي؛ ان جي باوجود لڪل ۽ گمنام گلاخورن ۽ غيبت ڪندڙن جون ڪوششون اجا هلي رهيون آهن، جيڪي انهيءَ ٽولي کي اپيلن ڪرڻ سان انهن بهادر ۽ لائق انسانن جي شهرت کي گهٽائڻ لاءِ ڪمر بسته آهن. ۽ اهي پنهنجي ڪمزور آواز سان لڳاتار حملو ڪندا رهن ٿا، سنڌن حق بجانب ڪارروائن کي ڄاڻي ٻجهي غلط رنگ ۾ پيش ڪن ٿا ۽ اهو ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا ته سنڌن ڪارروائن جو بنياد انصاف تي نه، بلڪ وقت جي مصلحت تي رکيل آهي، حالانڪ اهو انصاف ۽ حق جي پوري پيروي هئڻ سان گڏ مصلحت ۽ حڪمت تي رکيل آهي.

افغانستان تي حملو، مصلحت ۽ انصاف، ٻنهي جي خلاف هو. پر جڏهن ته اها جنگ هڪ ڀيرو شروع ٿي ويئي، تڏهن سنڌ جي اميرن تي دٻاءُ وجهڻ غير منصفانه هئڻ جي باوجود مصلحت آميز ٿي پيو، ۽ اهڙيءَ طرح آڪلئنڊ واري حڪومت طرفان اهو، منافقت جي گناهه سان گڏو گڏ اختيار ڪيو ويو.

اها ڳالهه انصاف واري ۽ مصلحت آميز هئي ته لارڊ ايلنبرو انگلو انڊين سلطنت کي انهيءَ خطري کان بچائي، جنهن ۾ ان کي سندن پيشرؤ جي حماقت ۽ بي انصافيءَ وجهي ڇڏيو هو.

اها ڳالهه به انصاف ۽ مصلحت وٽان هئي ته لارڊ ايلنبرو انهيءَ اعليٰ ترين مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ موجوده سڀني معاهدن تي حرف بحرف عملدرآمد ڪرائڻ تي اصرار ڪري، ۽ انهن کي سزا ڏئي، جيڪي انهن جي اهڙي بحران جي موقعي تي ڀڃڪڙي ڪن.

سنڌ جا امير آڪلئنڊ جي معاهدن ذريعي ٻڌل هئا. اهي معاهدا انهن حڪمرانن جي مٿان بي‌انصافيءَ سان مڙهيا ويا هئا، پر انهن مٿن بنا ڪنهن احتجاج جي، صحيحون ڪيون هيون، ۽ ٽن سالن تائين انگريز سرڪار سان انهن کي پنهنجن تعلقات لاءِ رهنما ۽ گارنٽي بڻائي رکيو هو. هنن انهن جي شرطن مان فائدو ورتو هو، اهو تسليم ڪيو هو ته انهن سان ٻڌل آهن. ۽ معزول ٿيڻ کان پوءِ انهن تي پوري سختيءَ سان عمل ڪرڻ جي ڳالهه کي پنهنجي چڱائي طور پيش ڪري رهيا هئا، اها دعويٰ ٻنهي طرفن کان ڪوڙي هئي ، پر اها هن ڳالهه جي تصديق ڪري رهي هئي ته اتحاد جو بنياد انهن معاهدن تي ئي هو.

اميرن طرفان آڪلئنڊ وارن عهدنامن جي بار بار ۽ بري طرح خلاف ورزي ڪئي ويئي هئي، ۽ هنن سنڌ مان انگريزن جي فوج کي هڪالي ڪڍڻ ۽ هندستان ۾ انگريزن جي قوت کي گهٽائڻ لاءِ ٿي ائين ڪيو هو.

اها ڳالهه حق ۽ انصاف وٽان هئي ته لارڊ ايلنبرو اهڙين ڇڪتاڻين جي سزا ڏئي، ۽ آئينده لاءِ پڪ ڪرڻ واسطي نوان شرط وجهي، ڇو ته اڳيان شرط ۽ معاهدا ناڪام ثابت ٿيا هئا، اميرن نوان شرط قبول ڪيا، پر عين انهيءَ موقعي تي جڏهن اهي انهن تي دستخط ڪري مهرن لڳائڻ سان سندن توثيق ڪري رهيا هئا، هنن انگريزي فوجن تي ڪنهن نراسائي وچان نه، بلڪ انهن کي تباهه ڪرڻ جي پوري خاطريءَ سان حملو ڪيو. هنن کي انهيءَ لڙائيءَ ۾ شڪست نصيب ٿي؛ ۽ پوءِ اها ڳالهه مصلحت آميز؛ حق انصاف واري ۽ ماڻهن لاءِ رحمت واري بڻجي پيئي ته انهن جي خوفناڪ حڪومت جو خاتمو ڪيو وڃي.

اها ڳالهه هن ڪري انصاف وٽان هئي، ڇو ته هنن ڏيکاريو هو ته جنگ خواه امن جي حالت ۾ انهن تي اعتماد ڪري نٿو سگهجي. اها ڳالهه هن ڪري مصلحت آميز هئي، ڇو ته اها انگلنڊ جي مفاد ۾ هئي، اها رحمت واري هئي، ڇاڪاڻ ته انصاف روءِ سنڌي عوام ۽ خود بلوچن جي ڀلائي، انهيءَ ۾ هئي. جيئن ته اها ڳالهه رحمت واري هئي، انڪري حڪمت واري هئي؛ ۽ ان سان سنڌ ۾ تهذيب ۽ تجارت جو واڌارو ٿيو.

ان مان نقصان ڪنهن کي ٿيو آهي؟ فقط اميرن کي! انهن ئي ماڻهن کي، جن ڏوهه ڪيو هو. اهڙن وحشي، دغاباز ظالمن کي هٽائڻ، جنهن لاءِ هڪ مضبوط بنياد تي بيٺل حق موجود هو، هڪ اهڙو رحمت جو ڪارنامو هو، جيڪو انگلنڊ جي عظمت جي شايانِ شان ۽ لائق هو. چنانچه، سنڌ جي فتح ۾ ڪا بي انصافي ڪانهي. انهيءَ ڪارنامي جو شان ۾ مان، هڪ اهڙو خالص شعلو آهي، جيڪو انصاف ۽ عدل جي قربان گاهه تي روشن ڪيو ويو آهي.

ضمیما

ضميمو نمبر-١

باب-٦ جي پهرين ڀاڱي سان واسطو رکندڙ، جنهن ۾ امير رستم طرفان پنهنجي پڳ تان علي مراد جي حق ۾ دستبرداريءَ واري معاملي ۾ سر چارلس نيپيئر جي هلت جو بيان ڏنل آهي.

ڀاڱو پهريون

سر چارلس نيپيئر جو علي مراد ڏانهن خط، ڊسمبر ١٨٤٢ع

”مير رستم خان پنهنجي رضا خوشيءَ سان اوهان صاحبن جي ڪوٽ ڏيجيءَ ڏانهن ويو؛ آتي پهچڻ تي هن علي الاعلان سيني ماڻهن جي موجودگيءَ ۾، ۽ رسمي طور پنهنجي پڳ توهان جي مٿي تي رکي. ان ڪان پوءِ هن پوري سنجيدگيءَ سان قرآن پاڪ ۾ لکيو ته هن ٽالپرن جي پڳ توهان کي سونپي آهي.“

”جڏهن مون اهي ڳالهيون ٻڌيون، تڏهن مون امير سان ملاقات ڪرڻ جي هن لاءِ اجازت گهري ته جيئن هزهائينس سان نئين عهدنامي متعلق ڳالهايان ۽ سندس واتان اها ڳالهه ٻڌان ته هن حڪومت جو ڪاروبار توهان جي رهنمائيءَ هيٺ ڇڏي ڏنو آهي. انهيءَ تي هزهائينس طرفان ڪهڙو رستو اختيار ڪيو ويو؟ هو توهان جي ڇت هيٺان ورتل پناهه کي ترڪ ڪري ڏٺو؛ هو مون وٽان فرار ٿئي ٿو، ۽ انهن اميرن جي قيادت ڪري ٿو، جيڪي انگريزن جي خلاف سازش

ڪندا رهيا آهن، ۽ جن اوهان جي بقول، پڳ ڏئيءَ جي اختياريءَ جي مقابلي ڪرڻ لاءِ هٿياربندن جا ٽولا جمع ڪيا آهن. هڪ امير ۾ اها هلت، عجيب و غريب آهي. منهنجي لاءِ هڪ ئي رستو اختيار ڪرڻ لاءِ اهو وڃي بچيو آهي ته اوهان صاحبن کي اها صلاح ڏيان ته اوهان سنڌي قوم وارن اڳيان اهو اعلان ڪريو ته اوهان ئي ٽالپرن جا قانوني سردار آهيو، ۽ ٻين اميرن کان اهڙو مطالبو ڪريو ته هو اوهان کي انهيءَ حيثيت سان تسليم ڪن ۽ پنهنجن هٿياربند ٽولن کي منتشر ڪري ڇڏين. جيڪڏهن اهي انڪار ڪن ته مان هنن کي طاقت جي زور تي ڇڙوڇڙ ڪندس. انهن اميرن کي اوهان سندن زمينن جي تحفظ جي ضمانت ڏيو، پر اوهان صاحبن جي قلعدار کان سواءِ آڀر سنڌ ۾ ٻيو ڪوبه پاڻ وٽ قلعو نه رکندو.[۵]

ڀاڱو ٻيو

سر چارلس نيپيئر طرفان علي مراد جي نالي، ١٤ - جنوري ١٨٤٣ع

ميجر آئوٽرام جي ذريعي مون کي معلوم ٿيو آهي ته توهان صاحب منهنجي اها ڳالهه واضح طور سمجهي نه سگهيا آهيو، جيڪو مطلب اوهان کي ٻڌايو ويو آهي، جيڪا ڳالهه مون کي هن ڪري سخت ڏک ڏيئي رهي آهي ته آءٌ اوهان صاحبن سان پاڻ هن ڪري ڳالهائي نه سگهندس ته جيئن اوهان کي شخصي طرح ۽ روبرو پنهنجو مطلب سمجهائي سگهان. ان کان سواءِ ٻيو سلامتيءَ وارو رستو اِهو آهي ته مان پنهنجي معنيٰ تحرير ۾ آڻيان. گورنر جنرل مون کي حڪم ڏنو آهي ته مان اوهان جي پڳ جي قانوني مالڪ هئڻ جي حيثيت ۾ مدد ڪريان. رئيس هئڻ جي حيثيت ۾، اوهان صاحبن کي ڪجهه رعايتون ۽ ڪجهه زمينون مليل آهن، جيڪي فرد سان واسطو نه ٿيون رکن، بلڪ اهي پڳ جي حصي ۾ اچن ٿيون.

اهي پڳ سان گڏ اوهان کي ملڻ گهرجن، پر ٻين اميرن جا حق ۽ علائقا پڻ عهدنامي جي مسودي ۾ شامل شرطن مطابق برقرار رهڻ گهرجن؛ ۽ مون شروع کان ئي اوهان صاحبن کي اها ڳالهه ذهن نشين ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي ته انهن جي زمينن جو ڪوبه حصو اوهان ڏانهن منتقل ڪري نه سگهبو. جيڪڏهن اهي ڪمپنيءَ جي لشڪر جو جنگ ۾ مقابلو ڪندا، يا جيڪڏهن انهن جي طرفان منهنجي قيادت هيٺ رهندڙ فوج تي گولي هلائي ويندي، ته ان صورت ۾ مون کي اهڙا حڪم مليل آهن ته مان انهن جون زمينون ڪمپنيءَ جي نالي ۾ پنهنجي قبضي ۾ آڻيان، ۽ اهي زمينون اوهان جي حوالي نه ڪيون وينديون. گهٽ ۾ گهٽ منهنجي خيال موجب، گورنر جنرل جو ارادو اهو ئي آهي. چنانچه، مان اميد ڪريان ٿو ته اوهان صاحب پنهنجن عزيزن کي اهو سمجهائيندا ته جيڪڏهن انهن منجهان ڪوبه منهنجي ماتحتيءَ ۾ رهندڙ فوجن تي ڪوبه حملو ڪندو ته ان صورت ۾ ٽالپر خاندان کي اقتدار ۽ علائقي جي صورت ۾ ڪيترو نه وڏو نقصان برداشت ڪرڻو پوندو.[۵]

ڏهاڳو ڏيون

سر چارلس نيپئر طرفان گورنر جنرل اِن ڪائونسل جي نالي، ١٦-آگسٽ ١٨٤٣ع

منهنجي خطن ۽ اعلانن جي حوالي سان اهو ڏٺو ويندو ته مون ميني اميرن کي سندن حقن جي حفاظت جي ضمانت ڏني. جيڪڏهن رستم پنهنجون (رستم جون) سموريون زمينون قانوني طور پنهنجي ڀاءُ علي مراد جي حوالي ڪري ها، ته ان صورت ۾ مان پاڻ کي سندس انهيءَ تحفي جي عهدنامي جي تفصيلن جي بحث مباحثي ۾ حمايت ڪرڻ لاءِ

بدل رکان ها. جيڪڏهن مير رستم ائين نہ ڪري ها تہ پوءِ ان صورت ۾ هزهائينس انهيءَ مباحثي ۾ علي مراد جي دعوائن کي رد ڪري ها، ۽ پوءِ آءٌ هزهائينس مير رستم جي حمايت ڪرڻ لاءِ پاڻ کي بدل سمجهان ها. مون هڪ ڪان وڌيڪ دفعا هزهائينسز علي مراد ۽ رستم کي باربار سمجهايو تہ سڀني جي حقن ۽ جائداد جي حمايت ڪئي ويندي. انهيءَ باري ۾ منهنجا خط ۽ منهنجا پڌرناما يوئر لارڊ شپ ان ڪانونسل جي روبرو آهن؛ پر سون خانگي ۽ نجي ڪارروائين جي تفصيلن سان ڪوبہ واسطو نہ رکيو، جنهن جو وقت اجا تائين نہ آيو هو.

مون ميجر آئوٽرام ڏانهن موڪليل هڪ خط ۾، امير رستم طرفان ڪيل منهنجي بيعزتيءَ ڪان پوءِ بہ هيءَ تجويز ڏني تہ جڏهن بہ هو منهنجي ڇانوڻيءَ ۾ اچڻ لاءِ آماده ٿيندو، تہ مان هن جي آجيان پوري احترام، عزت ۽ توجہ سان ڪندس. شروع ڪان وٺي آخر تائين مون مير رستم سان ملاقات ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. انهيءَ ۾ ڪامياب ٿيڻ لاءِ مون هر طرح سان جدوجهد ڪئي. هڪ ڀيري مون ميجر آئوٽرام کي امير جي ڇانوڻيءَ ۾ موڪليو؛ اها ڇانوڻي منهنجي ڪئمپ جي قريب هئي. هن آئوٽرام کي هن يقين ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو تہ هو ٺڪل هو، ۽ ان مهل نہ ايندو. اها سچي چالاڪي هئي، جيئن مون کي انهيءَ مهل ئي معلوم هو، مان هميشه امير جي هلت تي منجهيل پوندو هوس، پر ميجر جي خيال موجب، علي مراد جي حرفت بازين ۽ سازشن ڪري نہ، بلڪ جيئن مان دعوا ڪريان ٿو، خود امير جي روش ڪري؛ انهيءَ ڳالهہ نيٺ مون کي پنهنجي هن اصلوڪي راءِ کي بدلائڻ تي آماده ڪيو تہ رستم ڪوٽ ڏيجيءَ کان سندس ڀاءُ جي ڪري ڀڳو هو. مان هن باري ۾ مطمئن ٿي ويس تہ هن جي ڀاڄ، انهيءَ پوڙهي امير جي پنهنجي چالاڪيءَ جي نتيجي ۾ خود اختيار ڪيل هئي. هو پوريءَ طرح دوغلي شخصيت جو مالڪ

آهي. اها ڳالهه بعد وارن واقعن ذريعي ثابت ٿي چڪي آهي. هو انهيءَ ئي نموني سان آئوٽرام کان پڻ پڇي ويو.

مٿين ڳالهين مان يوئر لارڊ شپ ۽ ڪائونسل کي ٽي اهم ڳالهيون نظر اينديون:

اول اها ڳالهه ته مون خود اميرن کان هيءَ حقيقت معلوم ڪرڻ جي هرڪا ڪوشش ڪئي ته هن پنهنجي پڳ پنهنجي مرضيءَ سان پنهنجي ڀاءُ جي سپرد ڪئي هئي يا نه؟ ۽ انهيءَ ڳالهه ۾ خود امير طرفان مون کي هر بار ناڪامياب ڪيو ويو.

ٻي ڳالهه هيءَ ته مون پڳ وارين زمينن کان علاوه، ٻين ڏنل زمينن کي محض هڪ خانگي ڏي وٺ جو معاملو سمجهيو، جنهن سان انهيءَ وقت منهنجي حڪومت جو تعلق ڪونه هو؛ ۽ اهو معاملو عهدنامي جي تفصيلن طئي ڪرڻ جي موقعي وقت بعد ۾ سوچڻ جو هو.

ٽين ڳالهه اها ته منهنجي لاءِ عهدنامي جي پيش نظر، علي مراد کي تسليم ڪرڻ کان علاوه ٻيو ڪو چارو ڪونه هو. هن کي پڳ ڏيڻ وارو مان نه، بلڪ امير رستم هو. پر مان انهيءَ ڳالهه لاءِ ڏاڍو خوش هيس، جو ائين ٿيو؛ ڇاڪاڻ ته اهو ظاهر هو ته امير رستم جي هلت ۽ روش هن سان ڪنهن به ڳالهه تي مذاڪرات ڪرڻ کي ناممڪن بڻائي رهي هئي. مان هن تي اعتماد ڪري نه پئي سگهيس ۽ ميجر آئوٽرام سان، جيڪو هن جو شخصي دوست هو، بري طرح سان دوکو ڪيو ويو.

هيءَ ڳالهه قابل ذڪر آهي ته ڪوٽ ڏيجيءَ ۾ مير رستم پنهنجي پڳ ۽ زمينون مير علي مراد جي حوالي ڪرڻ کان اڳ اهي سموريون زمينون ۽ قلعا پنهنجي پٽ جي حوالي ڪيا هئا، ۽ پنهنجي قبضي کان ٻاهر ڪڍي ڇڏيا هئا (ڏسو هن جو خط، جنهن جو ترجمو آءٌ هن لفافي ۾ بند ڪري موڪليان ٿو.) هيءَ ڳالهه ثابت ڪري ٿي ته هو پنهنجن مائٽن مٿان ۾ ڦڏو

ڪرائي رهيو هو، ڇاڪاڻ تہ هيءَ حقيقت واضح آهي تہ، جيئن علي مراد چئي رهيو هو، هن پنهنجي پٽ کي ذري گهٽ رئيس بڻائي ڇڏيو هو، ۽ ساڳي وقت ائين بہ چئي رهيو هو تہ هو انهي ڳالهہ اڳيان ڪڏهن بہ ڪنڌ نہ نوائيندو؛ اهي سڀ ڳالهيون انهيءَ شهزادي جي منافقت ظاهر ڪن ٿيون.

ڀاڱو چوٿون

سر سي. نيپئر طرفان گورنر جنرل اِن ڪائونسل ڏانهن، ٢٩ سيپٽمبر ١٨٤٣ع

اوهان صاحبن جي هلندڙ مهيني جي چوٿين تاريخ واري خط جي جواب ۾، ميجر آئوٽرام جي خط جي وري ڇيهہ ڪاٽ ڪوٽ ڪرڻ لاءِ مجبور ٿي رهيو آهيان. جنهن جملي جو اوهان صاحب حوالو ڏيئي رهيا آهيو، سو ميجر جي ٢٤- جنوريءَ واري خط ۾ شامل آهي. مان ڪجهہ جملن کي ڪٽي انهن جي ڇڪاس ڪندس:

ميجر آئوٽرام: ”علي مراد کي اهو تفويض ڪندي، جنهن جو هن سان وعدو ڪيو ويو آهي، يعني اپر سنڌ جي باقي بچيل علائقي جو چوٿون حصو، سندس رئيس هئڻ جي رتبي طور، ۽ ان کان سواءِ سابق حڪمران مير سهراب جي ميراث ۾ پائيوار هئڻ جي حيثيت ۾ هڪ وڏيڪ چوٿون حصو.“

علي مراد سان ڪهڙيءَ ڳالهہ جو وعدو ڪيو ويو آهي؟ مير علي مراد قانون مطابق رئيس بڻيو. قانون مطابق، ڪجهہ آمدني پڳ سان وابستہ آهي. هن جي خانداني ۽ ملڪي قاعدن جي هن کي ضمانت حاصل آهي، ۽ هن جي ضمانت انهن کي مليل آهي تہ هو هڪ سردار طور پنهنجن فرض جي بجا آوري ڪندو. مون کي پڻ ڪن بہ وعدن جو علم ڪونهي.

جڏهن هزهائينس مير علي مراد مون کي چيو هو ته هو پنهنجي ڀاءُ جي سرداريءَ جي ڪمن ۾ مداخلت نه ڪندو، تڏهن هن اها ڳالهه پڻ چٽي ڪئي هئي ته هو ڪيس پڳ سندس (رستم جي) پٽ جي مٿي تي رکڻ جي ڪيس هرگز اجازت نه ڏيندو. هن چيو ته ”اها يا ته منهنجي ڀاءُ جي زندگيءَ ۾ سندس آهي، يا جيڪڏهن هو ان تان دستبردار ٿيڻ جو فيصلو ڪري ٿو، ته ان صورت ۾ اها منهنجي ڀائٽي جي مٿي تي رکي نٿي سگهجي. ائين ڪڏهن به نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته انهيءَ ڳالهه کي روڪڻ لاءِ مون وٽ ڪافي طاقت موجود آهي؛ مون کي فقط اهو معلوم ڪرڻو آهي ته ڇا، توهان منهنجي معاملي ۾ مداخلت ڪندا يا نه؟“ اسان جي گفتگو جو اهو ئي تت آهي. منهنجي طرفان امير کي ڏنل جواب بلڪل واضح هو. ان ۾ ڪنهن به پٺي مطلب ۽ معنيٰ جي گنجائش بلڪل ڪانه هئي؛ ان ۾ ڪو به عهدنامو يا ٺاهه شامل ڪونه هو؛ ان ۾ ڪو وعدو ڪونه هو؛ تت اهو هو- ”١٨٣٩ع واري موجوده عهدنامي جي لحاظ کان، انگريزي حڪومت اميرن کي سندن حقن جو تحفظ ڏيڻ لاءِ ٻڌل آهي؛ پڳ تي اوهان جو حق آهي؛ موجوده معاهدو مون کي اوهان جي حمايت ڪرڻ لاءِ مجبور ڪري ٿو، ۽ مان اوهان جي حمايت ۽ پٺڀرائي ڪندس.“

”اوهان صاحب ڏسندا ته مون فقط هزهائينس کي اها خاطري ڏني ته مان عهدنامي جي پوئواري ۽ حمايت ڪندس، ۽ اِها خاطري هڪ رواجي گفتگوءَ ۾ ڏني ويئي هئي. پر ميجر آئوٽرام جي لفظن مان اهو مطلب نڪري ٿو ته مون علي مراد سان ڪو عهدنامو ڪيو هو، ۽ جيئن ته مون کي انهيءَ معاملي ۾ هن ڳالهه کان وڌيڪ ڪجهه معلوم ناهي، جيڪي مون مٿي ذڪر ڪيو آهي، ان ڪري مان ميجر آئوٽرام تي اها ڳالهه ڇڏيان ٿو ته هو پنهنجي معنيٰ پاڻ ئي سمجهائي.

ميجر آئوٽرام: ”۽، آءٌ سمجهان ٿو ته جيئن ته توهان علي مراد کي سندس حصو ڏيارڻ لاءِ ٻڌل آهيو.“

مون کي معلوم ناهي ته ميجر آئوٽرام ڇا سمجهيو يا هن ڇا نه سمجهيو، پر مان ڪنهن به ڳالهه لاءِ، نه علي مراد سان ۽ نه ڪنهن ٻئي امير سان، بدل ڪونه هوس.

باقي جيسين علي مراد طرفان انهيءَ علائقي جي ڪجهه حصي لاءِ ڪيل دعويٰ جو تعلق آهي، جيڪو بهاولپور جي امير کي ڏنو ويو، تنهن جي متعلق منهنجي ۽ هزهائينس جي درميان جيڪي ڪجهه وهيو واپريو، سو هيٺين طرح آهي:

”امام ڳڙهه طرف پيشقدمي ڪرڻ جي دوران مون سان گفتگو ڪندي، امير مون کي چيو ته بهاولپور وارن کي جيڪو علائقو ڏنو ويو آهي، تنهن جي وچ ۾ قاتل هڪ يا ٻه ڳوٺ سندس ملڪيت آهن، پر هن پنهنجو منهن مٿي ڪري چيو ته ”اهي خسيس شيون آهن ۽ گورنر جنرل انهن تي شوق سان قبضو ڪري سگهي ٿو.“ مون هن کي جواب ڏنو ته ”جيڪڏهن هزهائينس کي انهيءَ علائقي ۾ ڪي به مقبوضات آهن ته گورنر جنرل کي انهن جي ڪا خبر ڪانهي، ۽ جڏهن تفصيل طئي ڪيا ويندا، تڏهن اوهان کي انهيءَ قسم جو جيڪو به نقصان ٿيندو، تنهن لاءِ توهان کي معاوضو ڏنو ويندو. نئين عهدنامي جي مسودي ۾ اهڙي ڪا به ڳالهه شامل ناهي، جنهن جو مقصد هزهائينس کي سندس مقبوضات جي ڪنهن به حصي کان محروم ڪرڻ هجي.“ بس، اسان جي وچ ۾ جيڪي به ڳالهيون ٿيون، سي سڀ اهي ئي هيون، ۽ جيتريقدر به آءٌ ياد ڪري سگهان ٿو، اوتري ٿائين خاطريءَ سان چئي سگهان ٿو ته انهيءَ ڳالهه جو مطلب به مٿين لفظن ۾ ئي ادا ڪيو ويو. هيءَ ڳالهه ناممڪن آهي ته ساڳيءَ نوعيت جي گفتگو هڪ کان وڌيڪ ڀيرا شيخ علي حسين (علي مراد جي وزير) ۽ منهنجي وچ ۾ ٿي هجي. درحقيقت، مون کي يقين آهي ته اها ڳالهه ائين ئي هوندي، ڇاڪاڻ ته مون کي آئوٽرام جي خط تي پينسل سان لکيل هيءَ يادداشتنامو نظر اچي ٿو، جنهن ۾ چيل آهي ته

منشي علي اڪبر مون کي ھيءَ خبر ڏني تہ متعلقہ ڳوٺ يا پرڳڻي جي قيمت ٤٠ ڪان وٺي ٥٠،٠٠٠ رپين جي وچ ۾ ھئي؛ ۽ حڪومت جو سيڪريٽري، مسٽر برائون مون کي چوي ٿو تہ ھن جو اھو خيال آھي تہ ان جي قيمت، وڌ ۾ وڌ ٣٠،٠٠٠ رپين ڪان مٿي ڪانھي.

ميجر آئوٽرام: "ھڪ اڻٿين عھدنامي ذريعي."

ميجر آئوٽرام جو اشارو ڪھڙي عھدنامي ڏانھن آھي، تنھن جو مون کي پتو ڪونھي. مون اڳيئي چيو آھي تہ "منھنجي طرفان ڪنھن بہ قسم جو ڪو عھدنامو، ڪو ضامن ۽ ڪو وعدو، بالڪل نہ ڪيو ويو آھي." مون کي معلوم آھي تہ منھنجي سنڌ ۾ وارد ٿيڻ کان اڳي ئي مير علي مراد ۽ سندس ڳھراڻو ھڪٻئي سان دست و گريبان ھئا؛ ھڪ لڙائي ٿي چڪي ھئي، جنھن ۾ ھن پنھنجي ڀاءُ رستم ۽ خاندان جي ٻين ماڻھن کي شڪست ڏني ھئي. مون کي يقين آھي تہ رستم پاڻ کي لڙائي جي ميدان ۾ پنھنجي ڀاءُ علي مراد جي حوالي ڪري ڇڏيو ھو. عام راءِ، جيڪا مون ھت پھچڻ جي وقت ٻڌي، سا ھيءَ ھئي تہ مير رستم ۽ سندس خاندان وارن علي مراد سان مٺو سلوڪ نہ ڪيو ھو. بھرحال، علي مراد پنھنجي ڀاءُ سان لڙائي جي ميدان ۾ معاملو طئي ڪري راضي نامو ڪري ڇڏيو ھو، ۽ ممڪن آھي تہ انھيءَ وقت خانداني نوعيت جو ڪو ٺاھہ ڪيو ويو ھجي؛ پر مون کي اھو علم ڪونھي تہ واقعي ائين ڪيو ويو ھو ۽ نہ ئي مون وري ڪڏھن بہ ڪا اھڙي ڳالھہ ٻڌي تہ انھيءَ قسم جو ڪو ٺاھہ ڪيو ويو ھو. مان ميجر آئوٽرام جي انھيءَ فقري "ھڪ اڻٿين عھدنامي ذريعي" جو مطلب ڪڍڻ جي ڪوشش ۾ اندازو ڪرڻ تي مجبور ٿيو آھيان.

آخر ۾ منھنجا آقا، مون ھز ھائينس علي مراد کي پئسن جي صورت ۾ ھڪ پائي، ۽ ھڪ انچ زمين بہ ڪڏھن نہ ڏني، ۽ نہ ڏيڻ جو ڪو وعدو ڪيو، حالانڪ ميجر آئوٽرام سندس

خطن ۽ بمبئي ۾ هن جي طرفان ڪيل ڳالهين مان جيڪي مون هيلتائين پڙهيون آهن، انهن سمجهندي پيو نظر اچي ته مون امير کي دولت ۽ طاقت سان مالامال ڪري ڇڏيو! مون هن کي هڪ تحفو ضرور ڏنو، اهو هڪ هاٿي هو، اوهان صاحبن انهيءَ تحفي جي منظوري ڏيئي ڇڏي؛ ۽ اوهان صاحبن کي اهو ڏيکارڻ لاءِ ته مان اهڙين شين ڏيڻ ۾، جيڪي منهنجي شخصي ملڪيت ناهن، ڪيتريقدر محتاط آهيان، مون هزهائينس کان اهو وعدو ورتو ته جيڪڏهن يوئر لارڊشپ منهنجي طرفان هاٿي ڏيڻ جي ڳالهه کي نامنظور ڪندو ته پوءِ هن کي ان جي قيمت ادا ڪرڻي پوندي، ڇو ته جيئن ته مان پاڻ کي تحفا ۽ سوکڙيون نه وٺندو آهيان، انڪري مون کي تحفن پيش ڪرڻ جي طاقت ڪانهي ۽ ان لاءِ آءٌ تمام گهڻو غريب آهيان. علي مراد جي هلت، شروع کان وٺي آخر تائين، پنهنجي گهراڻي خواه انگريزي حڪومت سان وفاداريءَ واري نظر اچي ٿي. هيءَ ڳالهه واضح آهي ته هن جو مفاد اِهوئي هو، پر هن جي ارادن ۽ مقصدن سان اسان جو ڪوبه واسطو ڪونهي. حقيقت ائين ئي رهي آهي، جيئن آءٌ عرض ڪري رهيو آهيان، ۽ جيڪڏهن ٽالپر گهراڻي وارا هزهائينس جي مشوري مطابق پاڻ کي هلائين ها، ته جيڪر پنهنجي حڪمراني ۽ خودمختياريءَ کي پوريءَ طرح ماڻيندا رهن ها.

ضميمو نمبر-۲

اميرن سان هليل ڪانفرنسن بابت ميجر آئوٽرام جي ورتل نوٽن بابت

[اهي نوٽ سنڌ جي متعلق پارليامينٽ جي ڪاغذات ۾ ڏسي سگهجن ٿا. انهن جو تت، حيدرآباد ۾ رهندي ميجر آئوٽرام طرفان اختيار ڪيل ڊپلوميسيءَ جي بيان ۾ ڏنو ويو آهي.]

ٻاڳو ڇهريون
گورنر جنرل طرفان خفيہ ڪاميٽيءَ ڏانهن
١٣- جون ١٨٤٣ع

”هي نوٽ مون اڳي ڪڏهن بہ نہ پڙهيا، جيسين انهن کي اڄ نہ ڏٺم. مون کي انهيءَ باري ۾ بلڪل ڪجهہ معلوم ناهي تہ ميجر آئوٽرام ۽ اميرن جي درميان انهيءَ وقت، جڏهن هو سر سي. نيپئر جي ماتحت عهدنامي جا تفصيل طئي ڪري رهيو هو، ۽ جنهن جي متعلق اميرن عام طور پنهنجي منظوري ڏيئي ڇڏي هئي، ڇا وهيو واپريو.“

ٻاڳو ڇيو
سر چارلس نيپئر طرفان گورنر جنرل ڏانهن
حيدرآباد، ١١- جولاءِ ١٨٤٣ع

مان اوهان صاحبن جي گذريل مهيني جي ١٤- تاريخ واري خط ماڻ جي رسيد تسليم ڪريان ٿو، جيڪو ڪالهہ ئي هٿي پهتو، جنهن ۾ ميجر آئوٽرام طرفان اميرن ۽ سندن وڪيلن سان گذريل ٨ ۽ ١٣ فيبروريءَ جي درميان ڪيل گفتگو جا ڪجهہ نوٽ پڻ شامل هئا.

اميرن سان ١٢ فيبروريءَ تي ڪيل ملاقات بابت نوٽ شايد مون ڏانهن موڪليا ويا هئا، پر مون کي اهي نہ مليا.

٨- فيبروريءَ واريءَ ميٽنگ بابت نوٽ مون کي ١١- تاريخ تي پهتا، جيڪي مان اوهان صاحبن کي هن ڪري نہ موڪلي سگهيس، جو ١٣- تاريخ کان پوءِ اسان جي مواصلات کي روڪيو ۽ خط و ڪتابت تي قبضو ڪيو ويو، پر ميجر آئوٽرام ڏانهن لکيل خط جو هنن ڪاغذن سان شامل نقل ڏيکاري ٿو تہ منهنجو ارادو ائين ڪرڻ جو هو، حالانڪ مون ائين ڪرڻ ضروري نہ سمجهيو، ڇو تہ اسان ان وقت اهڙيءَ حالت ۾ هئاسون، جو ٻئي ڏينهن صبح جو لڙائي شروع

ٿيڻ جو امڪان هو، جنهن لاءِ مون کي معلوم هو ته جيڪڏهن امير ديانتدار هئا ۽ سچ ڳالهائي رهيا هئا، ته پوءِ اها لڙائي نه پئي ٿي سگهي. لڙائي کان پوءِ اميرن منهنجي نيڊيڙي لشڪر کي مير شير محمد سان سازشون ڪرڻ ذريعي اهڙي ته خطري ۾ وجهي ڇڏيو، جو مون کي جيسين اوهان صاحبن جو هيءَ خط موصول نه ٿيو، تيسين مون ميجر آئوٽرام جي لکيل ”سينٽيس“ تي ڪوبه ڌيان ڪونه ڏنو.

انهيءَ عرصي ڏانهن توجه ڦيرائڻ سان، ۽ جيئن ته ائين پيو نظر اچي ته ميجر آئوٽرام پنهنجو بيان حڪومت کي موڪلي ڏنو آهي، مون تي اهو فرض عائد ٿئي ٿو ته آءٌ اها ڳالهه واضح ڪريان ته انهيءَ موقعي تي هن جي فيصلي کي ڪيترو وزن ڏيڻ گهربو هو، ۽ ساڻ ئي اهو پڻ ڏيکاريان ته اميرن جي انهن دعوائن کي ڪيتريقدر وقعت ڏيڻ گهربي هئي ته هو اسان سان امن ۽ صلح کي برقرار رکڻ جا خواهان هئا، جاڪاڻ ته انهن جي خلوص ۽ سچائيءَ تي ئي اهڙي وقعت ۽ قدر جو دارومدار هو، جيڪو آئوٽرام سان ڪيل سندن ڳالهين کي ڏيئي سگهڻ جو امڪان هو.

في الحال ته مان پاڻ کي ۸ ۽ ۱۲ فيبروريءَ جي وچ واري عرصي سان واسطو رکندڙ ڳالهين جي رمارڪن تائين محدود رکندس.

ميجر آئرٽرام اميرن هٿان دوکو کائي چڪو هو. هن ۱۰ ۽ ۱۱ فيبروريءَ تي مون کي هڪ ٻئي جي پٺيان ٻه خط ايڪسپريس ذريعي ڏياري موڪليا، انهن خطن ۾ ٽي اهم ڳالهيون شامل هيون:

۱- اهو عرض ته آءٌ پنهنجين فوجن کي قيام ڪرايان.
۲- اهو عرض ته مان پاڻ حيدرآباد وڃان.
۳- اهو اطلاع ته اميرن پنهنجون سموريون فوجون منتشر ڪري ڇڏيون آهن.

هاڻي منهنجا سائين، حقيقت هيئن هئي ته عين انهيءَ گهڙيءَ، جڏهن ميجر آئوٽرام مٿيون خط لکي رهيو هو، ٨٦٢، ٢٥ هٿيار بند جنگي جوان، جن مان ڪجهه حصو اٽڪل ٦ ميل پري مياڻيءَ واري ميدان ۾ پنهنجا مورچا مضبوط ڪرڻ ۾ مصروف هئا، ۽ باقي بيٺا ميجر آئوٽرام جي گهر جي چوڌاري حملي ڪرڻ لاءِ تيار بيٺا هئا.

چانڊيا قوم جا ڏهه هزار ماڻهو درياءَ پار ڪري آيا هئا، ۽ اهي سنڌ نديءَ جو ڏائو ڪپ وٺي منهنجي پٺ ۾ هيٺ اچي رهيا هئا؛ مير رستم جي لشڪر مان ٧٠٠٠ ماڻهو، ڪوهيرا وٽ، منهنجي فوج جي ڏائي بازوءَ جي پٺيان پاسي، ٽيهن ميلن جي مفاصلي اندر موجود هئا، ۽ مياڻيءَ طرف ڪوچ ڪرڻ لاءِ تيارين ۾ مصروف هئا؛ شير محمد جي اڳواڻيءَ هيٺ ١٠،٠٠٠ ماڻهو ميرپور ڪان پيشقدمي ڪري رهيا هئا؛ ۽ درياءَ جي ساڄي ڪپ تي، جبلن ۾ رهندڙ هزارين وڌيڪ ماڻهو اچڻ جون تياريون ڪري رهيا هئا؛ اهڙيءَ طرح، جيئن منهنجن جاسوسن مون کي بلڪل صحيح رپورٽ ڏني، ٢٥،٠٠٠ ماڻهو منهنجي سامهون، ۽ وڌيڪ ٢٥،٠٠٠ چئني طرفن کان مون تي حملو ڪرڻ لاءِ وڌي رهيا هئا؛ ۽ انهن ۾ اهي قبيلا شامل ڪين هئا، جيڪي جبلن ۾ گڏ ٿي رهيا هئا؛ ۽ اهي سڀ، جيئن اميرن ميجر آئوٽرام اڳيان قبول ڪيو، سندن ضابطي ۽ قبضي کان بلڪل ٻاهر هئا. ان جي باوجود، ميجر آئوٽرام مون ڏانهن هڪ ئي ڏينهن ۾ ٻه خط موڪليا، ۽ مون کي خاطري ڏني ته اميرن پنهنجيون سموريون فوجون منتشر ڪري ڇڏيون ۽ هن مون کي چيو ته مان هن کي انهيءَ ڳالهه جي اجازت ڏيان ته هو انهن کي منهنجي پاران اهو وعدو ڏي ته آءٌ وڌيڪ اڳتي نه وڌندس. اهڙيءَ طرح، هڪ انتهائي خطرناڪ صورتحال ۾، ميجر آئوٽرام جو اهو مشورو منهنجي چرپر کي مڪمل طور زنجير پارائي ڇڏي ها، ۽ منهنجي ننڍڙي لشڪر کي، ڪنهن معجزي کان سواءِ ٻي ڪا طاقت بچائي نه سگهي ها.

مٿي ذڪر ڪيل حقيقتن جي ڇڪاس ڪندي، مون کي اجازت ڏني وڃي ته آءٌ اوهان صاحبن جو ڌيان ٻن نهايت ئي اهم نقطن ڏانهن ڇڪايان:

١- ته اميرن کي صلح قائم ڪرڻ جي ڪا خواهش ڪانه هئي، ته انهن کي پنهنجي فتح جو پورو پورو يقين هو، ۽ انهن پوري حساب سان انهيءَ ڏينهن يعني ١٧- فيبروريءَ تعين ڪيو هو، جنهن تي مان مياڻيءَ ۾ پهچندس.

۽ انهن کي خبر هئي ته ١٧- تاريخ رات جو، يا ١٨- فيبروري جي صبح کان اڳي پنهنجي ٥٠،٠٠٠ ماڻهن جي سڄي لشڪر کي مياڻيءَ ۾ جمع ڪري نه سگهندا، انهيءَ ڪري هنن جي طرفان ليت و لعل، ٽال مٽول ۽ احتجاجن بلند ڪرڻ جي سڄي حڪمت عمليءَ کان پوري زور ۽ قوت سان، ميجر آئوٽرام کي دوکو ڏيڻ، ۽ هن وعدي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪم ۾ آندو ويو ته آءٌ پنهنجي پيشقدمي، وڌيڪ نه، ته گهٽ ۾ گهٽ هڪ ڏينهن لاءِ ئي ملتوي ڪريان. مان سمجهان ٿو ته جيڪڏهن مان هن کي سختيءَ سان هن ڳالهه کان نه روڪيان ها ته هو منهنجي منظوريءَ کان سواءِ ڪوبه وعدو نه ڪري، ته هو يقيناً اهڙو وعدو ڪري ڇڏي ها.

اميرن جي طرفان ظاهر ڪيل فڪرمندي ۽ تشويش جو اصل مطلب ۽ مقصد اهوئي هو، يعني ته هڪ ڏينهن لاءِ ئي سهي، ڪنهن نه ڪنهن طرح منهنجي پيشقدمي روڪجي پوي، سو هن حقيقت طرفان اجا به وڌيڪ عيان ٿيو پوي ته عهدنامي جي مسودي تي دستخط ڪرڻ ۾ ديرمدار ڪرڻ مان ڪوبه فائدو حاصل ٿيڻو ڪونه هو. ان جي برعڪس، انهيءَ عهدنامي جي صحيح ٿيڻ ڪري اميرن کي ان تي هڪدم بحث مباحثو ڪرڻ، ۽ ان جي هرهڪ ۽ سڀني حصن تي رسمي احتجاج ڪرڻ جو موقعو ملي وڃي ها، ۽ ٻئي طرف هنن تان اسان جي فوجن جو دٻاءُ به هلڪو ٿي بلڪ لهي پوي ها؛ پر هنن کي

فتح جو يقين هو ۽ اهي لڙڻ جا خواهان هئا. مياڻيءَ ۾ منهنجي هڪ ڏينهن جي دير سان پهچڻ ڪري، هنن وٽ وڌيڪ ٢٥،٠٠٠ ماڻهن جو لشڪر پهچي وڃي ها ۽ جيڪڏهن اميرن کي هڪ هفتي جي مهلت ملي وڃي ها، ته گرميءَ واري موسم اسان جي مٿان اچي ڪڙڪي ها، جيڪا انهن جي راءِ ۾، منهنجي چرپر کي مفلوج ڪري ڇڏي ها، ۽ آخرڪار اها منهنجي لشڪر کي ناس ڪري ڇڏي ها ـ واقعي اهي گهڻي ڀاڱي صحيح هئا.

٢- جيڪڏهن مان اميرن جي منافقانه احتجاجن تي يقين ڪرڻ لاءِ آماده ٿي وڃان ها، ته ان صورت ۾ آءٌ انگريزي فوجي طاقت سان غداري ڪريان ها.

هاڻي، جناب اعلي، جڏهن مون انهن ڳالهين تي غور و خوض ڪيو، تڏهن مون ڏٺو ته مان اميرن جي سچائيءَ ۾ ڪوبه يقين ڪري نٿو سگهان. مون کي انهن جا ”گفتگو“ محض ردي ڪاغذ ٿي نظر اچي رهيا هئا.

پر ڳالهه فقط ايتري ڪانه هئي. آئوٽرام مون کي پوري سنجيدگيءَ سان چيو هو ته مان اڪيلي سر حيدرآباد وڃان، ۽ مون کي سفارش ڪري موڪلي ته مان پنهنجين فوجن کي ميرپور ڏانهن موڪلي ڏيان. پڪ ئي پڪ منهنجو گلو ڪاٽيو وڃي ها، ۽ فوجون پنهنجو جنرل وڃائي، ۽ پنهنجي رسد ۽ مواصلات جو رستو، يعني سنڌوندي چاليهه ميل پري ڇڏي اچن ها ته انهن جي پوزيشن ڪجهه هيٺين نموني جي هجي ها:

ميرپور	ريگستان	انگريز	دشمن جا ماڻهو	حيدرآباد	سنڌو ندي
	ريگستان	٢،٨٠٠	٦٠،٠٠٠	٤٠ ميل	

انهيءَ پوزيشن مان انهن کي ڏاڍي آسانيءَ سان ريگستان ڏانهن ڌڪيو وڃي ها، ۽ آتي پهچڻ سان هرهڪ جاندار مري کپي

وڃي ها؛ فتح ۾ هنن کي بچائي نه سگهي ها، جو اهي درياءَ کي وري ڳولي لهڻ ۾ ڪڏهن ڪامياب ٿي نه سگهن ها، ڇو ته انهن کي چاليهن ميلن جي مفاصلي جي دوران هارايل، مگر هر گهڙيءَ تعداد ۾ وڌندڙ لشڪر، جيڪو لڙائي کان اڳ واري سندن تعداد کان ويهوڻي کان ۾ وڌيڪ هو، پريشان ۽ تنگ ڪندو رهي ها.

جيئن ته ائين پيو معلوم ٿئي ته ميجر آئوٽرام طرفان سنڌس نوٽ موڪليا ويا آهن، انڪري آءٌ سمجهان ٿو ته ڪيس منهنجو اهو انڪاري جواب پڻ موڪلڻ گهرجي ها، جيڪو مون مير رستم جي دعوائن جي جواب ۾ ڏنو هو.

معلوم ٿئي ٿو ته ائين نه ڪيو ويو آهي، انڪري آءٌ پنهنجي انهيءَ خط جو هڪ نقل موڪلڻ جي جسارت ڪريان ٿو؛ دراصل، هي آهو ساڳيو خط آهي، جنهن ۾ مون ٨- فيبروريءَ تي اميرن سان ٿيل گفتگوءَ جي رسيد ملڻ قبول ڪئي هئي.

جيتوڻيڪ سان انهيءَ اٽڙ نوعيت جي محنت ۽ سخت پورهئي سبب، جيڪو اوچتو جمع ٿيل هڪ ناتجربيڪار ۽ نئين لشڪر جي قيادت سنڀالڻ جي نتيجي ۾ لازمي طور ڪرڻو پيو ٿو، ڏاڍو پريشان آهيان، پر ان هوندي به مان سمجهان ٿو ته مون ڪابه اهڙي ڳالهه اوهان صاحبن کي رپورٽ نه ڪئي آهي، جنهن کي مون اهميت وارو سمجهيو آهي، پر ڪنهن به ناگهاني حادثي جي حالت ۾، مون اميرن کي موڪليل پنهنجن سڀني خطن، ۽ پڌرنامن جا، ميجر آئوٽرام کي موڪليل پنهنجن خطن جا، جيڪي انهيءَ موضوع سان تعلق رکندڙ هجن، نقل تيار ڪرايا آهن. درحقيقت، مون کي يقين آهي ته مون سڀني جا نقل ڪرائي ڇڏيا آهن. اِهي اوهان صاحبن کي انگريزي حڪومت کي هيءَ ڳالهه واضح ڪرڻ ۾ مدد ڏيندا ته مون امن امان ۽ صلح برقرار رکڻ لاءِ، پنهنجي فوجي طاقت جي عزت جي قرباني ڏيڻ کان سواءِ، پيو سڀڪجهه ڪيو ته امن کي

برقرار رکڻ لاءِ، مون کي يقين آهي تہ مان ۽ اوهان صاحب پڻ اوتريقدر ئـي متفکر هئاسون، جيتريقدر ميجر آئوٽرام يـا ٻيو ڪوبہ ماڻهو فڪرمند هو."

ٻيا ڳو ٽيون

گورنر جنرل اِن ڪائونسل طرفان سر سي. نيپئر ڏانهن

ڪلڪتو، ٧- آگسٽ ١٨٤٣ع

"اسان سڀني يوئر ايڪسلينسيءَ جو گذريل مهيني جي ٻارهين تاريخ وارو خط، جنهن ۾ سياڻيءَ جي لڙائيءَ کان اڳي ميجر آئوٽرام سان ڪيل اوهان جي خط و ڪتابت جي ۽ انهيءَ عرصي جي دوران توهان جي فوج جي صورتحال جي متعلق توهان جون ڪجهہ وضاحتون شامل آهن، ڏاڍي دلچسپيءَ سان پڙهيون آهن.

اسان هـيءَ ڳالهہ محسوس ڪرڻ لاءِ مجبور آهيون تـہ اوهان جو لشڪر پنهنجي سلامتيءَ لاءِ محض توهان جي تيز نظر ۽ فيصلي جي قوت جو احسانمند ۽ محتاج آهي.

ميجر آئوٽرام جو اوهان جي نالي لـکيل ١١ - فيبروريءَ وارو مخفي خط، هن مير رستم جي نوڪر هٿان موڪلڻ جو ارادو ڪيو هو؛ جيڪو انهيءَ وقت کهڙا ۾ موجود سنڌس لشڪر جي غلط بيانيءَ سان؛ هن سان دوکو ڪري رهيو هو؛ ان هوندي بہ، انهيءَ خـط ۾ هڪ اهـڙي تجويز شامل هئي جو، جيڪڏهن اهـا مير علي مراد کي ٻڌائي وڃي هـا، تـہ شايد هن کي اسان جي خلاف قائم ٿيل اتحادين ۾ شريڪ ڪري وجهي ها.

١٥- فيبروريءَ تي ميجر آئوٽرام چيو ته گذريل ڪجھ ڏينھن جي سنڌس خطن مان اوھان ھيءَ توقع ڪرڻ تي آماده ٿيا ھوندا ته ھن جي طرفان سنڌ جي اميرن سان ڪنھن پڪرامن ۽ دوستانہ ٺاھہ ڪرڻ لاءِ ڪيل سندس پُرخلوص ۽ زوردار ڪوششون ناڪامياب ٿينديون؛ ان جي باوجود، اڳئين ڏينھن تي اميرن عھدنامي تي پنھنجون مھرون ھنيون ھيون، ۽ اھا ھڪ اھڙي ڪارروائي آھي، جنھن ڪي عام طرح دوستاني ٺاھہ جي روشنيءَ ۾ ڏٺو ويندو آھي، يا ان کي گھٽ ۾ گھٽ ھڪ اھڙو ٺاھہ سمجھيو ويندو آھي، جنھن جو مقصد ان مان دشمنيءَ ۽ مخالفت جي سڀني ڪمن ۽ ارادن کي خارج سمجھڻ ھوندو آھي، ۽ نہ، ھن حالت وانگر، ان ڪان ھڪدم اڳ ۾ انھن جو سرزد ٿيڻ ھوندو آھي.“

ڀاڱو چوڏون

سر سي. نيپئر، گورنر جنرل ڏانھن

حيدرآباد، ١٣- جولاءِ ١٨٤٣ع

آءٌ پاڻ تي ھن ڳالھہ جي ڪري ڏاڍو ناراض آھيان جو مون ميجر آئوٽرام جي اميرن سان ڪيل ملاقات جا نوٽ ڏياري نہ موڪليا، ڇاڪاڻ تہ مون کي اھي ١١- فيبروريءَ تي مليا، ۽ جيئن آءٌ ڏسان پيو، تہ ٽپال اوھان صاحبن ڏانھن انھيءَ ئي ڏينھن تي لکيل ھڪ ڊگھي خط ذريعي ١٣- تاريخ تي کولي وئي ھئي.

اھان سڀ ئي انھيءَ وقت ڏاڍا ٿڪل ھئاسين، ۽ مون کي ياد اچي ٿو تہ مون انھيءَ موقعي تي سوچيو ھو تہ جيئن تہ لڙائي ٿيندي يا (جيڪڏھن ميجر آئوٽرام جا بيان ۽ دعوائون صحيح ھيون) چند ڏينھن اندر صلح ڪيو ويندو، تہ صورتحال بدلجي ويندي، تنھنڪري مون اھو ڪاغذ اوھان

صاحب ڏانهن ايتري وقت تائين موڪلڻ ۾ دير ڪئي، جيستائين امير ن طرفان عهدنامي تي دستخط ٿي وڃڻ جي خبر پئجي. بهرحال، ميجر آئوٽرام جي ملاقاتن جا نوٽ اوهان صاحب ڏانهن ڏياري موڪلڻ جون تياريون ڪري ڇڏيون هيون، جاڪاڻ ته مون اِجهو هاڻي ئي پنهنجن ڪاغذن ۾ انهيءَ ڪاغذ جو هڪ نقل لڌو آهي، جيڪو اوهان صاحب ڏانهن روانو ڪرڻ لاءِ تيار ڪيو ويو هو، ۽ ان سان گڏوگڏ مون کي پنهنجا اهي خانگي نوٽ پڻ مليا آهن، جيڪي مون انهيءَ کي پڙهڻ تي لکيا هئا. انهيءَ وقت تائين دريافت ڪيو هو ته هڪ اهڙي پارٽي موجود آهي، جيڪا امير ن جي هر حالت ۾ حمايت ڪرڻ جو پختو عزم ڪري چڪي آهي.

مون کي آئوٽرام جا نوٽ ۱۱-تاريخ تي مليا، مون کي هي نوٽ انهيءَ شام مليا هوندا. جيئن ته هرڪو ڏاڍو مصروف هو، انڪري هيءَ نقل ۱۲-تاريخ جي شام کان اڳي مشڪل ئي تيار ٿي سگهيو هوندو. آنهن ڏينهن مان هرهڪ ڏينهن تي مون کي بغير ڪنهن رڪاوٽ جي اڪيلائي ۾ متضاد قسم جي اطلاعن تي سوچڻ لاءِ تمام گهٽ وقت گهربو هو، جيڪي مون ڏانهن ميجر آئوٽرام موڪليندو هو، ۽ جيڪي منهنجن جاسوسن جي رپورٽن مان ملندا هئا. اهڙي وقت ۾ ”ٽپ ڏيئي نتيجا ڪڍڻ يا فيصلا ڪرڻ“ ناممڪن هو. ميجر آئوٽرام جو اخلاق ۽ مقامي تجربو هن جي دعوائن کي وڏو وزن ڏيئي رهيا هئا، پر ان جي باوجود آهي فوجي اسڪائوٽن جي بيانن کان بلڪل ابتڙ هوندا يون هيون. لشڪر جي قسمت، ۽ شايد ان کان گهٽي قدر وڌيڪ ڳالهين جو سچو دارومدار منهنجي فيصلي تي هو، ڪي ٿورائي ماڻهو انهيءَ کان وڌيڪ تشويشناڪ وقت گذاري سگهن ها، جنهن مان انهن ڏينهن ۾ مان گذري رهيو هوس، ته متان منهنجي غفلت سبب، برطانيه جي فوجي طاقت جي ڪا بدنامي ٿئي. مري قبيلي جي سردارن جي قبضي

مان هٿ آيل ڪاغذن، ۽ سندن گرفتاريءَ ۾ ۱۲- تاريخ جو ذري گهٽ سچو ڏينهن گُري چڪو هو، ۽ انهيءَ ڳالهه مون کي قطعي راءِ قائم ڪرڻ تي آماده ڪيو. ميجر آئوٽرام کي جنهن نموني ۾ بيوقوف بڻايو ويو هو، تنهن بابت هاڻي ڪو شڪ يا شبهو باقي نه رهيو. مون اها ڳالهه بلڪل لازمي سمجهي ته سري قبيلي جي سردار حيات خان جي قبضي مان مليل ڪاغذن جا نقل اوهان صاحبن ڏانهن ضرور موڪلڻ گهرجن، ته متان فوج تي ڪا مصيبت نازل ٿي پوي. مون کي اجا تائين وعدي ڪيل معاهدي جي توقع هئي، ۽ مون اهو عهدنامو ۽ ملاقات دوران ٿيل گفتگو وارا نوٽ گڏي موڪلڻ جو ارادو ڪيو هوندو. ۱۴- تاريخ تي سموري ڳالهه ٻولهه ختم ٿي چڪي هئي، ۽ منهنجو سچو وقت دشمن سان ٻه ٻه ٿيڻ ۽ اهو معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ ۾ صرف ٿي رهيو هو ته هو ڪهڙي هنڌ هو، هن جا ارادا ڪهڙا هئا ۽ اسان جي پيشقدميءَ جو صحيح رخ ڪهڙو هو، ڇاڪاڻ ته سونهان، يا ته دغاباز هئا يا وري ڏاڍا خونزده هئا. اميرن ۽ انهن جي ڪوڙن ۽ غلط بيانن جا سمورا خيال منهنجي دماغ مان اڏامي ويا؛ انهن جا لشڪر ئي منهنجي توجه جو مرڪز بڻيل هئا. اهڙي طاقتور ۽ وڏي تعداد واري دشمن خلاف پيشقدميءَ جو هڪ ئي خيال ايتريقدر ته ذهن تي حاوي هو، جو جيڪڏهن مان انهن ڪاغذن کي؛ درحقيقت اهميت وارو سمجهان ها، جيڪو مون انهن کي انهيءَ وقت سمجهيو ۽ نه هاڻي ٿو سمجهان، ته به انهن ڏانهن ڪوبه توجه ڏيئي نه سگهان ها. جيڪڏهن انهن جي نتيجي ۾ بيزاري پيدا ٿئي ٿي يا جيڪڏهن آهي اوهان صاحبن جي راهه ۾ رڪاوٽون حائل ڪن ٿا، ته مون کي انهيءَ ڳالهه تي ڏاڍو ڏک آهي؛ جو مون کان لڙائي ختم ٿيڻ کان پوءِ، اهي اوهان صاحبن ڏانهن موڪلڻ وسري ويا.

ڀاڱو پنجون

گورنر جنرل-اِن ڪائونسل طرفان،

خفيہ ڪاميٽيءَ ڏانهن، ١٤ - آگسٽ ١٨٤٣ع

سر سي• نيپئر، مياڻيءَ جي جنگ کان اڳي ڪيل ڪارروائن کي صحيح ۽ حق بجانب ٺهرائڻ لاءِ ڪافي طويل دليلبازي ڪئي آهي• اِئين ڪندي، هن اسان جي رڪارڊن تي انتهائي حيرت انگيز ۽ دلچسپ مواد جو ذخيرو آندو آهي، جنهن لاءِ اسان کي افسوس آهي تہ اُن کي هن کان اڳيرو اوهان جي آڏو رکڻ اسان جي وس ۽ اختيار ۾ ڪونہ هو• اسان جي هيءَ زوردار راءِ آهي تہ ميجر جنرل، سر سي• نيپئر جي دورانديشي، معاملہ فهمي ۽ فيصلي جي قوت ئي هئي، جيڪا اسان جي فوج جي سلامتيءَ جو ضامن هئي؛ ۽ اسان هن ڳالهہ تي سخت حيران آهيون تہ ميجر آئوٽرام، اميرن جي هٿان دوکي کائڻ جي معاملي ۾ هنن کي ڪيترو دور نڪرڻ جي اجازت ڏني•

اسان اوهان جي غور لاءِ ڪجهہ درخواستون موڪليون ٿا، جيڪي سابق اميرن سنڌ مان اسان کي لکي موڪليون آهن؛ پر انهن تي اسان پنهنجي طرفان ڪابہ تنقيد ۽ ٽيڪا ٽپڻي ڪرڻ کي غيرضروري ۽ اجايو سمجهون ٿا• سر سي• نيپئر طرفان، انهن جي بدناميءَ وارين تهمتن جي، جيڪي خود مٿس ۽ انهن بهادر فوجن تي لڳايون ويون آهن، جن جي هو قيادت ڪري رهيو آهي، سخت ڪاوڙ سان ڪيل ترديد اوهان کي هن باري ۾ مطمئن ڪرڻ لاءِ ڪافي ٿيندي تہ امير حق ۽ سچ کان خالي آهن•

ياڳو ڇهون

خيرپور جي سابق اميرن-رستم خان ۽ نصير خان طرفان، رائيٽ آنربل سر رابرٽ پيل ڏانهن ١٧- آگسٽ ١٨۴۴ع تي لکيل خط تي رمارڪ

امير لکن ٿا تہ:

"انهيءَ وچ ۾، مسٽر روس بيل کي ريزيڊنٽ مقرر ڪيو ويو، ۽ هو سکر پهتو، جيڪو اسان جي بادشاهيءَ جو هڪ حصو هو، ۽ هن منهنجي ننڍي ڀاءُ، مير علي مراد کي منهنجي ملڪ جي ڇهن يا پنجن آباد ڳوٺن تي قبضو ڪرڻ ۾ مدد ڪئي، جيڪي سون پنهنجي ڀائٽي، مير نصير خان کي تحفي طور ڏيئي ڇڏيا هئا."

رمارڪ

مرحوم مير سهراب خان طرفان، اپر سنڌ جي ورهاڱي ڪرڻ جي سوال تي آئينده لاءِ تڪرارن ۽ تنازعن کي روڪڻ لاءِ، پنهنجن ٽن پٽن، هر هڪ مير رستم، مبارڪ ۽ علي مراد خان جي حصن ۽ ٻچڙن جا پورا پورا تفصيل پنهنجي قرآن (شريف) ۾ لکي ڇڏيا هئا. انهيءَ معاهدي مطابق، اهي ڳوٺ جن جو حوالو ڏنو ويو آهي، مير علي مراد کي ڏنا ويا هئا. انهيءَ مير جي صغيريءَ واري ڄمار دوران، سندس ڳوٺن تي هن جي ڀائرن دغابازيءَ سان ١٨٣٨ع ۾ قبضو ڄمايو هو. علي مراد انهن ڳوٺن کي ٻيهر حاصل ڪرڻ لاءِ، جن ڪان هن کي دغا سان محروم ڪيو ويو هو، هڪ لشڪر گڏ ڪيو. رستم خان هن کي پنهنجو لشڪر ڇڙوڇڙ ڪرڻ تي راضي ڪري ورتو، ۽ هن سان قرآن تي لکي وعدو ڪيو تہ هو اهي ڳوٺ علي مراد کي موٽائي ورتي ڏيندو. اهو وعدو رستم خان

پڇي چڙيو. سنڌ ۾ جڏهن انگريزي فوج متعين ڪئي ويئي، تڏهن عهدنامي جي مطابق، اهو تڪرار پوليٽيڪل ايجنٽ، مسٽر روس بيل جي فيصلي لاءِ سندس اڳيان پيش ڪيو ويو، جنهن باقاعده جاچ جوچ ڪرڻ بعد ڪيس جو فيصلو علي مراد جي حق ۾ ڪيو. اهو فيصلو رائيٽ آنربل گورنر جنرل آف انڊيا طرفان منظور ڪيو ويو آهي، ۽ ان جي تصديق بہ ڪئي ويئي آهي.

صحيح

اي. جي. برائون،

سيڪريٽري ٽو سنڌ گورنمينٽ

مير لکن ٿا:

"انڪل ستن ڏينهن کان پوءِ، ١٦- ذي القعد ١٢٥٧هہ تي ڪئپٽن برائون خيرپور آيو، ۽ چيو تہ 'جيڪڏهن توهان معاهدي تي مهر لڳائڻ قبول ڪريو ٿا تہ چڱو، جيڪڏهن نہ، تہ انگريزي فوج، جيڪا هن وقت روهڙيءَ جي ويجهو پلٽڻ وٽ موجود آهي، سڀاڻي خيرپور ڏانهن ڪوچ ڪندي ۽ ڦرلٽ ڪندي.' هن انهيءَ ڌمڪيءَ سان مون کي نئين معاهدي تي مهر هڻڻ (دستخط ڪرڻ) تي مجبور ڪيو، هن مون کي اهو بہ چيو تہ مون کي پنهنجي هلت چلت جي هرهڪ معاملي ۾ پنهنجي ننڍي ڀاءُ علي مراد جي مشوري سان هلڻو آهي، ۽ اها ڳالهہ مان پنهنجي فائدي ۾ ڏسندس."

ريمارڪ

هن ۾ هڪ لفظ بہ سچو ڪونهي. هن هنڌ جنهن موقعي جو حوالو ڏنو ويو آهي، تنهن تي مون کي ميجر جنرل سر چارلس نيپئر طرفان مير رستم ۽ مير نصير ڏانهن خيرپور

۽ هڪ خط ڪٽي وجڻ لاءِ نامزد ڪيو ويو هو؛ ۽ مون کي چيو ويو هو ته مان انهن کان اهو مطالبو ڪريان ته اهي هن باري ۾ سنئون سڌو جواب ڏين ته آهي نئين عهدنامي تي دستخط ڪندا يا نه، جيڪو انهيءَ ڏينهن کان اڳي هنن وٽ قبوليت لاءِ پيش ڪيو ويو هو. مون کي هنن انهيءَ ڳالهه تي آماده ڪرڻ لاءِ ٻن ڪلاڪن کان وڌيڪ دير تائين روڪي رکيو ته مان انهن سان عهدنامي جي تفصيلن تي بحث ڪريان. مون هنن کي انهيءَ سڄي وقت دوران هڪئي جواب ڏنو، يعني ته مون کي هنن سان اهڙي ڪنهن بحث ڪرڻ جو ڪو اختيار ڪونه هو؛ ته مان فقط هنن کي خط پهچائڻ وارو ماڻهو هوس ۽ مون کي هنن جي جواب ـ هائو يا نه ـ جي ضرورت هئي؛ ۽ جيڪڏهن اهي مون کي اهڙو جواب نه ڏيندا ته آءٌ انهيءَ کان سواءِ ئي سکر هليو ويندس. آخرڪار هنن مون کي پنهنجو اهو جواب ڏنو ته هو معاهدي تي دستخط ڪرڻ لاءِ آماده هئا.

مون کي هن ڳالهه چوڻ جي ڪا خاص ضرورت ڪونهي ته انهيءَ موقعي تي، ڪي به انگريزي فوجون درياءَ رستي سکر کان هيٺ نه ويون هيون. انهيءَ گفتگوءَ ۾ علي مراد جي نالي جو هڪ ڀيرو به ذڪر نه ڪيو ويو.

صحيح

اي. جي. برائون،

سيڪريٽري ٽو سنڌ گورنمينٽ

ضميمو نمبر-۳

ميجر آئوٽرام جي ڊپلوميسيءَ سان واسطو رکندڙ هڪ اضافي خط

ڀاڱو ڀهريون

سر چارلس نيپيئر، گورنر جنرل ڏانهن

حيدرآباد، ۳- جولاءِ ۱۸۴۳ع

بمبئي کان پهتل هڪ خانگي خط ۾ مون کي چيو ويو آهي ته* شخص وڏان آيل هڪ خط ۾ چيو ويو آهي ته هو ائين سمجهي ٿو ته امام ڳڙهه تي ڪيل حملو، ريزيڊنسيءَ تي ٿيل حملي کان وڌيڪ گناهه جو ڪم هو.

جيئن ته مون کي ڪنهن به اهڙي ڪم کان ايترو گهٽو ڏک نه پهچندو، جهڙو اوهان صاحبن کي ڪنهن حملي جو نشانو بنائڻ لاءِ ڪيل ڪم کان، انڪري منهنجي لاءِ اهو ضروري آهي ته هن ڳالهه ثابت ڪرڻ لاءِ ثابتيون پيش ڪريان ته مون ائين نه ڪيو آهي:

۱- اپر سنڌ جي ٻين قلعن وانگر، امام ڳڙهه جو قلعو پڻ اتان جي پڳ ڏڻيءَ يا رئيس جي ملڪيت هو.

۲- هزهائينس علي مراد، سنڌ جي قانون مطابق، رئيس هو ۽ مير محمد هن جي خلاف بغاوت ۾ هو.

۳- هزهائينس مون سان گڏ اِمام ڳڙهه ڏانهن هليو هو. اتي پهچڻ کان پوءِ هن قلعي کي تباهه ڪرڻ جي تجويز ڏني، پر بعد ۾ هو ڪجهه شڪ ۾ پئجي ويو ته ڪيس ائين ڪرڻ گهرجي يا نه. مون هزهائينس کي انهيءَ قدم کڻڻ جي ضرورت جي خاطري ڏيارڻ لاءِ لکي موڪليو.

---

*انهيءَ عقلمند ماڻهوءَ جو نالو هن ڪتاب جي ليکڪ کي معلوم ناهي، نه ته اهو ڏجي ها.

۴- هن قبوليت ڏني ۽ آءٌ اوهان صاحبن ڏانهن هزهائينس جو اهو جواب موڪليان ٿو، جنهن ۾ هن مون کي امام ڳڙهه کي تباهه ڪرڻ جي اختياري ڏني هئي.

۵- هزهائينس ڪجهه توبون پاڻ ڇوڙيون ۽ هڪ ٻيا ٻه دفعا قلعي اندر گولا به پاڻ اڇلايا ۽ اهڙيءَ طرح مون جيڪي ڪجهه ڪيو، تنهن ۾ مون کي قلعي جي مالڪ جي مڪمل پٺڀرائي ۽ اجازت حاصل هئي. آءٌ ساڳي قسم جي منظوريءَ سان، بلڪل قانوني طور اهڙي ئي ڪارروائي انگلنڊ جي وچ ۾ به ڪريان ها، ۽ اهڙو ڪم ته عهد نامي جي شرطن جي ڀڃڪڙي ۽ اميرن طرفان هر هنڌ اسان جي خلاف جنگ جي تيارين جي حوالي ڏيڻ کان سواءِ به ڪريان ها.

مون کي معلوم ٿيو آهي ته منهنجي خلاف ٻيو الزام اهو آهي ته ”مون ميجر آئوٽرام جي مشوري خلاف، حيدرآباد طرف پنهنجي پيشقدميءَ جو سلسلو جاري رکيو، انڪري امير جنگ ڪرڻ لاءِ مجبور ٿيا.“ يقيناً، مون ميجر آئوٽرام جي مشوري کي رد ڪيو، ڇاڪاڻ ته جلد ئي مون ڏٺو ته هن سان اميرن سخت قسم جو دوکو ڪيو هو. مون کي اهڙيون گهڻي ئي ثابتيون مليون، جن سان ڪجهه هاڻي سان اوهان صاحبن آڳيان پيش ڪرڻ ۾ پاڻ کي صحيح سمجهان ٿو:

۱- ميجر آئوٽرام حيدرآباد ۾ قيام دوران مون ڏانهن تيز رفتار ٽپال ذريعي به (منهنجي خيال ۾ ٽي لکيل آهن)، پر هن وقت آءٌ به لهي سگهيو آهيان) خط ۱۲- تاريخ روانا ڪيا، جن ۾ هن مون کي خاطري ڏني ته اميرن وٽ سنڌن دستوري شخصي محافظن ۽ خدمتگارن کان سواءِ ٻيا هٿياربند ماڻهو موجود ڪينهن، ۽ انهن جو تعداد ٻين هندستاني شهزادن جي انهن محافظن کان وڌيڪ ڪونهي، جن سان گڏ اهي مڪمل

امن امان جي حالت ۾ هلندا چلندا آهن. انهن ئي ڏينهن ۾ اميرن جو لشڪر اتان ڪان فقط ڇهه ميل پري مياڻيءَ جي ميدان ۾ پنهنجي پوزيشن کي مستحڪم بنائڻ ۾ رڌل هو! جنهن گهڙيءَ هو سون ڏانهن اهم خط لکي رهيو هو، تنهن مهل هن جي رهائشگاهه، ۸۰۰۰ بلوچن جي گهيري ۾ آيل هئي، (جن وٽ ۸ توبون هيون) جيڪي مٿس حملي جون تياريون ڪري رهيا هئا؛ اهو واقعو ۱۵- فيبروري جو آهي.

۴- ميجر آئوٽرام مون کي لکي موڪليو ته مان اڪيلو اميرن سان حيدرآباد ۾ ملڻ لاءِ وڃان، جيڪڏهن مان پاڻ کي ميجر آئوٽرام جي صلاح تي هلڻ لاءِ آماده ڪري وجهان ها، ته منهنجو پنهنجو گلو ۽ اسان سڀني جا گلا گهٽو ڪري وڃيا پيا هجن ها، ۽ لشڪر ميرپورخاص ۾ مهندار ڪان سواءِ، درياءَ ڪان چاليهه ميل پري رهجي وڃي ها، جيڪو جهازن رستي سکر ۽ بمبئي سان ۽ هزهائينس علي مراد جهڙي دوست واري علاقي سان، جيڪو ڏکڻ ۾ نوشهري تائين پکڙيل هو، اسان جي مواصلات جو هڪ ئي رستو هو. اهڙيءَ طرح اهو لشڪر جڏهن هر طرف ڪان ڇڇي ڏار تي وڃي ها، تڏهن ان تي ۶۰،۰۰۰ جو لشڪر حملو ڪري ان کي ريگستان طرف ڌڪي ڇڏي ها، جتي اهو عذاب ڪائي سري ها.

جيئن ته ميجر آئوٽرام حيدرآباد واري دربار ۾ گهٽائي سال رهيو هو، ۽ هر هڪ ماڻهو "اميرن جي متعلق ۽ هن ملڪ بابت سندس وڏي ڄاڻ جي تعريف ڪري رهيو هو"؛ ۽ جڏهن ته آءٌ انهيءَ ڳنهي ڪان بي خبر ۽ اڻ ڄاڻ هوس، انڪري جيڪڏهن پاڻ کي ميجر آئوٽرام جي رهنمائي هيٺ ڇڏي ڏيان ها، ته نتيجي لاءِ مون کي بلڪل صاف ڪيو وڃي ها (بشرطيڪ ڪنهن جنرل آفيسر کي لشڪر وڃائڻ لاءِ ڪا ڳالهه معاف ڪري سگهي ها)؛ ۽ هن پنهنجي انهيءَ مشوري کي مون تي پنهنجي ايماندارانه فطرت ۽ جوشيلي طبيعت سان،

پوري زور سان مڙهڻ جي ڪوشش ڪئي، پر منهنجا جاسوس مون کي اهڙيون خبرون پهچائي رهيا هئا ته ٣٠،٠٠٠ ماڻهو منهنجي سامهون موجود آهن؛ ڪي ٤٠،٠٠٠ ٻڌائي رهيا هئا، پر مون سمجهيو ته اهي تعداد ۾ وڌاءُ ڪري رهيا هئا؛ پر مون کي خاطري هئي ته ٢٠،٠٠٠ کان وڌيڪ هئا، جيڪو تعداد ايڏو هو، جو انهن کي پنهنجي ڪاميابيءَ جو يقين ٿي پئي سگهيو. تنهنڪري مون اهو خيال ڪيو ته ميجر آئوٽرام جي رپورٽ غلط هئي، ۽ هن کي دوکو ڏنو ويو هو ۽ کيس اهو پتو ئي ڪونه هو ته سندس آسپاس ڇا وهي واپري رهيو هو. هن جي انهيءَ مشوري ته مان پنهنجي لشڪر کي ميرپور وٺي وڃان، هن خيال ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو ته هو جنگ بابت ڪا ڄاڻ نٿو رکي. انهيءَ ڪري مون هن جي انهيءَ تجويز تي ڪو ڌيان نه ڏنو. مون پنهنجو سڄو خزانو ۽ بيمار سپاهي جهاز تي چاڙهيا، ۽ دشمن تي حملي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو؛ جيڪڏهن اسان کي شڪست ملي ها، ته اسان وٽ ڪافي رسد موجود هئي، ۽ پوءِ اسين درياءَ ۽ جهازن طرف پٺ ڪري، (جو ته پسپائي تباهيءَ جو سبب ٿئي ها) اوتري تائين مورچه بند ٿي ويهون ها، جيسين مدد پهچي ها. مون کي پنهنجين فوجن ۾ مڪمل اعتماد هو، ۽ بي نظم هجوم جي هلڙبازيءَ کان ڪو خوف ڪونه هو؛ ان هوندي به اها ڪا آسان بازي ڪانه هئي. مون ڏيکاريو آهي ته جيڪڏهن مان آئوٽرام جو مشورو قبول ڪريان ها، جيئن مون کي ان تي عمل نه ڪرڻ ڪري نينديو ويو، ته گهڻو ڪري ڪابل جهڙو پيو قتلِ عام هتي به ٿئي ها.

ماڻهو سمجهي ها ته ريزيڊنسيءَ تي ڪيل حملي ميجر آئوٽرام جون اکيون ضرور کوليون هونديون ۽ هن کي انهن ماڻهن جي دغابازيءَ جو شعور ٿيو هوندو، جن سان هن کي واسطو پيل هو. پر نه، بلڪل نه؛ هو ١٦ تي مٽياريءَ ۾ مون سان

اچي ڳڏيو ۽ اچا به مون کي هڪ ڏينهن لاءِ حملي کي روڪڻ لاءِ ڇڏي رهيو هو! ان جي باوجود، ڇهن ڪلاڪن جي ديرمدار به سياڻيءَ ۾ اميرن جي لشڪر ۾ ۲۴۰۰۰ ماڻهن جو اضافو ڪري ها! اهو سچ آهي ته انهيءَ وقت مون کي انهيءَ باري ۾ ڪا پڪي خبر ڪانه هئي، پر مون کي انهيءَ خط جي مطالعي ڪرڻ مان پڪ ٿي ويئي، جيڪو مون کي مري سردار حيات خان جي تلاشيءَ مان هٿ آيو هو، جنهن کي مون حراست ۾ ورتو هو. انهيءَ خط ۾ اميرن مري قبائل تي زور ڀريو هو ته اهي ساڻن ۹- تاريخ تي اچي ضرور ملن. هاڻي، مون کي اهو معلوم هو ته اهي جهنگلي انهيءَ وقت تائين پنهنجا ڪوٽ نه ڇڏيندا، جيسين محرم جي تقريب هلي رهي هئي. اها تقريب ۱۰- تاريخ تي ختم ٿيڻ واري هئي. چنانچه، مون اندازو لڳايو ته ان جي ڳڏڻ کان پوءِ اهي ڪيتري قدر تيزيءَ سان ڳڏجي سگهندا، ۽ مون هڪ ڪلاڪ به ضايع نه ڪرڻ جو ارادو ڪيو. جيڪڏهن منهنجي ڪارروائي ۽ هلت تي پارليامينٽ ۾ حملو ڪيو ويو، ته آءٌ سمجهان ٿو ته منهنجو مٿيون بيان منهنجي دفاع لاءِ ڪافي ٿيندو. ميجر آئوٽرام جي مشوري تي عمل نه ڪرڻ سان مون کي غلطيءَ ڪرڻ جو ڪوبه احساس ڪونهي.

آئوٽرام جو جواب اهوئي ٿيندو ته ”جنگ نه ٿئي ها.“ اميرن ۱۵- تاريخ تي اهو جواب ڏنو؛ پر فرض ڪريو ته جنگ نه ٿئي ها، پر ڇا، مان پنهنجي لشڪر کي انهن جي رحم و ڪرم تي ڇڏيان ها، ته اهي جيئن به چاهين ان کي پنهنجي مرضيءَ مطابق مارين يا بچائين؟ انهن جو رحم! مون کي ان باري ۾ ثابتي مليل آهي ته انهيءَ وقت جڏهن ميجر آئوٽرام مون کي انهن جي پرامن جذبات ۽ اسان ڏانهن دوستانه رويي هئڻ جي خاطري ڏيڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو، انهيءَ وقت هنن سنڌونديءَ جي ٻنهي ڪنارن تي پنهنجن ماڻهن ڏانهن اهي حڪم روانا ڪري ڇڏيا هئا ته ”اهي هر اهڙي انگريزي مرد، عورت ۽

ٻار ڪسي قتل ڪن، جيڪو ٻہ سنڌن هٿ چڙهي." اسان ڪي تزين واري لڪ ۾ افغانستان وٽان مليل نرسي ۽ رحمدلي ملي ها، اها رحمدلي جيڪا خود آئوٽرام ڪي ٻہ ملي ها، جيڪڏهن منهنجي دل ۾ انديشا پيدا نہ ٿين ها، ۽ سان هن ڏانهن ۲۲ ريجمينٽ جي لائيٽ ڪمپني نہ موڪلي ڏيان ها.

پاڱو ٻيو

مير علي مراد طرفان، سر چارلس نيپيئر ڏانهن

۱۲- جنوري ۱۸۴۳ع

مون کي اوهان جو اهو خط مليو آهي، جنهن ۾ توهان ڪيترن ئي سببن جي نشاندهي ڪئي آهي ته توهان اِئين ڇو سمجهي رهيا آهيو ته امام ڳڙهہ کي تباهہ ڪرڻ بهتر ٿيندو. جيسين انهيءَ جائداد جي قيمت جو سوال آهي، تنهن جي متعلق مون کي ڪا پرواهہ ڪانهي، ۽ آءٌ توهان سان انهن سببن ۾ مڪمل طور اتفاق ڪريان ٿو، جيڪي انهيءَ کي ناس ڪرڻ جي عمل کي ضروري ۽ لازمي ٻڌائين ٿا. انهيءَ ڪري توهان مون کي وڏي خوشيءَ سان انهيءَ ڳالهہ تي آماده سمجهي، قلعي کي بيشڪ اڏائي ڇڏيو، ۽ مون کي هميشہ پنهنجو گهٽگهرو ۽ سچو سمجهو.

پاڱو ڏيون

سر چارلس نيپيئر، ميجر آئوٽرام ڏانهن

حيدرآباد، ۲۲- جولاءِ ۱۸۴۳ع

منهنجا پيارا آئوٽرام،

۱- ٻين ڳالهين تي بحث ڪرڻ کان اڳ ۾، آءٌ هن ڳالهہ جوڻ سان شروعات ڪندس تہ توهان پنهنجن خطن منجهان

هڪ ۾، ۽ دفعا چيو آهي ته توهان کي مون وٽان محض هڪ ننڍڙو نوٽ مليو آهي. هاڻي، اوهان جا جيڪي ٻه خط مون کي مليا آهن ۽ جن جو مون جواب نه ڏنو آهي، سي فقط آهي آهن، جيڪي ۸ ۽ ۲۹ مارچ جي تاريخن وارا آهن. انهن مان پهريون (جيڪو ساڳيءَ ئي تاريخ تي ليڊي نيپئر طرفان لکيل خط سان گڏ، اوهان جي طرفان مهاڀليشور جي سير سپاٽي بابت لکيل بيان واري خط سان)، مون کي فقط ٿورائي ڏينهن اڳي مليو آهي!!! انهيءَ کري انهن خطن کان علاوه جيڪي سچ پچ وصول ٿيا آهن، ٻين ڪن ٻه خطن جو حوالو ڏيڻ اجايو آهي.

۲- اوهان جي ۲۰- تاريخ واري خط جو جواب، مان هن کان اڳيرو ڏيئي نه سگهيس؛ اوهان جو ۲۹ وارو خط، مون کي انهيءَ مهل مليو، جڏهن آءٌ شير محمد سان جنگ ڪرڻ لاءِ وڃي رهيو هوس؛ باقي اوهان جو ۸ تاريخ وارو خط، مون کي فقط چند ڏينهن اڳي مليو آهي. جيڪڏهن مون کي اوهان لاءِ پرخلوص پيار نه هجي ها، ته مون کي ڪوبه فڪر نه هجي ها! بهرحال، آءٌ اهو سڀڪجهه بيان ڪندس، جيڪي ٻه تي گذريو آهي، ۽ پوءِ توهان پاڻ ئي فيصلو ڪريو ته توهان پاڻ کي ڪيتريقدر صحيح يا غلط سمجهو ٿا. آءٌ هڪ اهڙي صورتحال ۾ پاڻ کي ڏسي رهيو آهيان، جنهن ۾ مون کي پنهنجي بچاءَ ۾ اهو سڀڪجهه ٻڌائڻ تي مجبور ٿيڻو پوي ٿو، جيڪو ۳ ۽ ۱۲- فيبروريءَ جي درميان تي گذريو. مون تي اخبارن خواه خانگي خطن، ٻنهي ۾ زوريءَ جنگ ڪرڻ جو الزام لڳايو وڃي ٿو، ڇاڪاڻ ته مون اوهان جي صلاح تي فوج کي داٻو ڪرائڻ نه ڏنو، پر مون لاءِ چيو وڃي ٿو ته مون اميرن تي انهيءَ وقت حملو ڪيو، جڏهن هو معاهدي تي دستخط ڪري چڪا هئا، ۽ اٽڪل چار ڏينهن اڳي، مون کي لارڊ ايلنبرو وٽان هڪ خط مليو آهي، جنهن ۾ هن چيو آهي ته ڪيس

خفيه ڪاميٽيءَ وٽان، انهن ڳالهين بابت ڇپيل نوٽ مليا آهن، جيڪي ڪمشنر جي حيثيت ۾، اوهان جي ۽ اميرن جي درميان ٿي گذريون هيون، ۽ هن مون کان پڇيو آهي ته ڇا، مون ڪڏهن به انهن ڳالهين ٻولهين بابت ڪجهه ٻڌو؛ ۽ هن ڳالهه تي، ته هو انهن ڳالهين جي خبر هاڻي، پهريون ڀيرو ٻڌي رهيو آهي، تعجب جو اظهار ڪيو آهي. ساڳي وقت تي خانگي خطن ۾ چيو ويو آهي ته مون مبينه طور، اوهان جي طرفان ڪيل ڪجهه رپورٽون روڪيون آهن، جيڪي لارڊ ايلنبرو ڏانهن وڃڻ گهربيون هيون.

٣- اهي نوٽ خفيه ڪاميٽيءَ جي هٿن ۾ ڪهڙيءَ طرح آيا، تنهن بابت مون کي ڪابه خبر ڪانهي، نه ئي مون کي انهيءَ باري ۾ ذري برابر به ڪا پرواهه آهي؛ پر نتيجا هي آهن: پهريون، ته ظاهر آهي ته لارڊ ايلنبرو انهن کي اهميت ڏي ٿو، ۽ جيئن ته مون اهي ڪڏهن به هُتي ڏانهن نه موڪليا، انڪري ائين پيو نظر اچي ته جيسين هن کي منهنجي طرفان موڪليل سمجهاڻي ملي، جڏهن مون اميرن کي جنگ ڪرڻ تي مجبور ڪرڻ لاءِ، انهن ڪاغذن کي لڪايو، جيڪي هيز لارڊ شپ جي نظرن کان پوشيده رهجي ويا. ٻيو، ته سر جارج آرٿر پڻ، اوهان سان ڪيل گفتگو، ۽ انهن ڪاغذن ۾ لکيل ڳالهين جي نوعيت ڪري انهن ڪاغذن کي اهميت ڏئي ٿو، ڇو ته هن اهي لارڊ فٽزجيرالڊ کي موڪلي ڏنا. ٽيون ته خفيه ڪاميٽي به انهن نوٽن کي اهميت ڏي ٿي، ڇو ته هن اهي نه فقط لارڊ ايلنبرو کي موڪلي ڏنا، بلڪ انهن کي ڇاپايو به. چنانچه، منهنجي پوزيشن ائين پيئي نظر اچي ته مون انتهائي اهم ڪاغذات کي رستي ۾ روڪي ڇڏيو، جيڪي، جيڪڏهن لارڊ ايلنبرو وٽ پهچي وڃن ها، ته شايد جنگ کي روڪي وجهن ها. يا جيڪڏهن مان توهان جي طرفان فوج کي قيام ڪرائڻ واري مشوري تي عمل ڪرڻ

لاءِ ڀاڻ کي آماده ڪري وجهان ها، ۽ انهيءَ طريقي سان عمل ڪرڻ بدران جيئن مون ڪيو، ٻئي ڪنهن نموني سان ڪارروائي ڪريان ها، ته جنگ هوند نه ڇڙي ها، ۽ ان ڪان به وڌيڪ خراب ڳالهه (جيڪڏهن ڪا ڳالهه وڌيڪ خراب ٿي سگهي ٿي) هيءَ ته مون لارڊ ايلنبرو سان غداري ڪئي، جنهن مون ۾ بي انتهائي اعتماد رکيو هو، ۽ جنهن هر معاملي ۾ منهنجي بي حد و حساب پٺڀرائي ڪئي هئي. اها هئي پوزيشن، جنهن ۾ لارڊ ايلنبرو ۽ سر جي-آرٿر جي خطن مون کي پهنجي ۽ انهن جي راءِ ۾ آڻي بيهاريو هو، ۽ اِها هئي اُها پوزيشن جنهن ۾ انهن نوٽن جي ڇپائي، دنيا وارن جي راءِ ۾ آڻي بيهاريندي، جيڪڏهن اهي ڇپيل نوٽ عام ماڻهن اڳيان شايع ٿي ويندا هاڻي، هيءَ ڳالهه بلڪل صاف آهي ته جيڪڏهن منهنجي ڪيس جي حالت اُها هئي، ته ان صورت ۾ مون کي شايد جرئت، ۽ ڪنهن حد تائين فوجي مهارت جي دعويٰ ڪرڻ جي اجازت ڏني ويندي، ڇاڪاڻ ته ڪاميابي عام طور ماڻهوءَ کي ايتريقدر ساک ضرور ڏئي ٿي، پر يقيناً، آءٌ ڪڏهن به عزت ۽ وقار ۽ انسان دوستيءَ جو ڪو ڍونگ ڪري نه سگهندس، نه ئي مون کي ٿوري ۾ ٿورو سفارتي ڪاروبار سپرد ڪيو ويندو؛ مطلب ته مان هميشه لاءِ، هڪ اهڙي پڪي بدمعاش طور نيڪالي ملڻ جي لائق ٿي پوندس، جنهن فوجي شهرت لاءِ سڀڪجهه قربان ڪيو هو؛ ۽ جنهن مجروح ٿيل ۽ دغابازيءَ جو شڪار ٿيل شهزادن جي رحم لاءِ ڪيل دردمندانه دانهن ڏانهن ڪَن ڏيڻ کان انڪار ڪيو هو. پوءِ، جيڪڏهن ائين سمجهيو وڃي ته هن سڄي قصي ۾ حق ۽ سچ جو ڪو هڪڙو لفظ به آهي، ته ان صورت ۾ عام ماڻهن ۽ دنيا وارن لاءِ منهنجي حالت اها ئي هوندي. لارڊ ايلنبرو ۽ پنهنجن دوستن کي اهو

ڊيڪارڻ تمام ضروري هو ته انهيءَ قصي ۾ سچ جو ذرو به شامل ڪونهي.

٤- انهيءَ ڪري مون لارڊ ايلنبرو کي سڌيءَ طرح هن نموني جو جواب لکي موڪليو. پهريائين ته مون کي فقط ٻن موقعن جي ڳالهين جون رپورٽون مليون هيون، ۽ منهنجو خيال هو ته ٽين رپورٽ کي ڪٿي نه ڪٿي روڪيو ويو هو. ٻيو ته مون هن کي انهن نوٽن جو نقل موڪليو، جيڪو چاڻي پڇهي هز لارڊ شپ ڏانهن انهن امڪاني سببن سان گڏ ڏياري موڪلڻ لاءِ تيار ڪيو ويو هو ته اهي هن ڏانهن ڇو نه موڪليا ويا هئا، ٽيون ته، مون هز لارڊشپ کي توهان جا، ٨ ۽ ١٣ فيبروريءَ جي درميان موڪليل ڊيمي- آفيشل ليٽر (جن ڳالهه معلوم ڪرڻ لاءِ ته انهن ۾ ڪابه خانگي ۽ خفيه ڳالهه شامل ڪانه هئي) ڏياري موڪليا، چوٿون ته، مون هن کي چيو ته منهنجي قيام نه ڪرڻ جا سبب، اهي هئا ته مون کي معلوم هو ته انهن گفتگوئن ۾ شامل آهي سڀ ڳالهيون ڪوڙيون هيون؛ جن جو واسطو منهنجي هٿان ٿيل ڪنهن به ڪم سان هو، خاص طور رستم جي اها دعويٰ ته مون هن کي مجبور ڪيو هو ته هو پاڻ کي علي مراد جي حوالي ڪري، ۽ اهو به؛ ته مون سمجهيو ته جڏهن توهان اهو بيان مرجي. آرٿر کي ڏيکاريندا، تڏهن توهان کي گهربو هو ته ڪيس منهنجو اهو بيان به ڏيکاريو ها، جنهن ۾ مون هن جي دعويٰ جي ترديد ڪئي هئي (شايد توهان ائين ڪيو؟) پنجون ته، توهان جو هڪ دفعي، هڪ ئي ڏينهن ۾ ٻه دفعا؛ ۽ هڪ ٻئي ڏينهن ۾ هڪ دفعو، مون کي هيئن چئي قيام ڪرڻ لاءِ آماده ڪرڻ ته اميرن پنهنجن لشڪرن کي ڇڙوڇڙ ڪري ڇڏيو هو، جڏهن ته مون کي معلوم هو ته انهن ائين نه ڪيو هو، مون کي خاطري ڏياري ڇڏي ته اميرن هٿان توهان دوکو کائي چڪا آهيو؛ ان ڪان پوءِ توهان جي طرفان

مون کي لشڪر کان سواءِ حيدرآباد وڃڻ تي آماده ڪرڻ جي ڪوشش، منهنجي هن يقين لاءِ هڪ ٻي ثابتي مهيا ڪئي ته هنن توهان کي دوکو ڏنو آهي، ۽ آخر ۾ توهان جي طرفان مون کي ميرپور ڏانهن ڪوچ ڪرڻ لاءِ ڏنل تجويز، انهن ثبوتن کي مڪمل ۽ پورو ڪري ڇڏيو. ڇهون ته، انهيءَ اهم خط، جيڪو مون کي مري قبيلي جي سردار حيات خان جي تلاشيءَ مان مليو، ۽ ان سان گڏو گڏ منهنجي خفيه معلومات ۽ اميرن جي انهيءَ فڪرمنديءَ ته آءٌ قيام ڪريان، منهنجي اڳيان ڪنهن به هٻڪ يا شڪ شبهي کان سواءِ اهو ثابت ڪري ڇڏيو ته اهي فقط هڪ يا ٻن ڏينهن جي مهلت حاصل ڪرڻ لاءِ هٿ پير هڻي رهيا هئا ته جيئن اهي ۲۵۰۰۰ ماڻهن بدران، جيڪي انهن وٽ انهيءَ موقعي تي موجود هئا، مياڻيءَ ۾ ۵۰،۰۰۰ ماڻهن کي آڻي سگهن، ۽ واقعات بابت اسان جي بعد واري معلومات انهيءَ ڳالهه کي تاريخ جو معاملو بڻائي ٿي. تنهنڪري، جيڪڏهن مان ترسان ها ته ڪنهن معجزي کان سواءِ، پنهنجو سڄو لشڪر وڃائي ويهان ها، ۽ جيڪڏهن منهنجو لشڪر ميرپور ڏانهن وڃي ها، ۽ درياهه سان پنهنجو مواصلاتي رابطو وڃائي ڇڏي ها، تڏهن به ان کي اهڙي ئي نموني ۾ ناس ڪيو وڃي ها. هاڻي توهان، جيئن ته ميجر آهيو ۽ جنگ جو گهڻو تجربو نه ٿا رکو، انڪري توهان کي اهڙين غلطين جي سرزد ٿيڻ ڪري شايد معاف ڪيو وڃي، پر مون وٽ، هڪ تجربيڪار جنرل آفيسر جي حيثيت ۾ اهڙو ڪو به سبب يا بهانو ڪونه هو، ۽ مون کي سزا ڏيڻ ۾ اختياري وارا بلڪل حق بجانب هجن ها. چنانچه، انهن سڀني ڪري آءٌ اوهان جي مشوري تي عمل نه ڪرڻ جي ڏوهه جي تهمت کان بيڏوهي ۽ بي قصور آهيان. آخر ۾ مون هز لارڊشپ کي پنهنجي خاموش رهڻ ۽ ڪيس انهن ڳالهين بابت پوري پوري معلومات فراهم نه ڪرڻ جي سبب

ڪان، جيڪا مون هن ڪي پنهنجي ستين معاملن ۾ فراهم ڪئي هئي، پوريءَ طرح آگاهه ڪري ڇڏيو آهي؛ ۽ اهو سبب هو، ته ائين ڪرڻ سان مان توهان کي هز لارڊ شپ جي نظرن ۾ نقصان پهچائي وجهندس؛ ۽ مان انهيءَ ڳالهه کي هر قيمت تي ٽارڻ لاءِ منتظر هيس. ان ڪان پوءِ مون اها ڳالهه ڇڏي ڏني، ڇاڪاڻ ته ظاهر هو، ته ان جو ڪو سوال ئي ڪونه ٿي پيدا ٿيو؛ چنانچه، ٿوروئي وقت اڳي جڏهن هن مون کي هڪ خط ۾ لکي موڪليو ته هن اها ڳالهه ٻڌي آهي ته توهان وري سنڌ ۾ ملازمت ڪرڻ لاءِ درخواست ڏيڻ وارا آهيو، تڏهن مون هز لارڊ شپ کي چيو ته مان نٿو ڀانيان ته توهان اهڙي درخواست ڪندا، ڇاڪاڻ ته سنڌ جي پاليسين متعلق اسان جي خيالن ۾ ايڏو ته وڏو فرق هو، جو اسان ٻنهي جو گڏجي ڪم ڪرڻ ناممڪن هو.

هائي، منهنجا پيارا آئوٽرام، مون کي اهو معلوم ناهي ته هن معاملي کي اڳتي ڌڪڻ جو ڪم توهان ڪيو آهي يا توهان جي دوستن ائين ڪيو آهي. پر هاڻي جڏهن ائين ڪيو ويو آهي، تڏهن مان پنهنجو بچاءُ ڪيو آهي، ۽ پنهنجي هلت چلت جو بچاءُ ڪندس. "اهو ڪم ڪيو ويو آهي،" جيئن مون کي لکيل پنهنجي هڪ خط ۾ نهايت حق ۽ انصاف سان چوي ٿو، ۽ اخبارن ۾ ڪيل حملن جو ذڪر ڪندي چوي ٿو ته "لارڊ ايلنبرو تي توهان جي ذريعي حملو ڪيو ويو آهي." اهو سڀڪجهه، سواءِ ڪن اخبارن (خصوصاً بمبئي ٽائيمس) ۾ مون تي ڪيل حملن ڪان، ٿورن ئي ڏينهن اندر ٿي گذريو آهي. اهي ماڻهو گهڻي وقت ڪان وٺي ڪم ۾ مصروف رهيا آهن، پر مون انهن جي خلاف پنهنجو بچاءُ ڪرڻ، پنهنجي شان ڪان هيٺ سمجهيو، نه وري مون وٽ ائين ڪرڻ لاءِ وقت هو.

هاڻي، جيئن ته مون اوهان کي اهو سڀڪجهه ٻڌائي پورو ڪيو آهي، جيڪي گذري چڪو، انڪري مان اوهان جي

٢٠ مارچ واري خط بابت ڪجھ چوندس. توهان کي هن ڳالھ تي ڪاوڙ آهي تہ لارڊ ايلنبرو اوهان جي انهن ڪوشش لاءِ ڪا شڪر ادائي نہ ڪئي، جيڪي اوهان سنڌ ۾ مختصر عرصي دوران ڪمشنر طور ڪيون، ۽ توهان چئو ٿا تہ توهان کي پڪ آهي تہ مون هن کي اوهان جي انهن ڪوشش جي رپورٽ ضرور موڪلي هوندي؛ منهنجو جواب اهو آهي تہ مون اهڙو ڪوبہ ڪم نہ ڪيو. مون ڪوشش ڪري لارڊ ايلنبرو ڏانهن موڪليل ڪاغذن ۾ اوهان جي نالي وٺڻ کان پرهيز ڪئي، ڇاڪاڻ تہ مون کي چڱيءَ طرح معلوم هو تہ هن جي مرضيءَ ۽ راءِ جي خلاف منهنجو اوهان کي ڪمشنر مقرر ڪرڻ، هن جي راءِ جي برعڪس هو؛ اوهان جيڪي بہ مون کي ڳالهيون ٻڌايون هيون، تن مان مون اهو اندازو لڳايو هو. توهان سندس انتخاب ڪين هئا، ۽ مون ٻڌو آهي تہ هن کي اهو ٻڌي ڏاڍي حيرت لڳي تہ اخبارون، ڪنهن بہ ترديد کان سواءِ، اها تصديق ڪري رهيون هيون تہ سنڌ ۾ اختيار اوهان کي هئا. جيڪڏهن ڪنهن بہ ماڻهوءَ کي اوهان جي شڪرادائي ڪرڻي هئي، تہ اهو مان هيس، ۽ مون پنهنجي خط ۾ اهو فرض ادا ڪيو. جيسين اوهان جي سياسي ڪوشش جو سوال آهي، سي سڀ ناڪام ثابت ٿيون؛ منهنجي پيشقدميءَ لاءِ چئو وڃي ٿو تہ اها انهيءَ ناڪاميءَ جو سبب هئي؛ توهان جو انهن لاءِ شڪر ادا ڪرڻ، منهنجي لاءِ ائين هو، گويا پاڻ کي ڏوهاري ثابت ڪرڻ هو. هاڻي، ڳالھ اها آهي تہ رتوڇاڻ کي روڪڻ جي هڪ معاملي کان سواءِ، باقي سڀني ڳالهين ۾ مون کي توهان سان اختلاف هو. انهيءَ ڳالھ ۾ بہ اسان ٻنهي ۾، مقصد جي لحاظ کان اختلاف هو. مون اهو اختلاف فقط انسانيت جي خيال کان ڪيو، جو مان لارڊ ايلنبرو جي جنگي پاليسيءَ کي حق بجانب سمجهي رهيو هوس؛ توهان هن کري امن ۽ صلح ڪرڻ پئي چاهيو، جو توهان پاليسيءَ کي غيرمنصفانہ پئي سمجهيو،

۽ جيئن توهان مون کي چيو، "رت جو جيڪو به قطرو
وهايو ويندو، تنهن کي توهان خون سمجهنداء" برابر آهي ته توهان
پنهنجن اهڙن جذبن جي باوجود، جدوجهد ڪئي، جيڪا اوهان
عهدي قبول ڪرڻ کان پوءِ، ائين ڪرڻ لاءِ پڌل هئا؛ پر مان
هن ڳالهه جو اقرار ڪريان ٿو ته مون کي انهيءَ ۾ ڪابه اهڙي
ڳالهه نظر نٿي اچي، جنهن جي ڪري اوهان سرڪاري طور
شڪرادائي لهڻو! سمجهو ته اميرن صلح ڪيو هو، ۽ ڪابه
لڙائي نه ٿي هئي؛ ته پوءِ ڇا، مان توهان جو شڪرادا
ڪريان ها، يا اها توقع ڪريان ها ته لارڊ ايلنبرو منهنجو
شڪريو ادا ڪندو؟ يقيناً نه، مان ڪنهن به اهڙيءَ ڳالهه جي
اميد نه رکان ها. شڪرادائيءَ متعلق منهنجو خيال اهو آهي
ته اها جنگ ۾ حاصل ڪيل عظيم ڪاميابيءَ لاءِ، يا اعليٰ خوبي
۽ مهارت سان انجام ڏنل سول ملازمت جي ڏگهي ۽ لاڳيتي
سلسلي جي صلي ۾ ملڻ گهرجي. آءٌ اقرار ڪريان ٿو ته مون کي
سمجهه ۾ نٿو اچي ته انهيءَ ڳالهه جو اوهان تي ڪوڙورو به عڪس
ڪيئن ٿو پوي؛ پر آءٌ سمجهان ٿو ته توهان جي طرفان انهيءَ
سوال کي اٿارڻ جي خواهش عقلمنديءَ واري ناهي؛ مون
انهيءَ سوال کي اڳتي وڌائڻ جي معاملي کي ٽارڻ لاءِ سڪجهه
ڪيو. پر هاڻي، جڏهن ته ائين ڪيو ويو آهي، انڪري اسان
ٻنهي کي سرڪاري فيصلي کي منهن ڏيڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته
آءٌ، صاف ترديد ڪرڻ کان سواءِ، اهڙي اشاري ڏيڻ جي به
اجازت نه ڏيندس ته مون لارڊ ايلنبرو کان غلط ڪم ڪرايو- ته
مون هن سان دوکو ڪيو- ته مان انهيءَ اعليٰ عهدي تي
ڪم ڪرڻ جي لائق ڪونه هيس، جنهن تي ملڪه عاليه
مون کي هڪ جنرل آفيسر جي حيثيت ۾ رکيو هو. منهنجي طرفان
پنهنجي ٻاءُ جي محبت جي سوال کي به اهڙي عنڌ تي ريڙهي
۽ ٻوهاري پري ڪيو ويندو، جتي منهنجي عزت ۽ فوجي اخلاق
جو سوال اٿيل هوندو.

جيڪڏهن توهان غلط هئا، ته اها فيصلي جي غلطي هئي؛ جيڪڏهن مان غلط هوس ته اها يا ته فوجي نالي ۽ شان حاصل ڪرڻ جي پياس خاطر هڪ مجرمانه قرباني هئي يا پنهنجي پيشي کان محض ناواقفيت!

اها ڳالهه مون کي هڪ ٻي ڳالهه ياد ڏياري ٿي؛ مان ٻڌان ٿو ته بمبئي ۾ موجود هڪ پارٽيءَ جو لارڊ ايلنبرو جي خلاف زور ڏيئي ائين چوڻ ته مون ته ريزيڊنسيءَ جي دفاع متعلق پنهنجي طرفان وعدو ڪيل بيان ڪري ڇڏيو، ۽ لارڊ ايلنبرو ان کي رد ڪري ڇڏيو. اها ڳالهه غلط آهي؛ مون واقعي بيان ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو، ۽ اڃا به منهنجو ارادو ان کي ڪرڻ جو آهي، پر مون اهو ڪڏهن به نه چيو هو ته ڪڏهن، ۽ نه ئي ائين چيو هيم ته مان اهو ”هاٿي جو هائي“ ڪري سگهان ٿو! مون وٽ ايترو وقت واندو ناهي، جو مان ٻاهرين چوڪين جي بچاءَ جي موضوع تي هڪ سٺو مقالو لکڻ لاءِ گهٽ ۾ گهٽ به ڏينهن صرف ڪري سگهان، ۽ ريزيڊنسيءَ کي ان جي سڀني تفصيلن ۾ هڪ مثال بڻايان. توهان ته هتان جي گرميءَ کان واقف آهيو، ۽ حيدرآباد تي قبضو ڪرڻ کان پوءِ مون هتي جيڪي به فوجي خواه سيول ڪارروايون ڪيون آهن، سي اهڙي سموري ڪم کي امڪان کان خارج ڪن ٿيون؛ جيڪو بلڪل ئي ضروري ناهي، پر منهنجي دل ۾ ريزيڊنسيءَ جي دفاع تي اهڙي وقت تي مضمون لکڻ جو پورو پورو ارادو آهي؛ جڏهن به مون کي اهڙو موقعو ۽ فرصت ملي سگهندي.

مان اوهان کي يقين ٿو ڏيان ته مون کي پنهنجي هلت جي هن طرح سان بچاءُ ڪرڻ، مون کي سنڌ ۾ رهڻ دوران

جيڪي به تڪليفون ۽ ڏکيائون برداشت ڪرڻيون پيون آهن، تن سيني کان وڌيڪ ڏک ۽ بيزاري ڏني آهي.

يقين ڪريو، منهنجا پيارا آئوٽرام، ته آءٌ آهيان،
توهان جو سچو دوست،
(سي - جي - نيپئر)

مان توهان کي منٿ ٿو ڪريان ته مون کي غلط نه سمجهو، مان نه انهيءَ ڳالهه تي اعتراض ڪريان ٿو ۽ نه مون کي ائين ڪرڻ جو حق آهي ته توهان کي اميرن جي مفاد جي بچاءُ ڪرڻ، ۽ خود پنهنجي لاءِ ڪوشش ڪرڻ کان روڪيان يا اعتراض ڪريان؛ نه ئي انهن جي دفاع ڪرڻ لاءِ ٻئي ڪنهن جي ڪوشش تي مون کي فڪر آهي. منهنجو مطلب فقط اهو آهي ته ”مون کي پنهنجو بچاءُ ڪرڻ گهرجي.“ ۽ جيڪڏهن ماڻهو مختلف نقطهِ نگاهه قائم ڪن ٿا، ۽ جيڪڏهن پبلڪ اهو فيصلو ڏئي ٿي ته توهان دوکو کائي ويا، ته ان ۾ منهنجو ڪوئي قصور ڪونهي، بلڪ اهو ڏوهه انهن ماڻهن جو آهي، جن مون کي پنهنجو بچاءُ ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو*.

ضميمو نمبر - ۴

ڀاڱو ٻهريون

سنڌ جي اميرن جي درخواستن تي سر چارلس نيپئر طرفان ڪيل تبصرو

حيدرآباد، ۱۲- جون ۱۸۴۳ع

”اميرن طرفان ڪيل شڪايتون، ڪوڙين ڳالهين جو ٿهيل پنڊار آهي. مان انهن جو نمبر وار جواب ڏيندس، ۽ هنن جي

---

* ميجر آئوٽرام هن خط جو جيڪو جواب ڏنو، سو سر سي. نيپئر جو هن جي دوستي کي ترڪ ڪرڻ جو سبب بڻيو.

دعوي جو مقابلو دعوي سان ڪندس، ڇو ته دستاويزي ثبوتن مهيا ڪرڻ ۾، جلدن جا جلد لڳي ويندا.

١- مير محمد خان جي شڪايت:

ممڪن آهي ته امير انگريزن سان ڪيل سڀني عهدنامن تي رضامندي ڏني هجي، ۽ مون کي يقين آهي ته هن انهن تي صحيحون ڪيون هيون ۽ ٻين اميرن وانگر، هن به انهن جي شرطن جي ڀڃڪڙي ڪئي. اميرن جي حڪومت هڪ ئي هئي، ۽ اهي اجتماعي طور ذميدار آهن. سندن طرفان عهدنامن جي ڀڃڪڙين جا ثبوت گورنر جنرل وٽ موجود آهن ۽ انهن تي ميجر آئوٽرام طرفان دستخط ڪيل آهن.

امير چوي ٿو ته هن عهدنامي جي مسودي کي قبول ڪيو هو. سندس اهو ڪوڙ، هيٺين ٽن سڌن سادن سوالن جي جوابن مان ظاهر ٿئي ٿو:

پهريون سوال: نئين عهدنامي تي ڪلهه دربار ۾ ڪنهن سنجيدگيءَ سان صحيح ڪئي؟

جواب: مير محمد خان.

ٻيو سوال: منهنجي ڪمشنر (جنهن کي سفير جي مقدس حيثيت ۾ موڪليو ويو هو)، جي رهائشگاهه تي، انهيءَ سفير ۽ سندس سڀني ساٿين جو قتل عام ڪرڻ جي ارادي سان ڪنهن حملو ڪيو؟

جواب: مير محمد خان.

ٽيون سوال: صحيح ٿيل عهدنامي کي، جنهن تي انهيءَ غدار سفير کي انڌي ڪرڻ ۽ سندس تباهي ۽ بربادي‌ءَ جي پڪ ڪرڻ لاءِ، پنهنجي دستخط ڪئي ۽ مهر هنئين هئي، ڪنهن بيعزتيءَ سان ڦاڙي ذرا ذرا ڪيو؟

جواب: مير محمد خان.

”امير جي نوڪرن مان ڪوبه حڪم ملڻ تي وڙهڻ لاءِ نه ويو هو“، پر اهي ضرور وڙهيا ۽ اسان جا ساٿي انهن نوڪرن جي هٿان ماريا ويا. سان انهيءَ ڳالهه تي بلڪل اعتبار نٿو ڪريان ته هن پنهنجن نوڪرن کي وڙهڻ لاءِ حڪم نه ڏنو هو، پر هو پنهنجين فوجن کي پنهنجن اتحادين خلاف جنگ ڪرڻ کان روڪڻ لاءِ پابند هو، جيئن ته هن ائين نه ڪيو، انڪري ڪيس نتيجا سهڻ گهرجن.

ليفٽيننٽ برائون ۽ ميجر مئڪفرسن جي خلاف جيڪي ڪوڙيون ڳالهيون ڪيون ويون آهن، تن جا جواب انهن آفيسرن طرفان، اهڙي سچ ۽ سادگيءَ سان ڏنا ويا آهن، جيڪي انگريز شريف زادن کي سونهن ٿا. ڪرنل پٽنيل پاهر ويل آهي.

ڇا، امير ائين ٿو سمجهي ته جڏهن ڪيس ۽ سندس پين براداريءَ وارن کي هٿيارن جي قوت ذريعي حقي واجبي سزا ملي چڪي، تڏهن اسان جي سپاهين جي ضايع ٿيل زندگين ۽ جنگ جي خرچ کي، بلڪل خسيس ۽ بي وقعت ڳالهيون سمجهي، نظرن کان دور اڇلائڻ گهرجي، ۽ انهن دغاباز هائينسز کي سندن سمورا ضبط ٿيل خزانا پاڻ وٽ رکڻ ڏنا وڃن؟ يقيناً نه!

امير اڪيلي هلي چوي ٿو ته ”مون پنهنجي زندگي حڪومت جي خدمت ۾ گذاري آهي.“ مان هن جي انهيءَ دعويٰ کي رد ڪريان ٿو. آءٌ ميجر آئوٽرام طرفان سرجان ڪين ڏانهن لکيل خط جو حوالو ڏيان ٿو، ۽ مان ميجر آئوٽرام جي ڪتاب جو حوالو ڏيان ٿو، ۽ مان اميرن جي خلاف شهادتن جي انهيءَ ڍير جو حوالو ڏيان ٿو، جيڪو مون لارڊ ايلنبرو ڏانهن موڪلي ڏنو، ۽ اهي سڀ ڪاغذ مون کي ميجر آئوٽرام طرفان تصديق شده دستاويزن طور ڏنا ويا، ۽ انهن تي انهيءَ آفيسر جي صحيح سان تصديق ٿيل آهي.

۲- مير صوبدار جي شڪايت:

مون هميشه ائين سمجهيو هو ته مير صوبدار اسان جو وفادار اتحادي آهي. نئين عهدنامي جي مسودي ۾ هن سان وڏي مهرباني ڪئي ويئي هئي، ۽ اميرن جي درميان سندس حيثيت کي، وڌايل آمدنيءَ ذريعي، جيڪا هن کي ملي ها، گهڻي قدر بلند ڪيو ويو هو؛ پر منافقت ۽ بزدليءَ جو چيريل ڪٽر جلدئي ظاهر ٿي پيو. هزهائينس جو وڪيل، نالي آوتراءِ مون کي ڏکڻ طرف پيشقدميءَ جي دوران اچي مليو؛ هن مون کي پنهنجي مالڪ جي نيڪ ارادن بابت خاطري ڏني؛ هن چوائي موڪليو ته هو ٻين اميرن سان ۵۰۰۰ ماڻهو جنگ ۾ موڪليندو، ۽ اهي اشاري ملڻ تي پلٽو کائي انهن جي ماڻهن تي حملو ڪندا، ۽ مون کي اهڙو انتظام ڪرڻو پوندو، جو منهنجا سپاهي هزهائينس جي ماڻهن تي حملو نه ڪن. اهڙي ڪردار جي ذليل نوعيت جي منافقت، نفرت پيدا ڪندڙ هئي. جيڪڏهن انهيءَ لشڪر کي، جيڪو منهنجي قيادت هيٺ هو، لڙائي ۾ شڪست ملي ها، ته صوبدار جا ۵۰۰۰ ماڻهو، جيڪي تازا توانا هجن ها، مٿن حملو ٿيل نه هجي ها، ۽ مقابلي جي دوران جن کي هٿ به نه لڳو هجي ها، پاڻ کي پنهنجن دوستن سان ڪيل غداريءَ جي الزام کان، جيڪڏهن راز ظاهر ٿي پون ها، صاف ڪرڻ لاءِ انتهائي بيرحميءَ سان انگريزن کي وڍي ڪُٽي پورو ڪري ڇڏين ها. ٻئي طرف، جيڪڏهن اسان فتحياب ٿيون ها، ته پوءِ شڪ ناهي ته صوبدار جا ماڻهو اسان سان ڪيل وعدن کي پورو ڪرڻ لاءِ، پنهنجن ڀڄندڙ هموطنن جو نهايت بيدرديءَ سان ڪوس ڪن ها. اهڙي ذليل ۽ نفرت لائق پيشڪش لاءِ منهنجو جواب هيءُ هو: ”پنهنجي مالڪ کي وڃي چئه ته منهنجي فوج کي بلوچن جو ڪوبه ڊپ ڊاءُ ڪونهي، ۽ ان کي غدارن جي امداد جي ضرورت ڪانهي. مان هزهائينس کي پنهنجو سچو اتحادي سمجهان ٿو، ۽ هڪ دوست جي حيثيت ۾ کيس مشورو ڏيان ٿو ته هو پنهنجن سپاهين کي

حيدرآباد ۾ ئي رکي، چاڪاڻ ته جيڪڏهن سنڌس ٥٠٠٠ ماڻهو لڙائيءَ جي ميدان ۾ مون کي ملي ويندا ته مان يقيناً انهن تي حملو ڪندس.“ هزهائينس پنهنجا ٤٨٠٠ ماڻهو مياڻيءَ جي ميدان ۾ موڪليا، جتي انهن مردانه وار اسان سان جنگ ڪئي.

امير صوبدار چوي ٿو ته ”سنهنجو ڪوبه سپاهي تازي لڙائي ۾ منهنجي حڪم سان نه وڙهيو.“ اها منافقانه بڪوات امير محمد واري ڪوڙ بدوڙ جهڙي آهي. جواب اهو آهي ته ”توهان جا سردار اسان جي ماڻهن جي پاسي ۾، جن کي انهن ماريو هو، مياڻيءَ ۾ مئا پيا آهن: ۽ انهيءَ لاءِ يوئر هائينس کي جواب ڏيڻو آهي، نه ته رعايا جي هلت لاءِ حڪومت جي ذميداري هڪ پوڪ، ۽ عام ماڻهن جي درميان هڪ بي مقصد لفظ بڻجي پوندو.“

جيڪڏهن مير صوبدار کي سندس ٥٠٠٠ ماڻهن سان گڏ، هن قلعي ۾ ڏٺو وڃي ها، ۽ جيڪڏهن سندس ماڻهن مان هڪ به مياڻيءَ ۾ نه لڙيو هجي ها، ته پوءِ آءٌ هن جو هڪ اتحادي طور ضرور احترام ڪريان ها. انهيءَ جي ثابتيءَ ۾، مان اها عزت پيش ڪريان ٿو، جيڪا مون مير شير محمد کي ڏني، جنهن جي اسان لاءِ نفرت شروع کان وٺي آخر تائين ناقابلِ شڪست رهي آهي. مون کي چڱيءَ طرح معلوم هو ته هو اسان جو دشمن هو. مون کي خبر هئي ته هو ١٠،٠٠٠ ماڻهن سان مياڻيءَ کان فقط ڇهه ميل پري تائين اچي پهتو هو، پر ٽالپرن جي شڪست جي خبر هن کي تيزيءَ سان پٺتي هٽي وڃڻ تي مجبور ڪيو؛ ۽ پوءِ هن مون کي هڪ خط لکي موڪليو، جنهن ۾ مون کي يقين ڏياريو هئائين ته هن پنهنجي سرحد کي ڪڏهن به پار نه ڪيو هو (جيڪو سراسر ڪوڙ هو)، ۽ عرض ڪيو هئائين ته مان ڪيس ٻڌايان ته هن سان ڪهڙو سلوڪ ڪيو ويندو. ميجر آئوٽرام، جيڪو انهيءَ مهل مون سان گڏ هو، جڏهن اهو خط آيو، مون کي يقين ڏياريو ته جيڪڏهن مان

انهيءَ امير جي اڳوات سوچيل سمجهيل اڳرائيءَ تي اک ٻوٽيندس، ته هو خاموش رهندو.

منهنجي خواهش تي، ميجر آئوٽرام امير کي خط لکي موڪليو ۽ مون هن جي غلط روش تي اک لاٿار ڪرڻ قبول ڪئي. مون سمجهو ته ميجر آئوٽرام جي انهيءَ ماڻهوءَ متعلق چاڻ، هن جي خط کي هڪ خاص انداز ڏيندي، پر منهنجون اميدون اجايون هيون. ميجر آئوٽرام مير شير محمد جي ارادن کي سمجهي نه سگهيو ۽ دوکو کائي ويو، جنهن جو نتيجو حيدرآباد واري جنگ هئي.

حيدرآباد ۾ وارد ٿيڻ تي مون کي معلوم ٿيو ته صوبدار جا ماڻهو مياڻيءَ ۾ موجود هئا، ۽ مون کي هن ڳالهه لاءِ ڪوبه سنئو سبب نظر نه آيو ته هن جي منافقت هن کي انهيءَ مقدر کان محفوظ رکي، جيڪو نصير خان جي وڏيڪ مردانه نوعيت جي ڏوهه سبب بڻيو هو؛ انهيءَ منافقت اسان کي مياڻيءَ ۾ هن جي بندوقچين کان نه بچايو هو.

مير صوبدار چوي ٿو ته هن لارڊ ايلنبرو طرفان پيش ڪيل عهدنامو صحيح ڪيو هو، ۽ اهو اجا به هن وٽ آهي. هائو؛ پر مير صوبدار عهدنامي جا، جيڪو سفارتي قاعدن مطابق ميجر آئوٽرام جي سپرد ڪيو ويو هو، ٻه نقل صحيح ڪيا هئا، مير صوبدار، ٻين اميرن جي سياه صلاح و مشوري ۾ شريڪ ٿي، ميجر آئوٽرام ۽ هڪ سؤ کان وڌيڪ انگريز آفيسرن ۽ سپاهين کي، جيڪي هن سان گڏ هئا، قتل ڪرڻ جو پڪو فيصلو ڪيو هو. اهو چاڻي اميرن شام وقت هن جي بچاءُ ڪرڻ جو ظاهري ڏيکاءُ ڪيو، ته ٻئي ڏينهن صبح جو هو قتل ٿيڻ وارو هو. هنن ميجر آئوٽرام جي منشيءَ کي هن ڪم لاءِ رشوت ڏني هئي ته هو ڪليل دربار ۾ صحيح ڪيل عهدنامو چورائي سندن حوالي ڪري، ۽ هنن ڪليل

دربار ۾ ٿي اهو ڦاڙي ٽڪرا ٽڪرا ڪري اڇلايو. ڇا، هنن
جو اهو فعل سنڌ بلوچ سردارن کي روڪڻ وارو هو، يا
انهن جي همت افزائي ڪندڙ هو؟ چنانچه، ميجر آئوٽرام اکيان
اڳئين شام تي هنن جي اها دعويٰ ڪرڻ ڪهڙي نه بيهودي
هئي ته هو سنڌ بچاءَ ڪري نه پئي سگهيا، ۽ سمجهو ڪٿي
ته اها دعويٰ سچي هئي، ته پوءِ اها ڳالهه ڇا ٿي ثابت ڪري؟
اهوئي، ته اهڙا شهزادا، جيڪي مستند ايجنٽن جي پنهنجين
فوجن هٿان قتل ٿيڻ کان حفاظت ڪري نٿا سگهن، (جن کي
انهن ٿي پنهنجي دارالحڪومت ڏانهن دعوت ڏيئي گهرايو هجي)
ته پوءِ اهي رهزن ۽ ڌاڙيلن جي ٽولن جي سردارن کان
وڌيڪ ڪجهه ناهن، ۽ انهن کي ڪنهن به اهڙي مهذب ۽
سڌريل حڪومت طرفان ختم ٿيڻ گهرجي، جنهن وٽ انهن
ڪرڻ جي طاقت هجي.

امير چوي ٿو ته "جڏهن کان وٺي انگريز هندستان
جا مالڪ بڻيا، تڏهن کان حڪومت جي ڪنهن به مخلص ۽
۽ سچي دوست سان اهڙي بيعزتي، ظلم ۽ ستم جي روش
اختيار نه ڪئي وئي." انهيءَ ڳالهه جو جواب آسان آهي،
حڪومت جا مخلص دوست، انگريزي سپاهين جا گلا ڪاٽڻ
لاءِ ۸۰۰۰ ماڻهو نه موڪليندا آهن. ان کان سواءِ، هن جي
انهيءَ ڳالهه کان سواءِ بي ڪا بيعزتي نه ڪئي وئي ته هن
جنگ ۾ هارايو، جنهن ۾ هن لاءِ اها بيعزتي هئي ته هن
جون فوجون جنگ ۾ شريڪ ٿيون؛ قيدين بنائڻ کان علاوه،
جيڪو اهڙي جنگ جو قدرتي نتيجو هوندو آهي، هن تي
ٻيو ڪوبه ظلم ۽ ستم نه ڪيو ويو. باقي جيسين لٽجڻ
۽ ڦرجڻ جو سوال آهي، ته هن کان انهن شين کان علاوه
ٻيو ڪجهه به نه ڦريو ويو، جيڪي هڪ فاتح حڪومت جو
دستوري حق ۽ انعام هونديون آهن؛ ڪابه شيءِ لٽ مار ذريعي

غائب نہ ڪئي ويئي؛ سڀ شيون باقاعده مال_ غنيمت وصول ڪندڙ ايجنٽن جي قبضي ۾ آهن، ۽ انهن جو حساب ڪتاب ملڪه معظمه وٽ پيش ڪرڻ لاءِ ﻫﮑﻴﻮ حاضر آهي.

٣- مير نصير خان جي شڪايت:

جيڪڏهن دوستيءَ ڪي خيال ۾ آندو وڃي تہ انهيءَ باري ۾ مون کي اهو عرض ڪرڻو آهي تہ شروع کان وٺي مياڻيءَ واري لڙائي جي ڏينهن تائين، مير نصير خان جي چال چلت ۾ هر اهڙي ڳالھہ غائب هئي، جنهن کي دوستي چئي سگهجي. ۽ سيپٽمبر جي مهيني ۾ حيدرآباد اچڻ تي منهنجو سڀ کان پهريون ڪم، ليفٽيننٽ گورڊن ۽ ليفٽيننٽ مائلني کان، جيڪي انهيءَ وقت پوليٽيڪل ايجنٽ هئا. هيءَ ڳالهہ ٻڌڻ تي تہ خسيس نوعيت جون بيعزتيون ۽ معاهدي جون ڀڃڪڙيون بار بار ٿي رهيون هيون، انهن تي بندش وجهڻ جو پڪو ارادو ڪيو، ۽ مون انهيءَ بـاري ۾ اميرن کي هڪ بلڪل واضح خط موڪليو. جيڪڏهن اهي منهنجي خط جي رهنمائيءَ ۾ ڪم ڪن ها، تہ اهي اڄ بہ، انسان ذات ۽ سنڌي قوم جي ساٿهن جي بد قسمتيءَ لاءِ، حيدرآباد ۾ پنهنجن تختن تي موجود هجن ها، پر اهي معاهدي جي ڪن شرطن جي ڀڃڪڙي ڪندا ئي رهيا، ۽ مون گورنر جنرل کي انهن جي شڪايت ڪري موڪلي، جيئن مون انهن کي چيو هو.

امير چوي ٿو تہ ڪراچيءَ جي بندر ۾ سندس حصن جي متعلق سوالن تي ڪوبہ ڌيان نہ ڏنو ويو. انهن معمولي تفصيلن جو فيصلو منهنجي طرفان ميجر آئوٽرام جي سپرد ڪيو ويو؛ پر انهن مسئلن تي بحث مباحثو ڪرڻ لاءِ ميجر آئوٽرام سان ملڻ بدران، امير انهيءَ آنيسر جي گردن ڪاٽڻ جي ڪوشش ڪئي. چنانچہ، اها ڳالهہ بلڪل قدرتي هئي، جو سندس سوالن تي ڪوبہ توجہ نہ ڏنو ويو.

امير چوي ٿو ته ”مير رستم خان کي امان کان اسان جي ايجنٽن کان پڇڻ کان سواءِ حيدرآباد موڪليو ويو.“ مير رستم خان، ميجر آئوٽرام سان خيرپور ۾ ملڻ جو وعدو ڪيو هو. ميجر آئوٽرام پنهنجي آٽ تي سوار ٿيو ۽ خيرپور ويو، ۽ امير پنهنجي آٽ تي چڙهيو، ۽ ابتو رستو وٺي حيدرآباد وڃي پهتو، جيڪا منهنجي ڪمشنر جي بيعزتي هئي، ۽ هن جي ذريعي منهنجي هتڪ هئي، ۽ مون کي انهيءَ ڳالهه جو يقين آهي ته اهو سچو قصو ٻين اميرن جي طرفان رٿيو ۽ عمل ۾ آندو ويو هو، جن جي اختيار ۾ مير رستم شروع کان وٺي آخر تائين هو. مري قبيلي جي بلوچن کي رستي تي پڪڙيو ويو هو. امير چوي ٿو ته ”انهن ٻن ڳالهين بلوچن کي تاءُ ڏياريو. ۽ ان جو نتيجو قتلِ عام ۽ خونريزي هو.“ پوئين ڳالهه صحيح هئي؛ پنجويهن مري سردارن کي منهنجي چانوڻيءَ جي پرسان گرفتار ڪيو ويو، جنهن ۾ انهن کي پوريءَ طرح هٿياربند ڪري آندو ويو هو. هنن سمجهيو ته مان انهن جي هن هٿ ٺوڪيءَ ڳالهه تي ڏو ڪو ڪائي ويندس ته آءٌ اميرن کان سندن واجب الادا پگهارون گهرڻ لاءِ وڃي رهيا هئا. آءٌ سڀ مري قبيلي جا سردار هئا، ۽ مون پاڻ کي هنن جي جامه تلاشي وٺڻ ۽ هٿيارن کسڻ جو اختيار ڏنو. مري قبائل جو وڏو سردار حيات خان هنن ۾ شامل هو. هن جي کيسي مان مون کي هڪ خط مليو، جيڪو اميرن طرفان سندن قبيلي جي هر مرد کي، جيڪو بندوق، ترار ڍال يا نيزو هلائي سگهڻ جهڙو هو، تنهن کي هٿياربند ٿي اچڻ جو سڏ هو. انهن کي اميرن سان ٩ـ فيبروريءَ تي مياڻيءَ جي ميدان ۾ ملڻو هو. چنانچه، اهو قدرتي امر هو ته آءٌ مري سردارن کي گرفتار ڪريان؛ ۽ هاڻي، مون پنهنجين چوڪين کي حڪم ڏيئي ڇڏيو آهي ته جيڪڏهن اهڙيون جماعتون اتي اچي نڪرن، ته کين هڪدم قتل ڪيو وڃي. امير جيڪڏهن ائين ٿا سمجهن ته انگريز آفيسر اهڙي

آسانيءَ سان ڏوکي ۾ اچي وڃن ٿا، ته اهي وڏي غلطيءَ ۾ آهن؛ ۽ جنگ جي باقاعده اعلان کان اڳي رت جو هڪ به قطرو نه وهائڻ جي منهنجي عزم کان علاوه، ٻيءَ ڳالهه، انهن پنجويهن مري سردارن کي ٽڪرا ٽڪرا ڪرڻ جي منهنجي حڪم جاري ڪرڻ کان مون کي روڪڻ لاءِ ذميوار نه هئي، ڇاڪاڻ ته انهن ايتري ته چرچ ڏياري، جو جيڪب جي گهوڙي سوارن کي حملي ڪرڻ تي اپارڻ لاءِ ڪافي هئي، پر انهيءَ آفيسر کي جيئن ته منهنجا آرڊر مليل هئا، انڪري هن انهن کي بچايو.

امير چوي ٿو ته هن نئين عهدنامي تي پنهنجي مهر لڳائي هئي. هائو، هن ۱۴- تاريخ شام جو ائين ڪيو، ۽ ۱۵- تاريخ تي صبح جو ڪليل دربار ۾ ان کي وڏي نفرت ۽ حقارت سان ڦاڙي ٽڪرا ٽڪرا ڪيو. امير چوي ٿو ته هن ميجر آئوٽرام کي بچائڻ لاءِ پنهنجن دلپسند اميرن جو حفاظتي دستو ڏياري موڪليو. اها ڳالهه ظاهر هئي ته ميجر آئوٽرام کي شام جو قتل ڪرڻ جو موقعو ڪونه هو، ۽ انهن جو ارادو ڪيس ۽ انهن ٻين ماڻهن کي، جيڪي به هن سان گڏ هئا، ٻئي ڏينهن صبح جو قتل جو هو. هنن کي معلوم هو ته هن کي شام جو قتل ڪرڻ سان، هن جي پارٽي هڪدم جهازن طرف هٽي ويندي، ۽ اهي سڀ فرار ٿي ويندا، ۽ هو هڪ انگريز کي قبل از وقت قتل ڪرڻ سان هڪ سؤ کان وڌيڪ انگريزن کي قتل ڪرڻ جي لذت ۽ لطف حاصل ڪرڻ کان محروم ٿي ويندا.

پر امير آخرڪار، ”زندگيءَ کان بيزار ٿي پيو، ۽ لڙائي ڪرڻ لاءِ نڪري پيو.“ بهرحال، ائين ٿو نظر اچي ته جڏهن هن انگريزي توبن جا آواز ٻڌا، تڏهن سندس زندگيءَ لاءِ محبت جو جذبو موٽي آيو، ۽ پنهنجن فوجن کي وري جمع ڪرڻ بدران هو پڇي هليو ويو.

امير اڳتي هلي چوي ٿو ته هن وٽ لڙائي ۾ ۷۰۰۰ گهوڙي سوارن ۽ پيادن کان وڌيڪ ماڻهن جو لشڪر ڪونه هو.

آهي ڪنهن جا هئا، تنهن جي سون ڪي خبر ڪانهي، پر سون وٽ مهر لڳل ۽ تصديق ٿيل اهڙيون فهرستون موجود آهن، جن ۾ ڊيڪاريل آهي ته ٢٥،٨٦٢ جنگي جوان مياڻيءَ جي ميدان ۾ موجود هئا. امير طرفان سون سان انهيءَ موقعي تي منسوب ڪيل لفظ، جڏهن سون جنگ جي ميدان ۾ هن ڪي سنڌس ترار موٽائي ڏني، بلڪل ڪوڙا ۽ غلط آهن. امير اڳتي هلي چوي ٿو ته "جيستائين ميجر آئوٽرام اتي موجود هو، تيستائين سڀ معاملا ٺيڪ ٺاڪ نموني ۾ هلي رهيا هئا" جنهن ته ميجر آئوٽرام کي ساڻس اختيار ڪيل روش ۾ مداخلت ڪرڻ جو ڪو اختيار هو. ميجر آئوٽرام کي سنڌ ۾، يا اميرن جي متان، ڪنهن به قسم جو اختيار ڪونه هو، ۽ سون اميرن جي چارج ليفٽيننٽ برائون کي ڏني هئي؛ هن جي خلاف ليفٽيننٽ ڪرنل پئٽل ۽ ميجر مئڪفرسن سان گڏ، لڳايل تهمت جو جواب، جيڪا هن جملي جي هڪدم پٺيان اچي ٿي، خود انهن آفيسرن طرفان ڏنو ويو آهي.

مرزا خسرو بيگ يا ٻئي ڪنهن کي به مارڪٽ نه ڪئي ويئي هئي؛ پر جيئن ته هو انهيءَ مهل جوش ۾ هو، انڪري هن ميجر مئڪفرسن کي (جنهن هن کي نه ڪجهه چيو هو ۽ نه ئي ڪجهه ڪيو هو). ڳچيءَ کان پڪڙيو، جنهنڪري هن کي لازمي طور، قيدي بڻايو ويو.

هيٺيون ڪوڙيون ڳالهيون وري امير طرفان بيان ڪيون ويون آهن: پهرين، ته قلعي ۾ ڦُر ڪئي ويئي، ان ۾ ڪا ڦُر نه ڪئي ويئي؛ ڦر کان ان جو مڪمل طور بچاءُ ڪيو ويو. ان ۾ موجود خزاني جو باقاعده طور، حڪومت لاءِ، مال غنيمت جي ايجنٽن طرفان قبضو ورتو ويو. امير انهيءَ ڳالهه ۾ بلڪل سچو آهي ته قلعي تي نه گهيرو ڪيو ويو، ۽ نه ان جو قبضو حملي جي نتيجي ۾ ورتو ويو؛ پر اهي ٻئي حالتون يقيناً رونما ٿين ها، جيڪڏهن لڙائي جي خوف ۽ خطري ان جي

مالڪن کي غير مشروط طور پيش پوڻ لاءِ مجبور نہ ڪيو هجي ها. اسان قلعي کي ڏسڻ جي بهاني سان ان ۾ داخل نہ ٿيا هئاسين؛ ان جو قبضو فتح جو حق استعمال ڪري حاصل ڪيو ويو؛ ۽ داخلا رفتہ رفتہ ۽ احتياط سان ڪئي ويئي، تہ جيئن زناني جي عورتن کي گهٻراهٽ، يا فوجي سپاهين جي نظرن ۾ اچڻ کان بچايو وڃي؛ انهيءَ نزاڪت کان سواءِ، آءٌ پنهنجي فوج جي قيادت ڪندي قلعي ۾ داخل ٿيان ها.

امير وري چوي ٿو تہ "پناهہ ڏيڻ، صلح ڪرڻ ۽ اطمينان جي پڪ ڏيڻ ۽ قلعو واپس ڏيڻ جي ڳالهہ قبول ڪرڻ کان پوءِ" وغيره. سچ آهي تہ اسان امان ۽ پناهہ ڏني؛ جنگ ختم ٿيڻ کان پوءِ ڪنهن بہ زخمي يا قيديءَ کي بيعزت نہ ڪيو ويو؛ پر "صلح ڪرڻ" واري ڳالهہ نسورو ڪوڙ آهي؛ "مطمئن ڪرڻ جو وعدو ڏيڻ"، هڪ ٻيو ڪوڙ آهي؛ ۽ "قلعو واپس ڏيڻ جي ڳالهہ قبول ڪرڻ،" ٽيون ڪوڙ آهي. شڪايت ۾ باقي جيڪي ڳالهيون بچيل آهن، سي ڪوڙ بدوڙ جو ڍير آهن.

صحيح

سي - جي - نيپيئر

ٻاڳو ٻيو

سر چارلس نيپيئر طرفان، گورنر جنرل اِن ڪائونسل ڏانهن

ڪراچي، ۲۷- آڪٽوبر ۱۸۴۳ع

آءٌ اوهان صاحبن کي سابق اميرن جي هلت چلت جي متعلق ڪجهہ وڌيڪ معلومات موڪلڻ جو شرف حاصل ڪريان ٿو. اميد اٿم تہ اهو غير اطمينان بخش ثابت نہ ٿيندو، ڇاڪاڻ تہ جيئن وڌيڪ گهرائي ۾ تحقيقات ڪئي ويندي، تيئن اميرن جي دغابازي وڌيڪ عيان ٿيندي. مان اها معلومات گذريل فيبروري يا مارچ ۾ موڪلي سگهان ها، جيڪڏهن مان پنهنجو وقت هڪ اهڙي شغل ۾ گذاريان ها، جيڪو بيانن وٺندڙ پوليس جي

اعليٰ حاڪم لاءِ موزون هو. پر انهيءَ وقت، مون کي ۱۵۰۰ ماڻهن کان وڌيڪ جنگي جوانن کي ڪوٺڻ جو اختيار ڪونه هو. مون کي اجا ڪنهن ڪمڪ موڪلڻ جو وعدو نه ڏنو ويو هو. شير محمد جي قيادت هيٺ ۲۰،۰۰۰ ماڻهو منهنجي ڇانوڻيءَ کان هڪ منزل دور موجود هئا. اسان بغاوت تي آماده ماڻهن جي وچ ۾ هئاسين، جيڪي جنگجو ۽ چڱيءَ طرح هٿياربند هئا، مون وٽ موجود اسلحه خانا ۽ اسپتالون زخمين سان ڀريل هيون، جن جي سنڌونديءَ جي ڪنارن تي حفاظت ڪرڻي هئي. منهنجي ڇانوڻيءَ ۾ ڇهه حڪمران شهزادا موجود هئا، جيڪي منهنجي ڪئمپ تي وڏي تعداد ۾ ماڻهن کان حملو ڪرائڻ لاءِ پوري قوت سان سازش ڪرڻ ۾ مصروف هئا. مون کي هڪ وڏي قلعي جي حفاظت ڪرڻي هئي؛ اهو قلعو منهنجي ڇانوڻيءَ کان ٽي ميل پري هو: مون وٽ زبردست خزانو حفاظت ڪرڻ لاءِ موجود هو. مون کي قلعي ۾ موجود زناني جي احترام ڪرڻ تي مجبور ٿيڻو پيو هو، جنهن ۾ قلعي اندر موجود ريجمينٽ لاءِ زبردست خطرو هو (انهيءَ ريجمينٽ کي جنگ ۾ زبردست تڪليف برداشت ڪرڻي پيئي هئي ۽ انهن جو تعداد ۴۰۰ کان مٿي ڪونه هو) ڇاڪاڻ ته انهن "زنانن" اندر ۸۰۰ طاقتور ۽ پوريءَ طرح مسلح ٽيل بلوچ موجود هئا، ۽ "زنانا" هٿيارن سان ڀريل هئا. مون کي اميرن جي دغابازيءَ جو پورو پورو علم هو، نه ته جيڪر مان اهڙو بي انصاف نه ٿيان ها، جو ھنن لاءِ اهڙا لفظ استعمال ڪريان ها، جيڪي مون مياڻيءَ جي جنگ کان پوءِ انهن کي موڪليل خط ۾ انهن سان منسوب ڪيا.

ڀاڱو ڏيون

مير شهداد طرفان ريزيڊنسيءَ تي ١٥- فيبروري ١٨٤٣ع تي ڪيل حملي ۾ ادا ڪيل ڪردار بابت مير غلام شاهه، مير فضل علي، مير ٻجر ۽ ليفٽيننٽ رٿٻورن جي درميان ٿيل گفتگوءَ جو يادداشت نامو

ڪالهه شام جو اٽڪل ساڍي پنجين وڳي مهل، مون عليءَ جي ٽنڊي ۾ مير غلام شاهه سان ملاقات ڪئي. هن، ۽ سندس ڀاءُ فضل علي منهنجي آجيان ڪئي. مون هن ڳالهه جو ذڪر ڪيو ته مان سندس سوٽ، مير ٻجر سان، جنهن جو گهر سندن پاسي ۾ هو، سندن موجودگيءَ ۾ ڪجهه گفتگو ڪرڻ چاهيان ٿو. اهي مير، غلام شاهه ۽ فضل علي، سابق امير، مير محمد جا پاڻيجا آهن، جو انهن جي ماءُ هن جي ڀيڻ هئي، ۽ مير ٻجر، سابق امير، مير شهداد جو سالو آهي، جو هن جي ڀيڻ مير شهداد جي زال آهي.

جڏهن مير ٻجر اتي آيو، جنهن ۾ فقط چند منٽ لڳا، تڏهن مون عرض ڪيو ته اسان تخليہ ۾ رهون، ۽ پوءِ اسان ۾ هيٺين گفتگو ٿي، جيڪا ذري گهٽ لفظ بلفظ هيٺ ڏنل آهي، انهيءَ موقعي تي جيڪي ٽريون موجود هيون، تن ۾ مٿي ذڪر ڪيل مير، منهنجو منشي ميرزا جان، ۽ آءٌ پاڻ شامل هئاسين.

آءٌ: مير ٻجر، توهان ريزيڊنسيءَ تي ڪيل حملي ۾ شامل هئا، توهان ڪنهن جي حڪم تي يا ڪنهن جي چرچ ڏيڻ سان ائين ڪيو؟

مير ٻجر: آءٌ مير شهداد جي حڪم سان انهيءَ حملي ۾ شامل نه هئس.

آغا: ڇا، توهان کي اهو ٻڌائڻ ۾ ڪو اعتراض آهي ته اهو معاملو ڪيئن شروع ٿيو، ۽ مير شهداد انهيءَ ۾ ڪهڙو ڪردار ادا ڪيو؟

مير بجر: مان اوهان کي خوشيءَ سان ٻڌائيندس. اهو هن طرح سان ٿيو. پر اڳ ۾ مان اوهان کي اهو سمجهايان ته اسان ٽن ميرن جو، جيڪي هن مهل اوهان سان ڳالهائي رهيا آهيون، هڪٻئي سان ڪهڙو تعلق هو. مان مير شهداد جي نوڪريءَ ۾ هوس، مير غلام شاهه، مير صوبدار جي نوڪريءَ ۾، ۽ مير فضل علي، مير محمد جي نوڪريءَ ۾ هو. چڱو، هاڻي توهان کي معلوم آهي ته ريزيڊنسيءَ تي حملي کان اڳ، اميرن ۽ ميجر آئوٽرام جي درميان تمام گهڻي قدر اٿوٽنڌڙ قسم جون ڳالهيون ٿيون هيون، پر نيٺ، حملي کان هڪ ڏينهن اڳي، شام مهل مير نصير خان پنهنجي لشڪر سان گڏ نڪتو، ۽ مياڻيءَ جي رستي تي واقع مير فتح عليءَ واري باغ ڏانهن روانو ٿيو. هو شام جو نڪري ويو، ۽ ٻيا امير قلعي ۾ رهيا. هن جي ٻاهر نڪري وڃڻ واريءَ رات جو، هن جي دربار ۾ بلوچ سردارن جو هڪ وڏو اجتماع ٿيو، پر ڇا ڪيو ويو، تنهن جي مون کي ڪا خبر ڪانهي، جو مان اتي موجود ڪونه هوس. ٻئي ڏينهن صبح جو جيئن مان دستور مطابق، مير شهداد کي سلام ڪرڻ لاءِ وڃي رهيو هوس، ته مون بلوچن جا وڏا ميڙاڪا ڏٺا، ۽ اهڙا ڳالهه ٻڌي ته اهي ريزيڊنسيءَ تي حملو ڪرڻ وارا هئا. مان مير شهداد جي جاءِ تي هليو ويس. دربار ۾ وڃڻ تي، هڪ منشي پڻ اندر آيو ۽ چيو ته بلوچ روانا ٿيڻ ۽ ريزيڊنسيءَ تي حملو ڪرڻ لاءِ تيار آهن، جڏهن مير شهداد، جيڪو جنگ لاءِ بلڪل تيار هو، ٽپ ڏيئي اٿيو ۽ چيو ته هو پاڻ وڃي انهن جي اڳواڻي ڪندو. هن مون کي پاڻ سان هلڻ لاءِ چيو. مون وٽ هميشه وانگر ترار هئي، پر

ڍال ۽ بندوق ساڻ ڪانه هئي، ۽ لازمي طور آءٌ لڙائي ڪرڻ لاءِ تيار ڪونه هوس، پر مون حڪم مڃيو. پوءِ مون کي پتو پيو ته احمد خان لغاريءَ ڪي، گذريل رات مير نصير خان جي حڪم تي، ستن يا اٺن هزار ماڻهن سان ريزيڊنسيءَ تي حملي ڪرڻ لاءِ اڳڀ ڪيو ويو هو.

آءٌ : ڇا، مير نصير خان جي حڪم سان؟

مير بجر: مون ائين سمجهيو ته هن جي طرفان گذريل رات باغ ۾ ڏنل حڪم سان، پر مان پڪ سان نٿو چئي سگهان، ڇو تہ آءٌ اتي موجود ڪونه هوس. بهرحال، ماڻهو رواني ٿيڻ لاءِ تيار بيٺا هئا. مير شهداد پاڻ کي انهن جي اڳواڻي ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌي رهيو هو؛ هن مون کي ساڻس گڏ هلڻ جو حڪم ڏنو ۽ مون ائين ڪيو. مون سان گڏ تمام ٿورا ماڻهو هئا، ۽ مون مير غلام شاهہ ڏانهن هڪ قاصد موڪليو تہ هو ڪيس ٻڌائي تہ ڇا ٿي رهيو هو؛ ۽ هن کي منٿ سيڙ ڪري تہ هو مير شهداد کي ائين نہ ڪرڻ لاءِ آماده ڪري. مير غلام شاهہ، مير محمد سان ڳالهايو ؛ ۽ هن پنهنجو هڪ اعتماد وارو نوڪر موڪلي ڏنو، جيڪو مير شهداد وٽ آيو ۽ کيس چيو تہ جنهن ڪم ۾ هو مشغول آهي، سو حماقت جو آهي، ۽ کيس وري چيو تہ هو ائين نہ ڪري.

مير غلام شاهہ: هائو، مان مير شهداد جي نوڪريءَ ۾ ڪونہ هوس، پر جيئن تہ مان ريزيڊنسيءَ جي پرسان رهندو هوس، انڪري مون کي اتان جي شريف ماڻهن سان لهہ وچڙ ۾ اچڻ جو ڪافي موقعو مليو هو. مون انگريزن کي ايترو قدر ڏٺو هو، جو مون کي ڪافي حد تائين يقين هو تہ جيڪڏهن اسين هنن سان جنگ ڪنداسين تہ هو اسان کي اڳي يا پوءِ شڪست ڏيندا؛ ۽ مون کي معلوم هو تہ جڏهن هو اسان کي شڪست ڏيندا، تڏهن اسان کان پنهنجي ايلچيءَ جي خون جو سخت

بدلو وٺندا. ان کان سواءِ مون اهڙن ماڻهن کي قتل ڪرڻ، بيعزتي ۽ ناشائنتو ڪم سمجهيو، جن کي ڪو بچاءُ ڪونه هو. انهيءَ ڪري مون مير محمد کي منٿ ڪئي ته هو مير شهداد کي روڪڻ لاءِ حڪم موڪلي، جنهن جي گرم مزاجي اسان سڀني تي تباهي نازل ڪندي. ان تي هڪ اعتبارجوڳو ماڻهو مير شهداد ڏانهن موڪليو ويو، پر هن جواب ڏنو ته هن (مير شهداد) اهو ڪم سرانجام ڪرڻ لاءِ قسم کنيو هو، ۽ هو ان کي پاڙيندو. هن وڌيڪ چيو ته حملي جو سڄو انتظام ٿي چڪو آهي، ۽ احمد خان لغاري پنهنجن پوئلڳن سان گڏ اوڏانهن وڃي رهيو آهي، ۽ هن احمد سان هر حالت ۾ گڏجي ڪم ڪرڻ جي ساک ڏني آهي ۽ هاڻي هو حملي ڪندڙ لشڪر جي مهنداري ڪندو.

مير بجر: چڱو، ته انهيءَ کان پوءِ هر قسم جي اعتراض جو خاتمو ٿيو، ۽ مير شهداد مون سان، ۽ پارٽيءَ جي ٻين ماڻهن سان گڏ ريزيڊنسيءَ طرف روانو ٿيو، ۽ جڏهن اتي پهتاسين، تڏهن احمد خان پنهنجا ماڻهو وٺي حملي ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌيو، جڏهن ته مير شهداد، مان ۽ ٻيا خدمتگار ۽ ساٿي گولين جي زد کان ٻاهر، وڻن جي هڪ جهڳٽي هيٺان وڃي گهوڙن جي پٺين تي سوار رهي، بيهي رهياسين، تان جو سڀڪجهه ختم ٿي ويو، پوءِ اسان موٽياسين ۽ مير نصير خان سان مياڻيءَ ۾ وڃي ملياسين. بس، مون کي انهيءَ سڄي معاملي جي ايتري ئي خبر آهي. حقيقت اها آهي ته جيتوڻيڪ آءٌ مير شهداد جو سالو هيس، پر هو ڪڏهن به مون سان صلاح مشورو نه ڪندو هو- هن جي طاقت نوڪرن ۽ ٻين ماڻهن جي هٿن ۾ رهندي هئي.

مير غلام شاهه: مير بجر انهيءَ معاملي جو صحيح بيان ڏنو آهي؟

مير فضل علي: هائو، اهو سڀ سچ آهي.

مير غلام شاهہ: چڱو، آءٌ پڇي سگهان ٿو تہ اهي سڀ ڀڄائون هاڻي ڇا لاءِ ڪيون وڃن ٿيون؟ مير ٻجر پنهنجو سلام پيش ڪيو آهي، ۽ اسان کي اميد آهي تہ، جيئن انهيءَ وقت وعدو ڪيو ويو هو، ماضيءَ کي وساريو ويو آهي.

آءٌ: مون کي اوهان کي ٻڌائڻ ۾ ڪابہ تڪليف نہ ٿيندي. مير ٻجر پنهنجو سلام پيش ڪيو آهي ۽ هن کي معاف ڪيو ويو آهي، ۽ هن کي گذريل وقت جي ڳالهين لاءِ ڪابہ تڪليف ڏيڻ جو ارادو ڪونهي. منهنجن سوالن پڇڻ جو سبب هي آهي: مير شهداد هاڻي چوي ٿو تہ هن انهيءَ لشڪر جي قيادت ڪڏهن بہ نہ ڪئي هئي، جنهن ريزيڊنسيءَ تي حملو ڪيو هو، پر اهي بلوچ سردار ئي هئا، جن ان تي حملي ڪرڻ تي زور ڏنو، ۽ هو جنهن مقصد سان اوڏانهن ويو، سو انهن وٽ احتجاج ڪرڻ ۽ کين سمجهائڻ هو تہ جيئن انگريزن ٻچي وڃي.

مير ٻجر: اڙي، اها ڳالهہ تہ نهايت غلط ۽ ڪوڙي آهي؛ جيڪو بہ ماڻهو انهيءَ جماعت سان گڏ هو، تنهن کي چڱيءَ طرح معلوم آهي تہ اها ڳالهہ ڪوڙي آهي. حملي لاءِ حڪم وٺڻ لاءِ بلوچن جي لپاڙن ڪهڙو اثر ڪيو، تنهن جي مون کي خبر ڪانهي؛ پر مان چئي سگهان ٿو تہ ان جو وڏو اثر ٿيو هوندو، ڇاڪاڻ تہ اهي هن باري ۾ زور زور سان واڪا ڪري ڳالهائي رهيا هئا تہ اهي ڇا ڪري سگهندا، پر جيئن مون چيو آهي، مير شهداد انهيءَ پارٽيءَ جي قيادت رضاڪارانہ طور ڪئي، حالانڪ مير محمد ان جي خلاف احتجاج ڪيا ۽ هن کي ائين نہ ڪرڻ جو حڪم ڏنو؛ هو سڄي لڙائي ۾ موجود رهيو ۽ انگريزن کي ٻاهر ڪڍڻ کان پوءِ اسان سان گڏجي مياڻيءَ ڏانهن هليو. اتي پهچي هو مير نصير خان جي قريب پهتو ۽ هن کي سلام ڪري چيو ”شال خوش نصيبي اوهان سان گڏ رهي! مون اڄ فتح حاصل ڪئي آهي.“

آءٌ: ڇا، ھن اھا ڳالھہ نصير خان کي چئي؟
مير غلام شاھہ: مير بجر سچ ٿو چوي، مير شھداد ريزيڊنسيءَ کان موٽي مير نصير خان جي تنبوءَ تائين گھوڙي تي چڙھي ھتو ۽ پوءِ جيئن مير بجر چوي ٿو، ھو تنبوءَ ۾ داخل ٿيو ۽ چيو، ”مير صاحب، مبارڪ، مير فتح ڪيا“ (ڪيا).
آءٌ: مان اوھان جو انھيءَ سمجھاڻيءَ لاءِ شڪر گذار آھيان.
مير غلام شاھہ: اسان آھو سڀڪجھہ سچ سچ ٻڌايو آھي، جيڪي اسان کي معلوم آھي. مون اميرن جي باري ۾ اوھان جي روبرو ھڪ لفظ بہ برو نہ چيو آھي، ڇو تہ اھي اسان جا حاڪم ۽ عزيز ھئا، پر ھاڻي جيئن تہ اوھان اسان کان پڇا ڪريو ٿا، انھيءَ ڪري اسان سچ ڳالھايو آھي.
آءٌ: مون پڻ، جيئن اوھان کي معلوم آھي، اھڙي موضوع کي گفتگوءَ ۾ آڻڻ کان پرھيز ڪئي آھي، جيڪو اوھان لاءِ ڏکوئيندڙ ثابت ٿئي ھا، پر ھيءَ جاچ ڪرڻ منھنجو فرض ھئي، ۽ مان اوھان جو انھيءَ لاءِ شڪر گذار آھيان، جو اوھان صاف دل سان سڀڪجھہ ٻڌائڻ لاءِ تيار رھيا آھيو.
پوءِ مون عام ڳالھين تي ٿورو گفتگو ڪرڻ کان پوءِ انھن کان موڪلايو.

۲۲- آڪٽوبر ۱۸۴۳ع   اي • بي • رٿبورن ڪليڪٽر
۽ ضلع مئجسٽريٽ، حيدرآباد

ضروري: مٿين گفتگو ھن مھيني جي ۲۱- تاريخ تي ٿي، ۽ مون ان جو اصل يادداشتنامو ۲۲- تاريخ تي لکيو، پر منشيءَ کي پڙھي ٻڌائڻ تي ھن مون سان ھڪ نڪتہ تي اختلاف ڪيو. اھو نڪتو ھيءَ ھو تہ ائين ٻڌايو ويو ھو تہ مير محمد شھداد کي سڏڻ لاءِ ماڻھو موڪليو ھو، ۽ ھن پاڻ ھن جي اڳيان احتجاج ڪيو، يا ائين ھو تہ انھيءَ ماڻھوءَ ھن کي احتجاج نامو وٺي پھچايو، جيئن ھاڻي چيو وڃي ٿو. مون منشيءَ کي مير غلام شاھہ ڏانھن موڪليو تہ ھو وڃي پڪ ڪري اچي تہ

صحيح ڳالهه ڪهڙي هئي، ۽ هن سائس ڪيل گفتگوءَ ۾ هن ڪان هيٺيون نئون اقرارنامو حاصل ڪيو:

مير غلام شاهه، حملي واري ڏينهن صبح جو، مير صوبدار وٽ پڻ حاضر ٿيو، جنهن پڻ هن جي حملي ۾ شريڪ ٿيڻ جي خواهش جو سندس اڳيان اظهار ڪيو. غلام شاهه جواب ڏنو ته هو پاڻ ڪي شهداد جهڙي ناتجربيڪار ٻار جي احڪامات هيٺ نه رکندو، خصوصاً هن ڪري جو هو انهيءَ معاملي کي خراب سمجهي رهيو هو، پر جيڪڏهن مير صوبدار پاڻ اوڏانهن وڃڻ جو فيصلو ڪيو ته پوءِ هو، پنهنجو فرض سمجهي، سائس گڏجي هلندو. مير صوبدار پوءِ ڪليو، ۽ چيو ته ائين ڪڏهن به نه ٿيندو.

اڄ صبح جو مير غلام شاهه ۽ فضل علي مون وٽ ملاقات لاءِ آيا، ۽ مون موقعو وٺي مٿين گفتگو هنن کي پڙهي ٻڌائي، جيڪا هن مهيني جي ۲۲- تاريخ تي لکي ويئي هئي، جنهن لاءِ هنن چيو ته اها بلڪل درست هئي؛ انهيءَ موقعي تي منشي موجود ڪونه هو، ۽ ٻنهي کي هن جي مدد جي ضرورت ڪانه هئي.

۲۴- آڪٽوبر   اي. بي. رٿبورن
وغيره وغيره.

ڀاڱو چوٿون

حيدرآباد جي سابق امير صوبدار خان جي مصاحب يا معتمد ملازم پير بدرالدين جي شهادت

سوال: اميرن جي لشڪر ڪهڙي ڏينهن تي حيدرآباد ڇڏي ۽ ان ڪٿي ڇانوڻي ڪئي؟

جواب: ٦- فيبروري ۱۸۴۳ع تي، غلام محمد ڪومري والا ۽ مير خان محمد ٽالپر (خانائڻي) جي زير قيادت فوج رواني ٿي ۽ ان مير فتح علي قبي جي پڙ ۾ ٻيرن واري جهنگ اندر ڇانوڻي هنئين. ان ڪان پوءِ ٻئي سردار حيدرآباد موٽي آيا ۽

مير نصير کي چيائون تہ هو لڙائي شروع ڪرڻ لاءِ سڀ تياريون مڪمل ڪري. ان ڪان پوءِ لشڪر اتي گڏ ٿيندو رهيو، ۽ سردار جيئن جيئن ايندا رهيا، اتي ٺي رهيا. ۱۴- فيبروري واري ڏينهن شام جو مير نصير خان ڪوچ ڪيو ۽ انهيءَ لشڪر سان اچي مليو.

سوال: توهان کي خبر آهي تہ انهيءَ لشڪر جو تعداد ڪيترو هو؟

جواب: مون انهن کي ڳڻي تہ ڪونہ ڏٺو، پر هيءَ ڳالهہ عامطور مشهور هئي تہ ان ۾ ۳۰،۰۰۰ ماڻهو شامل آهن.

سوال: اها ڳالهہ ۱۴- فيبروريءَ جي آهي. انهيءَ لشڪر ٻي ڏينهن تي ڇا ڪيو؟

جواب: صبح جو حڪم جاري ڪيو ويو تہ ميجر آئوٽرام جي رهائشگاهہ کي لٽيو وڃي.

سوال: اهو حڪم ڪنهن ڏنو؟

جواب: مون کي معلوم ڪونهي.

سوال: انهيءَ مقصد لاءِ ايجنسيءَ ڏانهن ڪيترا ماڻهو ويا؟

جواب: نَوَ يا ڏهہ هزار ماڻهو.

سوال: انهيءَ پارٽيءَ جي قيادت ڪنهن ڪئي ۽ ان سان گڏ ڪهڙا سردار ويا؟

جواب: مير شهداد انهيءَ پارٽيءَ جي اڳواڻي ڪئي، ۽ هن جي طرفان ئي ايجنسيءَ کي لٽڻ جو حڪم ڏنو ويو، هن سان گڏ انهيءَ موقعي تي، خيرپور وارو مير نصير، جهان محمد، مير خان محمد، غلام محمد ڪومري والا، هڪ نظاماڻي سردار، جنهن جو نالو مون کان وسري ٿو ويو، احمد خان لغاري، ميرزا باقر، ۽ ڪجهہ ٻيا ننڍا سردار ساڻ هئا.

سوال: اها پارٽي جڏهن ايجنسيءَ وٽ پهتي، تڏهن ان جي قيادت ڪنهن ڪئي، ۽ انهيءَ جي طرفان ڪهڙا حڪم ڏنا ويا؟

جواب: مير شهداد خان قيادت ڪئي، ۽ هن جي طرفان هي حڪم ڏنو ويو "جيڪڏهن فوجون وڙهن ته ڪين قتل ڪريو، پر جيڪڏهن اهي پٺي وڃن، ته پرواهه نه ڪريو."

سوال: جڏهن ميجر آئوٽرام ايجنسي ڇڏي ويو، تڏهن سنڌ جي لشڪر ڇا ڪيو؟

جواب: انهن پٺيان ڇڏيل سڄو مال اسباب لٽيو ۽ سڀ جايون ساڙي ڇڏيون. پوءِ اهي مير نصير خان سان باغ ۾ وڃي مليا، ۽ مٿي ذڪر ڪيل سردارن چيو، "اسان فتح حاصل ڪئي آهي، ميجر آئوٽرام پٺي ويو آهي، ۽ اسان هن جو مال اسباب لٽيو آهي. اسان جي پارٽيءَ نهايت بهادريءَ جو مظاهرو ڪيو آهي." مير شهداد هڪ ماڻهوءَ کي، جنهن جو نالو مون ڪان وسري ٿو، روانو ڪيو ته هو سنڌس سوڍ جي خبر مير صوبدار خان کي قلعي ۾ وڃي پهچائي، ۽ کيس آگاهه ڪري ته ميجر آئوٽرام فرار ٿي ويو آهي. مير صوبدار خان اها ڳالهه ٻڌڻ سان چيو ته، "توهان خراب ڪم ڪيو آهي. جيڪڏهن توهان ٨٠٠٠ ماڻهون سان ١٠٠ ماڻهن کي فنا ڪري نه سگهيا آهيو، ته پوءِ توهان جنرل جي لشڪر جي سامهون ڇا ڪري سگهندا؟"

سوال: اهو واقعو ١٥-فيبروري تي ٿيو. پوءِ پلا ڇا ٿيو؟

جواب: ١٥- فيبروريءَ جي شام جو، باغ مان نڪتو ۽ اتان ڪان اڏ ڪوهه پري، ليونر وٽ قيام ڪيو ۽ ١٦ جي شام جو هو مياڻيءَ پهتو. ٻئي ڏينهن صبح جو لڙائي لڳي ويئي.

سوال: مياڻيءَ جي لڙائي ۾ امير جي لشڪر جو تعداد ڪيترو هو؟

جواب: ڪي چون ٿا تہ اهو ۴۰،۰۰۰ هو، ۽ ڪي چون ٿا تہ ۳۵،۰۰۰ هو.

سوال: صوبدار جا ڪيترا ماڻهو لڙائي ۾ موجود هئا؟

جواب اختيار لغاريءَ سان ۴۰۰۰، محمد خان تورا سان ۳۰۰۰، مير صوبدار خان جي ماتحت پين سردارن جي هٿ هيٺ ۵۰۰ ماڻهو هئا.

سوال: مير محمد خان جا ڪيترا ماڻهو لڙائي ۾ شامل هئا؟

جواب: مون کي خبر ڪانهي، پر هو جيترا بہ ماڻهو گڏ ڪري سگهيو ٿي، سي سڀ اتي موجود هئا.

سوال: ڇا، مير صوبدار لڙائي ۾ موجود هو؟ هن کان سواءِ ٻيا ڪهڙا امير اتي موجود هئا؟

جواب: مير صوبدار ۽ مير محمد خان لڙائي ۾ موجود ڪين هئا، انهن ٻن کان سواءِ آپر ۽ لوئر سنڌ جا ٻيا سڀ امير اتي موجود هئا.

سوال: اميرن جي لشڪر جي جڏهن تہ ۱۷ فيبروريءَ تي اها طاقت هئي، تہ پوءِ جيڪڏهن لڙائي ۾ ٻہ-ٽي ڏينهن وڌيڪ دير پوي ها تہ پوءِ انهن وٽ وڌيڪ ڪيترو ٻيو لشڪر پهچي سگهي ها؟

جواب: اهو وڌي وڃي ۵۰،۰۰۰ يا ۶۰،۰۰۰ ٿئي ها.

سوال: ڇا، مير صوبدار جنرل کي اهڙو اطلاع موڪليو هو تہ حيدرآباد ۾ فوجون گڏ ٿي رهيون آهن؟

جواب: انهيءَ ڏينهن، جنهن تي جنرل سڪرنڊ* پهتو هو، رات جو مير صوبدار مون کي پاڻ وٽ گهرايو ۽ چيو تہ

* جنرل جا لکيل نوٽ، ۱۰- فيبروري (سي-جي-اين.)

”پر ڏينهن جو ڪاڏو پيتو ڪٽي وڃ ۽ جهنگ جو رستو وٺي جنرل جي ڇانوڻيءَ وٽ وڃي پهچ؛ ڪيس وڃي چئه ته جيڪڏهن هو جلد ايندو ته ٺيڪ، پر جيڪڏهن هو دير ڪندو ته هتي لشڪر تمام گهڻو وڏي ويندو.“ جمادا ڪائوزا چيو ته ”بدرالدين وڏو ماڻهو آهي؛ جيڪڏهن هو وڃي ٿو ته پوءِ ڳالهه سڀني کي معلوم ٿي ويندي، ۽ توهان بدنام ٿيندا؛ بهتر ائين ٿيندو ته ٻئي ڪنهن کي موڪليو وڃي.“ بعد ۾ مون پهڻو ته سيد عباس علي شاهه ۽ هڪ قاضيءَ کي حڪم ڏنو ويو ته اهي جنرل جي ڪئمپ ڏانهن وڃن، ۽ ڪيس عرض ڪن ته هو جلد اچي پهچي*.

سوال: انهيءَ وقت يعني ۱۰-فيبروري ۱۸۴۳ع تي، مير صوبدار انگريزن جو دوست هو، هو ڪڏهن دشمن بڻيو؟

جواب: مون کي خبر ناهي.

سوال: اميرن ڪڏهن فوجون جمع ڪرڻ شروع ڪيون؟

جواب: جڏهن مرزا خسرو نوشهرو کان اميرن کي لکي موڪليو، ”جنرل هر قيمت تي جنگ ڪرڻ لاءِ آماده آهي، تنهنڪري تياري ڪريو.“ جڏهن مرزا حيدرآباد موٽي آيو، تڏهن فوجون گڏ ڪرڻ لاءِ حڪم ڏنو ويو.

سوال: ڇا، اهو اجتماع ميجر آئوٽرام جي حيدرآباد پهچڻ کان اڳي شروع ٿيو هو؟

جواب: فوجن جو اجتماع ميجر آئوٽرام جي حيدرآباد پهچڻ کان اڳ شروع ٿي ويو هو.

سوال: جيڪڏهن اميرن کي فتح حاصل ٿئي ها، ته انگريزي فوج جو ڪهڙو حشر ٿئي ها؟

جواب: هر جاندار ماڻهوءَ کي قتل ڪيو وڃي ها.

بدرالدين پنهنجي شهادت کي پڙهڻ بعد چوي ٿو ته اها صحيح نموني ۾ لکيل آهي، ۽ هو ان تي، اڄ ۲۲- آڪٽوبر

---

* اهي ماڻهو مون وٽ ڪڏهن نه آيا.- (سي. جي. اين)

۱۸۴۳ع تي پنهنجي مهر لڳائي ٿو. محمد محي الدين شاهد آهي ته بدرالدين اها شهادت ڏني، ۽ هو ان کي صحيح ۽ درست چوي ٿو.

هي بيان منهنجي سامهون، اڄ آڪٽوبر مهيني جي ۲۲- تاريخ، سال ۱۸۴۳ع تي ڏنو ويو. اي. جي. برائون

ضميمو - ۵

ڀاڳو ڀريون

امير صوبدار خان، امير نصير خان ۽ امير محمد خان طرفان لڳايل الزامن جو انهن آفيسرن طرفان جواب، جن کي حيدرآباد جي قلعي ۽ خزاني تي قبضو ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيو ويو هو

ميجر مڪفرسن، پرائيز ايجنٽ جو بيان

اميرن طرفان ڪيل انهيءَ دعويٰ جي متعلق، ته مان قلعو ڏسڻ جي خيال کان ان ۾ داخل ٿيو هوس، آءٌ چوان ٿو ته اها سندن غلطي آهي. مان فوجن سان گڏ ان تي قبضو ڪرڻ، ۽ ان جي ڊل تي انگريزن جو جهنڊو ڦڙڪائڻ لاءِ داخل ٿيو هوس، ۽ اهو ڪم ۲۱- مارچ ۱۸۴۳ع تي سرانجام ڪيو ويو. ڪنهن جي به بيحرمتي نه ڪئي ويئي، ڪنهن کي به زنانه جي ويجهو وڃڻ نه ڏنو ويو، ۽ ڪنهن کي اوڏانهن وڃڻ کان روڪڻ لاءِ سنتري بيهاريا ويا هئا. هن ڳالهه جو اطلاع ڏنو ويو ته مرد ڪهڙيءَ مهل ڊل تي چڙهندا، ته جيئن زالون پردي پٺيان هليون وڃن ۽ ڪوئي به هنن کي لڪي نه ڏسي سگهي؛ ۽ مردن کي ڪن خاص وقتن تي ڊل تي چڙهڻ جي اجازت ڏني ويئي، ته متان خواتين کي تڪليف پهچي، ۽ اهي ڪاوڙ ڪن. انهيءَ ڏينهن جي دوران، مون پرائيز ايجنٽ جي حيثيت ۾ ڪافي مقدار ۾ خزانو جمع ڪيو، جيڪو گهڻو ڪري سون جي

صورت ۾ هو. انهيءَ سڄي مدت جي دوران، جڏهن زنانن ۾ خواتين رهيل هيون، آءٌ يا ڪو ٻيو انگريز آفيسر ڪنهن به زنانه ۾ داخل نه ٿيو؛ پر مون فقط انهن زنانن مان خزانو گڏ ڪيو، جيڪي خالي ڪيا ويا. ڪنهن به قسم جي عورت سان ڪنهن مهل به ڪا غلط روش اختيار ٿيڻ نه ڏني ويئي. جيستائين عورتن کان سندن زيورات ۽ جواهرات کسڻ جو سوال آهي، تنهن جي آءٌ سختيءَ سان ترديد ڪريان ٿو. ڪيترين ئي حالتن ۾ اهي ٻاهر موڪليا ويا ته مان اهي ڪٽان، پر مون ۽ منهنجن ساٿين گهٽو ڪري اهي هن جواب سان واپس ڏياري موڪليا ته اهي زيور انهن جي شخصي ملڪيت آهن. مون زنانه جي ڪنهن به عورت جي بيعزتي ٿيڻ جي نه ڪڏهن ڪا ڳالهه ٻڌي آهي، ۽ نه ڪنهن عورت کي بيعزت ٿيندي ڏٺو آهي؛ ۽ آءٌ هيءَ ڳالهه بلڪل دليريءَ سان ۽ بي ڌڙڪ چئي سگهان ٿو ته اهو الزام اميرن جو ذليل ڪوڙ آهي. هائو، اسان، پرائيز ايجنٽن خالي گهرن مان پئسا ڏوڪڙ، زيور، هيرا جواهر، تراريون وغيره وغيره برابر قبضي ۾ آنديون؛ ائين ڪرڻ پرائيز اسان ايجنٽن جو فرض هو.

صحيح
(پي - مئڪفرسن)

ڪئپٽن بلينڪنيس، پرائيز ايجنٽ جو بيان

مير نصير خان، مير صوبدار ۽ مير محمد طرفان لکيل ٽن مختلف خطن جي مطالعي کان پوءِ، آءٌ عرض ڪريان ٿو ته جيسين مون کي معلومات حاصل آهي، يا جنهن ڳالهه جو مون سان، يا ٻئي ڪنهن به پرائيز ايجنٽ سان واسطو آهي، تنهن جي متعلق آءٌ چوان ٿو ته اهي ڳالهيون بلڪل بي بنياد آهن. انهن، يعني اميرن کي، اسان جي طرفان، گهٽي کان گهٽي رحمدلي، نرمي ۽ شرافت کان سواءِ ٻي ڪنهن به ڳالهه جو

تجربو ڪونہ ٿيو. ڪين بار بار چيو ويو تہ اسان ڪي سنڌن عورتن جا زيور يا انهن جي ٻئي ڪنهن بہ مال ملڪيت تي قبضي ڪرڻ جي خواهش ڪانهي ۽ نہ اسين ائين چاهيون ٿا؛ ۽ ڪيترين ئي حالتن ۾ جڏهن اهي اسان کي آڇيا ويا؛ تہ مون پاڻ انهن کي سنڌن مالڪن ڏانهن واپس ڏياري موڪليو؛ ٻين پرائيز ايجنٽن پڻ ائين ڪيو؛ اسان کي عورتن جي تخليي ۾ مداخلت ڪرڻ جو ڪو بہ خيال ڪونہ هو، ۽ نہ ئي اسان ڪڏهن بہ انهن جي زنانن اندر زوريءَ داخل ٿياسون؛ اسان کي ميجر جنرل وٽان هن باري ۾ سخت احڪامات مليل هئا تہ اسين زالن جي رهائشگاهن کان بلڪل دور رهون.

ڊبليو - بلينڪينيس

ڪئپٽن بازيٽ، پرائيز ايجنٽ، ليفٽيننٽ برائون ڪمشنر ۽ ميجر ريڊ، قلعي جي فوجي دستن جي ڪمانڊر؛ اميرن جي ترديد ۾ اهڙائي، بلڪ انهن کان بہ وڌيڪ سخت لفظن ۾ بيان ڏنا. اهي سنڌ پارليامينٽري پيپرس سان شامل سپليمينٽ ۾ موجود آهن. آتي ئي اميرن جا يادداشتنامان (درخواستون) پڻ پڙهي سگهجن ٿيون، پر انهن جو تت اڳي ئي هن داستان ۾ ڏنو ويو آهي.

ياڳو پيو

سر چارلس نيپئر طرفان، گورنر جنرل ڏانهن

٩- مئي ١٨٤٣ع

اميرن جي سڀني عورتن انهن سان گڏ وڃڻ کان انڪار ڪيو ۽ اهي هت موجود آهن. اهي چون ٿيون تہ انهن وٽ گذر جو ڪو ذريعو ڪونهي. ٻڌجي تہ اها ڳالهہ ڪوڙي آهي. مون بلڪل صاف لفظن ۾ ۽ سختيءَ سان پرائيز ايجنٽن

کي انهن جي شخصي سونن زيورن ۽ هيرن جواهرن کسڻ کان منع ڪئي هئي. پر اهي پاڻ سان خزانو کڻي ٻاهر نڪتيون يا نه، سو آءٌ چئي نٿو سگهان.

ڀاڱو ڏيون

باهبي ٽائيمس جي ڊاڪٽر بيوسٽ طرفان مشهور ڪيل غلط ڳالهين جي ترديد

سر چارلس نيپئر طرفان، گورنر جنرل ڏانهن

١٦- مئي ١٨۴٣ع

هن مهيني جي ٦- تاريخ واري بامبي ٽائيمس ۾ هڪ انتهائي بدنام قسم جو مضمون نظر آيو. اهو سچو شروع کان آخر تائين هڪ يڪو ڪوڙ آهي. هن فوج جا آفيسر ڏاڍا ڪاوڙيل آهن. انهيءَ ليک جو موضوع آهي: "اميرن جي زنانن جون خواتين".

اوهان صاحبن کي انهيءَ موضوع تي تڪليف ڏيڻ لاءِ منهنجو سبب اهو آهي ته شايد اوهان ائين سمجهيو هجي ته ڪا بيحرمتي ڪئي وئي هوندي ۽ ان طرح معاملو وڌيڪ خراب ٿي وڃي ها. عالي جناب، بيقاعدگيءَ جو ڪو هڪڙو به واقعو ڪونه ٿيو آهي. نه ئي ڪنهن آفيسر جي ڪوارٽر ۾ زنانه جي ڪنهن خاتون کي ته ڇڏيو، ڪائي به عورت، موجود ڪانهي؛ ۽ نه ئي مون کي انهيءَ ڳالهه تي اعتبار آهي ته انهن خواتين مان ڪنهن تي به هن فوج جي ڪنهن آفيسر جي نگاه پيئي آهي.

حيدرآباد ۾ ۽ ان جي ڀر پاسي ۾ متعين سنڌ فيلڊ فورس جي آفيسرن جي هڪ ميٽنگ ۾، جيڪا سنڌ جي گورنر ۽

سنڌ جي فوج جي ڪمانڊر، هز ايڪسيلينسي سر سي• جي نيپئر، ڪي-سي-بي جي منظوريءَ سان انهيءَ لاءِ منعقد ڪئي ويئي، تہ گذريل ٦- مئي جي بامبي ٽائيمس اخبار ۾ ”اميرن جا زنانہ“ جي سري هيٺ شايع ٿيل هڪ بدناموسيءَ واري ليک جي ترديد ڪرڻ لاءِ موزون ۽ مناسب اقدامات تي غور ڪيو وڃي، اتفاق راءِ سان هي ٺهراءُ منظور ڪيو ويو:

تہ هز ايڪسيلينسي، گورنر آف سنڌ ڏانهن هڪ درخواست موڪلڻ لاءِ لکي وڃي، ۽ ان کي هن فوج جي آفيسرن جي صحيحن لاءِ ڦيرايو وڃي، جنهن ۾ مٿي ذڪر ڪيل ليک ۾ شامل ڪيل بي بنياد ۽ نقصان پهچائيندڙ ڪوڙن الزامن تي سندن غصي جو اظهار ڪيو وڃي، ۽ ان ۾ هز ايڪسيلينسي جي تحفظ حاصل ڪرڻ لاءِ عرض ڪيو وڃي ۽ ڪانئس هن باري ۾ اجازت گهري وڃي تہ ڪين پنهنجي جذبات کي وڌيڪ وسيع دائري ۾ عام ڪرڻ لاءِ، انهيءَ درخواست جا نقل هندستاني اخبارن کي اشاعت لاءِ موڪلڻ ڏنا وڃن•

ان کان پوءِ هيٺين عريضي لکي ويئي ۽ سڀني ان تي اتفاق ڪيو:

حيدرآباد، ۽ ان جي ويجهڙائي ۾ متعين سنڌ آرمي جي هيٺ صحيح ڪندڙ آفيسرن طرفان سنڌ جي گورنر ۽ سنڌ ڪمانڊنگ آفيسر هز ايڪسيلينسي ميجر جنرل سر سي-جي-نيپئر، ڪي-سي-بي جي نالي درخواست•

جناب اعليٰ،

اسين هيٺ صحيح ڪندڙ فوج جا آفيسر، جيڪي يوئر ايڪسيلينسيءَ جي ڪمانڊ هيٺ ملازمت ۾ آهيون، گذريل مئي مهيني جي ٦-تاريخ واري بامبي ٽائيمس اخبار ۾ هڪ

ليڪ ڏاڍي غصي سان ڏنو آهي، جيڪو اسان جي وقار کي متاثر ڪري ٿو ۽ جنهن جي نتيجي ۾ اسان جي دوستن ۽ ملڪ جي نظرن ۾ اسان جي عزت کي مجروح ٿيڻ جو انديشو آهي. متعلقه ليک جو سرو آهي ”اميرن جي زنانن جون خواتين“ ۽ ان جو اختتام هنن لفظن ۾ ڪيل آهي:

”هاڻي اهي ڪٿي آهن؟ اهي، جيڪي هن وقت کان فقط ٽي مهينا اڳي هڪ محل ۾ شريڪ، ۽ شاهي اعزازات ماڻيندڙ هيون، فرنگيءَ جون ذليل داشتائون آهن! اها ڳالهه ائين ٿي آهي، ڇو ته حرم کي پليد ڪيو ويو آهي؛ اميرن کي اسان جيڪو مصيبت جو پيالو پيئڻ لاءِ ڏنو آهي، تنهن ۾ تلخيءَ جو آخري قطرو ملايو ويو آهي؛ مسلمان جيڪي وڏي ۾ وڏيون بي‌عزتيون برداشت ڪري سگهن ٿا، تن کان وڌيڪ گران هتڪ هنن جي بي تاج ۽ سفيد سرن جي مٿان وڌي ويئي آهي. ائين نه سمجهڻ گهرجي ته اسان ڪنهن نزاڪت جي جذبي وچان ڳالهائي رهيا آهيون. جن آفيسرن بادشاهن جي زنانن کي بيعزت ڪيو آهي، تن وڏو گناهه ڪيو آهي. پر انهيءَ لاءِ، توڙي انهيءَ غير منصفانه ۽ ظالمانه فتح جي نتيجي ۾ سرزد ٿيل بداعمالين لاءِ، اها حڪومت ذميدار آهي، جنهن ان جو حڪم صادر ڪيو. اسان کي انهن براين جي چاڻ تي سخت شرم ۽ ڏک آهي، جن کي اهڙين ڪمزورين جي نتيجي ۾ ڪابل ۾ رونما ٿيڻ جي اجازت ڏني ويئي هئي؛ ۽ حيدرآباد ۾ شايد اسان کي پنهنجن گناهن جي خوفائتي صورت، انهيءَ سزا جي گرانبار ۽ سخت ضرب ۾ ڏسڻي آهي. انهن جي مٿان اسان جيڪي به بي انصافيون ۽ ظلم روا رکيا آهن، تن مان ڪنهن کان وڌيڪ جيڪڏهن ڪا هڪ ڳالهه هرهڪ بلوچ سردار جي دل ۾ انتقام جي اڻ اجهامندڙ پياس کي آباري سگهي ٿي، ته اها سندن گهريلو زندگيءَ جي تقدس کي پائمال ٿيندي ڏسڻ آهي، جيئن هنن جي نجي زندگيءَ جي تقدس ۽ احترام کي

پائمال ڪيو ويو آهي، يعني تہ ڪين اميرن ۽ نوابن جي ڏيئرن ۽ بادشاهن جي زالن کي، انهيءَ وقت تائين، جيسين سندن حسن ۽ جواني انهن سان وفا ڪري، ڪافرن جي داشتائن جي حيثيت ۾ رهندي ڏسڻ، ۽ جڏهن سندن ڪشش ۽ سونهن ڪانئن موڪلائي وڃن، تڏهن انهن کي شرم ۽ ذلت جي حالت ۾ ڌڪا ڪائي نڪرڻ تي مجبور ٿيندو ڏسڻ. حملي جي سياه نتيجن مان هيءَ آهو پهريون آهي، جنهن تي انگريزن کي شرم اچڻ گهرجي. اسان هن جهڙي موضوع تي وڌيڪ صاف گوئي کان ڪم وٺڻ کان پرهيز ڪئي آهي؛ اسان جا پڙهندڙ اسان جي مطلب ۽ معنيٰ کي سمجهڻ ۾ ڪا دقت محسوس نہ ڪندا. زناني جون انتهائي پُرڪشش خواتين هن وقت انگريز آفيسرن جي خيمن ۾ زندگي گهاري رهيون آهن. بي انصافيءَ جي ڪمن جي هڪ لاڳيتي سلسلي سنڌي عوام اڳيان انگريزي حڪومت جي اصلي نوعيت کي ظاهر ڪري وڌو. هتي جنهن ڳالهہ جو ذڪر ڪيو ويو آهي، انهن خوبين ۽ نعمتن جي هڪ جهلڪ ڏيکارڻ ۾ مدد ڪندي، جن جي اهي تهذيب جي واڌ مان توقع ڪري سگهن ٿا، ۽ ڪين انهن فائدن ۽ اعزازن جو نظارو صاف نظر ايندو، جيڪي دنيا جي انتهائي مهذب قوم جي ساٿين جي هٿان سندن مقدر ۾ لکيل آهن. هيءَ ڳالهہ انگريز عورتن جي افغانن جي هٿان استقبال ۽ عزت مان خوب پيش ڪائي ٿي."

اسين يوئر ايڪسيلينسيءَ کي خاطري ڏيون ٿا تہ اسان جي پنهنجي جاڻ، ۽ حقائق متعلق اسان جي طرفان ڪيل تحقيقات مان ظاهر ٿيو آهي تہ هن اقتباس ۾ اوهان جي ماتحت آفيسرن تي جنهن سنگين نوعيت جون تهمتون لڳايون ويون آهن، سي بلڪل بي بنياد آهن، ۽ اميرن جي زنانن مان ڪنهن جي بہ بي حرمتيءَ يا ناجائز هلت جو هڪڙو بہ مثال اسان جي ڌيان تي ڪونہ آيو آهي. اسان يوئر ايڪسيلينسيءَ اڳيان پنهنجي پوريءَ طرح سان

سوچيل هن خاطريءَ ۽ يقين جي اظهار ڪرڻ ڪان پوءِ، تہ مذڪوره ليک جي انهيءَ ٽڪري ۾ شامل ڪيل اهي حقيقتون، جن جي شڪايت ڪيل آهي، بلڪل بي بنياد، ۽ حق، سچ کان عاري آهن، اسين نهايت ادب ۽ احترام سان گذارش ڪريون ٿا تہ اوهان مهرباني ڪري اهڙن قدمن کڻڻ جي تڪليف گوارا ڪندا، جيڪي اوهان اسان جي اخلاق ۽ چال چلت کي، جن تي اسان جي بالاتر فوجي حڪام ۽ ساٿين ۽ هندستان ۽ يورپ ۾ اسان جي دوستن ۽ هموطنن جي نظرن ۾ اهڙي طرح داغدار بنائي پيش ڪيا ويا آهن، صاف ڪرڻ لاءِ ضروري سمجهندا؛ ۽ انهيءَ ساڳئي نقطہ نگاه ۽ مقصد سان اوهان مهرباني فرمائي اسان کي پنهنجي هن بيان جو نقل هندستاني اخبارن ۾ اشاعت لاءِ موڪلڻ جي اجازت ڏيندا.

حيدرآباد ۱۰-مئي ۱۸۴۳ع
سچو نقل

اسان آهيون،
وغيره

پي - مئڪفرسن
ملٽري سيڪريٽري

[هن تي ۱۰۴- انگريز فوجي
آفيسرن جون صحيحون آهن.]

حيدرآباد، ۲۵-مئي ۱۸۴۳ع

جينٽلمين! توهان جي خطاب مون کي ڏاڍو اطمينان ڏنو آهي. آءٌ ان ۾ بيان ڪيل هڪ هڪ لفظ سان متفق آهيان، ۽ هرهڪ بيان جي تصديق ڪريان ٿو.

اسان تي بامبي ٽائيمس جي ايڊيٽر، مسٽر بيومسٽ طرفان، پاڻ کي، پنهنجي پيشي ۽ پنهنجي ماڪ کي، اميرن جي زنانن جي خواتين سان اختيار ڪيل انتهائي بيشرميءَ واري هلت ذريعي خوار ڪرڻ جو الزام لڳايو ويو آهي؛ ۽ مون کي شخصي طور اهڙي بيشرميءَ واري روش جي اختيار ڪرڻ جي فوري سبب بڻجڻ جي ڪري ماڻهن جي نظرن ۾ بدنام ڪيو ويو آهي.

توهان اجتماعي ۽ انفرادي طور، انهيءَ بيجا ۽ بي مثال بدناموسيءَ کي اگهاڙو ڪرڻ سان پنهنجي اخلاق جو دفاع ڪيو آهي؛ ۽ اهو بلڪل صحيح ڪم آهي ته عوام کي اهو معلوم ٿيڻ گهرجي ته انهن خواتين کي ڪنهن به طرح بيعزت ڪرڻ بدران، هن فوج جي ڪنهن به آفيسر شاهي گهراڻي جي ڪنهن به معزز خاتون کي اڄ ڏينهن تائين ڏٺو به ڪين آهي.

پر آهي آفيسر، جن جي قيادت ڪرڻ جو مون کي اعزاز حاصل آهي، اعليٰ صفت اشرافن جي طبقي سان تعلق رکن ٿا، جنهن سان ملڪه معظمه ۽ ڪمپنيءَ جي ملازمت ۾ شامل ٻين آفيسرن جو واسطو آهي. چنانچه هيءَ خواري ۽ بدنامي سچي فوجي پيشي سان لاڳو ٿئي ٿي- سپ انهيءَ بيعزتيءَ کي محسوس ڪندا!!

هن بدناميءَ جو مقصد، انگلنڊ کي پنهنجن لشڪرن ۽ فوجين تي ڊپ ۽ نفرت سان ڏسڻ لاءِ متاثر ڪرڻ آهي، ۽ جڏهن مان انهيءَ خراب آب و هوا تي غور ڪريان ٿو، جنهن ۾ اسان هن وقت ملازمت ڪري رهيا آهيون، ۽ خطرا ۽ محروميون اسان کي وڪوڙي بيٺيون آهن، ته اسان پنهنجي ملڪه معظمه ۽ ملڪ جي خدمت ڪرڻ، ۽ پنهنجن دوستن جي آفرين ۽ تعريف حاصل ڪرڻ لاءِ پنهنجيون بهترين قوتون صرف ڪيون آهن، ته اسان سيني نيڪناميءَ سان خدمت ڪئي آهي، ۽ اسان مان ڪن جا وار، عزت آبروءَ سان هٿيار ڪٺي هلندي اڇا ٿي ويا آهن، ته اسان جا ڪيئي دوست ڪجهه وقت اڳي لڙائي ۾ مارجي ويا آهن، ڪي بيماريءَ جو کاڄ بڻيا آهن، ۽ سيئي مرڻ لاءِ تيار آهن، جڏهن مان انهن ڳالهين تي ويچار ڪريان ٿو، تڏهن چوان ٿو ته مان انهن جذبن کي سمجهڻ کان قاصر آهيان، جن مسٽر بيوسٽ کي (جيڪڏهن اها ڳالهه سچي آهي ته هو واقعي انگريز آهي)

ڄاڻي ٻجهي انهيءَ بي بنياد ۽ ڪوڙين ڳالهين کي اٿي ٽٽي، دنيا وارن اڳيان پيش ڪرڻ تي آماده ڪيو.

جينٽلمين! توهان جي ۽ منهنجي عزت ۽ آبرو هڪ ٻئي کان جدا ۽ علحده ناهن، ۽ مان توهان کي يقين ٿو ڏيان ته اشرافن جي حيثيت ۾ پنهنجي خانگي ۽ نجي اخلاق، ۽ سپاهين طور پنهنجي فوجي چال چلت جي بچاءَ ڪرڻ لاءِ، منهنجيون ڪوششون اوهان سڀني جي ڪوششن سان گڏيل هونديون.

آءٌ آهيان وغيره،

سچو نقل	دستخط
پي - مئڪفرسن ميجر،	سي. جي. نيپئر،
ملٽري سيڪريٽري.	ميجر جنرل ۽ گورنر آف سنڌ.

ضميمو نمبر - ٦

ياڳو ڀريون

انهن آفيسرن جا نالا، جن کي مياڻيءَ ۽ حيدرآباد وارين لڙاين ۾ نمايان ڪارنامن انجام ڏيڻ لاءِ اعزازن ڏيڻ لاءِ، خط و ڪتابت ۾ سندن ذڪر ڪيو ويو

ليفٽيننٽ ڪرنل پيني فادر ۽ پٽنل، ميجر پٽول، جئڪسن، تيز ڊيل، لائڊ، مئڪفرسن، وئڊنگٽن، ولي، اسٽوري، اسٽئڪ، ليسلي، ريڊ، برائون، وڊبرن، ڪئپٽن: گئريٽ، سيڊ، ٽيو، ڪڪيسن، ٽڪر، ڪونوي، وٽلي، هٽ، بلينڪينس، هينڊرسن، ٽيٽ، ڊيلامين، جيڪب ولاوبي، جارج، جئڪسن، اسٽيونس، فيشر.

ليفٽيننٽ: سمٿ، ڪوٽ، ووڊ، هارڊنگ، فيراءِ، مئڪ مگرڊو، پيلي، بائليوُ_آئوٽ لا _ ٿامپسن، ينگ_ هسبنڊ، ليي سن، بريٺن، برائون، رٿبورن، هيل، نارٿ، بٽر سيبي، ليي سن، فيٽز جيرالڊ.

سرجن: ڊيلر_ميپل، بيل.

منشي: علي اڪبر

ياڳو پيو

مياڻيءَ ۾ مارجي ويل آفيسرن جا نالا

ميجر: جئڪسن، ٽيز ڊيل.

ڪئپٽن: ڪنڪيسن، ٽيوُ_ميڊ.

ليفٽيننٽ: ووڊ.

زخمي ٿيل

ليفٽيننٽ ڪرنل پيني فادر، ميجر ورلي، ڪئپٽن ٽئڪر، سمٿ، ڪونوي، ليفٽيننٽ پلوڊين، هارڊنج، فيراءِ، بوئر ڊلون.
اينسائينس: فرٿ_پيني فادر، بائوڊين ۽ هولبروُ.

آفيسر، جيڪي حيدرآباد ۾ مارجي ويا

ڪئپٽن گئريٽ، ۽ ليفٽيننٽ سمٿ.

زخمي ٿيل

ليفٽيننٽ پوُنول، ٽيٽ، چيوُٽ، ڪوٽ، ايوانس، بريٺان، برر، ورليڪينيسن، مئڪ مگرڊو.

اينسائين: پيني فادر.

ڏاڳو ڏيون

٢٢- ريجمينٽ جي انهن سپاهين جا نالا، جن حيدرآباد واري لڙائيءَ ۾ پهتل زخم لڳائي رکيا، ۽ پنهنجي ريجمينٽ سان گڏ، ٻئي ڏينهن تي اهو خيال ڪري تہ ٻي لڙائي ٿيڻي آهي، مارچ ڪرڻ ۾ شريڪ ٿيا

جان ڊَر، جان سلڊوورني، رابرٽ ينگ، هينري لائينس، پيٽرڪ گيل، جيمس انڊريوز، (زخم شديد نہ هئا)

سرجنٽ هيني (زخم ڪجھہ قدر شديد)

ٿامس سيڊلٽن، جيمس سَلوي (ٽنگن ۾ سخت زخم پهتل)

سيليويسٽر ڊي (پير ۾ گولي)۔

ڏاڳو چوٿون

سر چارلس نيپيئر طرفان گورنر جنرل ڏانهن موڪليل آنهن نان-ڪميشنڊ آفيسرن ۽ سپاهين جا نالا، جن مياڻيءَ جي جنگ ۾ پاڻ کي خاص طرح موکيو هو

ميجر جنرل سر سي. جي. نيپيئر، ڪي. سي. بي طرفان، هندستان جي گورنر جنرل رائيٽ آنربل لارڊ ايلنبرو ڏانهن

حيدرآباد، ٢- مارچ ١٨٤٣ع

ساءِ لارڊ، سان يونٽر لارڊ شپ ڏانهن انهن رپورٽن موڪلڻ جي اجازت گهران ٿو، جيڪي منهنجي حڪم تي تيار ڪيون ويون آهن؛ هن لاءِ تہ جيسين ياد تازي آهي، نمايان ڪارناسن کي رڪارڊ ۾ داخل ڪيو وڃي؛ هن جنگ جي عظيم نتيجن سون کي هن باري ۾ فڪرمند ڪيو آهي تہ انهن ساٿين سان اوهان

صاحبن جي واقفيت ڪرايان، جيڪي آزمائش جي گهڙي ۾ ايتريقدر ظاهر ۽ نمايان هئا. انهن ماڻهن لاءِ، سندن فرض ادائيءَ ۾ يڪسوئي ۽ ايمانداري ڏاڍي عزت واري هئي.

بجليءَ واري توبخاني جي ٻن ڊرائيورن جي حالت ۾، مون کي يقين آهي ته يوئر لارڊ شپ انهن سان پورو انصاف ڪندا، ۽ آءٌ انهن کي اوهان صاحبن جي تحفظ لاءِ خاص طور سفارش ڪرڻ جي اجازت گهران ٿو.

دستخط

سي. جي. نيپئر، ميجر جنرل

ڪئپٽن جي هٽ، ڪمانڊنگ فيلڊ بئٽري طرفان، سنڌ ۾ توبخاني جي ائڊ جوٽنٽ ڏانهن،
حيدرآباد جي قريب ڇانوڻي،
۲۳- فيبروري ۱۸۴۳ع

جناب اعليٰ!

مان ڪالهه وارن ”ڊويزن آفٽر آرڊرس“ جي حوالي سان، آءٌ ميجر جنرل جي ڏيان تي، سندن جي قيادت هيٺ ڪم ڪندڙ توبخاني جي ڊرائيورن جي مستقل مزاجي ۽ سٺي چال جي حقيقت پيش ڪرڻ گهران ٿو، جنهن جو انهن ۽ خاص طرح ٻن ماڻهن (ڊرائيور اڪبر خان، بهادر ۽ سهادو) ۱۷- تاريخ واري لڙائي دوران مظاهرو ڪيو، جن رستي جي ساڄي پاسي تي، سڀني کان اڳ ۾ شديد ۽ تباهه ڪن گولا باريءَ هيٺ، وڏي توب کي اهڙي ته ٿڌي دماغ ۽ مستقل مزاجيءَ سان حرڪت ۾ آندو، جنهن جو ڪو نظير ملي نٿو سگهي، حالانڪ انهن جي گهوڙن مان ٻه خطرناڪ حد تائين زخمي ٿي چڪا هئا.

جيڪڏهن اهي ماڻهو فوج جي مستقل پگهاردار عملي ۾ شامل هجن ها، ته مان انهن جي سفارش ڪرڻ جي ڪڏهن به جرئت نه ڪريان ها، پر جيئن ته انهن کي اڃا تائين محض پوئلڳ سمجهيو ويو ٿو ۽ جن جي ڪٿهن کي سندن مرڻ

جي حالت ۾ ڪابه پينشن نه ٿي ملي، يا جيڪڏهن اهي جنگ ۾ پهتل زخمن جي نتيجي ۾ معذور ٿي پون ٿا ته انهن کي خود پنهنجي گذاري لاءِ به ڪجهه نٿو ملي، انڪري مان هيءَ ڪيس ميجر جنرل جي توجه تي آڻڻ جي اجازت سندن حق ۾ هن زوردار دليل جي آذار تي گهران ٿو، ته هي اهڙا ماڻهو آهن، جن جي جرئت ۽ همت تي توبخاني جو وجود اڪثر حالات ۾ دارومدار رکي ٿو.

دستخط

جارج هنٽر، ڪئپٽن،
ڪمانڊنگ فيلڊ بئٽري.

ميجر پي. ايف. اسٽوري، ڪمانڊنگ ۹- لائيٽ ڪيولري طرفان، ليفٽيننٽ پيلي، اسسٽنٽ ائڊ جوٽنٽ جنرل ڏانهن
ڪئمپ حيدرآباد،
۲۶- فيبروري ۱۸۴۳ع
جناب،

ميجر جنرل جي اطلاع لاءِ، هن سان گڏ شامل ڪيل فهرست موڪلڻ ۾، آءٌ اوهان صاحبن کي گذارش ڪريان ٿو ته توهان مهرباني ڪري ڪيس هڏائيندا ته مون کي اهڙن ماڻهن وچان، جن سڀني اهڙي بهادريءَ ۽ ذري گهٽ هڪ جهڙي خوبيءَ سان ڪم ڪيو، هنن نالن جي چونڊ ڪرڻ ۾ تمام گهڻي تڪليف محسوس ٿي آهي.

پي. ايف اسٽوري، ميجر
ڪمانڊنگ ۹- لائيٽ ڪيولري

۹- بينگال لائيٽ ڪيولري جي ڏيهي ڪميشنڊ ۽ نان ڪميشنڊ آفيسرن ۽ سپاهين جي نالن جي فهرست، جن ۱۷- فيبروري ۱۸۴۳ع تي دشمن جي خلاف لڙائي ۾ خاص طور پاڻ کي نمايان ڪيو.
ڪئمپ حيدرآباد،
فيبروري ۱۸۴۳ع.

صوبيدار شيخ باقر علي، هن جي گهوڙي کي ڇاتيءَ ۾ خوفناڪ زخم رسيو، ان جي باوجود هن نهايت جوانمرديءَ سان پنهنجن ساٿين جي قيادت ڪئي ۽ ٻئي حملي لاءِ انهن کي ٻيهر منظم ڪيو.

صوبيدار شيخ امام بخش: ٻن سپاهين سان گڏجي، توبن جي اڳيان ڪتل جهنڊي تي قبضي ڪرڻ لاءِ جنگ ڪئي، جنهن جو دشمن طرفان نهايت بهادريءَ سان دفاع ڪيو ويو.

جمعدار ڪشن سنگهه: هيءَ فرسٽ اسڪواڊران (ڪوئينس ڪالر) کڻي هليو، ۽ سڄي لڙائي جي دوران نهايت جوشيلو ۽ چست رهيو.

حولدار شيخ امام بخش: هن پنهنجي آفيسر (صوبيدار شيخ امام بخش جي جان بچائي، ۽ سڄي لڙائي دوران هن جو ڪردار نهايت ئي نمايان رهيو.

حولدار شيخ غلام حسين: حملي جي دوران عظيم بهادري ۽ جرئت لاءِ زوردار سفارش ڪجي ٿي.

نائڪ بختاور سنگهه: سڄي ڏينهن جي دوران انتهائي بهادريءَ جو مظاهرو ڪندو رهيو.

سپاهي پيرما دين، غلام رسول: هي ٻئي سپاهي صوبيدار سان گڏجي دشمن جي جهنڊي تي قبضي ڪرڻ ۾ جنهن جو نهايت شاندار نموني ۾ بچاءُ ڪيو ويو، هڪ جهڙي بهادريءَ سان وڙهندا رهيا.

سپاهي شيوديال سنگهه: اڪيلي سر هڪ پناهگاهه اندر ڌوڪي ويو ۽ هڪ دشمن کي قتل ڪيو، جنهن ڪيئي دفعا گوليون هلائي ماڻهو ماريا هئا.

سپاهي موتي سنگهه: هن پنهنجي آفيسر، ڪئپٽن گئريٽ جي جان بچائي.

سپاهي گنگا سنگهہ: دشمن منجهان هڪ سان طويل ۽ اڪيلي مقابلي کان پوءِ مارجي ويو، جڏهن تہ هن لاءِ ڪابہ مدد ويجهو موجود ڪانہ هئي.

سپاهي بهاري سنگهہ: پاڻهن جي ڪرائي ۾ شديد زخم کائڻ کان پوءِ، جڏهن تہ سندس گهوڙي کي پڻ ٻہ ھنڌن تي زخم رسيا هئا؛ هن پنهنجي دشمن کي وڍي ٽڪرا ڪري ڇڏيو.

سپاهي فيض الله خان: هن سچي لڙائي ۾ نهايت بهادريءَ جو مظاهرو ڪيو ۽ پنهنجي دشمن کي سخت قسم جي دوبدو مقابلي کان پوءِ وڍي ماريو.

سپاهي حسين علي: حملي جي دوران بهادريءَ جي اعليٰ جوهر جي مظاهري ڪرڻ لاءِ زوردار قسم جي سفارش ڪجي ٿي.

سپاهي نصير علي: هن حملي جي دوران ڏاڍي جرئتمنديءَ ۽ بهادريءَ جو مظاهرو ڪيو ۽ سخت زخمي ٿيو.

پي - ايف - اسٽوري، ميجر

ڪمانڊنگ ۹ - لائيٽ ڪيولري،

ميجر جي - ايچ - پٽول، ڪمانڊنگ ۲۲ - ريجمينٽ طرفان، اسسٽنٽ ائڊ جوٽنٽ جنرل، سنڌ فيلڊ فورس.

ڪئمپ حيدرآباد،

۲۴ - فيبروري ۱۸۴۳ع

جناب،

هن مهيني جي ۲۲ تاريخ واري آفٽر ڊويزن آرڊرس جي نمبر ۲ جي سلسلي ۾، مون مختلف ڪمپنين جي قيادت ڪندڙ ڪپتانن ۽ آفيسرن کي چيو تہ هو مون کي منهنجي ڪمانڊ هيٺ ڪم ڪندڙ ماڻهن جا نالا ۽ ڪارناما فراهم ڪن، جن هلندڙ

مهيني جي ١٧ تاريخ واري لڙائي ۾ پاڻ کي خاص طور موکيو هو. اهي آفيسر عام طور هيءَ ڳالهه ڪن ٿا ته ڪين اهڙي حالت ۾ انتخاب ڪرڻ ۾ دشواري پيش اچي رهي آهي، جتي ڪمپنين جي سڀني ماڻهن جي هلت انتهائي اطمينان بخش هئي. لڙائي جي اهڙي عام ۽ وڏي ميدان ۾، جتي هرهڪ کي سخت محنت ۽ اورچائي ڪرڻي پيئي، اتي مون کي به فرق ۽ امتياز جي ليکي ڪڍڻ ۾ سخت پريشاني ٿي رهي آهي. پر هيءَ ڳالهه موزون نظر اچي ٿي ته آءٌ لائيٽ ڪمپنيءَ جي پرائيويٽ، جيمس اونيل جو نالو وٺان، جنهن انهيءَ وقت دشمن جي جهنڊي تي قبضو ڪيو، جڏهن اسين سڀ سخت لڙائي ۾ مصروف هئاسين، ۽ ٻيو ڊرمر مارٽن ڊيلانيءَ جو ذڪر ڪرڻ به موزون سمجهان ٿو، جنهن مير ولي محمد خان کي، جيڪو گهوڙي تي سوار هو، ۽ لڙائي جي انتهائي گرميءَ واري علائقي ۾ دشمن جي لشڪر جي رهنمائي ڪري رهيو هو، گولي هڻي ۽ ان کان پوءِ سنگين سان ماريو ۽ سندس هٿيارن تي قبضو ڪيو، جڏهن ته سموري ريجمينٽ انتهائي ٿڌي دماغ، جرئتمندي ۽ همت جو مظاهرو ڪيو، اتي مون کي اميد آهي ته انهن ٻن آفيسرن جي ڪارنامن جي سفارش مون کي انهيءَ تهمت کان معاف ڪندي، ته مون انهن کي مخصوص درجو ڏيئي، ريجمينٽ جي ٻين سڀني بهادر سپاهين سان بي انصافي ڪئي آهي.

جي - ايڇ - پٽول، ميجر

ڪمانڊنگ ـــ ٢٢- ريجمينٽ.

ميجر ايس- ڪلبورن، ڪمانڊنگ فرسٽ گرينيڊيئر ريجيمينٽ اين-آءِ طرفان ليفٽيننٽ پيلي، ائڪٽنگ اسسٽنٽ ائڊ جوٽنٽ جنرل حيدرآباد ڏانهن

حيدرآباد جي قريب ڇانوٽي،

٢٤- فيبروري ١٨٤٣ع.

سائين،

هلندڙ مهيني جي ٢٢ تاريخ وارن ڊويزن آرڊرس جي سلسلي ۾، آءٌ ميجر جنرل سر سي. جي نيپئر، ڪي-سي-بي جي خاص ڌيان تي فرسٽ گرينيڊيئرس جي ديشين آفيسرن ۽ سپاهين جا نالا آڻڻ چاهيان ٿو، جن ١٧ فيبروري واري لڙائي ۾ پنهنجي جوش و خروش ۽ بهادريءَ جي ڪارنامن جو مظاهرو ڪري پاڻ کي نمايان ڪيو.

ليفٽيننٽ جانسٽن، جنهن هڪ بلوچ کي ترار سان وڍي ماري ڇڏيو، ۽ اهڙي طرح هڪ سپاهيءَ جي جان بچائي، جنهن انهيءَ بلوچ کي سنگين هنئين هئي، پر جيڪو جان بچائڻ جي ڪوشش ۾ مغلوب ٿي رهيو هو.

صوبيدار ميجر خوشحال سنگهه، ۽ صوبيدار ايسري پرشاد، ۽ ساڳيءَ طرح پرائيويٽس شنڪر مائيسر، ۽ ڪيداري پووار، سڄي ڏينهن دوران سندن جوش و خروش ۽ بهادريءَ لاءِ نمايان رهيا.

دستخط

ايس. ڪلبورن، ميجر

ڪمانڊنگ فرسٽ گرينيڊيئر ريجمينٽ، اين. آءِ

ميجر اين. آر. ريڊ، ڪمانڊنگ ١٢- ريجمينٽ، اين. آءِ طرفان ائڪٽنگ اسسٽنٽ ائڊ جوٽنٽ جنرل ڏانهن

سنڌ ۽ بلوچستان، حيدرآباد فورٽ،

٢٥- فيبروري ١٨٤٣ع

سائين،

هلندڙ مهيني جي ٢٢- تاريخ واري ڊويزن آرڊرس جي نمبر ٣ جي حوالي سان، آءٌ اوهان ڏانهن ١٢- ريجمينٽ نان ڪميشنڊ

آفيسرن، نائڪن ۽ پرائيويٽن جي نالن جي هڪ دستوري فهرست ميجر جنرل اڳيان پيش ڪرڻ لاءِ موڪليان ٿو، جن جي متعلق ڪمانڊنگ آفيسرن ۽ ڪمپنين جي انچارج آفيسرن طرفان سفارش ڪئي ويئي آهي ته انهن ١٧- تاريخ واري لڙائي ۾ خاص طور نمايان ڪردار ادا ڪيو هو.

مان هن موقعي تي آنجهاني ڪئپٽن ۽ بريويٽ ميجر جئڪسن جي جرئتمندانه ڪارنامي جي سفارش ڪريان ٿو، جيڪو هڪ گرينيڊيئر ڪمپنيءَ جي قيادت ڪندي، ڪيترن ئي دشمن سان هٿو ـ هٿ مقابلو ڪندي مارجي ويو. ٻيا آفيسر، ليفٽيننٽ ۽ بريويٽ ڪئپٽن ميڊ ۽ ليفٽيننٽ ووڊ پڻ، جيڪي مارجي ويا، انهيءَ وقت انتهائي نمايان هئا، جڏهن اهي زخم ڪائي ڪريا، لڙائي جي هڪ انتهائي نازڪ موقعي تي پنهنجن ماڻهن جي همت وڌائڻ لاءِ نعرا بلند ڪندا ڪين اڳتي وڌڻ جي تلقين ڪندا رهيا. ٻين يورپي آفيسرن جو پڻ آءٌ انهيءَ ڏينهن جي دوران جرئتمندانه هلت ۽ مثال لاءِ نهايت ئي مشڪور آهيان. پر آءٌ ليفٽيننٽ ۽ بريويٽ ڪئپٽن براؤن لاءِ، جيڪو انهيءَ جنگ ۾ مون سان گڏ واحد سوار آفيسر هو، دلي شڪراداڻي ۽ احسانمندي جو احساس خاص طور رڪارڊ تي آڻڻ چاهيان ٿو، ۽ انهيءَ مدد لاءِ آءٌ پنهنجي تعريف ۽ ساراهه جو اظهار ڪريان ٿو، جيڪا هن سڄي لڙائي جي دوران ماڻهن کي همت ڏيارڻ لاءِ سڀني قطارن ۽ هر قطار جي هرهڪ حصي ۾، جتي به مقابلو نهايت سخت ۽ سرگرم هو، نعرا بلند ڪرڻ سان ڏيکاري.

اين. آر. ريڊ ميجر،
ڪمانڊنگ ١٢- ريجمينٽ، اين. آءِ.

انهن ماڻهن جي نالن جي فهرست، جن ١٧-فيبروري ١٨٤٣ع واري لڙائي ۾ پارٽ ڪري نمايان ڪيو

فورٽ حيدرآباد،

٢٥-فيبروري ١٨٤٣ع

١- حولدار دترام تيواري،
٢- نائڪ پرواني سنگهه،
٣- نائڪ عالم سنگهه،
٤- پرائيويٽ شيخ انجم.

اهي ڪئپٽن ۽ بريويٽ ميجر جئڪسن جو بهادريءَ سان بچاءُ ڪندي زخمي ٿيا.

دستخط
بي. ڊي. ڪارٽر
اينسائين، انچارج آف گرينيڊيئر ڪمپني

١- حولدار امراءُ سنگهه،
١- نائڪ لال خان،
١- پرائيويٽ ماتادين، فرسٽ،
٢- پرائيويٽ بوري امير،
٣- پرائيويٽ سيتل لوهار.

مون انهن ماڻهن کي هڪ مختصر رڪاوٽ کان پوءِ پنهنجن ساٿين جي همت وڌائڻ لاءِ نعرا بلند ڪندي ڏٺو، ۽ ڪين لڙائي دوران انتهائي اڳين هنڌ تي ڏٺو.

دستخط
جي. فشر ڪئپٽن، ڪمانڊنگ ٥-ڪمپني

١- حولدار پڳوان سنگهه،
٢- حولدار ٺاڪر رام،

جرنٽمندانہ هلت، ساٿن جي جنگ ۾ اڳتي وڌڻ لاءِ همٿائيندا رهيا.

دستخط
ڊبليو ۔ ايف ۔ هولبرو،
اينسائين انچارج ٨ ڪمپني.

سچو نقل
دستخط
ڊبليو ۔ برائون ڪئپٽن ائڊ جوٽنٽ
١٢- ريجمينٽ، اين ۔ آءِ

دستخط
اين ۔ آر ۔ ريلي ميجر،
ڪمانڊنگ ١٢- ريجمينٽ اين ۔ آءِ

ضميمو نمبر -٧

جون ١٨٤٣ع ۾ شير محمد جي خلاف ڪارروائين جي متعلق، سر چارلس نيپيئر جي هڪ خانگي خط مان اقتباس

١٨ جولاءِ، مان ڏاڍو بيمار آهيان؛ مون کي گذريل ١٣- جون تي جڏهن مان ٻاهر ويل هوس، سج لڳڻ سبب بيهوشيءَ جو دورو پيو. مون کي بخار اڳي ئي هو، ۽ مان اڃا پوريءَ طرح ٺيڪ نہ ٿيو هوس تہ ٻاهر ويس ۽ منهنجي تنبوءَ اندر گرميءَ جو درجو ١٣٢ ڊگريون هو. مون کي سج ڪيرائي رکيو ۽ مان پانيان ٿو تہ آءٌ ئي انهن گهڻن ماڻهن مان جن کي سج لڳو، هڪڙو ئي هئس، جيڪي ٽن ڪلاڪن اندر، ۽ اڪثر تہ ٿورن ئي منٽن ۾ مري ويا. ڊاڪٽر هڪ گهڙيءَ ۾ مون وٽ پهتو ۽ هن منهنجي سير چوڙي، منهنجا پير گرم پاڻيءَ ۾ وڌا، منهنجي سٿي کي آلا ٽوال ويڙهيا،

۽ اهڙيءَ طرح مون کي ٺيڪ ڪيو ويو؛ پر انهيءَ وقت کان وٺي مان صحيح طرح ٺيڪ نه آهيان. اهڙي خوفناڪ ڪمزوري طاري آهي، جو خط به ليکي لکڻ کان سواءِ، تحرير ۾ آڻي نٿو سگهان، مون تي هڪ اهڙي بيهوشيءَ جي ڪيفيت طاري ٿئي ٿي، جيڪا بيان کان بلڪل ٻاهر آهي. ڊاڪٽر مون کي چون ٿا ته آءٌ موڪلون ڪيان! مان ڪاٿڻ بچان ٿو ته ڪيئن؟ جيڪڏهن مان هڪ ڏينهن جو آرام ڪريان ته ٻئي ڏينهن تي مون کي ٻيڻو ڪم ڪرڻو پوندو. پوءِ آءٌ ڪيئن آرام ڪريان؟ انهيءَ ڳالهه جو جواب ڏيڻ منهنجي طاقت کان ٻاهر آهي. مون کي خبر آهي ته مون کي ان جي اهڙي ئي ضرورت آهي، جهڙي اهي سفارش ڪن ٿا، پر انهن کي اهو به ته ٻڌائڻ گهرجي ته آئون هڪ سؤ خطن جا جواب ڪير ڏيندو، جيڪي ڪن وقتن تي هڪ ئي مهل بمبئي، ڪلڪتي، دهلي يا آگري کان اچي پهچن ٿا. مطلب ته هن ڪم کي هميشه لاءِ ڇڏي وڃڻ کان سواءِ، منهنجي لاءِ اهو ناممڪن آهي ته مان وڃي آرام ڪريان، ۽ وڌيڪ ڪم ڪرڻ جي مان پاڻ ۾ طاقت نٿو پائيان؛ هيءُ خط ئي مون کي ٿڪايو ڇڏي. خطن جا پورا ويهه پنا، جيڪي محض احمقانه بيوقوفيءَ بابت آهن، منهنجي پاسي ۾ جوابن لاءِ منتظر آهن. منهنجي آرام نه ڪري سگهڻ جا ٻه سبب آهن: ڪم ڪرڻ لاءِ هت ڪو ئي به ڪونهي. ٻيو ته، هتان کان هليو وڃڻ ناممڪن آهي، جو اسين گرميءَ ۽ چوماسي جي برسات سبب پنجن مهينن تائين بندش ۾ آهيون. هيءَ دنيا عذاب جي آهي؛ ۽ جيڪو ماڻهو ان کي عقيدي طور محض رستي جي هڪ عارضي منزل سمجهي ٿو، سو ته ان جي ڏکن ۽ سکن لاءِ پنهنجي ذهن کي آماده ڪري ڇڏي ٿو. ان کان سواءِ، ڪير آهي جو اڪيلي ڪري سگهي؟ ممڪن آهي ته مان هڪ هفتي اندر صحتياب ٿي وڃان. هوا ٿڌي ٿيندي پيئي

وچي ۽ سنڌ جي اسن اسان جي خاطري ٿي چڪي آهي. ڪالهه ٻي سون کي اتر کان آيل خبرون مليون، ۽ هن وقت جيڪو هڪ ٻي سردار باقي هٿيار بند حالت ۾ وچي بچيو آهي، سو اٽڪل هڪ درجن ماڻهن سان درياهه پار ڪري ڀڄي ويو آهي، ۽ هن جو لشڪر ڇڙوڇڙ ٿي ويو آهي! مان سمجهان ٿو ته آءٌ اڳي کان بهتر ڍنگ لڳو آهيان. صاحب سانت جي هاڻي پڪ ٿي چڪي آهي؟ دراصل اسن جو فقدان منهنجي ذهن تي زبردست بار وجهي رهيو هو، ڇو ته سون ائين محسوس ڪيو ته منهنجي شخصي قوت جو نقطو ۱۴ تاريخ تي شير محمد کي گهيري ۾ آڻڻ جو هو، جيئن سون سچ پچ ائين ڪيو. هو ساسهون موجود هو، ۽ جيتوڻيڪ هن سون کي چئني طرفن کان وڪوڙڻ جي اجازت ڏيڻي پاڻ کي هڪ خراب سپاهي ثابت ڪيو، پر ان جي باوجود، هڪ سٺي سپاهيءَ وانگر هن جيڪب کي چمات هٽي ڪيڊي، جيڪو اسان سڀني کان وڌيڪ ڪمزور هو، ۽ هن ريگستان طرف نڪري وڃڻ جي ڪوشش ڪئي، جتي هن کي منهنجو ڊپ نه رهي ها. دراصل جيڪب سان جيڪي ٿورا ماڻهو هئا، سي پاڻي نه پئي لهي سگهيا. ويچاري شير محمد جا ماڻهو اسان سان نظرون ملائي نه پئي سگهيا. ۲۱- مارچ واري تاريخ انهن سڀني جهنگلي قبيلن جون دليون ڪيڊي ورتيون ۽ اهي سڀ وٺي ڀڳا. ۴... ماڻهو ۽ ٽي توبون، ۹۰ ماڻهن ۽ ٻن توبن اڳيان! جيڪب سندس توب مان گولي ڇوڙڻ کان سواءِ، هڪ به گولي نه هلائي. مان اتر طرف وچي محمد عليءَ کي سندس پناهگاهه کان باهر ڪيڊي پڇائڻ پئي چاهيو، پر مان حد کان زياده ڪمزور آهيان، ۽ اها ڳالهه سون کي چيڙائي رهي هئي. هاڻي هن جو نبيرو ٿي ويو آهي ۽ هر طرف خاموشي آهي. مان هاڻي گهٽي کان گهٽو ڪم ٻن جي مٿان اچلائيندس، جيڪا ڳالهه ٿڌي موسم سان گڏجي، شايد سون کي وري صحتياب ڪري ڇڏيندي.

١٧ فيبروريءَ کان وٺي ٢٢ مارچ تائين منهنجي حالت سخت خراب هئي. منهنجو هڪ درياءَ، قلعي ۽ شهر تي قبضو هو، جيڪو ٽي ميل پري هو. امير مون وٽ قيد هئا، تمام گهڻو خزانو موجود هو، ۽ جيئن سڀني اطلاعن مان پتو ٿي پيو، ٤٠,٠٠٠ ماڻهو منهنجي چوطرف گڏ ٿي رهيا هئا؛ هڪ وڏي اسپتال هئي، ۽ انهن سڀني شين جي حفاظت ڪرڻ لاءِ مون وٽ، سڀني آفيسرن سميت، ڪل ٽي ٢٥٠٠ ماڻهو هئا! انهن سڀني ڳالهين کان علاوه، انهيءَ برگيڊ جو فڪر پڻ هو، جنهن کي مون مڪر کان تيز رفتاريءَ سان حيدرآباد اچڻ لاءِ حڪم ڏنو هو؛ ۽ ان کي بچائڻ لاءِ، جيڪڏهن دشمن ان جي مقابلي ۾ اچڻ جي همت ڪري ها، مون کي ان جي پٺيان وڃ ۾ وڃ ٢٠٠٠ ماڻهن سان نڪرڻو پوي ها؛ يقيناً ٤٠,٠٠٠ ماڻهن جو انهن ماڻهن سان پيچو ڪرڻ، جيڪڏهن انهيءَ تعداد جون خبرون صحيح هيون، ۽ جن کي مان پاڻ به انهيءَ وقت سچ سمجهي رهيو هوس، هڪ تڪليف ڏيندڙ ڪم هو! نيٺ منهنجي برگيڊ پهچي ويئي، ۽ ساڳي وقت درياءَ رستي هيٺان ٺوڙي ملتان کان ڪمڪ به اچي پهتي؛ ۽ اهي سڀ ٢٣ تي پهچي گڏجي ويا. شام جو ٧ وڳي مهل مون انهن سڀني کي ترتيب ڏيئي ڊويزن ۾ تقسيم ڪيو، ۽ صبح جو ٢ وڳي مهل انهيءَ ايلچيءَ کي واپس پڄائي ڇڏيم، جيڪو مون کان آڻ مڃڻ ۽ هٿيارن اڇلائڻ جو مطالعو ڪرڻ لاءِ آيو هو. مون هن کي تنبيهه ڪئي ته هو تڪڙا قدم کڻي وڃي گهر پهچي، ڇو ته آءٌ سندس پٺيان ئي هوندس. پوءِ مان ٻن ڪلاڪن تائين، ٿڪل ۽ ماندي حالت ۾ آرام ڪرڻ لاءِ سمهي پيس، صبح جو ٤ وڳي مهل ٥٠٠٠ ماڻهن سان ڪوچ ڪيم ۽ پنهنجي دوست شير محمد کي اهڙي ته مار ڏنم، جنهن جي هن ڪڏهن به توقع نه ڪئي هئي. هو وري ڪڏهن نه

وڙهندا. هنن جا سڀ سردار مون وٽ اچي پيش پيا آهن ۽ پنهنجيون تراريون منهنجن قدمن ۾ رکيون آهن. سڄو ملڪ آرام ۾ آهي ۽ ظالمن کان نجات حاصل ڪرڻ تي خوشيون ملهائي رهيو آهي. اوهان اهڙو شاندار، پر ويران ملڪ ڪڏهن نه ڏٺو هوندو. ڪليڪٽرن حساب ڪتاب ڪيو آهي؛ آباد ڳار پنهنجي پيدائش جو ذري گهٽ ۾ پاڱي ڏيي حصو اميرن کي ڏيندا هئا، جيڪو انهن کان سختيءَ سان ورتو ويندو هو. هنن هن ملڪ تي ذري گهٽ اٺونجاهه سال حڪومت ڪئي، ۽ اهو ذري گهٽ برباد ڪري ويو آهي. ائين نه سمجهو ته بلوچ، سنڌي آهي- چوي ٿو، ”ڪهڙو نه چڱو ٿئي ها، جو توهان انهن ماڻهن جي خلاف نه هجو ها، جيڪي پنهنجي آزاديءَ لاءِ وڙهي رهيا هئا.“ اهي ماڻهو انگلنڊ ۾ ويٺي، ڪهڙي نه غلطي ڪن ٿا! اڙي نه! اسان ماڻهن جي آزادين خاطر جنگ ڪئي آهي! خود بلوچ به خوش آهي، چو ته هاڻي کيس معلوم ٿي چڪو آهي ته هن کان سنڌس فتح ڪيل علاقي جو قبضو نه ورتو ويو آهي، بلڪه کيس خراب قسم جي آقائن بدران هڪ سٺو مالڪ مليو آهي.“

ضميمو نمبر- ٨

فوجن جي بيماريءَ متعلق سر چارلس نيپئر جي هڪ خانگي خط جو اقتباس

١٩- ڊسمبر ١٨٤٤ع

باسبي ٽائيمس جا ڪوارٽرن بابت قصا محض حماقت آهن. ٨٦ آءٌ ريجمينٽ کي حيدرآباد کان وٺي ويس، ته جيئن بيماريءَ

جي موسم ۾ اتي ڪا به يورپي ريجمينٽ باقي نه رهي. مون فوجون احمد خان ڏانهن موڪليون، ۽ انهن کي بخار ڪونه ٿيو، اهو هڪ تجربو هو. مون ١٣ فوج کي هيٺ ڪراچي آندو ته ان کي ڪراچي کان جهاز ۾ چاڙهيو وڃي. مان ٧٨ فوج کي سکر واري ١٣ فوج کي موڪل ڪرڻ لاءِ موڪليو، ۽ اميد اها هئم ته جيئن ته آڪٽوبر ۾ اچڻ ڪري بخار کان بچي وينديء. اوچتو بخار اچي سنهن ڪيو ۽ نومبر جي شروع ۾ زور شور سان ڦهلجي ويو ۽ ١٢٥ ماڻهن کي ماري ڇڏيو اٿائين؛ هڪ به ماڻهو ان کان نه بچيو آهي ۽ اهو اجا تائين خوب زور سان ڦهليل آهي، ڪو به ان جو سبب نٿو ٻڌائي سگهي. مان سياڻي سکر پهچندس ۽ پوءِ هنن کي درياءَ تان هيٺئين طرف روانو ڪندس. سبب، انهن جي شراب نوشي آهي. پيئڻ سان بخار نٿو ٿئي، البت شراب جيري ۽ مغز کي ايتري قدر سچائي ڇڏي ٿو، جو بخار هڪ دفعو ٿئي ٿو ته زوردار نموني ۾ جڙ پڪڙي ٿو ۽ ۽ ان کي آسانيءَ سان ڪڍي نٿو سگهجي. ڏسو نه، هنن جو روزانو راشن ٻه ڊرام آهي، ۽ اهي اٺ ڊرام گڏجي هڪ بوتل ٿائين ٿا.

اهڙيءَ طرح هڪ هوشمند سپاهي روزانو ڪچي شراب جي بوتل جو چوٿون حصو پيئي ٿو. توهان ۽ مون کي چڱيءَ طرح معلوم آهي ته باقي شراب به ڀرئين حصي جي ڪڍ ئي ويندو آهي. ١٣ فوج جي ڊاڪٽر رابرٽسن، جيڪو هڪ هوشيار ماڻهو آهي، جنهن لاءِ مشهور آهي ته هو هندستان متعلق ٻين کان وڌيڪ معلومات رکي ٿو، ٻڌائي ٿو ته جلال آباد ۾، جتي شراب نه ملي سگهندو هو، ۽ جتي فقط

پاڻي ملي سگهندو هو، اتي انهن وٽ سڄي وقت ۾ هڪ ٻه بيمار ماڻهو ڪونہ هو! آفيسرن ۽ فوجين ۾ وڏي ۾ وڏو مرض شراب آهي، پر سپاهين وارو شراب وڌيڪ خراب آهي، يعني جيڪو عرق آهي، چانورن کان سواءِ ٻي هر شيءِ مان ڪڍيو وڃي ٿو. چانور، جيڪي هندستان جي پيداوار ۾ ٻين شين کان وڌيڪ قوت بخش غذا آهن، تن کي ڏاڍي خراب نموني ۾ غلط طرح استعمال ڪيو وڃي ٿو. اهو عرق خاص طرح پنگ جو ٺهيل ٿئي ٿو، جيڪو مشروب ڪجيءَ جي وڻ مان عمل، تبخير جي وسيلي نہ، بلڪ وڻ جي ٿڙ ۾ سوراخ ڪرڻ سان ڪڍيو وڃي ٿو.

ضميمو نمبر - ۹

سنڌ گورنمينٽ جي آمدني ۽ خرچ جو سال ۴-۱۸۴۳ع لاءِ نقشو

نقد پئسن جي صورت ۾ وصوليون	۸،۹۲،۳۰۳-۰۰ رپيا
خرچ	۷،۲۵،۸۳۹-۰۰
بقايا بچت	۱٦٦۴٦۴-۰۰
موجود اناج جي قيمت	۷۲۷۷۹٦-۰۰
مجموعي طور بقايا وصولي	۸،۹۴،۲٦۰-۰۰ رپيا
يا	۸۹،۴۲٦ پائونڊ اسٽرلنگ.

پهريائين تہ هن سرڪاري سال ۾ جنگ سيپٽمبر ۱۸۴۳ع تائين هلندي رهي ۽ اميرن جي آخري پارٽي اتر ۾ سنڌو ندي

پار ڪري بگٽي علائقي ۾ هلي ويئي. چنانچه، هن ڳالهه جي توقع ٿي نه پئي سگهي ته انگريز ڪليڪٽر پوري ڍل جي وصولي ڪري سگهن ها، ڌري گهڻ سڄو اناج اڳي ئي بلوچ ضبط ڪري ڪٽي ويا هئا.

ٽيو ته سول حڪومت جو سڄو خرچ هن نقشي ۾ شامل ڪيو ويو آهي؛ ان کان سواءِ ٻن هزار مسلح پوليس، جن ۾ اٺ سؤ گهوڙي سوار ۽ سپ ئي ڌاڍا ماهر آهن، جو پورو خرچ پڻ ڪيو ويو آهي.

ٽيون ته، گورنر شروع ۾ سڄي سول حڪومت لاءِ ڏهن لکن رپين جي رقم جي اجازت ڏني هئي، پر هڪ سال جي تجربي ڪيس مطمئن ڪري ڇڏيو ته اٺ لک ڪافي ٿيندا، جنهن ۾ پوليس فورس جو خرچ شامل نه هوندو.

چوٿون ته گذريل سرڪاري سال جي جمع بنديءَ مان سڄي آمدني اٽڪل سورهن لکن جي نظر اچي ٿي، پر ان جي باوجود ان مان بچت ڌري گهڻ نون لکن رپين جي ملي آهي. آمدنيءَ جو سڄو انگ چاليهه لک رپيا ٿيندو ۽ ٿلهي ليکي، حڪومت جي سڄي خرچ ۾ هڪ لک کان وڌيڪ رقم جي اضافي جي ضرورت نه پوندي.

پنجون ته مستقبل ۾ سنڌ جي بچاءَ جو خرچ انهيءَ اڳئين خرچ کان گهٽو گهڻ ٿيندو، جيڪو ان جي اڳئين سرحد جي ريگستان واري اپرندي طرف کان بچاءَ تي ايندو هو. پر جيسين پنجاب جون حالتون غير يقيني آهن، تيسين سنڌ جي بچاءَ لاءِ وڏو لشڪر گهربو.

ڇهون ته سنڌ جي آمدنيءَ بابت جيڪي ماڻهو پوري ۽ صحيح ڄاڻ رکن ٿا، تن سڀني جي عام راءِ اها آهي ته ان ۾ ڪافي اضافو ٿيندو. هڪ انتهائي قابل ڪليڪٽر جي راءِ اها آهي ته پنجن سالن اندر اها ڏهه لک پائونڊ اسٽرلنگ ٿي ويندي، ۽ وڏي ڳالهه اها ته حڪومت جي خرچ ۾ اضافي جي ضرورت نه رهندي.

CENTRAL ASIA.

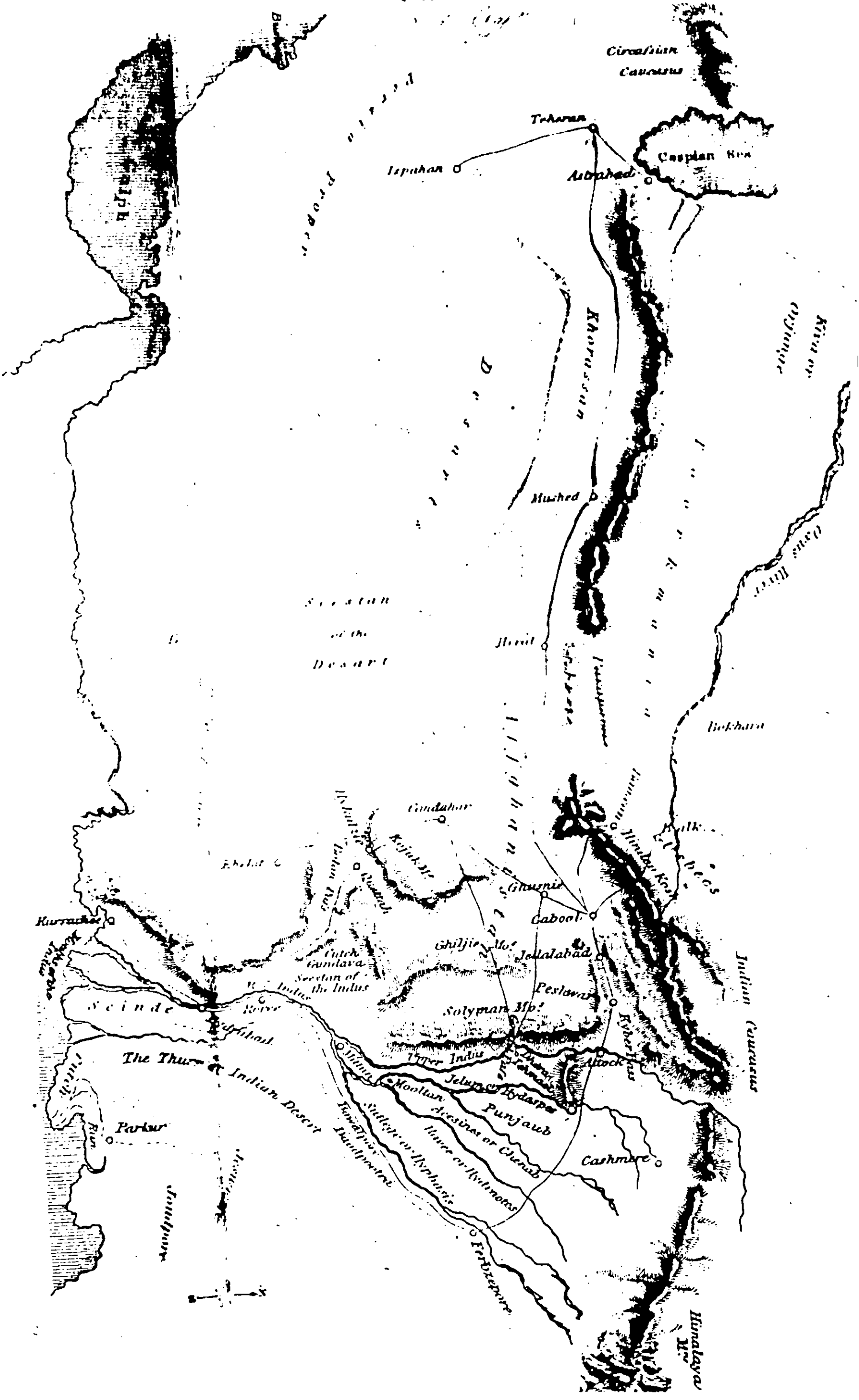

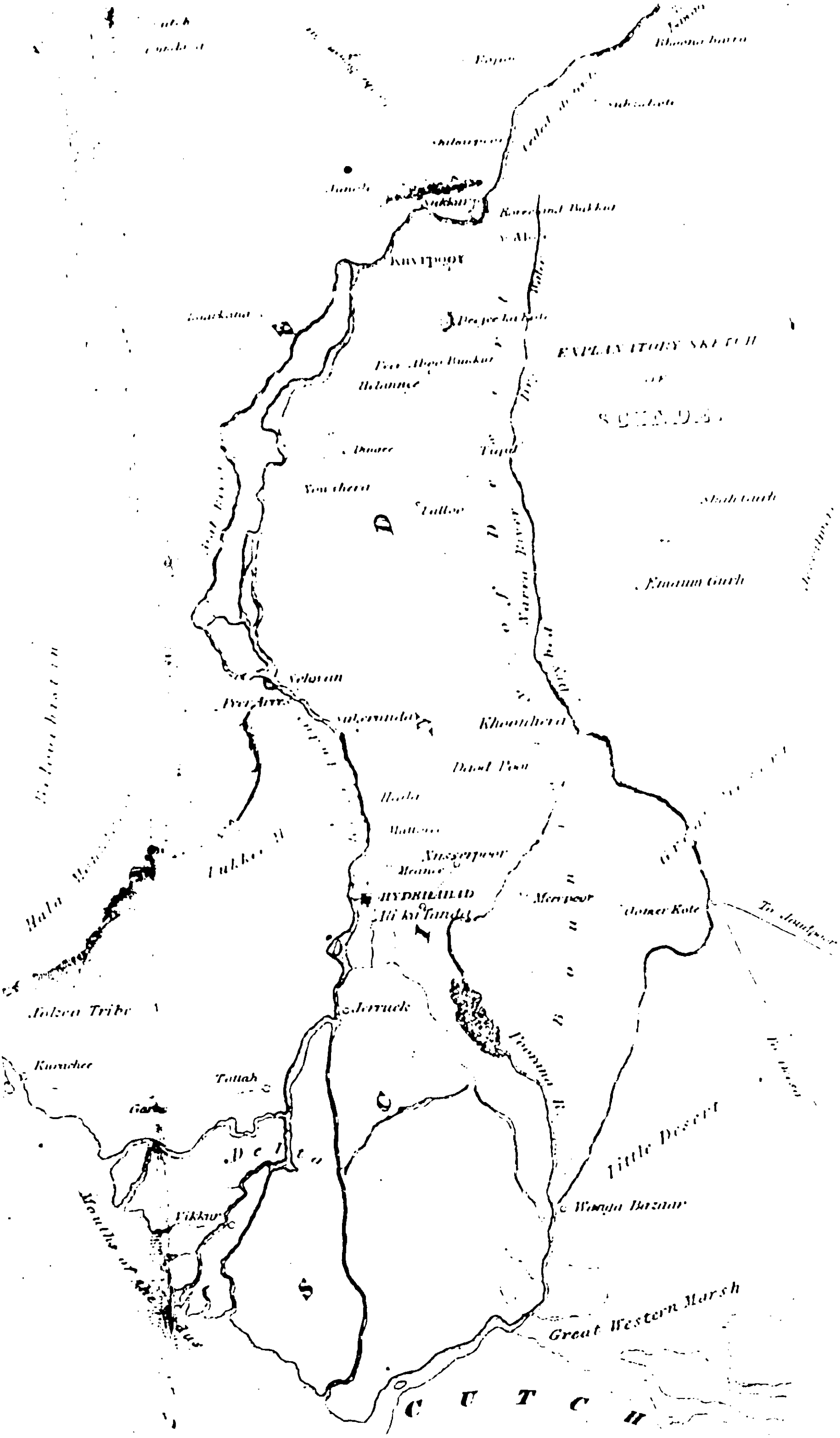

EXPLANATORY SKETCH
Sukkur
Khyrpoor
Tullee
Khoonhera
Hala
HYDRABAD
Meerpoor
Oomer Kote
Jokea Tribe
Kurachee
Tattah
Garra
Delta
Little Desert
Wanga Bazaar
Great Western Marsh
C U T C H

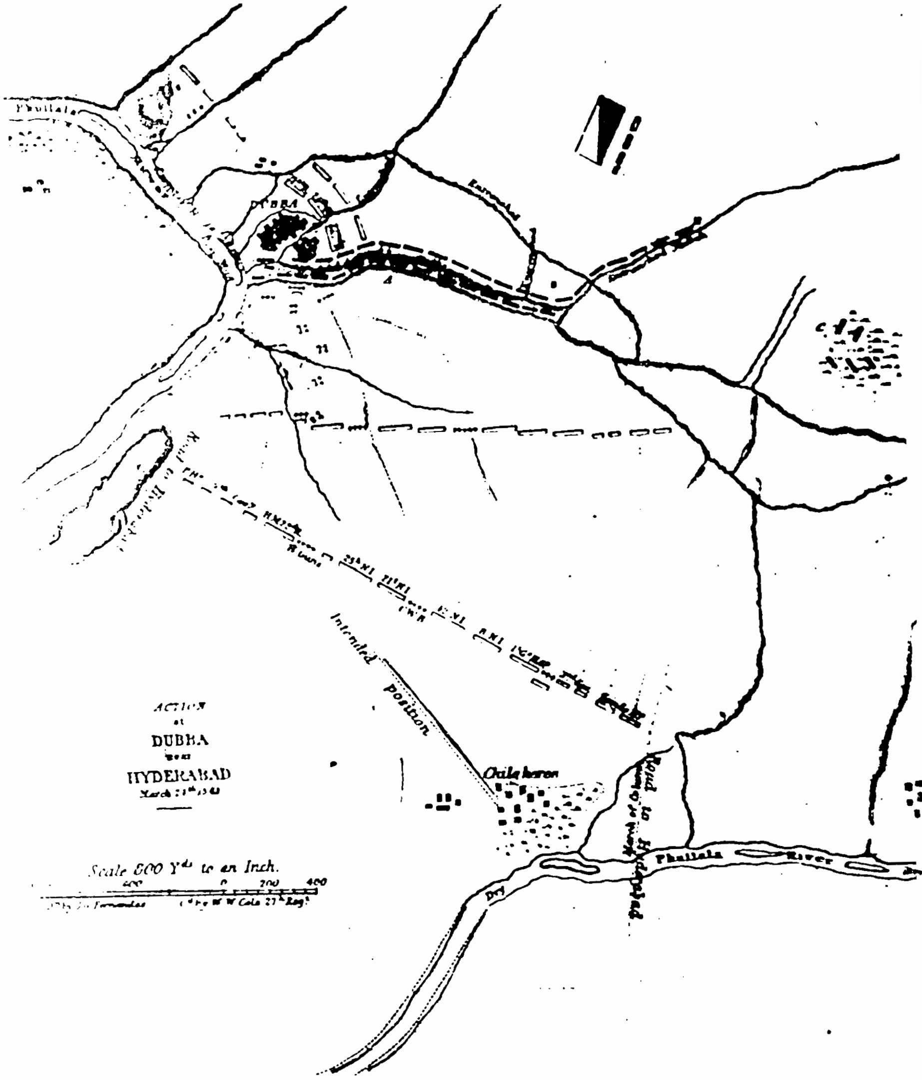

ACTION
at
DUBBA
HYDERABAD
Scale 800 Yds to an Inch.
0
200
400
Phullala
DUBBA
Entrenched
Intended position
Road to Hyderabad
Phullala
River
Dry

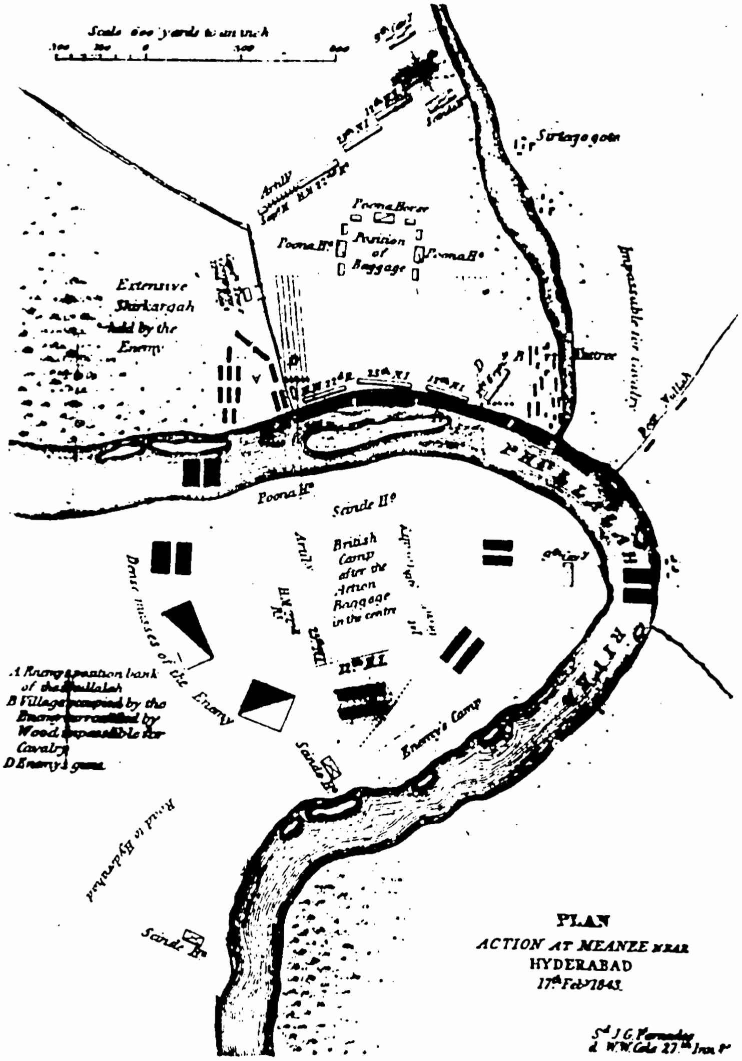

Scale 600 yards to an inch
Extensive Shikargah held by the Enemy
Poona Horse
Position of Baggage
Poona H.
Impassable for cavalry
Poona H.
Scinde H.
British Camp after the Action Baggage in the centre
Dense masses of the Enemy
Enemy's Camp
Road to Hyderabad
PLAN
ACTION AT MEANEE NEAR
HYDERABAD
17th Feby 1843

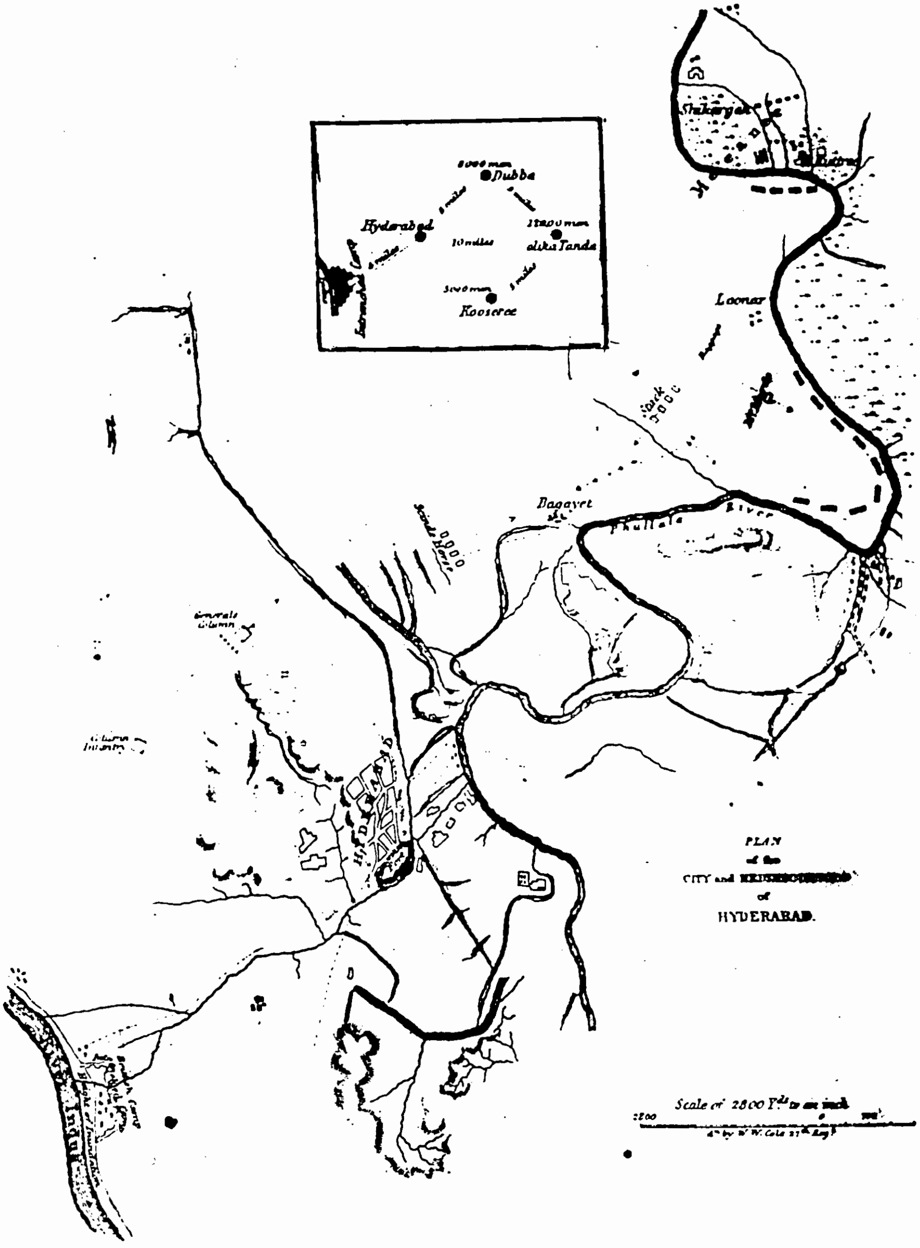

Dubba
Hyderabad
10 miles
Kooseree
Loonar
Dagayet
River
Generals Column
PLAN
of the
CITY and
of
HYDERABAD.
Scale of 2800 Yds to an inch
Indus